Nieuw Babylon in aanbouw

Nederland in de jaren zestig

James C. Kennedy

vertaling Simone Kennedy-Doornbos

bron
James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Boom, Amsterdam / Meppel 1995

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/kenn002nieu01_01/colofon.htm

Voorwoord

Mijn keuze voor een onderwerp binnen de Nederlandse geschiedenis lag voor de hand. Mijn moeder was Nederlandse, ik groeide op in een Nederlands-Amerikaans dorp en op achtjarige leeftijd bracht ik zelfs een jaar door op een Montessorischool in Rotterdam. Toch was mijn specialisatie aan de Universiteit van Iowa Duitse geschiedenis. Pas na aanmoediging van mijn mentor David Schoenbaum besloot ik mij te richten op de naoorlogse geschiedenis van Nederland. Een Fulbright-beurs naar Nederland en een aanvullende beurs van de universiteit maakten het mogelijk dat ik twee jaar (1991-1993) onderzoek kon doen in Amsterdam om materiaal te verzamelen voor dit boek.

In dit boek heb ik geprobeerd drie onevenwichtigheden uit de weg te ruimen. In de eerste plaats is het boek niet voortgekomen uit een verlangen naar de jaren zestig en deel ik weinig van de vooroordelen en de nostalgie van de ‘protestgeneratie’ die tot nu toe het beeld van de jaren zestig grotendeels hebben bepaald. Ik ben per slot ook te jong om al hun idealen en frustraties te hebben ervaren. Hoewel dit zowel een voor- als een nadeel is, biedt het in ieder geval een ander perspectief. In de tweede plaats heb ik afstand genomen van de sociologische interpretaties van de jaren zestig die in de Nederlandse literatuur over deze periode vooral naar voren komen, en heb ik mij gericht op een culturele benadering waarin ‘perceptie’ een even grote rol speelt als ‘realiteit’. De derde onevenwichtigheid is minder geschiedkundig van aard. Ik probeer de Nederlandse lezers (in navolging van A.C. Zijderveld) te overtuigen van het al te frequente gebruik van ‘vernieuwing’ en ‘progressiviteit’ in de Nederlandse politieke retoriek. Amerikanen gebruiken vaker politieke clichés, maar de Nederlandse vrees om ouderwets te worden gevonden is zo groot dat enige kritiek daarop weinig schade kan berokkenen.

Ik wil allen danken die de uitgave van dit boek mogelijk hebben gemaakt: Simone, mijn vrouw, die het uit het Engels heeft vertaald; Ank Breugem, Roel Kuiper en Jan Zwemer, die de tekst hebben gecorrigeerd; Hans Blom, Piet de Rooy en G.J. Schutte die de Engelstalige versie kri-

tisch onder de loep hebben genomen; mijn dissertatiecomité aan de universiteit van Iowa: David Schoenbaum, Kenneth Cmiel, Sarah Farmer, Michael Jogerst en Paul Greenough; tevens allen die mij in de eerste fasen van mijn dissertatie hebben geholpen, onder wie ik Gerard Alberts, Mirjam Prenger, Hillie van de Streek, Gerrit van Veghel en Helène Vossen wil noemen. Daarnaast ben ik iedereen zeer dankbaar die tijd heeft vrijgemaakt voor een interview over de jaren zestig: Jan Bank, Erik van den Berg, Thea van den Berg, Edward Brongersma, Kees Buurman, Hans Daalder, Jan Dengerink, Ineke van Dijk, Janneke Haak, P.J. Koets, Jan de Koning (overleden), Thea van der Linden, Jan Maaskant, Aad Nuis, Ad Petersen, Wim Polak, J.D. Roos, M. van der Toorn, Helena van der Wal (overleden), Sonja van Wier, Herman Wiersinga, Doris Wintgens. Ten slotte wil ik de medewerkers aan de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, de bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam, het Katholieke Documentatiecentrum te Nijmegen en het Internationale Instituut voor Sociale Geschiedenis (Provo-archief) te Amsterdam danken voor het gebruik van hun materialen.

Juli 1995

Inleiding

> 'De tijden zijn veranderd, en wij moeten mee veranderen, niet uit kameleontische karakterloosheid, maar uit opmerkzaamheid voor de teekenen der tijden.'[1]
> - Theoloog Hendrik Kraemer (1945)

Op 1 oktober 1965 werd in het Gemeentemuseum van Den Haag onder grote belangstelling een tentoonstelling geopend van Constant Nieuwenhuys (1920-). Ook het nieuwste project van deze kunstenaar, *New Babylon*, was daar te bezichtigen.[2] Constant (zoals hij graag genoemd wordt) is één der grondleggers van zowel COBRA als de situationisten, twee prominente avant-gardestromingen van kort na de Tweede Wereldoorlog. In de jaren vijftig ontwikkelde deze eigenzinnige marxist echter een sterke afkeer van avant-gardistische kunst en functionalistische architectuur, die hij beschouwde als elitaire pogingen om 'de massa' te beroven van spel en creativiteit. Hij wist daardoor geregeld de aandacht op zich te vestigen.[3] Rond 1960 ontwierp hij *New Babylon*, een architectonische blauwdruk voor een 'utopia' dat hij 50-100 jaar in de toekomst situeerde.[4]

New Babylon was een samenleving, ontworpen voor een ontwakende 'nieuwe mens', die door de wonderen van de technologie bevrijd is van de natuur, zich aan elk functioneel verband heeft ontworsteld en zijn hele leven kan besteden aan reizen, avontuur en creativiteit: de *homo ludens* (spelende mens).[5] De oude manier van leven, het *ora et labora*, kon worden vervangen door een volledig gemechaniseerde en kunstmatige wereld waarin de factoren natuur en tijd waren geëlimineerd en er volkomen vrijheid was voor iedereen.[6] In *New Babylon* zou 'geen religie meer zijn, geen moraal, geen recht, geen kunst, geen gezin, en ook geen stad, woning, straat, sportveld etc.'.[7] In deze 'anti-functionele stad' zou slechts de creativiteit overblijven.

Door de tentoonstelling in Den Haag werden de ideeën van de kunstenaar bekend in binnen- en buitenland.[8] Een krant noemde 1965 zelfs het 'Jaar van Constant'. De culturele visie van *New Babylon* was van grote

invloed op het politiek manifest uit 1967 van de socialisten van ‘Nieuw Links’.[9] De provo's, die omstreeks die tijd bekend werden door hun ludieke acties in Amsterdam, ‘adopteerden’ *New Babylon* eind 1965 zelfs als hun visie op de toekomst.[10] En hoewel de persoonlijke invloed van Constant langzaam, verdween, kwam zijn visie op een cultuur vol spel en creativiteit in de loop van de jaren zestig steeds meer in de belangstelling te staan. Tegen het einde van het decennium was Nederland een land geworden waar, in de ogen van veel buitenlanders, alles mogelijk scheen te zijn - van getrouwde katholieke priesters tot semi-legale marihuana. Het leek meer op het ‘New Babylon’ van Constant dan enige samenleving ooit eerder had gedaan of, zoals nu blijkt, zou doen.

Het ongewoon liberale klimaat in Nederland zou men kunnen wijten aan de hogere concentraties provo's en hippies in dit land, of aan toegeeflijke bestuurders die zich weinig bekommerden om de belangen van hun onderdanen (evenals in de dagen van Rembrandt en Spinoza). Maar beide veronderstellingen zijn niet juist. Nederland dankt zijn tolerante en progressieve klimaat aan een heterogene groep behoedzame gezagsdragers die zich zoveel zorgen maakte over het in de hand houden van ontwikkelingen, dat zij gedrag mogelijk maakte, en zelfs stimuleerde, dat in andere landen niet zou worden geduld. De belangrijkste brengers van vernieuwing waren dus mensen van wie omvangrijke veranderingen *het minst* werd verwacht.[11] Hun ondergewaardeerde rol is cruciaal in het begrijpen van de metamorfose die Nederland in de jaren zestig doormaakte.

Geen enkel land in West-Europa (mogelijk met uitzondering van Italië) veranderde gedurende de jaren zestig meer dan Nederland. Tot het einde van de jaren vijftig beschouwden buitenstaanders Nederland over het algemeen als een eigenaardig en ‘ouderwets’ landje, dat nog trouw was aan tradities en gewoonten van een vorig tijdperk. Zo herinnert de Amerikaanse socioloog Ronald Inglehart zich van zijn jaren in Leiden aan het begin van de jaren zestig dat Nederland ‘aanzienlijk traditioneler’ was dan de Verenigde Staten.[12] En af en toe werd een apocriefe uitspraak van Heinrich Heine aangehaald (soms ook toegeschreven aan Voltaire): ‘Als de wereld verloren gaat, dan zou ik naar Holland gaan, waar alles vijftig jaar later gebeurt’. Deze indrukken waren juist als men de ‘moderne samenleving’ definieert als geïndustrialiseerd en geseculariseerd (geringe invloed van religie op het openbare leven). Nederland industrialiseerde laat, in tegenstelling tot de omliggende landen (België en Duitsland). Ook al zagen historici vanaf 1890 een economische opbloei, een grote toename van de industriële produktie bleef uit tot na de Tweede Wereldoorlog. Nederland was tot diep in de jaren vijftig een betrekkelijk arm land.

Stakingen waren zeldzaam, slechts weinig vrouwen werkten buitenshuis en de lonen bleven tot het midden van de jaren zestig relatieflaag. Grote, invloedrijke katholieke en protestantse subculturen hielden omvangrijk kerkbezoek en hoge geboorten cijfers in stand en maakten zo van Nederland een statistische uitzondering in Noord-Europa. Bovendien leek Nederland de belichaming van 'een trouwe bondgenoot' van Amerika[13], onovertroffen in anti-communisme en atlanticisme. Zelfs toen vanuit de Verenigde Staten zware druk werd uitgeoefend om Indonesië (eind jaren veertig) en Nieuw-Guinea (begin jaren zestig) te verlaten, bleef Nederland de Amerikaanse buitenlandse politiek steunen.

Begin jaren zeventig was er vrijwel niemand meer die in dergelijke behoudende termen dacht. Na een decennium vol provo's en rebelse katholieken bleek Nederland voorop te lopen in tolerantie en progressiviteit. De Nederlandse visie op soft drugs, prostitutie, homoseksualiteit, het koningshuis, orde en gezag trok veel aandacht in de buitenlandse pers. Amsterdam werd beroemd en berucht als een internationaal Babylon. Als welvarend land, met high-tech prestaties zoals de Deltawerken, was Nederland snel bezig de statistische kloof die het van buurlanden scheidde te overbruggen.[14] Kerken liepen leeg, de geboortencijfers doken omlaag en een eens ongewoon rustig politiek klimaat vertoonde voortekenen van een storm die de consensus-politiek teniet dreigde te doen. In de jaren zeventig rees in Nederland ineens felle kritiek naar aanleiding van de vervanging van kernwapens, wat Walter Laqueur in 1981 spottend 'Hollanditis' noemde.[15] In 1975 merkte de Nederlandse historicus H.W. von der Dunk op: 'Nederland heeft zich in het laatste decennium ontwikkeld tot het meest anti-traditionalistische land van het Westen...'. Reeds in 1967 had een Brits journalist het iets laconieker gesteld: 'The Dutch have stopped being dull'.[16]

Niet iedereen deelde de impressie dat de Nederlandse samenleving in deze periode een ingrijpende transformatie doormaakte. Bij de meeste Nederlanders hebben de belangrijke gebeurtenissen in de jaren zestig geen persoonlijke crisis veroorzaakt. De Nederlandse socioloog Nico Wilterdink herinnerde zich, in een vroeg *demasqué* van de jaren zestig, dat hij in zijn studententijd veel naar saaie feestjes ging en vaak uitsliep. Maar zelfs Wilterdink deelde met zijn vrienden de indruk dat alles rondom hem aan het veranderen was.[17] En in Nederland vonden inderdaad veel veranderingen plaats, ook al waren ze vaak ongrijpbaar.

Opmerkelijk is dat deze culturele transformatie in veel opzichten verder strekte dan die in Amerika, maar niet veel minder geweld tot stand kwam. Noch de staat, noch de burgers namen hun toevlucht tot geweld.

De veranderingen vonden plaats zonder dat werkelijk een politieke revolutie dreigde. Nederland heeft nooit een radicale en gewelddadige verzetsbeweging gekend, zoals de Weathermen in de Verenigde Staten, de RAF in Duitsland of de Rode Brigade in Italië (de Molukse terroristen van de jaren zeventig vormen mogelijk een uitzondering, maar hun acties waren niet direct het gevolg van een algemene maatschappijkritiek). De rellen die Amsterdam in juni 1966 troffen, waarbij één betoger stierf als gevolg van een hartaanval en waarin verscheidene personen door politiekogels gewond raakten, waren verreweg de ernstigste onlusten in het decennium.

Voor deze relatief probleemloze omslag zijn tal van voor de hand liggende verklaringen aan te voeren: de door de opbouw van een uitgebreide verzorgingsstaat afgenomen sociaal-economische emancipatiestrijd, de homogeniteit van de Nederlandse samenleving en het feit dat Nederland geen Vietnamoorlog meemaakte (in Amerika leidde die oorlog tot sterke polarisatie). Er is nog één andere cruciale factor, die terug te vinden is in het werk van de politicologen Arend Lijphart en Hans Daalder: het verschil in politieke cultuur tussen Nederland en veel andere democratieën, zoals bij voorbeeld de Verenigde Staten.[18] Al vanaf het begin van de Nederlandse Republiek hadden bestuurders, geconfronteerd met religieus pluralisme, sterke regionale belangen en buitenlandse dreiging, namelijk geleerd compromissen te sluiten.

In de zestiende eeuw werden de centra van rijkdom en macht in de Nederlanden gevonden in de steden, bij de bourgeoisie, die allerlei politieke en godsdienstige overtuigingen aanhing. Deze stedelijke magistraten zagen om praktische en principiële redenen weinig heil in het streven naar religieuze uniformiteit. De Republiek heeft ook nooit een echte staatskerk gekend. De hervormde kerk was niet meer dan een bevoorrecht, 'publiek' instituut dat mensen zowel opwekte als dwong om lid te worden. Het was te danken aan de tolerante houding van de magistraten en aan de hoge confessionele normen van de orthodoxe hervormden (die weinig voelden voor een brede, allesomvattende kerk) dat aan andere religieuze groeperingen relatief veel vrijheid werd gelaten. Zo was het de katholieken officieel niet toegestaan hun godsdienst uit te oefenen, maar dit werd wel gedoogd. Omdat in de burgerlijke samenleving geen enkele religieuze of politieke overtuiging het alleenrecht kon opeisen, regeerden de Nederlandse regenten met elkaar. Hierdoor kende Nederland een voor het zeventiende-eeuwse Europa ongekende tolerantie ten aanzien van heterogene groeperingen.

Hoewel dit traditionele pluralisme in de loop van de negentiende eeuw

weer naar de achtergrond verdween door het ontstaan van een gecentraliseerde, liberale en 'neutrale' staat, kreeg het tegen het einde van die eeuw, toen de onvrede over de liberale dominantie groeide, een nieuwe gestalte. De omvangrijke middenklasse in Nederland en de relatieve kracht van de agrarische sector (door de teloorgang van de steden in de achttiende eeuw), droegen bij aan de ongewone invloed van de godsdienst in het politieke en sociale leven in de negentiende eeuw. De predikant en politicus Abraham Kuyper (1837-1920) is de invloedrijkste persoon geweest in de vormgeving van het Nederlandse systeem van 'geïnstitutionaliseerd pluralisme' (meestal aangeduid met 'verzuiling'.[19] Kuyper was de stichter van de gereformeerde politieke stroming die zich wilde losmaken van de liberalen teneinde een zelfstandige positie in te nemen. Hij ijverde met name sterk voor de gelijkberechtiging van christelijke scholen. Het initiatief van de gereformeerden werd al snel nagevolgd door katholieke leiders, die een kansarm gedeelte van vijfendertig procent van de bevolking vertegenwoordigden. Zij verwachtten dat katholieke scholen en andere katholieke organisaties de emancipatie van hun geloofsgenoten zouden bevorderen. Zowel deze godsdienstige groeperingen alsook de opkomende sociaal-democratische beweging probeerden hun achterban tegen de liberale Leviathan te beschermen door eigen subculturen op te bouwen. Het resultaat was niet een 'nationale' cultuur zoals de liberalen wensten, maar verschillende subculturen; vandaar de metafoor van 'verzuiling', waarbij het dak van de maatschappij wordt gedragen door onderscheiden en separate zuilen. Hoewel 'verzuiling' niet een uniek Nederlands verschijnsel was (politiek georganiseerd katholicisme en sociaal-democratie kwamen overal in Europa op[20]), was de structuur van de Nederlandse verzuiling - met zowel een sociaal-democratische, een protestantse, een katholieke als een liberale zuil - zeer complex. Halverwege de twintigste eeuw bezaten deze zuilen een rijkdom aan eigen organisaties, van politieke partijen tot jeugdclubs en omroepverenigingen.[21] Zij werden alle ingelijfd in een staatssysteem dat, mede geïnspireerd door Kuypers denkbeeld van de soevereiniteit in eigen kring, de relatieve autonomie van deze organisaties erkende.

Deze zuilen stonden onder leiding van een vrij kleine groep 'regenten', die, volgens eeuwenoude traditie, gezamenlijk streefden naar consensus en compromis. In elke zuil, en ook tussen de zuilen, vormden vakbondsleiders, ondernemers, dagbladredacteuren, geestelijken, politici, ambtenaren en andere vooraanstaande Nederlanders de regerende elites. Zij probeerden op nationaal en lokaal niveau het goede te vinden voor hun achterban zonder dat zij hooglopende conflicten met andere subculturen

hoefden te riskeren. De contouren van de Nederlandse politieke cultuur waren zodoende tamelijk oligarchisch, afgezien van de massa-politiek die nodig was voor de opbouw van subculturele organisaties. 'Volkssoevereiniteit', waartegen christenen zich fel verzetten, werd nooit de formele bron van gezag in Nederland.[22]

Deze elites bleven Nederland domineren tot de jaren zestig, en zij hebben in gewijzigde vorm hun bestuursmacht sindsdien voortgezet. Hun tamelijk zwakke reactie op de ontwikkelingen in het decennium waarin zoveel culturele veranderingen plaatsvonden, was van vitaal belang voor de gebeurtenissen in die jaren. Overal in het Westen waar men de autoriteiten het vuur na aan de schenen legde, hebben de uitgedaagden besluiteloos, inconsistent of minzaam gereageerd. Hun respons werd wisselend beschreven als het buigen voor de druk van het volk of als het uitoefenen van 'repressieve tolerantie'.[23] Maar vooral de Nederlandse elites (de vertegenwoordigers van de gevestigde partijen, dagbladen, verenigingen en kerken) voelden er niets voor zich schrap te zetten, om een Gaullistische meerderheid of een 'silent majority' (Nixon) te ontbieden ter verdediging van de status quo. Zij hadden bij voorbeeld de hulp kunnen inroepen van het omvangrijke lezerspubliek van *De Telegraaf*, het meest gelezen dagblad in Nederland, dat vaak met wantrouwen melding maakte van culturele veranderingen. Maar die weg sloegen de elites niet in. Ook boden ze geen weerstand aan de opzienbarende veranderingen in zowel de katholieke als de gereformeerde kerken. Evenmin verzetten zij zich (op enkele uitzonderingen na) tegen de opmerkelijke veranderingen in het waarden- en normenpatroon van de bevolking. In feite waren zij aanhangers en zelfs bereidwillige predikers van het modewoord 'vernieuwing'. Een reactionaire politiek en retoriek, waarbij krachten opgewekt kunnen worden voor handhaving van de status quo of terugkeer tot een voormalige gouden eeuw, ontbrak onder deze elites.[24]

Wetenschappers hebben gewezen op verschillende factoren die de zwakke reacties van de elites verklaren. Zo wezen zij op het rustige Nederlandse politieke klimaat waaraan de politici gewend waren, zodat zij zich snel gewonnen gaven toen bewegingen waar ze geen controle over hadden onverwacht vraagtekens zetten bij hun autoriteit.[25] Sociologen, zoals J.E. Ellemers, onderzochten ontwikkelingen binnen de zuilen waarbij een jongere generatie leidinggevenden tegenover de oudere garde werd geplaatst. De scheiding der geesten die als gevolg hiervan binnen de elites plaatsvond, versnelde het veranderingsproces.[26] Natuurlijk hebben onderzoekers de veranderingen ook toegeschreven aan de 'pacificatiepolitiek', die in de geest van het pluralisme protestbewegingen lie-

ver institutionaliseerde dan dat ze deze uitsloot van de onderhandelingen.[27] Andere wetenschappers gaven de voorkeur aan een moderne interpretatie van de veranderingen. De gewezen politieke cultuur werd door hen afgeschilderd als het overblijfsel van een voorbije eeuw, niet aangepast aan de nieuwe sociaal-economische omstandigheden; een kaartenhuis dat dreigde in te storten. Te midden van zoveel sociale en economische veranderingen moesten verouderde politieke en culturele instellingen wel mee veranderen - het gedrag van de oude elites was irrelevant.[28]

Deze laatste interpretatie is niet geheel zonder verdienste, maar klinkt mij tamelijk deterministisch in de oren. Alsof een ‘moderne’ maatschappij ook een ‘modern’ politiek systeem vereist - ja, alsof ‘modern’ een afgebakende betekenis heeft. Zwitserland, een in technologisch opzicht hoog ontwikkeld land, heeft lange tijd weten tegen te houden wat ieder ‘modern’ land al lang had gedaan: kiesrecht verlenen aan vrouwen. Ook het *nationaal socialisme* was een ‘modern’ verschijnsel. Deze interpretatie werpt een interessante vraag op: in hoeverre versnelt het geloof in de komst van het ‘moderne leven’ de doorbraak van dit ‘moderne leven’? Het wijdverbreide geloof in de onverbiddelijke komst van het ‘moderne leven’ is één van de fascinerendste aspecten in de denkwereld van de Nederlandse elites in de jaren zestig. Velen getuigden van hun geloof in de onvermijdelijkheid van verandering, en meenden dat de enige verstandige beslissing kon zijn van de nood een deugd te maken.

Dit geloof in de onverbiddelijke komst van veranderingen is een cruciale factor in de Nederlandse politieke cultuur geweest. Evenals andere Europeanen gaan Nederlanders merkwaardig om met de vraag wie of wat een belangrijke rol speelt in de geschiedenis. De ‘ik’, ‘wij’, ‘jullie’ en ‘zij’ die met regelmaat verschijnen in toespraken van Amerikaanse politieke leiders, worden veel discreter gebruikt in de retoriek in Nederland. Voor de Amerikanen hebben het goede en het kwade in de wereld meestal een persoonlijke bewerker; zelfs het falen met betrekking tot het ‘verslaan’ van kanker is toe te schrijven aan menselijke fouten. Nederlanders maken veel minder gebruik van deze retoriek. Dit kan gedeeltelijk worden geweten aan de bescheidenheid die door de Nederlanders tot een nationale deugd is verheven. Maar er zijn nog meer verklaringen voor deze ‘historistische’ denkwijze.

Door de geschiedenis heen heeft het calvinisme een belangrijke rol gespeeld in het religieuze en politieke klimaat van Nederland. Calvinisten hadden oog voor Gods hand in de geschiedenis; al het menselijk streven om deze goddelijke handelwijze te stuiten was zinloos, want de geschie-

denis ontvouwde Gods plan. Nederlandse calvinisten geloofden dat een rechtvaardige en machtige God de ordening van de Nederlandse maatschappij niet onberoerd liet bij het volvoeren van Zijn voornemen de geschiedenis. Van de zestiende tot de twintigste eeuw leefde in de Nederlandse calvinistische theologie een sterk besef dat in de geschiedenis de goddelijke wil over de menselijke begeerte zegeviert. In weerwil van calvinisten als Isaac da Costa (1798-1860), die een reactionaire arkeer van de ‘geest der eeuw’ ontwikkelden, waren de meeste calvinisten de overtuiging toegedaan dat de wereld zich ontwikkelde langs de lijnen van een door God uitgestippeld plan. Toen de gereformeerden aan het eind van de negentiende eeuw op het politieke toneel verschenen, gaven zij wel blijk van hun affiniteit met conservatieve politieke bewegingen, maar zij hebben nooit op eenzelfde wijze steun verleend aan ‘traditie’ en de status quo. Kuyper was een man die een groot verlangen had om op de hoogte te blijven van de nieuwste ontwikkelingen[29], en zijn antirevolutionaire mannenbroeders - die in 1879 in Nederland de eerste moderne politieke partij vormden - waren over het algemeen mannen uit de middenstand die het ‘modernisme’ met moderne methoden wilden aanpakken. Ze wilden dus niet terugkeren naar het tijdperk van vóór de gehate Franse Revolutie.

Naast de calvinistische theologie had ook het Duitse idealistische en romantische gedachtengoed in zowel de negentiende als de twintigste eeuw veel invloed op de Nederlandse bestuurders. De aanhangers van dit gedachtengoed hielden zich aan een historistische *Weltanschauung*; aan de opvatting dat geschiedenis ontwikkeling, ontplooiing en beweging betekent, gestuurd door een Kracht of krachten onafhankelijk van menselijk handelen. Een andere romantische notie die in de Nederlandse cultuur doordrong, is de vergelijking van de maatschappij met een ‘organisme’, dat groeit en zich ontwikkelt volgens een eigen wetmatigheid. Nederlanders maken nog steeds gebruik van organische uitdrukkingen als ‘de samenleving ontwikkelt zich’.[30] De menselijke wil is niet onbelangrijk, maar is begrensd en ingegeven door de ‘ontwikkeling’ van de samenleving.

De beperkte macht van de Nederlandse elites was een derde factor die een zeker historisme versterkte. Nederlandse voormannen werden vaak geconfronteerd met internationale ontwikkelingen waarop zij weinig greep hadden. Voor de leiders van een klein land lag het ontlopen van gevaar in het ontcijferen van ‘het schrift op de wand’[31] en het aanpassen aan onvermijdelijke ontwikkelingen. Bovendien waren Nederlandse elites nauwelijks in staat tot machtsvertoon in een verdeeld land waar geen

politieke of godsdienstige stroming een meerderheid kon bereiken. Het boek van Theun de Vries over de zeventiende eeuwse staatsman Oldenbarneveldt, zowel voor als na de oorlog veel gelezen, is in dit opzicht illustratief:

> 'Oldenbarneveldt heeft de rol vervuld, die de omstandigheden hem hebben toebedeeld. Hij heeft ze dóór willen spelen, ook toen zijn werk voltooid kon worden genoemd. Hij heeft de geschiedenis van zijn volk veertig jaar helpen drijven, om toch eindelijk zelf door haar te worden gedreven. Nieuwe omstandigheden, een nieuwe koers hebben hem meegesleurd, tot bij de beheersching over het stuur van wereld en ik verloor. Niet Maurits, niet zijn persoonlijke vijanden, hebben hem in de eerste plaats doen vallen, maar de omstandigheden, wier werktuig hij eenmaal geweest was, en waarvan hij niet wilde erkennen, dat hij haar gunst verloren had.'[32]

Deze gevoeligheid voor de 'onvermijdelijke' wegen van de geschiedenis heeft geleid tot welhaast komische reacties in crisissituaties. Koning Willem II (1840-1852) werd naar eigen zeggen in één nacht van conservatief plotseling liberaal toen een revolutie dreigde die uiteindelijk nooit plaatsvond. Op eenzelfde wijze zette koningin Wilhelmina, in 'opdracht' van de tijd, vanaf november 1918 verstrekkende arbeidshervormingen in gang, nadat de socialistische leider Troelstra een revolutionaire toon had aangeslagen. Toen de burgemeester van Rotterdam ervan overtuigd was dat de Duitse revolutie niet zou stoppen bij de grens, gaf hij het beheer van de stad in handen van de sociaal-democraten. En in 1940 schreef de voormalige premier Hendrik Colijn in het tegenwoordig beruchte pamflet *Op de grens van twee werelden*, dat de Duitse overheersing een historische ontwikkeling was waarmee de Europeanen moesten leren leven.

De moloch van de geschiedenis was na de Tweede Wereldoorlog nog duidelijker aanwezig. De oorlog had op de Nederlanders de indruk nagelaten dat zij zich moesten onderwerpen aan een nieuwe politieke constellatie en niet de rampzalige koers van neutraliteit blijven volgen. Waren politici voorheen tegen handelsblokken, na de oorlog voelden Nederlandse politici zich gedwongen de Europese economische integratie te steunen. Veel Nederlanders hadden zich verzet tegen de dekolonisatie van Indonesië en Nieuw-Guinea, maar ook dit bleken ontwikkelingen te zijn waaraan ze moesten toegeven. Nederlandse elites geloofden dat Nederland door de 'modernisering' aan het veranderen was en dat deze verandering absoluut noodzakelijk was. De elites lieten zich na de oorlog informeren door modernisatie-theoretici zoals Mannheim en Shils, die het sociale en economische proces leken te beschrijven waar het 'ouder-

wetse' Nederland doorheen moest. Nederlandse elites uit de jaren vijftig koesterden goede hoop dat deze nieuwe krachten beheerst konden worden, maar stonden toch versteld van de grote veranderingen die de modernisering bewerkstelligde, en onderkenden tevens dat de levensvatbaarheid van traditionele overtuigingen door deze krachten werd ondermijnd. Er waren dus veel 'historische ontwikkelingen' die de Nederlandse elites imponeerden door hun onverbiddelijkheid en hen overtuigden van hun beperkte macht. De waarschuwing van Sir Isaiah Berlin in 1953 tegen het 'sociale determinisme' van de 'historistische onvermijdelijkheid' kon speciaal zijn bedoeld voor de Nederlandse elites.[33] 'Je kan niet - nee, je mag niet - tegen de rijd ingaan', zei een D66-politicus onlangs tegen de CDA-ideoloog Arie Oostlander[34], en deze uitspraak geeft het heersende denkpatroon goed weer.

Ten slotte vervulde het historisme een belangrijke ideologische functie in de 'pacificatiepolitiek'. Voor elites met zeer uiteenlopende overtuigingen werd 'de hand van de geschiedenis' met haar ogenschijnlijk onmiskenbare aanwijzingen een basis waarop consensus-beleid kon worden ontworpen. Weliswaar was niet iedereen het eens over de richting waarin de hand wees, maar al zoekend naar een gemeenschappelijke overtuiging leken pragmatische concessies aan het onvermijdelijke een goede manier om beleid vast te stellen. In bescheiden en voorzichtige vernieuwing konden alle partijen zich vinden - een beleid dat rampen zou voorkomen. De burgemeester van Hilversum J.J.G. Boot herinnerde zijn collega's in 1967 er aan dat 'het beste middel om gezagscrisis en revolutie te voorkomen is: goed progressieve leiding geven'.[35]

Dit respect voor het 'natuurlijk' verloop van de geschiedenis had een tweeledig effect. Aan de ene kant ontstond een retoriek van 'bij de tijd zijn', waardoor bepaalde anachronismen een snelle dood stierven. Von der Dunk en Ernest Zahn hebben er op gewezen dat in de Nederlandse politieke cultuur een openlijk 'conservatief' alternatief voor politieke en sociale kwesties lange tijd ontbrak. Daardoor werd een eenzijdig 'progressief' spectrum gecreëerd en viel onverholen steun voor de status quo min of meer weg uit de politieke retoriek. Von der Dunk merkte op dat de term 'conservatief' als zelfbeschrijving in de laatste decennia van de negentiende eeuw verdween. Zij werd een vies etiket dat politici alleen nog plakten op hun tegenstanders.[36] Von der Dunk ontkent niet dat de godsdienstige partijen in werkelijkheid de sociale en economische status quo verdedigden. Dat deden zij overigens vooral in de periode tussen de beide wereldoorlogen. Nederland werd een land van 'anoniem conservatisme', waar openlijke steunbetuigingen aan de status quo voor het

grootste deel tot zwijgen waren gebracht. Dit onevenwichtige retorisch bouwwerk werd na de Tweede Wereldoorlog verder versterkt. 'Rechts' - een benaming waar vele confessionele politici zich tot 1940 graag mee sierden - werd sindsdien beschouwd als nog verfoeilijker dan 'conservatief'.[37]

Aan de andere kant zijn Nederlandse elites nauwelijks bedeeld met profetische gaven en waren ze hun tijd zelden vooruit. Hun verbazing over de politieke conflicten van de jaren zestig is daarvan een duidelijk bewijs. Han Lammers, die binnen de PvdA al snel één van de kopstukken in de Nieuw Links-beweging werd, schreef in maart 1965 tamelijk nuchter over de vooruitzichten van politieke vernieuwing en de passieve houding van de politici in Den Haag: 'De tijd, zo schijnt het motto te zijn, heeft zijn loop, en wij wandelen wel mee'.[38] Gertjan Dijkink merkte op dat vooral de Nederlandse politici door de tijdgeest opgezweept leken te worden. Volgens hem gaven ze onevenredig veel aandacht aan crises van het moment, maar vergaten vrijwel al deze kwesties binnen een paar jaar weer.[39] Nederlandse elites *reageerden*, maar kwamen zelf nauwelijks met gedurfde initiatieven tot veranderingen.

Door een reeks naoorlogse ontwikkelingen werden deze behoedzame elites echter veranderd in brengers van vernieuwing. In de rond hen razendsnel veranderende wereld kon de orde naar hun mening alleen worden gehandhaafd door aanpassing. Zo overtuigden politieke, religieuze en andere culturele elites elkaar ervan dat het juist en noodzakelijk was te breken met vroeger beleid. Om het evenwicht te bewaren moesten veel vernieuwingen worden doorgevoerd. Deze conclusie werd noch meteen na 1940, noch door iedereen getrokken, maar was wel wijdverspreid en kreeg steeds meer invloed onder beleidmakers van de jaren veertig tot en met de jaren zestig. Deze aanpassende houding werd eerst zichtbaar binnen het sociaal-economisch en het buitenlands beleid, en later in de religieuze, culturele en politieke concessies die werden gedaan toen in de jaren zestig de protesten oplaaiden. In plaats van weerstand te bieden neigden de elites deze ontwikkelingen te interpreteren als tekenen van de veranderende tijden, waaraan ze moesten toegeven. Met de actieve demonstranten aan de ene kant en accommoderende historisten aan de andere, schoof de Nederlandse politieke cultuur tijdens de jaren zestig naar links.

De bovengenoemde factoren maken duidelijk waarom gedurende de jaren zestig een doeltreffende conservatieve retoriek vrijwel afwezig was; er waren geen pleidooien voor de handhaving van de status quo, noch voor de terugkeer naar een voormalig roemrijk tijdperk. Weliswaar werd

wel tegengestribbeld door *De Telegraaf*, door de afgevaardigden van de gemarginaliseerde Boerenpartij en door de kleine, orthodox-calvinistische kerken. Maar deze protesten waren in de Nederlandse politieke cultuur van marginale betekenis, en werden door de Nederlandse elites veroordeeld als onredelijke en ongemanierde reacties op de veranderende tijden. In plaats daarvan stimuleerden de elites de openbare retoriek die de jaren zestig domineerde: de retoriek van de vernieuwing. De strekking hiervan kan in zeer algemene termen worden weergegeven als: ‘wat was is voorbij, en dat is maar goed ook’. De elites die verouderde instellingen vertegenwoordigden voelden zich evenzeer verplicht om deze taal te gebruiken als hun jongere, meer radicale, opponenten. Deze vernieuwingsretoriek - die geen vaststaande inhoud had - verenigde verschillende ideologische partijen die verder weinig met elkaar gemeen hadden: culturele pessimisten, kerkelijke hervormers, politieke pragmatici en (later) actievoerders. Zowel de elites in de jaren vijftig als Nieuw Links in de jaren zestig maakten deel uit van een politieke cultuur waarin openlijk verzet tegen verandering feitelijk onmogelijk was geworden. Wel waagden provo's en radicale studenten zich op paden die niemand in de jaren zestig had kunnen bevroeden. Maar de jonge radicalen van de late jaren zestig waren tegelijkertijd de erfgenamen van een vernieuwingsgezinde politieke cultuur die al jaren had bestaan en die genegen was hun aanzienlijke macht en invloed te verlenen.

Het is ironisch dat de ‘culturele revolutie’ van de jaren zestig werd vergemakkelijkt, gestuurd en zelfs aangemoedigd door gematigde en in wezen ouderwetse elites.[40] Ik denk niet dat Zahn volkomen gelijk heeft als hij de elites bijzonder ‘progressief’ noemt; in veel opzichten bleven ze in hun werkwijze tamelijk gebonden aan de traditie.[41] Het zou dus niet juist zijn te veronderstellen dat deze elites werkelijk *van plan waren* de oogst binnen te halen van wat ze hadden gezaaid. Maar toch waren zij wel degelijk de zaaiers. Deze groep heeft, juist omdat ze *conservatief* was (een historistische kijk had op verandering) en juist omdat ze *elitair* was (niet geïnteresseerd in het creëren van een reactionair populisme) meegewerkt aan de grote verandering. Alhoewel deze elites vaker op veranderingen reageerden dan dat ze deze bewerkstelligden, toonden ze zich niettemin onmisbaar in de omvangrijke vernieuwingen van de jaren zestig. ‘Het geheim van die tijd was dat we Provo hadden’, zei de journalist Rinus Ferdinandusse in 1993, toen hij de blijvende verzotheid van veel moderne ‘rebellen’ voor de magische tegencultuur van de jaren zestig overdacht.[42] Het zou juister zijn geweest te zeggen dat het ‘geheim’ lag in de conservatieve en oligarchische elites die, om zowel ideologische als pragmatische rede-

nen, bereid waren zich aan te passen aan aanzienlijke sociale en culturele veranderingen.

Het is deze aanpassingsgezindheid die de jaren zestig in Nederland anders maakte. In de meeste opzichten verschilden de sociale en economische ontwikkelingen in Nederland nauwelijks van de ontwikkelingen in andere Westeuropese landen. Elke trend die als karakteristiek gold voor de jaren zestig, van jeugdculturen tot ongekende welvaart, was ook in Nederland duidelijk zichtbaar. Slechts in het plotselinge verval van de eens zo invloedrijke kerken verschilde Nederland van bij voorbeeld België en West-Duitsland. Zelfs de openheid van de gevestigde politici was niet een specifiek Nederlands verschijnsel, veel vooraanstaande Amerikaanse progressieven waren ook ontvankelijk voor de culturele veranderingen in de jaren zestig. Waarin Nederland wel verschilde van andere landen, dat is de afkeer van de Nederlandse autoriteiten voor conflicten en geweld, gekoppeld aan de overtuiging dat het beter is de onvermijdelijke stroom ‘moderne’ ontwikkelingen te kanaliseren dan die te stuiten. Deze zienswijze werd niet alleen gedeeld door de ‘progressieve’ leiders, maar evenzeer door de ‘conservatieve’. Er was noch heldenmoed, noch tragiek in het spel; de Nederlandse autoriteiten misten niet alleen de mogelijkheid, maar vooral ook het inzicht en de wil om weerstand te bieden dezelfde ontwikkelingen waartegen hun collega's in andere landen zich wel zouden verzetten.

In de uitwerking van dit gezichtspunt richt hoofdstuk 1 zich op de opvattingen van de gematigde elites in de jaren veertig en vijftig, in het bijzonder op hun kijk op het verleden en de toekomst. ‘Modernisering’ speelt hierbij een centrale rol. Hoofdstuk 2 richt zich op de veranderingen in de Nederlandse nationale identiteit en het buitenlands beleid gedurende de jaren zestig; voornamelijk op ontwikkelingshulp als ‘postkoloniale’ ideologie, op de verschuiving van ‘betrouwbare bondgenoot’ naar ‘wereldburger’ en op de crisis rond traditionele nationale symbolen. Hoofdstuk 3 bestudeert religie en moraal, met speciale aandacht voor de eschatologische verwachtingen in kerken. Hoofdstuk 4 onderzoekt het zogenaamde ‘hart’ van de jaren zestig: de in Amsterdam geconcentreerde tegencultuur; waaronder de actievoerende schrijvers, dichters, provo's, onconventionele intellectuelen en redacteuren, en de snelle aanvaarding van hun veelbesproken ideeën. Hoofdstuk 5 richt zich op de burgerlijke autoriteiten, met speciale nadruk op, ten eerste, de Amsterdamse rellen in 1966 die de vastberadenheid van de Nederlandse autoriteiten diep schokte, en op, ten tweede, de vele malen dat werd opgeroepen tot een vernieuwing van de politie, de universiteiten en de gemeentelijke overheid. Hoofdstuk 6

bestudeert de veelgehoorde roep om politieke hervorming, na 1966 voortgekomen uit de politieke discussies die begin jaren zestig in de grote partijen hadden plaatsgevonden. Hoofdstuk 7, de conclusie, is een evaluatie van de jaren zeventig en tachtig in Nederland en geeft aan hoe door gebrek aan behoudend en ‘herstellend’ conservatisme de Nederlandse reactie op de jaren zestig afwijkt van die in de Verenigde Staten.

Als Amerikaan ben ik bijzonder geboeid door de snelle verandering van het culturele klimaat in Nederland. Het wekt verwondering dat in deze samenleving, die in veel opzichten toch behoedzamer en conservatiever is dan de Amerikaanse, meer vrijheid bestaat. De manier waarop gezagdragers zijn omgegaan met deze culturele verandering dwingt respect af: de veranderingen vonden plaats zonder veel geweld en hebben een aantal positieve ontwikkelingen tot gevolg gehad. Maar dit boek zal daarnaast een politieke cultuur aan het licht brengen waarin Nederlandse gezagdragers ten prooi vielen aan clichés als ‘modernisering’ en ‘bij-de-tijd-zijn’. De pragmatische aanpassing aan de ‘veranderende tijden’ heeft ook slappe meegaandheid veroorzaakt en veel Nederlanders gedwongen met de tijd mee te gaan. De jaren zestig in Nederland blijven voor mij dus zowel een inspiratiebron als een waarschuwing.

Eindnoten:

1 Hendrik Kraemer, *Op welken grondslag? Een woord tot het Nederlandsche volk* (Amsterdam: Vrij Nederland, 1945), 31.

2 Haags Gemeentemuseum, *Constant* (Den Haag: Gemeentemuseum, 1965), vooral H. van Haaren, ‘De uitdaging van New-Babylon’, 9-12.

3 Constant, ‘Opkomst en ondergang van de avant-garde’, *Randstad*, 8 (1964), 11-48.

4 J.L. Locher, *New Babylon* (Den Haag: Gemeentemuseum, 1974), 12, catalogus van de tentoonstelling van Constants werken in 1974.

5 Constants kijk op spel was beïnvloed door de Franse *lettristes*, die op hun beurt waren beïnvloed door de vertaling uit 1951 van *Homo ludens* (1938) door Johan Huizinga, een boek waarin spel een onontbeerlijk kenmerk van beschaving wordt genoemd (Locher, *New Babylon*, 9-10). Maar Constant verwierp (evenals de *lettristes*) het onderscheid dat Huizinga maakte tussen spel en ernst; spel behoort niet een onderdeel van het leven te zijn, maar het leven zelf; zie Constant, ‘New-Babylon’, *Randstad*, 2 (1962), 133.

6 Constant, ‘New-Babylon’, 130-134; Constant, ‘New Babylon’, *Provo*, 4, 28 oktober 1965, 3.

7 Locher, *New Babylon*, 16.

8 Paul Donker Duyvis, ‘New Babylon: speelmodel voor een nieuwe maatschappij’, in Wim A.L. Beeren, e.a., *Actie, werkelijkheid en fictie in de kunst van de jaren '60 in Nederland* (Rotterdam/Den Haag: Museum Boymans-van Beuningen/Staatsuitgeverij, 1979), 170; zie bij voorbeeld *Constant New Babylon* (Keulen: Volkshochschule Köln, 1966).

9 Duyvis, ‘New Babylon’, 169-170.

10 Opmerkelijk is de grote aandacht in *Provo*, 4, 1-11; zie ook de bevlogenheid van provo Roel van Duijn in *Miss Blanche en de Van Moppesdiamanten: Een moralisties manifest* (Amsterdam: Unit [1967]), 8, waar Van Duijn *New Babylon* beschrijft als een plaats waar de gewone man een Christus of Socrates kan worden. Toch was *New Babylon* nooit een hoofdbestanddeel van het provoprogramma; voor deze praktische anarchisten was het allemaal te theoretisch. Bovendien druiste Constants waardering voor technologie in tegen de groeiende primitivistische impulsen binnen de provobeweging, en Constant vervreemdde al snel van de provo's.

11 Sommige verhandelingen besteden weinig aandacht aan de rol van deze elites; zie bij voorbeeld *De zestiger en zeventiger jaren: Beweging een tegenbeweging* (Amersfoort: De Horstink, 1977);

W.S.P. Fortuyn, *De zestiger jaren: Een wonderkind of total loss?* (Groningen: Boek Werk/W.S.P. Fortuyn, 1988).

12 Ronald Inglehart geïnterviewd in 'De omwenteling naar het post-materialisme', *NRC Handelsblad*, 29 juni 1991.

13 Uit Alfred von Stadens bekende boek *Een trouwe bondgenoot: Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap (1960-1971)* (Baarn: Anthos, 1974).

14 J.E. Ellemers, 'The Netherlands in the Sixties and Seventies', *The Netherlands Journal of Sociology*, 17, 2 (oktober 1981), 113-135.

15 Walter Laqueur, 'Hollanditis: A new stage in international neutralism', *Commentary*, augustus 1981, 19-28.

16 Vertaling: 'Nederlanders zijn niet langer saai'. H.W. von der Dunk, 'Conservatisme in naoorlogs Nederland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975), 37; geciteerd in Henry Faas, *God, Nederland en de franje: Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1967), 135.

17 Nico Wilterdink, 'De woelige jaren zestig'. *Maatstaf*, 25 (1977), 1, 52-60.

18 Arend Lijphart, *The politics of accommodation: Pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press, 1975); zie voor een recent referaat van Daalder 'Ancient and modern pluralism in the Nederlands', 'Erasmus Lectures' van 1989 aan de Universiteit van Harvard, working paper 22 (Cambridge: Minza de Gunzburg Center for European Studies [1990]). Lijphart heeft betoogd dat verzuiling een twintigste-eeuwse oplossing was voor een twintigste-eeuwse crisis; Daalder beweert dat verzuiling geworteld is in het pluralisme van voorgaande eeuwen. De laatste jaren is Lijphart dichter bij het standpunt van Daalder gekomen.

19 'Institutionalized pluralism' is de definitie van 'verzuiling' volgens Eric Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society* (Aldershot: Avebury, 1990), 3.

20 Zie Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa: Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel/Amsterdam: Boom, 1986).

21 De klassieker over de verzuiling is nog steeds J.C.H. Blom en C.J. Misset, (red.), *'Broeders sluit u aan': Aspecten van de verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Amsterdam, 1985).

22 S.W. Couwenberg, *In opdracht van de tijd: Terugblik op 40 jaar intellectueel en maatschappelijk engagement* (Kampen: Kok Agora, 1992), 44.

23 Herbert Marcuse, *One dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society* (Londen: Routledge and Kegan Paul, 1964).

24 Albert O. Hirschman gaat in zijn boek *The rhetoric of reaction: Perversity, futility, jeopardy* (Cambridge/Londen: Belknap, 1991) uit van een bipolair politiek stelsel waarin de 'conservatieven' gebruik maken van een 'reactionaire retoriek'. Ik denk dat het zorgvuldiger is om onderscheid te maken tussen conservatieven en reactionairen, tussen hen die open staan voor beperkte veranderingen en hen die zich verzetten tegen elke werkelijke verandering.

25 Zie Hans Daalder, 'The Netherlands: Universities between the "New Democracy" and the "New Management"', in Hans Daalder en Edward Shils, (red.), *Universities, politicians and bureaucrats: Europe and the United States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 173-231.

26 De sleutelrol van de jongere 'tweede elites' wordt verondersteld in J.E. Ellemers' 'The Netherlands in the Sixties and Seventies'.

27 Rob Tielman veronderstelt dat verzuiling de homo-emancipatie vergemakkelijkte in Nederland; zie *Homoseksualiteit in Nederland: Studie van een emancipatiebeweging* (Meppel: Boom, 1982).

28 Zie bij voorbeeld I. Gadourek, *Social change as redefinition of roles: A study of causal relationships in the Netherlands of the 'Seventies'* (Assen: Van Gorcum, 1982).

29 G.P. Hartvelt, *Omgaan met het verleden* (Kampen: J.H. Kok, 1981), 180.

30 Zie voor de rol van organische begrippen in de christen-democratische ideologie, J.A.A. van Doorn, 'Schets van de Nederlandse politieke traditie', in J.W. de Beus, J.A.A. van Doorn en Percy B. Lehning, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel: Boom, 1989), 46-55.

31 Zie Daniël 5 waar koning Belsazar van Babel tijdens een feestmaal ziet dat een hand verschijnt en op de wand van de feestzaal schrijft: 'Mene, mene, tekel, ufarsin'. De joodse profeet Daniël is de enige die het schrift kan ontcijferen: God kondigde het einde van het oude Babylon aan - de macht van de koning zou worden gebroken.

32 Theun de Vries, *Oldenbarneveldt* (Den Haag: H.P. Leopold, 1937), 4-5. De historicus Pieter Geyl had overigens een grote hekel aan dit boek, evenals aan het historistische determinisme van Toynbee.
33 Isaiah Berlin, *Historical inevitability* (Londen: Oxford University Press, 1954).
34 Arie M. Oostlander in een rede gehouden voor de *Vereniging van Christen-Historici*, Utrecht, 25 april 1993.
35 J.J.G. Boot, *Hedendaagse gezagshandhaving* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1968), 19.
36 H.W. von der Dunk, 'Het land van het anonieme conservatisme'. *Ons erfdeel*, 24 (1981), 2, 165-174; Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren: Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam: Contact, 1991), 19; A. Felling, J. Peters, 'Conservatism: A Multidimensional Concept', *The Netherlands Journal of Sociology*, 22 (1986), 36-60.
37 Von der Dunk, 'Het land van het anonieme conservatisme', 168-169. De verwerping van 'rechts' als benaming was onderdeel van een breder Europees patroon, getuige de opening van het eerste Europese parlement in Straatsburgin 1958 waar delegaties elkaar verdrongen om maar niet aan de rechterzijde van de kamer te zitten. Maar voor Nederlanders, met hun reeds gespannen retoriek, leidde het in opspraak zijn van extreem-rechts tot de bijna volledige verdwijning van de 'conservatieve' retoriek na de oorlog.
38 Han Lammers, Hinderlijk volgen. *Kronieken uit de Gids, '63-'66* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 100-101.
39 Gertjan Dijkink, *Beleidenissen: Politieke en ambtelijke cultuur in Nederland* (Groningen: Styx, 1990).
40 'De vernieuwing was het werk van oude mannen', zei journalist Jan Blokker in 'De vernieuwing was het werk van oude mannen', *NRC*, 18 juni 1991. Blokker had de stichters van de piratenzender Veronica en de aanvoerder van de boerenrellen tegen de overheid in het begin van de jaren zestig in gedachten, allen van middelbare leeftijd. Ik denk dat deze bewering een grotere reikwijdte heeft en ook geldt voor de politici die op dat moment tegenover Veronica en de boeren stonden.
41 Zie de bevindingen van Samuel J. Eldersveld, Jan Kooiman en Theo van der Tak, *Elite images of Dutch politics: Accomodation and conflict* (Ann Arbor/Den Haag: University of Michigan Press/Martinus Nijhoff, 1981).
42 Rinus Ferdinandusse, geïnterviewd in James Kennedy en Mirjam Prenger, 'De jaren zestig in Nederland', *Historisch Nieuwsblad*, 2 (1993), 2, 29.

1 Morgen zal alles anders zijn: wederopbouw in Nederland

> 'De lucht weergalmt van leuzen: alles moet vernieuwd worden, schijnen velen te menen; de oude generatie en haar wijsheid hebben afgedaan. Soms lijkt het wel, alsof men oordeelt dat de katastrophes die over ons gekomen zijn, niet het werk waren van Hitler en zijn legers, maar alsof wijzelf er de schuld van dragen, alsof cultuur en samenleving in het Nederland van vóór Mei 1940 door en door rot waren, alsof alleen van nieuwe mannen, een nieuwe generatie, die geheel nieuwe wegen zou inslaan, redding kon komen.'
> - Historicus Pieter Geyl, 1945[1]

Omstreeks een uur voor middernacht op de avond van de tiende november 1961 stormden tien gemaskerde jongeren het huis van Maarte S. binnen. Zij was een vijfenveertig jaar oude inwoonster van Staphorst. De vrouw werd uit haar slaapkamer gesleurd en op een kar gezet. Vervolgens werd de timmerman Derk T. ontvoerd uit een café in Meppel en gedwongen haar te vergezellen. Omringd door honderden joelende dorpelingen ging het paar in optocht door Staphorst, beschenen door autolampen en winkelverlichting. 'Overspel, overspel' klonken de kreten van de toeschouwers, terwijl de jongeren de kar acht kilometer rond Staphorst voortduwden. Vroeg in de ochtend, toen de dorpelingen het paar in een sloot wilden gooien, beloofden de beide 'schuldigen' nooit meer met elkaar te zullen spreken. Derk T. werd vrijgelaten en Maarte S. werd onder begeleiding van verschillende jongeren teruggebracht naar huis.[2]

De Staphorsters sloegen met dit veertiende-eeuwse gebruik twee vliegen in één klap. Zo drukten ze hun medegevoel uit voor de gedeprimeerde man van Maarte, die door zijn vrouw was verlaten, en tegelijkertijd werden twee ontrouwe echtgenoten gestraft én weer in ere hersteld.[3] Voor de jongeren die het plan hadden beraamd betekende het gebeuren een afwisseling van het saaie provinciale bestaan. Maar veel fatsoenlijke mensen buiten Staphorst werden woedend toen ze hoorden van deze 'Staphorster affaire'. Het geïsoleerde Staphorst met zijn bijna surrealistische traditionalisme werd alom beschouwd als een nationale eigenaardig-

heid en is nog steeds een metafoor voor 'achterlijkheid' op allerlei gebied.[4] Elke zonderlinge gebeurtenis in Staphorst kon daarom op brede belangstelling van de pers rekenen, en de 'Staphorster affaire' hield de gemoederen, geruime tijd bezig. Waarom was er geen politie aanwezig om de twee inwoners te beschermen tegen de uitzinnige menigte? Dit verval tot wetteloosheid leek op de 'lynchings' in het Amerikaanse zuiden. Anderen walgden van de huichelarij die in deze affaire naar voren kwam en schreven verontwaardigd brieven aan de redacties van kranten waarin zij de terechtwijzing van Jezus citeerden: 'Wie van u zonder zonde is, werpe de eerste steen', verwijzend naar de in hun ogen farizeese Staphorsters.

Belangrijker dan de gebruiken in Staphorst en de verontwaardigde reacties op dit volksgericht waren de publieke reacties van hen die gealarmeerd wezen op de onuitroeibaarheid van deze achterhaalde praktijken. In de Nederlandse kranten constateerden zij vol verbazing het bestaan van 'heksenjachten' met een 'middeleeuws' karakter, in een land dat volksgerichten toch al lange tijd achter zich had gelaten.[5] De burgemeester van Staphorst verzekerde de pers gegeneerd dat deze recente ontwikkeling een 'stap achteruit' was voor zijn gemeente, maar dat de strijd om de 'achterstand' in te halen en de twintigste eeuw binnen te treden al geruime tijd was begonnen. Volgens hem was een groot deel van de weerstand tegen het moderne leven al verdwenen, waren veel barbaarse praktijken overboord gegooid en was in Staphorst een 'stijgende lijn' naar de moderniteit zichtbaar.[6]

Dat Staphorst langzaam maar zeker vooruit kwam was een schrale troost voor de andere Nederlanders, die zich bewust waren van de aandacht die het dorp in de buitenlandse pers had gekregen. Door zowel de omvang als de inhoud van deze artikelen leek heel Nederland zo primitief als Staphorst.[7] Volgens het liberale dagblad *De Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)* van november 1961 leefde in het buitenland een vertekend beeld van Nederland; bij onderzoeken in West-Duitsland en Amerika bleek Nederland als moderne maatschappij vrijwel onbekend. Voor de Duitsers was het een 'gut bürgerliches' en overwegend agrarisch land, waarvan de degelijke en vertrouwenwekkende bevolking niet in staat werd geacht zich met moderne, technische projecten bezig te houden. De Amerikaanse beeldvorming was volgens het onderzoek niet veel beter: de Nederlanders waren een schoon en 'ouderwets' volk, wonend in een pittoresk land waarin dijken, windmolens en tulpen het landschap bepaalden.[8] De journalist R.H. Shackford had al in 1959 geconcludeerd dat het beeld van Nederland als een rustig land, met boeren en klompen in de hoofdrol, minstens vijfentwintig jaar achterliep. Volgens Shackford was

het land bekwaam in industrie, handel en scheepvaart.[9] Maar blijkbaar werden zijn standpunten niet door iedereen gedeeld. Hoewel deze ‘mythe van ouderwetsheid, die onze moderniteit verhult’ stellig niet zonder commercieel nut was, oordeelde de *NRC* dat het niet goed kon zijn voor de Nederlandse industrie.[10]

Voor veel Nederlandse bestuurders bleefde bezorgdheid over het incident in Staphorst, en de ‘mythe van ouderwetsheid’ in het algemeen, niet beperkt tot de gevolgen voor de verkoop van industriële produkten in het buitenland. Hun ongenoegen kwam ook voort uit een gezamenlijk verlangen ‘modern’ te zijn, om zichzelf en de wereld ervan te overtuigen dat Nederland geen achtergebleven gebied was.[11] De Nederlanders hadden zichzelf graag laten voorstaan op hun ‘vooruitstrevendheid’. Uit een opiniepeiling van 1949 bleek dat slechts één procent van de Nederlanders hun eigen land ‘achterlijk’ vond. Het enige volk dat zij nog progressiever achtten waren de Amerikanen (zevenenvijftig procent kwalificeerde hen als zodanig).[12] En de noodzaak tot verandering na de oorlog - het voormalige beleid had geleid tot economische depressie en oorlog - had hen gesterkt in hun overtuiging ‘bij de tijd’ te moeten zijn. In de jaren vijftig geloofden veel Nederlandse politici, geestelijken, dagbladredacteuren en andere vooraanstaanden dat zij op weg waren van een verouderd verleden (namelijk de wereld van voor 1940) naar een moderne toekomst. In een land waar snelle economische en sociale veranderingen met veel aandacht en instemming werden gevolgd, werd de tegenstelling tussen een in toenemende mate ‘ouderwets’ verleden - waarvan Staphorst hét symbool was - en een ‘moderne’ toekomst nog duidelijker zichtbaar. Voor veel elites kon alleen pragmatisch, vooruitziend en bewust ‘modern’ beleid het kleine, kwetsbare en snel veranderende landje in de goede richting sturen.

Hoewel de sociaal-economische modernisering in de jaren vijftig een ‘conservatief’ karakter leek te hebben, dat door de vernieuwers in de jaren zestig werd verworpen, vormt deze periode toch een belangrijke achtergrond om het gedrag van de vernieuwende elites in dejaren zestig te kunnen begrijpen. In de jaren vijftig zouden veel Nederlandse elites zich verzoenen met de in hun ogen onvermijdelijke moderniseringsprocessen, een ervaring die velen van hen er toe zou brengen zich buigzamer op te stellen in de verdergaande vernieuwing van de jaren zestig. Dit hoofdstuk toont aan hoe Nederlandse elites zich in de jaren veertig en vijftig, soms met tegenzin en soms met geestdrift, aanpasten aan de golf van nieuwe ontwikkelingen.

Het verlangen naar vernieuwing

Waarschijnlijk was Nederland, meer dan enig ander Europees land in de twintigste eeuw, een samenleving die werd beheerst door godsdienstige subculturen. In het begin van de twintigste eeuw had een ‘confessionele’ coalitie van één katholieke en twee protestantse partijen zich meester gemaakt van het landsbestuur en de destijds dominante liberalen verslagen. Zij voerden staatssubsidies in voor christelijke scholen, een zaak waarvoor fel was gestreden. Tussen 1918 en 1939 hadden deze ‘confessionele’ partijen het in Nederland grotendeels voor het zeggen: tijdens de verkiezingen behaalden zij een consistente meerderheid (tussen vijftig en zestig procent). Tegelijkertijd ontstonden en stabiliseerden zich confessionele organisaties in de periode tussen de beide wereldoorlogen. Orthodox-protestantse, katholieke en daarnaast ook socialistische en liberale stromingen vormden hun eigen jeugdclubs, omroepverenigingen, beroepsorganisaties en vele andere verbanden. Het resultaat was de *verzuiling* van de Nederlandse samenleving, waardoor het onderlinge contact tussen mensen van verschillende godsdienstige of filosofische wereldbeschouwelijke richtingen beperkt bleef.

Deze ontwikkeling kon niet ieders goedkeuring wegdragen. De christelijke ‘antithese’ (scheiding op grond van ‘geloof’ en ‘ongeloof’) was de liberalen een gruwel, zij wilden (althans in theorie) slechts ‘neutrale’ organisaties. Ook de sociaal-democraten met hun klassebewustzijn verafschuwden dit onderscheid. Maar hun pogingen het systeem omver te werpen bleven tot diep in de jaren dertig zonder succes. Daarin kwam verandering toen de confessionele regering onder leiding van de antirevolutionaire Hendrik Colijn het zwaar te verduren kreeg doordat ze onmachtig bleek de economische nood te lenigen. Samen met de steeds groter wordende politieke dreiging uit Duitsland, overtuigde de diepe economische crisis (waarvan het dieptepunt in de winter van 1936 lag) vele Nederlandse schrijvers, politici en geestelijken ervan dat slechts de beëindiging van het laissez-faire-beleid van de confessionele coalitie en het opheffen van de godsdienstige en politieke scheidslijnen het land voor een ramp konden behoeden. In de zomer van 1939 trad daarom een kabinet aan dat bestond uit leden van alle grote partijen.[13] De meeste Nederlandse politici hadden dus al vóór de oorlog (in elk geval symbolisch) gebroken met het verleden en waren meer nadruk gaan leggen op politieke eenheid en staatsinterventie.

De Nederlanders lieten hun ongenoegen over de vooroorlogse status quo nog sterker blijken na de Duitse invasie in mei 1940. De *Nederland-*

sche Unie - het enige legale alternatief naast de fascistische partijen - genoot bijzondere populariteit door haar verwerping van nationale scheidslijnen. Honderdduizenden sloten zich erbij aan. Het verbod op de *Unie*, eind 1941, maakte geen einde aan de gesprekken over de noodzaak de maatschappij en de politiek na de oorlog radicaal te reorganiseren. Ook Radio Oranje uit Londen beloofde een nieuwe start na de oorlog en niemand was een groter voorstander van vernieuwing dan koningin Wilhelmina zelf. Intussen schiep de noodzakelijke samenwerking tussen verzetsgroepen een nieuw precedent. Samenwerking werd - zowel tijdens de oorlog als erna - een belangrijk thema in illegale publikaties. De vooroorlogse politieke organisatie was tekort geschoten, de ‘eischen van de komende tijd’ zouden afwijken van de *modus vivendi* in 1940.[14] Ook een aantal prominente vertegenwoordigers van vooroorlogse elites die tijdens de oorlog als gijzelaar van de Duitsers in het kamp Sint Michielsgestel bij 's-Hertogenbosch waren vastgezet, was hiervan overtuigd. In Sint Michielsgestel formuleerden zij, onder hen de eerste naoorlogse premier Willem Schermerhorn en de socialistische socioloog en dominee Willem Banning, hun eigen ideeën over een nieuw Nederland, bevrijd van de verdeeldheid van weleer.[15] In de maanden direct volgend op het einde van de oorlog werd Nederland overspoeld met boeken en pamfletten die de komst van een nieuw tijdperk aankondigden. ‘De oude weg is afgeloopen’, zei een vooraanstaand vernieuwer, de Groningse theoloog Gerardus van der Leeuw.[16] Wat hij en anderen hoofdzakelijk bedoelden was dat het negentiende-eeuwse erfgoed van godsdienstige verdeeldheid en klassenonderscheid een anachronisme was geworden. De socialistische, katholieke en protestantse organisaties hadden hun (eens prijzenswaardige) doelstellingen overleefd; hun doelen waren bereikt en hun tijd was voorbij. De katholieke jurist W.P.J. Pompe deed een beroep op de Nederlanders om daarom afstand te doen van godsdienstige en sociale scheidslijnen en te streven naar nationale eenheid.[17] De op vernieuwing gerichte missioloog Hendrik Kraemer verwoordde het als volgt: ‘De tijden zijn veranderd, en wij moeten mee veranderen, niet uit kameleontische karakterloosheid, maar uit opmerkzaamheid voor de teekenen der tijden’.[18]

Vele vernieuwers vonden elkaar na de oorlog in de Nederlandse Volksbeweging (NVB), een organisatie die geen politieke partij was en nooit is geworden. Bij de oprichting in mei 1945 waren veel voormalige gijzelaars betrokken. De NVB verklaarde dat de tijd van het marxistische klassenonderscheid en de christelijke ‘antithese’ voorbij was. Nederland had een ‘doorbraak’ nodig in zijn politieke en sociale ordening. Nieuwe tijden

vereisten nieuwe oplossingen, en na de oorlog vroeg 'de tijd' aan de Nederlanders om zich, geïnspireerd door humanistische en christelijke bronnen, te verenigen voor de wederopbouw van de natie.[19] Dit NVB-manifest vond het meest systematisch uitdrukking in de ideeën van de vrijzinnige protestanten dominee Banning en professor Van der Leeuw (de eerste naoorlogse minister voor Onderwijs, Kunsten en Cultuur). Zowel Van der Leeuw als Banning pleitte voor een maatschappij gevestigd op een sterke moraal en 'geestelijke vernieuwing'.[20]

De ideeën van de elites uit de NVB zijn niet eenvoudig samen te vatten. Recent geschiedkundig onderzoek heeft vraagtekens geplaatst bij de ideologische homogeniteit van de NVB.[21] Toch zijn de kerngroepen binnen de NVB aanwijsbaar: gematigde sociaal-democraten, links - liberalen, een aantal katholieke corporatisten (aanvankelijk) en vooraanstaande protestanten, die ondanks hun onderlinge verschillen in theologisch opzicht een gevoel van sociale verantwoordelijkheid gemeen hadden. Hun werk getuigde van *noblesse oblige*, zij stelden hun leven in dienst van hun getroffen land. Deze vernieuwingsgezinde elites verkondigden een vreemde mengelmoes van ideeën in het licht van huidige waarden. Aan de ene kant benadrukt recent onderzoek dat zij in moreel opzicht conservatief waren, ervan overtuigd dat slechts een herstel van gemeenschappelijke waarden, van nationale eenheid en van geestelijke kracht Nederland, en eigenlijk heel het Westen, kon redden van nihilisme. Ongerust over de vernietigende gevolgen van de oorlog op de moraal (waaronder de seksuele moraal), maakten zij zich vooral zorgen over de negatieve gevolgen van de oorlog op de jeugd. Over het algemeen waren de NVB'ers democraten die de democratie wantrouwden. Enkelen bepleitten zelfs een reductie van de parlementaire macht in plaats van een herstel.[22] Aan de andere kant, als voorstanders van meer overheidsinterventie in de economie en de maatschappij, vonden zij zichzelf in sociaal en politiek opzicht vooruitstrevend. De meesten stelden zich ten doel het oude politieke systeem met confessionele partijen te vervangen door een in hun ogen effectiever en zinvoller systeem, bestaande uit slechts één 'progressieve' partij (door henzelf te vormen) en één 'conservatieve' partij. Het dualisme van de vernieuwers kwam ook naar voren in de troonrede van 20 november 1945. Vooral vernieuwing was een begrip dat niet genegeerd kon worden.

> 'Het vergt beleid van hoog gehalte om eenerzijds de waarde van oude zekerheden en tradities in volle kracht te bewaren en anderzijds ruimte te laten voor een vernieuwing, die niet slechts historisch noodzakelijk [!] is, doch ook de vrucht is van moreele bezinning in de jaren der verdrukking (...) De nieuwe krachten, die

> gewekt zijn, zullen zich blijven opdringen en winnen aan bewustheid en energie. Wij hebben deze meer dan ooit van noode, nu wij gewikkeld zijn in een strijd van even groote hevigheid en beteekenis als die der oorlogsjaren...'[23]

Begin 1946 vormden de vernieuwers de Partij van de Arbeid (PvdA) om de gewenste politieke 'doorbraak' te bewerkstelligen. Daarin werden de vooroorlogse Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP), de liberale Vrijzinnige Democratische Bond (VDB) en een klein aantal vooraanstaande en 'vooruitstrevende' christen-democraten verenigd. De Christelijk-Historische Unie (CHU), één van de twee grootste protestantse partijen, kreeg het zwaar te verduren toen een aanzienlijk aantal vooraanstaande leden overliep naar de PvdA. Banning was als voorzitter van het eerste PvdA-partijcongres euforisch, en veel andere partijleiders deelden zijn gevoelens. Een nieuw tijdperk was voor Nederland aangebroken; niet alleen de politiek, maar ook de maatschappij zou van gedaante veranderen.[24]

Maar de hoop van de NVB en de PvdA op een nieuwe politieke machtsverhouding bleek ijdel te zijn toen veel Nederlandse kiezers bij de eerste naoorlogse verkiezingen een terugkeer tot de politieke constellatie van voor de oorlog verkozen. De confessionele partijen herwonnen een groot deel van hun vooroorlogse sterkte. Daarnaast verloor de PvdA veel steun uit de linkervleugel aan de communisten, die, in een verbluffend maar kortdurend succes, meer dan tien procent van de stemmen wisten binnen te halen. De PvdA had op minstens veertig (van de honderd) zetels gerekend; zij kreeg er negenentwintig. Niettemin was zij nauwelijks kleiner dan de Katholieke Volkspartij (KVP) en groter dan de twee grootste protestantse partijen en de liberalen te zamen.[25] Nog belangrijker was dat de tegenvallende uitslag haar niet uitsloot van regeringsmacht; onder leiding van Willem Drees (1886-1988) was de PvdA van 1946 tot 1958 coalitiepartner, en van 1948 tot 1958 was Drees zelfs premier. 'Vernieuwing' had het isolement van de sociaal-democraten opgeheven. Hun regeringsmacht bracht echter niet de 'doorbraak' tot stand waarop Banning en anderen hadden gehoopt. De grootste coalitiepartner van de PvdA, de KVP, gebruikte haar positie om confessionele organisaties te steunen en hen met behulp van staatssubsidies verantwoordelijkheid te geven voor de uitvoering van het uitgebreide sociale beleid van de 'Rooms-Rode' kabinetten. 'Verzuilde' organisaties waren tot 1965 zelfs verantwoordelijk voor de distributie van de sociale uitkeringen. Zodoende werden de 'verzuilde' organisaties als gevolg van de oorlog versterkt in plaats van verzwakt. Voor veel vernieuwers waren deze ontwikkelingen onmiskenbaar een teleurstelling.

Een mislukte 'doorbraak'?

Het lijkt duidelijk dat de pogingen van de vernieuwers om een nieuw politiek en sociaal kader op te bouwen strandden. Pieter Geyl had het mislukken van de 'doorbraak' in oktober 1945 reeds voorspeld, toen hij ingenomen opmerkte dat 'het oude' altijd duurzamer was dan de vernieuwers zich wilden realiseren.[26] 'Het oude' leek inderdaad terug te keren, alhoewel de ontwikkelingen niet geheel verliepen volgens de wensen van de kritische Geyl. Het confessionalisme verankerde zich in de welvaartsstaat en de kerken bleven invloedrijk zowel in het maatschappelijke als in het politieke leven. Het vooroorlogse politieke systeem hield stand. Soberheid, tucht en ascese werden de kenmerken van de naoorlogse mentaliteit; experimenten werden ontmoedigd.[27] De Koude Oorlog veroorzaakte een conformisme waardoor radicale meningsverschillen werden afgezwakt. En ondanks groeiend verzet werd het belang van een hecht gezinsleven en een strenge seksuele gedragscode met steun van veel vernieuwers als de heersende moraal in stand gehouden.[28] Dit onaantrekkelijke portret van naoorlogs Nederland werd in de ogen van zowel de toenmalige als de huidige critici belichaamd in het beruchte bisschoppelijk mandement van 1954. Dit mandement verbood de Nederlandse katholieken om lid te worden van socialistische partijen of vakbonden - in feite een poging de rooms-katholieke wereld bijeen te houden. Voor zelfbewuste progressieven leek Nederland terug te gaan in de tijd. C.J. Dippel, een chemicus die zich bezig hield met theologie en filosofie, merkte in *Wending* (een populair tijdschrift onder vooruitstrevende, protestantse intellectuelen) op dat 'er wel gepraat werd over vernieuwing, maar dat er "herstel" werd bedoeld, restauratie van de goede oude tijd'.[29] En H.M. van Randwijk, de linkse hoofdredacteur van het weekblad *Vrij Nederland*, vreesde dat de groei van het gemeenschapsgevoel in de wereld, zo noodzakelijk voor het waarborgen van de vrede, werd belemmerd door het 'geestelijk conservatisme' dat voortkwam uit de Koude Oorlog.[30]

Evenals in Duitsland is in Nederland een levendig debat ontstaan over de vraag of 1945 een 'Stunde null' was, of dat de radicale breuk met het verleden zich pas afspeelde in de jaren zestig.[31] Uit dit debat blijkt hoe moeilijk het is de perioden te karakteriseren en met elkaar te vergelijken. Hoewel een groot verschil bestaat tussen de reconstructie-periode en de jaren zestig, kan tegelijkertijd worden gesteld dat het geringe verzet van de Nederlandse elites tegen de vernieuwingen in de jaren zestig was geworteld in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog. Alleen al het taalgebruik in de jaren veertig en vijftig maakt duidelijk waarom zij in de

jaren zestig zo terughoudend reageerden. De ideologie en de retoriek van de ‘doorbraak’ waren op minstens drie manieren van blijvende invloed: ten eerste bereikten zij werkelijk resultaat; ten tweede brachten zij de voorstanders van verzuiling in staat van verdediging; en ten derde wekte de sociaal-wetenschappelijke kritiek op de ‘verzuiling’ de indruk dat de Nederlanders leefden onder een anachronistisch politiek en sociaal systeem.

In de *eerste plaats* vond werkelijk een doorbraak plaats, hoewel die bescheiden was. Om evenals de historicus J. Bosmans te stellen dat de doorbraak niet meer was dan ‘een belangrijke onderstroom’, is een onderschatting van haar betekenis in herrijzend Nederland.[32] Nederlandse dichters en auteurs spraken met regelmaat over de noodzaak tot vernieuwing in zowel de literatuur als de maatschappij, zelfs als zij niet zeker waren van de inhoud die eraan gegeven moest worden.[33] Gezaghebbende liberale en socialistische dagbladen (*NRC, Algemeen Handelsblad, Het Parool, Het Vrije Volk*) konden zich niet verzoenen met de verzuilde samenleving. Kritische geluiden werden ook gehoord in nieuwe, invloedrijke media, bij voorbeeld in de maandbladen *Wending*[34], *De Nieuwe Stem* (vanwege de kritische toon berucht bij veel Nederlanders en geliefd bij een aantal bekende intellectuelen[35]), en het meer populaire weekblad *Vrij Nederland*, dat in de oorlog werd opgericht en tot 1960 werd geleid door Van Randwijk. Ook de herenigde liberale partij, de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), opgericht in 1948, verplichtte zich formeel te werken aan de ‘doorbraak’ van de verzuilde politiek en maatschappij. Nog belangrijker was het optreden van twee grote en invloedrijke instanties die tijdens de jaren vijftig voortdurend hamerden op de ‘doorbraak’: de PvdA en de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK).

Evenals veel naoorlogse socialistische partijen in Europa, was de PvdA een tamelijk vreemd mengsel van tegengestelde stromingen. Enerzijds was zij een typisch verzuilde organisatie, een vertegenwoordiger van de ‘rode familie’, hoewel een beperkt aantal leden vertrok naar de CPN (vooral in 1946) en naar de Pacifistische Socialistische Partij (ontstaan in 1957). Vele leden van de ‘rode familie’ bleven de ‘doorbraak-dominees’ wantrouwen. De PvdA hield zich aan een aantal oude gewoonten die karakteristiek waren voor de SDAP; Nederlandse socialisten liepen met de rode vlag en zongen *De Internationale*. Zoals bij de Duitse SPD, maakten marxistische beginselen tot 1959 deel uit van het partijprogramma van de PvdA. Dit alles droeg bij tot het krachtig voortbestaan van de socialistische zuil - ‘arbeiders’ luisterden naar de VARA (de socialistische omroepvereniging), abonneerden zich op een socialistisch dagblad,

stuurden hun kinderen naar een socialistische jeugdorganisatie - net zoals ze voor de oorlog hadden gedaan. Anderzijds waren het de voorvechters van de 'doorbraak' (afkomstig uit de opgeleide midden- en hogere klassen) die binnen de PvdA in hoge mate de toon aangaven. Banning bleef de meest gezaghebbende persoon binnen deze vleugel, waarin nog steeds werd gestreefd naar nationale vernieuwing en doorbraak. Hoewel de PvdA de 'doorbraak' nog niet geheel had verwezenlijkt, hechtten PvdA-propagandisten nog groot belang aan dit principe, niet alleen wanneer de katholieke bisschoppen hun hiervoor gelegenheid gaven (zoals gebeurde in 1954), maar tot diep in de jaren zestig.[36] PvdA-strategen gingen er terecht van uit dat de groei van de partij slechts kon geschieden ten koste van de confessionele partijen. Daarom bleven ze er op hameren dat de christelijke partijen belast waren met het verleden en 'de geest en de taal van onze tijd' niet begrepen.[37] Zo bleven 'vernieuwing' en 'doorbraak' tijdens de jaren vijftig, ondanks de teleurstellende resultaten, actuele onderwerpen van discussie doordat het PvdA-leiderschap het identiteits-bepalende karakter van deze begrippen onderstreepte.

Maar ook in de Nederlandse Hervormde Kerk werd de 'doorbraak' een belangrijk onderdeel van de kerkelijke identiteit. Voor de oorlog was de NHK een zeer verdeelde kerk, die veel verschillende godsdienstige overtuigingen overkoepelde, van Staphorster traditionalisten tot vrijzinnigen als Banning. De NHK was de grootste protestantse kerk in Nederland. Eens behoorde meer dan de helft van de Nederlandse bevolking er toe, maar vanaf de jaren twintig nam het ledental sterk af. De oorlog maakte geen eind aan de kerkelijke verschillen, en er kwam evenmin een eind aan de kerkverlating. Het leiderschap van de kerk werd er echter wel door wakker geschud en men ging over tot actie. Gematigde orthodoxe leiders zoals Kraemer waren er met meer liberale theologen zoals Banning vast van overtuigd dat de conflicten van de jaren dertig voorbij moesten zijn. De NHK moest meewerken aan de introductie van een nieuwe maatschappij in de nieuwe wereld. Onder een nieuw en krachtig leiderschap benadrukte de NHK ten eerste de oecumene (het eerste congres van de Wereldraad van Kerken werd in 1948 te Amsterdam gehouden, en een Nederlander, W.A. Visser 't Hooft, was tot 1966 voorzatter van deze raad), vervolgens streed de kerk voor een 'herkerstening' van de maatschappij (een idee dat veel in de publiciteit is geweest in het naoorlogse Nederland), en ten slotte werd de kerk een fel bestrijder van de verzuiling. De NHK heeft, als inclusieve volkskerk, nooit op dezelfde wijze als de gereformeerden en de katholieken de verzuiling gestimuleerd. Haar principiële oppositie kwam echter pas na de oorlog werkelijk van de grond.

De Nederlanders moesten volgens de hervormde kerk de onbetekenende verschillen die hen verdeelden vergeten en oog krijgen voor belangrijker problemen in de wereld. Dit werd nadrukkelijk gesteld in het rapport *Christen-zijn in de Nederlandse samenleving* (1955), waarin ook werd geprobeerd het bisschoppelijk mandement uit 1954 te weerleggen:

> 'Het is onze diepe overtuiging, dat het huidige tijdsgewricht in West-Europa vraagt om een nieuwe en krachtige uitdrukking van het menselijk samen-zijn in de wereld, van de solidariteit. Wij zien op dat punt een duidelijk verschil met de negentiende eeuw...'[38]

Zo kwam de leiding van de NHK op voor een nieuwe ethiek die aansloot bij de noden en behoeften van het tijdperk. De kerk klampte zich niet vast aan het 'negentiende-eeuwse' model van de maatschappij, waaraan tot haar spijt nog veel landgenoten waren gehecht. Zowel in politiek als godsdienst bleef de ouderwetse organisatie van de Nederlandse samenleving een moeilijk punt, een gemakkelijk doelwit voor vernieuwers.

In de *tweede plaats* werden door de 'doorbraak'-ideologie de confessionele partijen gedwongen zich te verdedigen. De Nederlandse Unie oefende in 1940 grote aantrekkingskracht uit op katholieken en in 1945 bleken veel katholieke elites geïnteresseerd in politieke aaneensluiting. Het was daarom geenszins zeker dat vooraanstaande katholieken zoals de Unie-leider J.E. de Quay (later KVP-premier) terug zouden keren tot een katholieke partij als die zou worden heropgericht. Toen dominante katholieke elites vlak na de oorlog het bestaan van een katholieke partij wenselijk en mogelijk achtten, werden ze gedwongen tot het doen van verschillende concessies aan de katholieke vernieuwers. De Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) zou niet meer terugkomen; in plaats daarvan zou de Katholieke Volkspartij een vooruitstrevende 'programpartij' zijn, open voor allen die het partijprogramma konden onderschrijven.[39] Dit was niet alleen een rechtstreekse imitatie van het 'progressieve programpartij'-ideaal van de PvdA, maar ook een misleidende beschrijving van wat de KVP in werkelijkheid voorstelde - een partij die zich evenals de RKSP vrijwel exclusief richtte op katholieken.[40]

Te zeggen dat de verandering van voornamelijk kosmetische aard was, een concessie zonder inhoud, is echter niet helemaal juist. De KVP heeft de overtuiging een 'volkspartij' te zijn na 1945 nooit opgegeven, ook al bleek zij nauwelijks aantrekkelijk voor niet-katholieken. Hoewel aangenomen mag worden dat haar belangrijkste *raison d'être* was de katholieke achterban te voorzien van goederen en diensten, kan worden opgemerkt dat de KVP-propaganda vaak de indruk gaf dat het bestaan van een katho-

lieke achterban vergeleken met de werkelijke roeping van de partij slechts een bijkomstigheid was. Zelfs vóór de oorlog reageerden katholieke elites ambivalent op de noodzaak van een louter katholieke partij[41] en na de oorlog kwamen verwijzingen naar Gods wet en christelijke openbaring nauwelijks meer voor.[42] In plaats daarvan probeerden ze, op Thomistische wijze appellerend aan de redelijkheid en de goedheid van de niet-katholieken, open te lijken - een openheid die door velen uit de linkervleugel van de partij oprecht werd nagestreefd. Hoewel KVP-politici het bestaan van een katholieke partij nog onmisbaar achtten voor het vertegenwoordigen van de katholieke belangen, vonden zij het niet correct de verzuiling openlijk te ondersteunen. Zij gaven er de voorkeur aan te benadrukken dat ze ‘open’ waren en aan hun eigen ‘doorbraak’ werkten. Voor de katholieken was het bisschoppelijk mandement - waarover de bisschoppen onderling verdeeld waren - een niet-gewenste ondersteuning. Het mandement was eigenlijk een anomalie in een tijd waarin veel katholieke intellectuelen en politici de ideologische verschillen met hun rivalen probeerden glad te strijken.[43] Omdat dit reeds naar voren kwam in de verzuilde jaren veertig en vijftig, is het goed denkbaar dat het de katholieke politici nog meer moeite kostte om in de jaren zestig aan het electoraat uit te leggen waarom het op de KVP behoorde te stemmen.

De twee protestantse partijen voelden zich eveneens door de ‘doorbraak’ bedreigd, al was het om andere redenen. De Christelijk-Historische Unie (CHU), die gematigder en pragmatischer was dan de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), nam tegenover de ‘doorbraak’ een dubbelzinnige houding aan. Haar leider A.D.W. Tilanus was een groot tegenstander van het opgaan van zijn partij in de PvdA in 1945. En ook de behoedzame voorstellen die vervolgens door de ARP werden gedaan voor het vormen van een verenigde protestantse partij, werden door hem verworpen. Het CHU-leiderschap scheen tevreden met de status quo. Aan de andere kant verwierp de CHU, die een grotendeels hervormde achterban had, de scheidingen die de verzuiling had gebracht; zij beweerde open te zijn voor iedereen. In antwoord op een aanval van Banning op de CHU merkte B. van Haersma Buma in 1960 op dat de partij zich sinds de oorlog had verzet tegen een coalitie die slechts bestond uit confessionele partijen, dat de partij zich altijd had gekeerd tegen subculturele afzondering en dat haar pragmatische flexibiliteit het mogelijk maakte om ‘midden in onze tijd’ te staan.[44]

De ARP wees de ‘doorbraak’ om principiële redenen consequent van de hand en was daarmee de enige grote partij die hiertoe besloot. Maar de antirevolutionairen waren ook niet aan de macht tot na de verkiezingen

van 1952, en werden door alle grote partijen gewantrouwd vanwege hun verzet tegen de welvaartsstaat en hun verdediging van de geminachte Colijn-jaren. De ARP was bovendien de enige grote partij die gedurende de gehele naoorlogse periode stemmen verloor; tussen 1948 en 1963 verloor de partij bij elke nationale verkiezing die werd gehouden. De 'erfgenamen van Colijn' waren in boze tijden terechtgekomen en wijdden daaraan veel beschouwingen. Het voornaamste resultaat van de bezinning binnen de ARP was een geleidelijke, maar besliste, verwerping van hun vroegere politieke en sociale beleid.[45] Hun deelname aan het tweede kabinet-Drees van 1952 was het eerste teken van deze verschuiving. De oorzaak van hun verval was volgens de principiële antirevolutionairen het 'einde van de ideologie'. Of een beginselpartij als de ARP in de toekomst nog zou kunnen bestaan werd door sommigen aan het eind van de jaren vijftig openlijk in twijfel getrokken.[46]

De confessionele partijen werden ook in staat van verdediging gebracht door het gebrek aan levensvatbaarheid van de extreem-rechtse politiek in het naoorlogse Europa. Om te voorkomen dat zij als te rechts beschouwd zouden worden, raakten de confessionelen verstrikt in dubbelzinnigheid. Aan de ene kant verwierpen ze, evenals de liberalen, het 'progressief-conservatief'-continuüm van de PvdA, om te vermijden dat ze in de rechterhoek zouden worden geplaatst waaruit geen weg terug was. Aan de andere kant lieten de confessionelen door hun eigen taalgebruik dit onderscheid herleven; welbewust omschreven ze zichzelf als 'vooruitstrevend' - een zorgvuldig gekozen synoniem van 'progressief'.[47] Hun steun voor open partijen en progressief sociaal beleid was het overvloedige bewijs, in elk geval voor henzelf, dat zij het vooroorlogse beleid en de toenmalige ideeën hadden verworpen. Niet alleen de confessionele partijen lieten het verleden achter zich, ook de liberale partij deed dit. De roep om een conservatieve partij van P.J. Oud, fractievoorzitter van de VVD, had geen effect, zelfs niet in zijn eigen partij (één van de meest anti-socialistische in Europa). Ondanks hun verbondenheid met het verleden waren de confessionele en liberale partijen er op uit een vooruitstrevend imago te creëren door het construeren van een vooruitstrevende retoriek.

In de *derde plaats* wekte de retoriek en de ideologie van de 'doorbraak' de indruk dat het 'verzuilde bestel' in Nederland een anachronisme was geworden. Het is een van de merkwaardige paradoxen van de jaren veertig en vijftig dat in een tijd waarin de 'doorbraak' niet doorbrak, de meeste politici bereid waren toe te geven dat de huidige politieke en sociale ordening eenmaal zou moeten veranderen.

Confessionelen waren niet ongevoelig voor de toenemende scherpe aanvallen op de verzuiling. De uitdrukking ‘verzuiling’, in 1936 door ambtenaren verzonnen om onderscheid te kunnen maken tussen verschillende subculturele organisaties[48], werd niet alleen als neutrale, wetenschappelijke term gebruikt. Sommige sociologen, onder wie J.P. Kruijt, een voorstander van de doorbraak, probeerden ‘verzuiling’ te gebruiken als objectieve term, maar anderen deden weinig moeite hun vijandigheid te verbergen - de socioloog J.A.A. van Doorn bij voorbeeld noemde haar een moderne vorm van ‘sociale controle’.[49] Toen het gebruik ervan na 1945 toenam, kreeg de term snel een negatieve gevoelswaarde. ‘Verzuiling’ verving het woord ‘hokjesgeest’ uit de jaren dertig als beeldende verwijzing naar het bekrompen leven in de subculturen.[50] Banning noemde verzuiling de grootste binnenlandse vijand; de PvdA-politicus C. Kleywegt karakteriseerde verzuiling als ‘eigenbelang’ en ‘onverschilligheid voor de ander, leidend meermalen tot wantrouwen, vijandschap of haat tegen die ander’.[51] Vooral de niet-kerkelijke pers gebruikte de term op weinig complimenteuze wijze. Laat in de jaren vijftig verscheen een reeks sociaal-wetenschappelijke artikelen rond het fenomeen, waarin voor het merendeel, ook in de invloedrijke bijdragen van Van Doorn, kritisch werd gesproken over de verzuilde samenleving.[52] Uiteraard was ‘verzuiling’ geen geliefd woord bij de katholieken en (vooral) de gereformeerden, de grondleggers van de verzuilde samenleving. In de jaren vijftig getroostten zij zich moeite om de aantijgingen te weerleggen en tot diep in de jaren zestig vermeden veel wetenschappers en politici uit die kringen het gebruik van de term.

In een culturele omgeving waarin openheid en eenheid modewoorden van de eerste orde waren, bracht ‘verzuiling’ de confessionelen meer en meer in verlegenheid. Toen de socialist Jacques de Kadt in het begin van de jaren zestig de katholieken van ‘apartheidspolitiek’ beschuldigde[53], was dit geen aanklacht waar de katholieke (en de protestantse) elites ongevoelig voor waren. Al in 1957 noemde de katholieke intellectueel Tellegen de verzuilde samenleving een anachronisme - zijn oordeel kon al snel rekenen op bijval van anderen.[54] In 1962 merkte Kruijt op dat een op religie gebaseerde verzuiling nauwelijks meer door iemand werd verdedigd.[55] In ieder geval gingen vele confessionele leiders openlijk met elkaar in debat over de voor- en nadelen van voortgaande verzuiling.[56] De sociologen Kruijt en Walter Goddijn voorspelden dat het onbehagen van de katholieke en protestantse intellectuelen ‘ontzuiling’ tot gevolg zou kunnen hebben.[57]

Zodoende functioneerde ‘verzuiling’ slechts als negatieve benaming,

de term werd onderdeel van de taal van vernieuwing, die nog sterk aanwezig was in de jaren vijftig. De overtuiging werd in stand gehouden dat de beste kans voor Nederland om te vernieuwen in 1945 was verspeeld; een opvatting die steeds meer aanhang verwierf in de jaren zestig. ‘Alle veranderingen, die men nu wil, hadden al tussen '45 en '50 ingevoerd moeten worden’, merkte de schaakgrootmeester Jan Hein Donner in 1967 op.[58] Het mislukken van de doorbraak op zich cultiveerde een denkwijze waardoor de afbraak van de verzuilde politiek en maatschappij in de jaren zestig werd bevorderd. ‘Meer en meer is de doorbraakgedachte verabsoluteerd tot een idee, waarvan alle heil wordt verwacht’, schreef de eigenzinnige KVP-intellectueel S.W. Couwenberg in 1959.[59] Tot het midden van de jaren zestig zouden de subculturen min of meer stand houden. Maar hun plotselinge verval en - in het geval van de katholieken - ineenstorting tien jaren later konden voor een deel worden geweten aan de zwakke ideologische basis waarop zij waren herbouwd.

De moloch van de industriële modernisering

Op hetzelfde moment dat de Nederlandse politici en academici zich distantieerden van ‘verzuiling’, maakten ze zich sterk voor de ‘modernisering’ van zowel de economische als de sociale infrastructuur. Sinds het begin van de jaren dertig kende Nederland een gemengde economie, maar door de enorme oorlogsschade (Nederland leed meer schade dan enig ander Westeuropees land), het ophanden zijnde verlies van Nederlands-Indië en een toenemende bevolkingsgroei werd door de overheid gestuurde industrialisatie noodzakelijk. Ook de economische vernieuwers benadrukten de radicale breuk met de jaren dertig. Het ‘conservatisme, dat niet bereid was onder de gewijzigde omstandigheden naar nieuwe vormen te zoeken’, was voorbij, oordeelde een hogere ambtenaar van het Ministerie van Economische Zaken in 1947.[60] Het industrialisatie-project, aangevoerd door de KVP-minister J.R.M. van den Brink, was ambitieus. Het was zoals Van den Brinks rechterhand, Winsemius, zei: ‘De meest grootscheepse speculatie, die ons volk ooit heeft aangedurfd’.[61] In 1949, op het moment dat de eerste gelden van het Marshall Plan Nederland binnenstroomden, ging het project van start.[62] Volgens een door Van den Brink opgezet ‘industrialisatie-schema’ zou de werkloosheid worden weggevaagd en het betalingsevenwicht ten behoeve van de op de export drijvende Nederlandse economie worden hersteld.[63] Om dit doel te bereiken garandeerde de Nederlandse overheid dat de consumptie laag bleef (evenals de lonen), terwijl de werkgelegenheid toenam.

Daartoe verzekerde de overheid zich van de steun van de socialistische, katholieke en protestantse vakbonden[64], en werd een 'elite-management'-stijl ontwikkeld met corporatistische elementen[65] om het handelstekort en de industriële ouderwetsheid te boven te komen. In het begin van de jaren vijftig verplichtte de nationale overheid zich tot de 'ontwikkeling' van acht economisch achtergestelde regio's in Nederland. Lokaal werden activiteiten uitgevoerd door economische, politieke en kerkelijke leiders die zich herkenden in de 'vernieuwingsideologie', een ideologie die de door de overheid gestuurde industrialisatie zag als hét middel tegen sociale crises.[66] Midden jaren vijftig bleken de verstrekkende economische en sociale gevolgen: de omvang van de Nederlandse dienstensector, havens en industriële produktie nam indrukwekkend toe.

Nederlandse elites volgden deze snelle industrialisatie niet zonder bezorgdheid. Natuurlijk waren er leiders die zich richtten op de wonderen van de Nederlandse technologie, van de automatisering van de Luchthaven Schiphol tot de constructie van de indrukwekkende Deltawerken in Zeeland. Mogelijk negatieve gevolgen waren voor hen geen grote zorg. Gerrit van Veghel heeft een bruikbaar onderscheid gemaakt tussen de pragmatische politieke en economische elites aan de ene kant, die geneigd waren te denken dat sociale problemen vanzelf zouden verdwijnen, en de 'zachte' elites (sociale wetenschappers, kerkleiders en professionele welzijnswerkers) aan de andere kant, die zich meer zorgen maakten om de sociale gevaren die inherent waren aan modernisering.[67] Op de Nederlandse markt verscheen, evenals elders, een grote hoeveelheid boeken die het lezerspubliek waarschuwden voor de gevaren van technologie en modernisering en daarbij wezen op de 'crisis' van eenzaamheid, nihilisme en collectivisme.[68] Zelfs in de meest optimistische moderniseringsliteratuur komt deze morele bezorgdheid naar voren.[69] De historicus Gerard Alberts heeft dit het 'compensatie motief' genoemd - elites zochten morele compensatie voor hun *gedwongen* betrokkenheid bij de modernisering. Verontruste elites geloofden in de 'moloch van technologisch determinisme' die gehoorzaamd moest worden, maar misschien wel van zijn grootste gevaren kon worden ontdaan.[70] Hoop moest dus samengaan met behoedzaamheid.

Uiteraard verschilde dit mengsel van optimisme en behoedzaamheid van persoon tot persoon. In 1950 meende de vooraanstaande socioloog Sjoerd Groenman dat de industrialisatie slechts als een verhuizing naar een beter huis moest worden gezien, de verhuiskosten zouden toenemen, maar deze ongemakken konden geen reden zijn om het hele project af te zeggen; dit project was 'noodzakelijk, wenselijk, ja zelfs begeerd' door de

Nederlanders.[71] In de ogen van anderen bracht de industrialisatie weliswaar het kwaad met zich mee, maar zij kon niet meer worden vermeden. De onverbiddelijkheid van de modernisering kon niet pijnlijker gevoeld worden dan door David Kodde, fractieleider van de kleine calvinistische *Staatkundig Gereformeerde Partij* (SGP) in de Provinciale Staten van Zeeland. De geïsoleerde bolwerken van traditie die de SGP vertegenwoordigde zouden door de modernisering meer en meer met de buitenwereld verbonden worden. Kodde wist dat het gevaar van 'wereldgelijkvormigheid' dichterbij zou komen door de Deltawerken. Maar toch wees hij het Delta-plan niet af: 'Zeeland heeft verandering nodig', zei hij wijzend op de leegstroom van de dorpjes als gevolg van de werkloosheid.[72] Optimistisch dan wel pessimistisch, de Nederlandse elites waren ervan overtuigd dat modernisering plaats moest vinden.

De katholieke, socialistische, protestantse en liberale partijen besteedden veel zorg aan het beperken van de schadelijke effecten van een snelle modernisering. Zij probeerden het gemeenschapsleven te bevorderen, niet alleen door het stimuleren van goede familie- en buurtrelaties[73], maar ook door een behoedzame benadering van de moderne uitvindingen die de gemeenschap bedreigden. Bedreigende vormen van technologische vernieuwing werden met argusogen bekeken; de Nederlandse elites gaven bij voorbeeld de televisie in de jaren vijftig het oranje en niet het groene licht.[74] Een veilige manier om het gemeenschapsleven te versterken was voor veel elites het uitbouwen van verzuilde subculturen op een manier die verenigbaar was met de eisen van de moderne tijd. Als erfgenamen van een verzuild systeem waren zij gevoelig voor de beschuldiging van ouderwetsheid en ze trachtten het subculturele systeem met woord en daad 'modern' te maken. Subculturele organisaties moesten worden aangevoerd door nieuwe leiders (sociale wetenschappers en maatschappelijk werkers) en gesubsidieerd door de overheid. Gaandeweg veranderden de subculturen door deze *verstatelijking*. Bureaucratische professionalisering verving ideologische betrokkenheid als de belangrijkste identiteit van de elites die aan het hoofd van deze organisaties stonden.[75] Het wekt dus geen verbazing dat veel onderzoekers het ontstaan van gesubsidieerde subculturele organisaties beschouwen als een cruciale factor in de ontzuiling gedurende de jaren zestig.

Het zou onjuist zijn te veronderstellen dat het merendeel van de Nederlandse leiders zich pessimistisch uitliet over de modernisering. Over het algemeen waren 'culturele pessimisten', zoals Huizinga en andere vooroorlogse doemdenkers, onder hen niet te vinden. Als echte bekeerden tot de moderniseringsstrategie waren de Nederlandse elites

tamelijk optimistisch over de toekomst en sterk beïnvloed door sociologen die in het begin van de jaren vijftig een rooskleurig beeld gaven van de dingen die komen zouden.[76] Beleidsmakers over heel de wereld gingen in de sociologie geloven, zoals ze eens hadden geloofd in de gouden standaard, en ook Nederlandse elites werden vurige aanhangers van deze nieuwe wetenschap. Volgens een aantal sociologen uit die periode was hun invloed in Nederland zelfs sterker dan in andere landen.[77] In een maatschappij waarin behoedzame elites, gebogen over de uitwerking van een zorgvuldig opgezet industrialisatie-schema, zich zorgen maakten over de negatieve effecten van modernisering bleken de sociologen en maatschappelijk werkers onmisbare profeten en waarzeggers te zijn. Karl Mannheim, Robert K. Merton en - in elk geval onder de jongere sociologen - Talcott Parsons waren de meest gezaghebbende internationale goeroes onder Nederlandse sociologen.[78] De katholieken richtten snel na de oorlog hun eigen sociologisch instituut op (Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut, KASKI), evenals de PvdA (de Wiardi Beckman Stichting, WBS, die spoedig onder leiding zou staan van de latere premier J.M. den Uyl). De Nederlandse Hervormde Kerk volgde dit patroon (Sociologisch Instituut van de Nederlands Hervormde Kerk, SINKH, geleid door Kruijt), evenals de gereformeerden en de humanisten. Ten slotte ontstond een overkoepelende ‘neutrale’ organisatie (Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk, ISONEVO). Deze instituten, vooral het KASKI en de WBS, oefenden aanzienlijke invloed uit op de leiders van hun respectieve subculturen. In 1952 creëerde de overheid het Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM), dat onder andere de opdracht kreeg hulp te verlenen aan mensen die moeite hadden zich aan te passen aan het moderniseringsproces.[79] Sociologen en maatschappelijk werkers waren de sociale ingenieurs die de hobbelige weg naar modernisering moesten effenen - om zo ‘industrialisatie langs lijnen van geleidelijkheid’ teweeg te brengen, aldus Groenman.[80]

Welke sociale verbeteringen de sociologen ook tot stand hebben gebracht, hun geschriften en rapporten hebben in elk geval de aandacht gevestigd op het ‘moderniseringsproces’. Overal leken de dingen te veranderen en overal gingen mensen er over schrijven. Nergens was dit duidelijker zichtbaar dan in de discussie over de overwinning van de stad op het platteland. In slechts negen jaar (1947-1956) verminderde het percentage Nederlandse arbeiders dat werkzaam was in de landbouw van twintig tot dertien procent. In 1956 woonde zevenenvijftig procent van de bevolking in stedelijke gebieden; twintig jaar daarvoor slechts zesen-

dertig procent. De conclusie die de samensteller van deze statistieken aan de resultaten verbindt is voorspelbaar:

> ‘Op het platteland voltrekt zich een economische, sociale en mentale revolutie, die zelfs insiders telkens weer verrast door haar omvang en haar tempo (...) Ons leven is opgenomen in een wereldomvattend proces van technische ontwikkeling en economische groei.’[81]

Het platteland was in een ‘stroomversnelling’ gekomen, een niet altijd even aangenaam, maar zeker noodzakelijk proces van modernisering.[82] Door de vernieuwingsideologie bevlogen geraakte leiders zagen een taak voor zich weggelegd in het ondersteunen van de plattelandsbevolking, zodat die het hoofd zou kunnen bieden aan de moderne wereld. Dit sloeg niet altijd aan. Ondanks de voorlichtingscampagne in 1957 waarin boeren werden ‘geconfronteerd met de dynamiek van de moderne tijd’[83], waren dezen niet altijd gelukkig met het moderne leven. Desalniettemin waren de vernieuwers er vast van overtuigd dat het ouderwetse agrarische leven niet gehandhaafd kon worden. Volgens de socioloog R. Bergsma waren de opkomst van de ‘croquet-automatieken’ en de ‘patates-frites-kramen’ op het platteland duidelijke signalen van de moderne tijd; het hele ‘ouderwetse cultuurpatroon’ zou zich snel terugtrekken.[84]

Deze verschillende factoren - de veronderstelde noodzakelijkheid van industrialisatie, de opmerkelijke snelheid waarmee veranderingen plaatsvonden in de stad en op het platteland en het optimisme over het creëren van een moderne samenleving die vrij zou zijn van moderne kwalen - kwamen voort uit één teleologische vooronderstelling: omvangrijke processen waren Nederland onherkenbaar aan het veranderen. Ook verdergaande substantiële verandering werd onvermijdelijk geacht. In de jaren vijftig werd van het ‘oude’ en ‘ouderwetse’ afstand gedaan om het ‘nieuwe’ en ‘moderne’ te verwerven. De elites geloofden dat het de ‘moloch van de modernisering’ was, en niet zijzelf, die de hoofdlijnen van het openbare beleid bepaalde. Hun rol was daaraan ondergeschikt. De troonrede uit 1962 weerspiegelde deze gevoelens:

> ‘De snelle ontwikkeling op velerlei gebied brengt in onze samenleving ingrijpende veranderingen teweeg. De Regering tracht waar nodig aanpassing in het persoonlijk en gemeenschapsleven te bevorderen.’[85]

‘De snelle ontwikkeling’ hoefde niet te worden geïntroduceerd, noch te worden uitgelegd; ‘het’ gebeurde eenvoudig. Het beste wat Nederlandse leiders doen konden was zich ervan verzekeren dat iedereen, ook zijzelf, zich zou aanpassen aan wat komen moest.

Men zou kunnen stellen dat de drang tot technologische en organisatorische vernieuwing van de Nederlandse elites losstonden van hun morele en theologische opvattingen, die traditioneel en conservatief van aard bleven. De vernieuwing van de jaren veertig en vijftig zou in dat geval een noodzakelijke voorloper zijn van voortgaande vernieuwing van de jaren zestig, maar zij bleef wezenlijk verschillend van de politieke, morele en theologische vernieuwingen die later plaatsvonden. Misschien is dat waar, maar dit standpunt negeert het feit dat veel Nederlandse elites *zelf* van mening waren dat modernisering niet alleen de materiële situatie, maar ook de godsdienstige en morele gedragspatronen onherroepelijk veranderde. Willekeurig welk sociologisch onderzoek maakte hen dit duidelijk. Modernisering, de onverbiddelijke kracht, liet weinig intact van de oude morele constructie. Nederlandse sleutelelites waren hiervan op de hoogte en, nog belangrijker, ze accepteerden het als de prijs die de samenleving moest betalen voor modernisering. Zij wisten dat hun morele en theologische gezichtspunten grotendeels (maar niet volledig) irrelevant waren voor de processen die zich rondom hen afspeelden. Deze situatie is goed omschreven in een artikel van de socioloog P.J. Bouman dat verscheen in het septembernummer uit 1958 van *Wending*. Niets kon een halt toeroepen aan de ‘revolutie van manieren en moraal’ die de laatste decennia plaatsvond en omvatte:

> ‘...sport en het verenigingsleven, de vrijere omgang der seksen, het reizen en het kamperen, de radio in ieder gezin, de krant en de telefoon, de bioscoop en de televisie, de op de techniek gerichte belangstelling en het verminderde aantal uren in het gezin doorgebracht. Men kan over dit alles een waarde-oordeel uitspreken. Ieder weet dat voor veel van deze “vooruitgang” een zware prijs werd bepaald. Maar wij weten ook, dat men de wijzers van de klok niet kan terugdraaien. We kunnen slechts proberen enige excessen te voorkomen.’[86]

De ‘moloch van de modernisering’ had de Nederlandse elites doeltreffend weten te overtuigen van de begrensdheid van hun keuzemogelijkheden.

Het jeugdprobleem

Nergens bleek de toekomst ongrijpbaarder dan bij de opkomst van het ‘jeugdprobleem’. Al voor de oorlog was bezorgdheid ontstaan over een op moreel gebied onverschillige jonge generatie, maar na 1945 benadrukten onderwijsgevenden (zoals Van der Leeuw) het probleem door te stellen dat de bezetting vooral de jongeren geestelijk had beschadigd.

Deze vrees culmineerde in een omvangrijk rapport, gepubliceerd in 1952, waarin minutieus de oorzaken en gevolgen van een 'maatschappelijk verwilderde' jeugd werden uiteengezet.[87] Deze angsten verminderden naarmate de oorlog verder in het verleden kwam te liggen, maar verdwenen niet. In 1955 introduceerde Jan Vrijman de nozems, als onderwerp van een aandachttrekkend artikel over de 'onbegrijpelijke' jongelui in Amsterdam.[88] De typische nozem was een tiener uit de arbeidersklasse die verzot was op rock-'n-roll en zich verre hield van enig ideaal anders dan dat van lol hebben. Dit was een afschrikwekkend beeld voor de fatsoenlijke representanten van de middenklasse, die tot in de jaren zeventig dit woord gebruikten om te verwijzen naar alle jonge relschoppers (ook de provo's zouden later nozems genoemd worden). Maar een wellicht nog grotere zorg voor de middenklasse was de toestand van haar eigen kinderen, die zelf een stuitend gebrek aan idealisme tentoonspreidden. Onverschilligheid ten opzichte van ideologie of (binnen de kerken) geloof en theologie was duidelijk waarneembaar bij de tieners en jonge volwassenen van het midden van de jaren vijftig. De socialisten werden genoodzaakt hun jongerenorganisatie wegens gebrek aan belangstelling te ontbinden. In de KASKI-rapporten van de jaren vijftig konden de katholieke elites onder andere lezen dat het wekelijkse misbezoek onder de jeugd sterk afnam.[89] Kerkleiders namen de tekenen des tijds serieus, maar het was voor hen moeilijk om iets anders te doen dan zich aan te passen aan deze nieuwe ontwikkeling. Een rapport van 1954 van de Gereformeerde Kerken in Nederland (GKN) over de jeugd in Amsterdam drukte het zo uit:

> 'En nu dreigt het grote gevaar, dat de Kerk de indruk maakt (en niet ten onrechte), dat zij achter de feiten aanloopt, eerst veroordeelt en dan, als zij tegen de werkelijkheid niet meer op kan, zo ongeveer de houding aanneemt van: "dan moeten wij het maar accepteren". Dit is *noch* voor de Kerk, *noch* voor de jonge mensen profijtelijk!'[90]

Profijtelijk of niet, 'dan moeten wij het maar accepteren' werd naarmate de jaren vijftig vorderden meer en meer de houding tegenover de jongere generatie waarin kerkleden en elites berustten. De jongeren, die financieel zelfstandiger en minder goedgelovig waren dan hun ouders, weigerden de rolverdeling te volgen die traditioneel voor hen was vastgelegd. Deze 'nieuwe volwassenen', zoals Johan Goudsblom hen noemde in zijn baanbrekend rapport uit 1959, waren zelf het produkt van de moderniteit. Goudsblom beschouwde, evenals veel andere naoorlogse sociale wetenschappers, 'het jeugdprobleem' als een modern probleem, ontstaan

uit een onpersoonlijke, gedifferentieerde samenleving.[91] Volgens hem leken ze veel op hun ouders, maar ze waren toleranter en sceptischer, en minder vatbaar voor 'blind idealisme'.[92] De oorlog had de oudere generatie in alle landen in diskrediet gebracht en zowel oud als jong in Nederland bevonden de oudere generatie schuldig.[93] Het moest de moderne jeugd in ieder geval worden toegestaan haar eigen gang te gaan. In het midden van de jaren vijftig was deze boodschap overgenomen door veel vooraanstaande Nederlanders die in contact stonden met de jeugd. Deelnemers aan het nationale congres 'Jeugd 1955' waren er getuige van dat de leiders van vroeger (zoals de alomtegenwoordige Banning) de zelfstandigheid van de leiders van morgen uitriepen.[94] Volwassenen die eens gewend waren hun kinderen als marionetten te behandelen, gaven hun nu zelf de touwtjes in handen, zoals de historicus Piet de Rooy het omschreef.[95] De 'moderne jeugd' had een eigen weg gekozen naar volwassenheid en dat moest worden gerespecteerd.[96]

Dat de jeugd zoveel ruimte werd gegeven is goed zichtbaar in de omwenteling in de onderwijskundige theorie en praktijk, een verandering waaraan in recente literatuur veel aandacht is besteed. Nieuwe onderzoeken hebben laten zien hoe in de jaren vijftig de pedagogiek veranderde, zelfs in confessionele kringen.[97] Evenals in andere westerse landen werd de jeugd aangemoedigd haar eigen meningen te verwoorden, beïnvloed door de Nederlandse vertalingen van de werken van de populaire Amerikaanse arts Benjamin Spock. Onder pedagogen van alle ideologische overtuigingen werd het de norm om kinderen op moderne wijze op te voeden. Twee katholieke kindertijdschriften veranderden hun naam in 1958 om zich aan te passen aan deze 'nieuwe' benadering. *Okki* presenteerde zichzelf als 'het moderne katholieke kindertijdschrift', terwijl de redacteuren van *Taptoe* hun tijdschrift omschreven als 'fris, modern, katholiek en boeiend'.[98] De herwaardering van de mening van tieners kwam deels voort uit hun betere opleiding, het gevolg van de naoorlogse onderwijsrevolutie. In de jaren vijftig was het voor de beschaafde middenklasse-ouders modieus om hun kinderen op positievere wijze groot te brengen (minder dwang, meer discussie).[99] Deze nieuwe trend was ook van grote invloed op de duizenden onderwijzers en pedagogen die in de jaren vijftig afstudeerden en een baan vonden. Evenals de opstellers van het PvdA-rapport van de onderwijscommissie uit 1956 konden zij niet veel waardering opbrengen voor de oude onderwijsmethoden. In hun ogen waren deze niet in staat gebleken zich de 'moderne onderwijskundige en psychologische inzichten' eigen te maken, waartoe ook de erkenning van een 'maatschappij-in-verande-

ring' behoorde.[100] Nieuwe methoden moesten worden ontwikkeld om de jeugd voor zich te winnen, waarbij men hoopte dat door een meer begrijpende benadering de jongeren bereid zouden worden dezelfde waarden en prioriteiten aan te hangen als hun ouders.[101]

De noties 'generatiekloof' en 'jeugdprobleem' werden in de jaren vijftig door de sociale wetenschappers en de pedagogen volledig geaccepteerd en - evenals 'het moderniseringsproces' - aangenomen als onbetwistbare waarheden. Hoewel hun kijk op de jeugd zelden overeenkwam met de wijze waarop de jongeren zichzelf zagen, bleven intellectuelen, kerkelijke leiders, leraren en ouders de 'moderne jeugd' beschouwen als een kracht waar moeilijk greep op te krijgen was. Ze geloofden dat zij goed naar hen moesten luisteren en op hun behoeften reageren teneinde de 'moderne jeugd' in de samenleving te kunnen opnemen. Voor veel oudere mensen werd de jeugd de belichaming van hun onvermogen de toekomst te beheersen, een toekomst die zo heel anders zou zijn dan het verleden. Erkenning van het jeugdprobleem sterkte hen in ieder geval wel in het ongemakkelijke besef dat de tijden onverbiddelijk veranderden. Dit ongemakkelijke gevoel bracht de oude elites niet tot totale overgave van de oude waarden en normen, dat tonen de conflicten van de jaren zestig aan. Maar het betekende wel dat de oude elites werden verscheurd tussen het vasthouden aan hun eigen waarden en normen en het laten geschieden van wat komen moest. In 1960 gaf Banning, zonder dit te beogen, uiting aan dit tegenstrijdige gevoel:

> '...welk toekomst-ideaal moeten wij de jonge generatie meegeven opdat zij hun politieke malaise leren overwinnen? Antwoord: geen enkel. Een jonge generatie heeft aan haar situatie een eigen ideaal voor de toekomst te ontworstelen; het beste wat ouderen daarbij kunnen doen is hen daarvoor toe te rusten met nuchtere werkelijkheidszin, diepe vrijheidsliefde en zedelijk normbesef.'[102]

'Morgen zal alles anders zijn'

Omgeven door ruïnes, geschokt door bloedbaden en in de schaduw van Stalin werden 'geestelijke' waarden (religie, anti-materialisme, arbeid) door Nederlanders snel gezien als een soort talisman tegen toekomstige rampen. Zelfs in het begin van de jaren zestig was de herinnering aan moeilijke tijden nog vers. In zijn kersttoespraak in 1960 drukte prins Bernhard de luisteraars op het hart om van de 'strijd' een deugd te maken.[103] Maar in 1963 was van deze strijd weinig meer te merken; rijkdom en nieuwe mogelijkheden waren de maatschappij deel geworden. Nederland bleek rijker te zijn dan het dacht toen de grote gasbel die in

1959 in Slochteren was ontdekt een overvloedige energiebron en een waardevol exportprodukt binnen handbereik bracht. De economie kwam tot bloei en in 1963 en 1964 stortte het stelsel van zorgvuldig beheerste loonplafonds ineen. Tussen 1959 en 1962 waren de lonen reeds tweeëntwintig procent gestegen, maar na 1963 was de Nederlandse arbeidsmarkt getuige van een loonexplosie; in 1964 gingen de lonen met zeventien procent omhoog (deels te danken aan een afname van het zwart verdienen ten gunste van het legaal verdienen), gevolgd door een periode waarin de lonen per jaar tien procent stegen.[104] Nog in 1957 was slechts vier procent van de Nederlandse huishoudens in het bezit van een televisie, acht procent bezat een auto en drie procent een koelkast. Een decennium later was dit respectievelijk tachtig, vijfenveertig en vijfenvijftig procent.[105] Tegelijk met de welvaart kwam ook een dooi in de Koude Oorlog; na het voorbijgaan van de Cubaanse kemwapencrisis (1962) was in de kranten een optimistischer toon merkbaar.[106] Ten slotte was 1963 het jaar waarin 'de pil' in Nederland werd geïntroduceerd, met verstrekkende consequenties. Plotseling hadden de oude deugden hun relevantie verloren, de wereld leek vrijer en stralender dan ooit tevoren. Soberheid en ascese, begrippen waar de populaire tijdschriften enkele jaren daarvoor bol van stonden, waren niet meer in trek. Rond 1960 namen gezinsbladen als *Katholieke Illustratie* en *De Spiegel* (protestants) afstand van hun vrome toon en traditionele lay-out en kozen in plaats daarvan voor kleurenfoto's van (vaak exotische) vakantieoorden. Ook boeken veranderden van stijl en inhoud; de moralistische novellen van de jaren vijftig werden vervangen door moreel-neutrale verhalen.

Zo verwijderde het verleden zich snel, vooral het recente verleden bleek voor zowel jong als oud rap uit het zicht te verdwijnen. Dat bekende politici het toneel verlieten en plaats maakten voor nieuwe, versterkte het besef dat een tijdperk was afgesloten. Zo maakte de inaugurele rede van John F. Kennedy veel indruk op de Nederlanders; evenals de Amerikanen interpreteerden zij die als een teken dat een nieuwe tijd was aangebroken. Ook in Nederland traden nieuwe politici aan. Mannen die lange tijd het gezicht van de partijen hadden bepaald trokken zich terug uit het openbare leven: Drees van de PvdA (1959), C.P.M. Romme van de KVP (1961), Tilanus van de CHU (1963), Oud van de VVD (1961) en Jan Schouten van de ARP (1957). Bij de nieuwe generatie politieke woordvoerders ontbrak weliswaar het charisma van een Kennedy, maar toch waren hun opvolgers op eigen manier geschikte 'moderne' vervangers die de politiek 'zakelijk' aanpakten.

In deze dagen rolde een grote hoeveelheid boeken van de pers die de

hoogtijdagen van de verzuiling en de liberale economie tot onderwerp had. De jaren twintig en dertig werden met al hun eigenaardigheden tegen het licht gehouden. Deze populaire boeken wilden aantonen hoezeer elke subcultuur in een kwart eeuw tijd was veranderd. Vooral de liberalen en de katholieken moesten het ontgelden. Het populaire boek van Michel van der Plas *Uit het rijke roomsche leven* (1963) haalde welbewust niet alleen de meest bizarre, maar ook de meest onplezierige aspecten van het katholieke leven naar boven (zoals de katholieke kijk op protestanten, joden en kunst), opdat de lezers zouden zeggen: ‘Nooit meer’. De jonge, aankomende VVD-politicus H.J.L. Vonhoff beschreef in *De zindelijke burgerheren* uit 1965 de vooroorlogse liberalen als bekrompen, oude patriciërs. Hij verzekerde zijn lezers (die toch allen potentiële liberale kiezers waren) dat het tijdperk van deze heren ‘verleden tijd, voltooid verleden tijd’ was.[107] In 1964 verschenen twee boeken over de protestanten met titels die beide het mannelijke karakter van deze zuil benadrukten; *Parade der mannenbroeders* van Van Kaam en *Het beeld der vad'ren* van De Gooyer. Een zekere toon van nostalgie kon de boeken niet worden ontzegd, maar gezien de titels was ook satire niet ver te zoeken. Deze periode zou in de ogen van de lezers misschien een beetje ‘potsierlijk’ zijn, waarschuwde De Gooyer zijn lezers, maar ze zouden er waarschijnlijk toch niet aan ontkomen er ook ‘met een beetje vertedering naar te kijken’.[108] Alleen de socialisten uit de jaren twintig en dertig werden met wat meer sympathie geportretteerd door drie bekende linkse intellectuelen, Igor Cornelissen, Ger Harmsen en Rudolf de Jong in *De taaie rooie rakkers* (1965). Het lukte de rode zuil echter niet aan satire te ontsnappen. De komedie *Zo is het toevallig ook nog 's een keer* van de VARA gaf een aflevering de titel ‘Het rijke rode leven’ mee, waarin filmclips van socialistische volksdansen en andere ouderwetse aspecten van het leven in de jaren dertig werden getoond.[109] Reagerend op de populariteit van *Uit het rijke roomsche leven* schreef S.U. Zuidema, een gereformeerde filosoof:

> ‘Wij distantiëren ons van ons voorgeslacht, maken hen lachwekkend, of schamen ons voor hen, bevuilen hun nest tot meerdere zelfrechtvaardiging van onze “sociale” bewogenheid, grote-wereld-politiek, ons anti-kolonialisme tot aan de grens van wat een dagblad in Nederland de “weg-met-ons-mentaliteit” pleegt te noemen?’[110]

Zuidema had gelijk, niettegenstaande zijn gemelijke toon. De bovengenoemde boeken vestigen niet alleen de aandacht op de enorme afstand tussen 1939 en 1964, maar ook maken ze een stereotype van het verleden; de ouderwetsheid van dat tijdperk was volkomen vreemd aan de toen-

malige waarden en normen. De ouderwetsheid was op z'n best irrelevant en op z'n slechtst schadelijk, maar in elk geval *uit de tijd*. En veel oudere elites begrepen dit even goed als de nieuwe leiders, die met veel kabaal in het midden van de jaren zestig de macht in Nederland wilden grijpen.

Begin jaren zestig was van deze machtsovername nog niet veel te bespeuren. Toeristen kwamen nog steeds onder de indruk van het conservatisme, de rust en de godsdienstigheid van het land. Een jonge generatie kon samen met oudere critici, en niet geheel zonder reden, nog steeds klagen over het bekrompen conservatisme en de kleinburgerlijkheid van hun eigen land. Nog in 1966 sprak de filmcriticus Constant Wallagh venijnig over Holland en

> '...ons drassige polderklimaat, de eeuwige mist boven Den Haag, de penny-wise and pound-foolish atmosfeer van ons zakenleven (...) de calvinistische angst voor dramatische fantasie. Staphorst is groter dan u denkt...'[111]

Toch konden de elites, ook voordat de grote culturele veranderingen plaats zouden vinden, zich niet meer geheel scharen achter de politieke, sociale en godsdienstige orde. Zij leken de bewakers van waarden zonder toekomst te zijn. De oude politiek en het geloof waren aangetast door de vooroorlogse periode, aangevallen door de doorbraakideologie verzwakt door het onvermijdelijke moderniseringsproces, in de steek gelaten door 'de jongere generatie', overweldigd door de voorspoed en daarbovenop kwetsbaar gebleken voor karikaturale vertekening. De oude orde was heel broos, niet in het minst door de wijdverspreide verwachting dat er geen toekomst in zat. *Morgen zal alles anders zijn* was zowel de titel van als de verwachting weergelegd in een boek geschreven door de voormalige secretaris van koningin Wilhelmina, Thijs Booy.[112] Hoewel zijn hartstochtelijke geschrift niet direct de gevoelens van genuanceerd denkende personen vertolkte, gaf het uitdrukking aan de overtuiging van de meeste godsdienstige en politieke elites dat er nog veel zou veranderen omdat er al zoveel was veranderd. Als de Nederlandse elites één ding van hun naoorlogse ervaringen hadden geleerd, was het om van de nood een deugd te maken. En zoals we zullen zien stond de geestdrift van Booy voor het onvermijdelijke niet op zichzelf.

Kort gezegd moeten de markante hervormingen en de revolutionaire bewegingen van later, in de jaren zestig, worden gezien als een actieve aanval op de instituten en ideeën die veel Nederlandse gezagdragers al eerder hadden bestempeld als te ouderwets voor het 'moderne' leven. Veel (maar niet alle) voorstellen tot vernieuwing en verandering waren reeds

eerder naar voren gebracht. Weliswaar kwamen de schokkende gebeurtenissen na 1965 voor de heersende elites als een onaangename verrassing; de veranderingen kwamen en gingen op een volstrekt onvoorspelbare wijze. Zelfs de scherpzinnige Joop den Uyl, die in de jaren vijftig de meest gezaghebbende sociale wetenschapper binnen de PvdA was en van 1973 tot 1977 premier van het meest linkse kabinet in de Nederlandse geschiedenis, kon de loop die de jaren zestig zouden nemen niet voorspellen. Maar Den Uyl kon, evenals veel andere elites, zich wel snel aanpassen aan de nieuwe realiteit; niet alleen omdat hij voelde uit welke richting de wind woei, maar vooral omdat hij reeds geloofde in de noodzakelijke vernieuwing van de Nederlandse samenleving.

Eindnoten:

1 ‘Openingscollege op 1 october 1945’ herdrukt in Pieter Geyl, *Historicus in de tijd* (Utrecht: W. de Haan, 1954), 93.

2 Uit de reportages van november 1961 in *De Volkskrant, De Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC), Trouw, Algemeen Handelsblad, De Telegraaf, Het Vrije Volk, Het Parool* en zoals die zijn gecorrigeerd door G.C.J.J. van den Bergh e.a. in *Staphorst en zijn gerichten* (Meppel: Boom, 1980), 160-166. Sommigen denken dat Staphorst onterecht zoveel aandacht kreeg. Laatstgenoemde boek is één van de pogingen om Staphorst zijn goede naam terug te geven.

3 Hoewel de man en de vrouw de beschuldigingen ontkenden hebben ze de straf aanvaard; Maarte werd uiteindelijk weer herenigd met haar man en Derk zette zijn bloeiende bedrijf voort in Staphorst.

4 C.H.M. Palm, ‘Costumes in Staphorst, a Village in the Eastern Netherlands’, *Internationales Archiv für Ethnographie*, 50 (1964), 1, 43-59; Van den Bergh, *Staphorst en zijn gerichten*, 18.

5 Uit de ingezonden brieven die in november 1961 in de bestudeerde kranten verschenen. Van den Bergh betwist dat deze praktijken alleen voorkwamen in Staphorst; hij wijst op vergelijkbare gebeurtenissen in Limburg tijdens de jaren vijftig.

6 *NRC*, 16 november 1961; *Telegraaf*, 14 november 1961; *Trouw*, 21 november 1961; *Volkskrant*, 17 november 1961.

7 ‘Vandaag deed ik een stap terug de Middeleeuwen in...’, schijnt Paula James te hebben geschreven in de *London Daily Mirror*, geciteerd in *Trouw*, 21 november 1961. Ook wordt de bezorgdheid voor de internationale reputatie verwoord in de *NRC*, 15 november 1961.

8 ‘Dezer dagen’, *NRC*, 17 november 1961.

9 Geciteerd in J.H. Kruizinga, *Nederland door een vreemde bril* (Assen: De Torenlaan, [1962]), 151-152. De Nederlanders kenden Shackford in 1961 voor zijn inspanningen de Willem de Zwijger-prijs toe.

10 ‘Dezer dagen’, *NRC*, 17 november 1961.

11 De meeste Nederlanders met wie ik sprak over het opnemen van de ‘Staphorster affaire’ in dit boek, lieten mij weten dat Staphorst niet is zoals de rest van Nederland.

12 Opiniepeiling door UNESCO waarin aan de Nederlanders werd gevraagd om zich op twaalf voorgeschreven kenmerken te vergelijken met Amerikanen, Russen, Britten, Fransen en Chinezen. De Nederlanders deelden zichzelf uiteraard hoog in, boven alles waren ze vredelievend (68% was daarvan overtuigd), hardwerkend (62%), intelligent (49%) en progressief (43%). Geciteerd in Alphons Chorus, *De Nederlander, uiterlijk en innerlijk* (Leiden: Sijthoff, 1964), 159-160.

13 De Anti-Revolutionaire Partij, in de Tweede Kamer met zeventien van de honderd zetels vertegenwoordigd, steunde deze nieuwe coalitie niet. Toch nam Gerbrandy, een eigenzinnige antirevolutionair, plaats in dit kabinet. Een jaar later werd hij premier in Londen, waar het

kabinet gedurende de oorlog was gezeteld. Ook de communisten, de nationaal-socialisten en de kleine calvinistische partijen ondersteunden de regering niet.

14 Dit gevoelen werd in het grootste deel van de illegale pers geuit. Het citaat is van een links-socialistisch pamflet, 'Om Neerland's toekomst', geschreven in de zomer van 1943, 4. Zie voor dezelfde ideeën in een behoedzamere vorm *Trouw*, 'Onze politiek in de toekomst' (1943). *Trouw* overleefde de oorlog, evenals het meer naar links hellende verzetsblad 'Vrij Nederland'. Beide bladen functioneerden op hun eigen wijze als zelfbewuste dragers van *vernieuwing*.

15 Willem Banning, *Als een goed instrument* (Amsterdam: Ploegsma, 1946), 91-92, geschreven tijdens de herfst van 1942 in Sint Michielsgestel.

16 Gerardus van der Leeuw, *Balans van Nederland* (Amsterdam: H.J. Paris, 1945), 3.

17 W.P.J. Pompe, *Bevrijding, bezetting, herstel, vernieuwing* (Amsterdam: Vrij Nederland, 1945).

18 Hendrik Kraemer, *Op welken grondslag? Een woord tot het Nederlandsche volk* (Amsterdam: Vrij Nederland, 1945), 31.

19 Tekst van het manifest herdrukt in W. Banning, J. Barents, (red.), *Socialistische documenten* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1952), 219-226. Zie ook Willem Schermerhorn, Willem Banning, *Voor het voetlicht* (Amsterdam: NVB, [1945]), 5-25.

20 W. Banning, *De dag van morgen* (Amsterdam: Ploegsma, 1946), 37; zie ook Van der Leeuw, *Balans van Nederland*.

21 Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer: Kluwer, 1978); Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel: Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1979). Beide boeken zwakken de veronderstelling af dat de inzichten van deze elites een grote en brede populariteit genoten.

22 Vooral dit aspect heeft zich de laatste vijfentwintig jaar mogen verheugen in wetenschappelijke belangstelling. De 'seksuele politiek' van deze vernieuwers is belicht in twee recente publikaties, Hansje Galesloot, Margreet Schrevel, (red.), *In fatsoen hersteld: Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam: SUA, [1989]), en Herman de Liagre Böhl en Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam: Een strijd om macht en moraal* (Zwolle/Amsterdam: Waanders/Gemeentearchief, 1988). De politieke standpunten van deze vernieuwers, in het bijzonder hun conservatisme, hun anti-democratische geest en hun corporatisme, worden behandeld door De Liagre Böhl en Meershoek; Jacques S. Hoek, *Politieke geschiedenis van Nederland: Oorlog en herstel* (Leiden: Sijthoff, 1970); H.J.A. Hofland, *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam: Contact, 1972); J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980', in J.A. de Jonge, *Geschiedenis van het moderne Nederland: Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten: De Haan, 1988), 562-608.

23 E. van Raalte, (samenst.), *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes, 1814-1963* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1964), 266.

24 Voor een diepgaander analyse van de redenen waarom zoveel prominente CHU'ers uit de partij traden, zie Jan Wieten, *Dagblad en doorbraak: De Nederlander en de nieuwe Nederlander* (Kampen: J.H. Kok, 1986). De euforie van het PvdA-congres kan worden opgemerkt in *Het nieuwe begin: Verslag van het stichtingscongres van de Partij van de Arbeid, Amsterdam, 9 februari 1946* en W. Thomassen, (samenst.), *Opening van zaken: Een en ander over de voorbereiding ener Partij van de Arbeid* (Amsterdam: 1946).

25 Uit statistieken verzameld door Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland', 568-569.

26 Geyl, *Historicus in de tijd*, 97.

27 De historicus Ernst Kossmann noemde de naoorlogse periode 'jaren van tucht en ascese' en J.C.H. Blom toonde in de jaren zeventig overtuigend aan dat de Tweede Wereldoorlog niet gezien moest worden als een politiek en sociaal keerpunt in de Nederlandse geschiedenis. Zie 'Jaren van tucht en ascese:. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', in P.W. Klein, G.N. van der Plaat, (red.), *Herrijzend Nederland: Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981), 125-158.

28 De Indische socioloog K. Ishwaran was laat in de jaren vijftig zeer onder de indruk van de stabiliteit van het Nederlandse gezinsleven, het vormde de these van zijn goed ontvangen *Family life in the Netherlands* (Den Haag: Van Keulen, 1959). Zie Galesloot en Schrevel, *In fatsoen hersteld*.

29 Geciteerd in M.W. Braams, *'Wending', 1946-1956: Nieuwe opvattingen over de verantwoordelijkheid van christenen in politiek en samenleving* (Utrecht: Utrechtse Historische Cahiers, 1989), 35.

30 H.M. van Randwijk, 'Nabeschouwing', in J.J. van Bolhuis, e.a., *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd*, vol. 4 (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/Meulenhoff, 1954), 775-778.

31 Tot de jaren zestig waren de Nederlandse intellectuelen geneigd om de jaren veertig en vijftig te beschouwen als een stap verder dan de 'conservatieve' jaren dertig, zie W. ten Have in 'De geschiedschrijving over crisis en verzuiling', in W.W. Mijnhardt, e.a., *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiographie sinds 1945* (Utrecht: Aula/Spectrum, 1983), 284. Zelfs 'progressieve' sociologen als J.P. Kruijt en Walter Goddijn beschouwden in 1962 het jaar 1945 als een keerpunt waarin de 'doorbraak' de negentiende eeuwse 'antithese' aan het wankelen begon te brengen. Zie J.P. Kruijt, Walter Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologische proces', in A.N.J. den Hollander, e.a., *Drift en koers: Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1962), 234-235. In de jaren zeventig en tachtig overheerste de 'restauratie'-these, waarin wordt gesteld dat pas in de jaren zestig de consensus in de Nederlandse samenleving afbrak, maar recent hebben wetenschappers deze stelling krachtig bestreden. Naar hun mening is het sociaal conformisme wat aan de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog wordt toegeschreven, op z'n minst een 'ongenuanceerd en daarom vals beeld' (Hans Daalder, 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)', in J.H.J. van den Heuvel, e.a., *Een vrij zinnige verhouding: De VPRO en Nederland, 1926-1986*, Baarn: Ambo, 1986, 25-26). Volgens Daalder was de mate van overeenstemming in de jaren 1945-1960 niet zo groot als velen veronderstelden; noch het buitenlands beleid noch het sociaal-economisch beleid was vrij van conflicten. En vooral onderzoek naar pedagogiek in de jaren vijftig bracht een zichtbare breuk met het verleden aan het licht. De bekendste verwerpingen van de conformisme- en consensus-theorie zijn Siep Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio*, 25 (1984), 8, 10-12, en Tjitske Akkerman en Stuurman, (red.), *De zondige Riviera van het Katholicisme* (Amsterdam: SUA, 1985).

32 Bosmans, 'Maatschappelijk-politiek leven in Nederland', 586.

33 Ton Anbeek, *Na de oorlog: De Nederlandse roman, 1945-1960* (Amsterdam: Synthese, 1986), 7-36.

34 Braams, *'Wending' 1946-1956* en gebaseerd op mijn eigen studie van het tijdschrift, 1957-1963.

35 Zie O. Noordenbos, 'De nieuwe stem in eenentwintig jaren'. *De Nieuwe Stem*, 22 (1967), 730-750.

36 Zie Herman de Liagre Böhl, 'Willem Banning en de Partij van de Arbeid en de verloren strijd om de doorbraak', *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 1991), 47-81. Zie voor zowel de moralistische toon als voor een meeslepende verdediging van de 'doorbraak', Willem Banning, *Ons socialisme* (Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1954), geschreven als protest tegen het bisschoppelijk mandement, en H. Vos, e.a., *Het mandement en de Partij van de Arbeid* (PvdA, z.p., 1954). Dat de 'doorbraak' tot midden jaren zestig zo belangrijk was voor de identiteit van de PvdA is zichtbaar in N. Cramer, 'Doorbraak in duplo', *Socialisme en Democratie* (1966), 685-691.

37 G.E. van Walsum, 'Bracht de doorbraak desillusie?', *Socialisme en Democratie*, 16 (1959), 638.

38 K.H. Miskotte, e.a., 'Christen-zijn in de Nederlandse samenleving', in *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk, 1945-1955* (Den Haag, Boekencentrum, [1955]), 446. Het rapport werd geschreven door bekende personen binnen de NHK en de CHU, een partij die grotendeels uit hervormden bestond.

39 'Resolutie', KVP-partijbijeenkomst, 22 december 1945, herdrukt in *Parlement en Kiezer*, XLII (1958-1959), 114.

40 Henri Lenferink, 'De terugkeer van een Katholieke Eenheidspartij na de Tweede Wereldoorlog' *Jaarboek, Katholiek Documentatie Centrum* (1980), 80-117; J. Bosmans, '"Beide er in en geen van beide er uit". De rooms-rode samenwerking, 1945-1952', in Klein en Van der Plaat, *Herrijzend Nederland*, 29-54. Volgens Lenferink gaven de meeste oprichters van de partij de voorkeur aan de naam 'Christelijke Volkspartij', maar praktische motieven (namelijk protestantse reacties) weerhielden hen hiervan.

41 Herman Bakvis, *Catholic power in the Netherlands* (Kingston/Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981), 64-75.

42 ‘Algemeen Staatkundig Program’ van de KVP (1956), in *Parlement en Kiezer*, XLII (1958-1959), 114-138; ‘Verkiezingsmanifest 1959’, *Parlement en Kiezer*, XLIII (1959-1960), 138-140.
43 Bosmans beweert terecht dat de betekenis van het bisschoppelijk mandement is overschat; in een tijd van toenemende samenwerking en in een periode waarin de bisschoppen zich steeds minder uitspraken kwam het mandement als een schok. ‘Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland’, 586.
44 B. van Haersma Buma, ‘Nogmaals: politieke malaise en confessionele partijen’, *Wending*, 15, 7 (september 1960), 409-413.
45 Doeko Bosscher, *Om de erfenis van Colijn: De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1980).
46 Gebaseerd op een systematisch onderzoek van het ARP-orgaan *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 1958-1964.
47 S.W. Couwenberg, *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme: Sociologische en cultuurhistorische belichting van een veel omstreden tegenstelling* (Den Haag: Pax, 1959), 16-17; 350-351.
48 Volgens Piet de Rooy in een gesprek; zie zijn *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940* (Amsterdam, Van Gennep 1979), 235.
49 J.P. Kruijt, e.a., ‘Verzuiling’, *Socialisme en Democratie*, 14 (1957). 1-79; J.P. Kruijt, ‘Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland’, *Sociologisch Jaarboek*, XI (1957), 29-65; J.A.A. van Doorn, ‘Verzuiling: een eigentijds systeem van sociale controle’, *Sociologische Gids*, 3 (1956), 41-49. Volgens Van Doorn was verzuiling het combineren van een traditionele ideologie met een moderne organisatie, dat steeds meer invloed uitoefende.
50 J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland en in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925* (Amsterdam: SUA, 1981), 7.
51 W. Banning, ‘De roeping van een klein volk’, in *Nederland, plaats en roeping te midden der natiën* (Lochem: De Tijdstroom, 1955), 52; Kleywegt geciteerd in J.J. Gielen, ‘Zuilvorming en verzuiling’, *Katholiek Staatkundig Tijdschrift* 14, 5 (juli 1960), 143. Gielen, een KVP'er, probeerde zelf onderscheid te maken tussen ‘zuilvorming’ (goed) en ‘verzuiling’ (slecht).
52 Laat in de jaren vijftig verscheen een golf van academische (anti)verzuilingsliteratuur: *Sociologische Gids*, 3 (1956), 41-80; *Sociologisch Jaarboek*, XI (1957); en *Socialisme en Democratie*, XIV (1957), 1-79. Een klassiek werk is van de hand van J.P. Kruijt, *Verzuiling* (Zaandijk, 1959).
53 J. de Kadt, *Ketterse kanttekeningen* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1965), 158.
54 Ed Simons, Lodewijk Winkeler, *Het verraad der clercken: Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn: Arbos, 1987), 207. Dit boek is het meest beknopte overzicht van de veranderingen in de rooms-katholieke kerk na de Tweede Wereldoorlog.
55 J.P. Kruijt, ‘De begrippen verzuiling en ontzuiling’, *Socialisme en Democratie*, 19 (1962), 795.
56 Zie vooral de discussies in *Pacificatie en de zuilen* (Meppel: Boom, 1965). Voor een vergelijkbare kritiek op de verzuiling in de CHU, zie I.N.T. Diepenhorst, ‘The morning after...’, *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 10, 3 (mei 1965), 1-11.
57 Kruijt en Goddijn, ‘Verzuiling en ontzuiling’, 247.
58 Jan Hein Donner in een interview met Kees Tamboer, ‘Explosief Amsterdam’, *Het Vrije Volk*, 24 april 1967.
59 Couwenberg, *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme*, 343.
60 F.A.G. Keesing geciteerd in J.R.M. van den Brink, *Zoeken naar een ‘heilstaat’: Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1984), 435.
61 A. Winsemius geciteerd in C.P.M. Romme, *Katholieke politiek* (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1953), 30.
62 Per hoofd van de bevolking ontvingen de Nederlanders in vergelijking met de andere Europese landen de grootste hoeveelheid Marshallhulp, toe te schrijven aan de grootschalige vernietiging van de Nederlandse infrastructuur in het laatste jaar van de oorlog.
63 J.R.M. van den Brink, ‘Nota inzake de industrialisatie van Nederland’, *Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1949-1950), bijlage IV, 24. Hoewel Van den Brink beïnvloed was door de socialistische planeconomie, nam hij daar enige afstand van om zowel ideologische als opportunistische redenen.

64 W.F. de Gaay Fortman, 'Labor relations in the Netherlands today', *Delta*, 3 (1960), 3, 30-40; John P. Windmuller, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, vol. 2 (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1977), 137-143.
65 Ken Gladdish, *Governing from the centre: Politics and policy-making in the Netherlands* (Londen: Hurst, 1991), 33-49.
66 Gerrit van Veghel, 'Beheerste modernisering na de Tweede Wereldoorlog. Zuid-Oost Drenthe als ontwikkelingsgebied'. Lezing op het PdlS, Universiteit van Amsterdam, 9 maart 1992.
67 Van Veghel, 'Beheerste modernisering na de Tweede Wereldoorlog'.
68 Voor bekende boeken over de 'crisis', zie S.W. Couwenberg, *De vereenzaming van de moderne mens: Een nieuwe formulering van het sociale vraagstuk* (Den Haag: Pax, 1957); H. Brugmans, *Crisis en roeping van het Westen* (Haarlem: Tjeenk Willink), 1952); Hendrik van Riessen, *The society of the future* (Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing, [1953]). Van Riessens boek werd vier maal herdrukt in het Nederlands.
69 Zie bij voorbeeld de klassieker van Johan van Veen, *Dredge, drain, reclaim: The art of a nation* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1962).
70 Uit een gesprek met Gerard Alberts, Amsterdam, 14 november 1991. Alberts treft voorbereidingen voor de publikatie van een boek over mathematische modellen in naoorlogs Nederland. Zie voor de symbolische betekenis van Moloch, de god van de Ammonieten, Leviticus 18:21.
71 Sjoerd Groenman, 'Industrialisatie langs lijnen van geleidelijkheid', *Sociologisch Bulletin*, 4 (1950), 33.
72 Jan Zwemer, *In conflict met de cultuur: De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992), 402-404.
73 Zie bij voorbeeld J.P. Kruijt, 'Sociale en culturele problemen van de moderne grote stad'. *Sociologisch Bulletin*, 10 (1956), 84-94, m.n. 93.
74 Henri Beunders, 'Media en sociaal-culturele verandering: televisie als voorbeeld', in Henk Kleijer, Ad Knotter, Frank van Vree, (red.), *Tekens en teksten: Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam: Sociaal Wetenschappelijke Studies, 1992), 223-234. Van de voorzichtige steun aan televisie getuigen de troonrede van 15 september 1962, en A. Dronkers, 'De kerk en het nieuwe psychologische klimaat der moderne massamedia', *Wending*, 17 (1962), 7, 430-440.
75 Zie voor het verloop van dit proces Marja Gastelaars, *Een geregeld leven: Sociologie en sociale politiek in Nederland, 1925-1968* (Amsterdam: SUA, 1985), 95-122.
76 Ed Jonker, *De sociologische verleiding: Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*, (Groningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1988), 109.
77 J.A.A. van Doorn, 'The development of sociology and social research in the Netherlands', *Mens en Maatschappij*, 1956, 219, 222; J.A. Ponsioen, 'Theoretische vraagstukken bij de studie van sociale verandering', Den Hollander, *Drift en koers*, 12.
78 Voor de invloed van Mannheim, zie Jonker, *De sociologische verleiding*, 44-47; voor de invloed van Merton, Jan Verhoogt, 'Sociology and progress: A worldview analysis of the crisis of modern society', in Paul A. Marshall, e.a., *Stained glass: Worldviews and social science* (Lanham: University Press of America, 1989), 119-139.
79 Voor een karakteristieke beschrijving van de manier waarop Nederlandse sociologen 'asociaal' gedrag probeerden te bestrijden, zie H.P. Milinowski, *Sociale aanpassing, niet aanpassing, onmaatschappelijkheid: Een bijdrage tot de discussie over probleemgezinnen* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1961). Deze tamelijk paternalistische pogingen om tot sociale aanpassing te komen worden door Gastelaars naar voren gehaald in *Een geregeld leven*. Volgens haar is de sociologie een middel in de handen van de bourgeoisie om de arbeidersklasse te kunnen beheersen.
80 Groenman, 'Industrialisatie', 133-139.
81 M.W. Schakel, 'De landbouw en het platteland in een veranderende samenleving', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 141-142.
82 G.J. ter Brugge, S. Herweijer, 'Het platteland in stroomversnelling', *Wending*, 16 (1961-1962), 336-344.
83 J.P.A. van den Ban, 'Plattelandsvernieuwing en de bevolking', *Wending*, 16 (1961-1962), 752.
84 R. Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon* (Assen: Van Gorcum, 1963), 9, 207.
85 Van Raalte, *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes, 1814-1963* (18 september 1962), 340.

86 P.J. Bouman, 'Sociaal-culturele achtergond', *Wending*, 13 (1958), 7, 369.
87 *Maatschappelijke verwildering der jeugd: Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid der massajeugd* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1952).
88 Jan Vrijman, 'De nozems eisen het volle pond', *Vrij Nederland*, 3 september 1955. De herkomst van 'nozem' is onduidelijk, maar er wordt beweerd dat het een acroniem is van 'Nederlands Onderdaan Zonder Enige Moraal'.
89 G. Dierick, A. Maes, J. Tettero, *Dertig jaar KASKI-onderzoek, 1946-1976* (Nijmegen: Dekker en De Vegt, 1977), 1-38; Daalder, 'Zestig jaar Nederland (1926-1986)' in: J.H.J. van de Heuvel, *Een vrij zinnige verhouding: De VPRO en Nederland 1926-1986* (Baarn: Ambo, 1986), 36.
90 *Rapport inzake de situatie van het leven van de jeugd in Amsterdam*, geciteerd in J.C. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding* (Kampen: J.H. Kok, 1988), 235.
91 Volgens Ruud Abma, *Jeugd en tegencultuur: een theoretische verkenning* (Nijmegen: SUN, 1990), 22-23.
92 Johan Goudsblom, *De nieuwe volwassenen* (Amsterdam: Salamander/Querido, 1959), 153-159.
93 Gerard C. de Haas, *Andere tijden, andere zeden: Jeugdgedrag en jeugdcultuur na 1945* (Bilthoven: Ambo, 1971), 7, 12.
94 Willem Banning, e.a., *Verslag van het congres 'Jeugd 1955'* (z.p., [1955]), 13, 138-141.
95 Piet de Rooy, 'Jugendpolitik in den Niederlanden, 1945-1955', in Horst Lademacher, Jac Bosmans, (red.), *Tradition und Neugestaltung: Zu fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit* (Münster: Regensberg, 1992), 248-249.
96 De woorden zijn afkomstig van de titel van een publikatie van Het Mgr. Hoogveld Instituut, *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1953).
97 A. Dieleman, 'De katholieke pedagogiek op weg naar haar volwassenheid', in F. Meijers, M. du Bois-Reymond, *Op zoek naar een pedagogische norm: Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven: Acco, 1987), 117-130; Helène Vossen, 'De eerste jaren van de Mater Amabilis School. Meisjesonderwijs en gezinspolitiek', in *Comenius* 17, 5 (1981), 1; Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding*, 233-238.
98 Advertentie van het Nederlands Talen Instituut in *Katholieke Illustratie*, 92, 3 (18 januari 1958), 17.
99 Een sprekend voorbeeld was het verschijnen van een serie artikelen in het tamelijk conservatieve protestantse weekblad *De Spiegel*, oktober 1962, waarin een poging werd gedaan om de verantwoordelijkheid voor communicatiestoornissen bij de ouders te leggen en meer begrip op te brengen voor 'de jeugd' en haar interessen.
100 *Langs nieuwe wegen: Rapport van de onderwijscommissie van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam West: Partij van de Arbeid, 1956), 9.
101 Voor een onthullend onderzoek naar deze ontwikkeling binnen katholieke scholen die aanvankelijk waren opgericht voor het opleiden van meisjes uit de lagere standen, zie Helène Vossen, *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur: Van katholieke levensscholen naar vormingswerk, 1947-1974* (Amsterdam: SUA, 1994).
102 Willem Banning, 'Is er politieke malaise?', *Wending*, 14 (februari 1960), 831-832.
103 Prins Bernhard, 'Kerstviering 1960', in Max Nord, (red.), *Prins Bernhard: Vijftig toespraken* (Amsterdam: W. ten Have, 1961), 204-205.
104 Th.J.A.M. van Lier, '"Regeren zonder socialisten valt mee." De Tweede-Kamerfractie van de Partij van de Arbeid tussen Drees en Nieuw Links (1959-1966)', in J.T.J. van den Berg, e.a., *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof: De jaren 60 als breuklijn in de naoorlogse onwikkelingen in politiek en journalistiek* (Den Haag: SDU, 1989), 85; J.J. Woltjer, *Recent verleden: De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1992), 320-321.
105 Han Lammers, André van der Louw, Tom Pauka, (red.), *De meeste mensen willen meer* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1967), 112.
106 H.J.A. Hofland, *Opmerkingen over de chaos* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964), 7.
107 Michel van der Plas, *Uit het rijke roomsche leven* (Utrecht: Ambo, 1965), 20; H.J.L. Vonhoff, *De zindelijke burgerheren: Een halve eeuw liberalen* (Baarn: Hollandia, 1965), 268.
108 Ben van Kaam, *Parade der mannenbroeders, protestants leven in Nederland, 1918-1938* (Wageningen: Zomer en Keunings, 1964); A.C. de Gooyer, *Het beeld der vad'ren: Een documentaire over het leven van het protestants-christelijke volksdeel* (Utrecht: Ambo, 1964), 24.
109 Igor Cornelissen, Ger Harmsen, Rudolf de Jong, (samenst.), *De taaie rooie rakkers: Een documentaire over het socialisme tussen de twee wereldoorlogen* (Utrecht: Ambo, 1965); Rinus

Ferdinandusse, Jan Blokker, Dmitri Frenkel Frank, (samenst.), *Zo is het toevallig ook nog 's een keer* (Amsterdam: Van Ditmar, Polak en Van Gennep, 1966), 17-21. De makers van dit programma waren freelancers en geen vaste VARA-medewerkers. Toch blijft het opvallend dat de VARA bereid was een zelf-parodie uit te zenden.

110 S.U. Zuiderna, 'Antirevolutionaire politiek in de welvaartsstaat en de welvaartsstaat in de Antirevolutionaire politiek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 34 (1964), 188.

111 Constant Wallagh, 'Film kijken en maken in Nederland', in Han Lammers, J. van den Berg, (red.), *Wat denken wij eigenlijk wel?* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 238.

112 Thijs Booy, *Morgen zal alles anders zijn* (Amsterdam: W. ten Have, 1967).

2 Vlucht naar voren op buitenlands terrein

> 'Hoezeer het verkeer de wereld - en niet het minst ons vaderland - in de laatste halve eeuw veranderd heeft, kan niemand onder woorden brengen. Niet enkel in handel en bedrijf heeft het gansch ongekend leven gewekt, maar ook in 't kerkelijke en 't staatkundige, ook in kunst en wetenschap heeft het zijn invloed doen gevoelen. De gezichtskring van elken afzonderlijken mensch is er ruimer door geworden, de aarde als geheel veel kleiner, maar tevens veel productiever. Locomotief en stoomboot, telegraaf en telefoon, rijwiel en auto hebben grooter verandering veroorzaakt dan alle staatkundige revoluties tezamen...'
> - C. te Lintum, 1913[1]

Op 15 augustus 1962, tien voor half zeven 's avonds, deden de Nederlandse afgevaardigden in New York schriftelijk afstand van Nieuw-Guinea, de laatste Nederlandse kolonie in Zuidoost-Azië. Onder de persoonlijke leiding van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Oe Thant, vergaderden de betrokken partijen in het kantoor van de Veiligheidsraad om de overdracht van de soevereiniteit te bekrachtigen. De minister van Buitenlandse Zaken van Indonesië, dr. Soebandrio, was de enige die zijn land vertegenwoordigde bij de ondertekening van het akkoord. Hij was verheugd dat Indonesië de strijd om de onafhankelijkheid eindelijk had gewonnen. De Nederlandse delegatie bestond uit Jan Herman van Roijen en Carl Schurmann, beiden ambassadeurs voor Nederland in respectievelijk de Verenigde Staten en de Verenigde Naties. Zij waren minder geestdriftig, maar toch niet geheel ontevreden met het resultaat. Besloten was dat, na een korte interimperiode vanwege een VN-bepaling, ongeveer zevenhonderdduizend Papoea's en honderdzestigduizend vierkante mijl aan de Republiek van Indonesië zouden worden overgedragen.[2]

Ongeacht de overige voordelen waren de Nederlanders met het akkoord in ieder geval bevrijd van een steeds gevaarlijker wordend conflict met Indonesië. Nog de dag voor de ondertekening meldden Nederlandse eenheden de landing van honderden Indonesische parachutisten op Nieuw-Guinea, een laatste poging van Soekarno om Nieuw-Guinea

te ‘infiltreren’. De president had de Nederlanders onder druk gezet om hen te dwingen het westelijke deel van het eiland over te dragen, en zodoende waren sinds de eerste maanden van 1962 reeds vele tientallen Indonesische en Nederlandse militairen omgekomen in de moerassen van Nieuw-Guinea. Militaire druk was het laatste middel dat werd aangegrepen in de tien jaren durende veldtocht van Indonesië om het resterende deel van Nederlands Oost-Indië in handen te krijgen. Soekarno had al bijna veertigduizend Nederlandse burgers verbannen en het Nederlandse bezit grotendeels geconfisqueerd. Toch weigerde de Nederlandse regering, die sterk was beïnvloed door Joseph Luns (van 1952 tot 1971 de minister van Buitenlandse Zaken), Nieuw-Guinea over te dragen aan de in Nederland impopulaire Soekarno. Daardoor zou immers de Nederlandse inspanning om het zelfbeschikkingsrecht van Papoea's te beschermen worden ondermijnd. Den Haag hield vol dat dit een zaak was voor de toekomst, te beslechten onder de milde leiding van Nederlanders zelf of van de Verenigde Naties, maar zeker niet onder de harde hand van Djakarta. De kracht van dit argument werd in toenemende mate afhankelijk van de welwillendheid van de Verenigde Staten, die de status quo zo nodig met militair vertoon zouden moeten garanderen. Luns verzekerde de Nederlandse regering dat hij hiervoor keiharde garanties had gekregen, eerst van John Foster Dulles, later ook van John Kennedy. Achteraf bezien lijkt het hoogst onwaarschijnlijk dat Luns deze garanties ooit kreeg. Hij gaf waarschijnlijk de vage beloften van Dulles en Kennedy verkeerd weer door ‘wishful thinking’ of door een bewuste poging de regering te misleiden.[3] De annexatie van Goa door Nehru in december 1961 bleek een weinig hoopgevend voorteken en toen Robert Kennedy een paar maanden later, in februari 1962, een bezoek bracht aan Den Haag, werd de Nederlandse politici al snel hun laatste illusies over mogelijke interventie ontnomen. Kennedy beledigde zijn gastheren door hun mee te delen dat voor de Amerikanen Indonesië veel belangrijker was dan Nieuw-Guinea. Zijn boodschap had het bedoelde effect - ‘wij wisten hoe laat het was in Washington’, wist de bankier-politicus Jelle Zijlstra zich later te herinneren.[4] Vervolgens lieten de Amerikanen het plan van een op handen zijnde Indonesische invasie uitlekken om zodoende de Nederlanders te overtuigen snel uit Nieuw-Guinea weg te gaan.[5]

Toch was de overdracht van Nieuw-Guinea in augustus 1962 voor de Nederlanders noch geheel ongewenst, noch geheel onverwacht. Vanaf midden jaren vijftig groeide in Nederland het verzet tegen het behoud van de koloniën.[6] Sinds de PvdA in 1959 de oppositiebanken toegewezen had gekregen, waren veel PvdA-politici (naast pacifistisch-socialisten en

communisten) er vast van overtuigd dat de weigering van Luns om de gesprekken met de Indonesiërs te hervatten onverstandig en gevaarlijk was. In hun ogen was het prijsgeven van de kolonie onvermijdelijk. Deze gevoelens werden ook binnen confessionele kringen steeds vaker verwoord, niet in het minst door zendelingen en vertegenwoordigers van het zakenleven die de relaties met Indonesië zo spoedig mogelijk wilden herstellen. De meest verbijsterende kentering in de Nieuw-Guinea-kwestie vond plaats in de Tweede Kamer op 3 oktober 1961 in een toespraak van J.A.H.J.S. Bruins Slot, fractievoorzitter van de ARP. Siewert Bruins Slot behoorde tot de partij die zich in 1949 het felst tegen de onafhankelijkheid van Indonesië had gekeerd, en die de parlementaire ruggesteun vormde voor het beleid van Luns. Bruins Slot werd altijd gezien als een politicus die vasthield aan zijn principes, zowel in 1949 als in 1961. Er werd dan ook met open mond geluisterd toen Bruins Slot er op aandrong dat de regering zonder voorwaarden te stellen de gesprekken met Soekarno zou aangaan om de *mogelijkheid* te onderzoeken dat Nieuw-Guinea onder bestuur van Indonesië kwam. Het christelijke geweten van Bruins Slot werd gekweld door het hoog oplopende conflict en zijn toespraak was een oprechte oproep tot verzoening. Daarnaast wees hij er op dat de Papoea's eigenlijk tachtig miljoen Indonesiërs niet konden negeren en dat de toekomstmogelijkheden van de Papoea's beperkt waren.[7] Wat hij niet direct zei, maar wat wel uit de strekking van zijn verhaal duidelijk werd, was dat niet alleen de Papoea's, maar ook de Nederlanders zelf tachtig miljoen Indonesiërs niet konden negeren en dat er ten aanzien van de hoogstaande beloften aan de Papoea's misschien water in de wijn gedaan moest worden. Zowel de toespraak van Bruins Slot als het bezoek van Robert Kennedy toonde de uitzichtloosheid van het koloniale beleid in Azië, waar de Nederlanders de gebeurtenissen niet in de hand konden houden.

Uiteindelijk zat er voor de Nederlanders niets anders op dan toe te geven dat ze eigenlijk waren verslagen en zich te beklagen over de omstandigheden die hen hadden gedwongen hun beschavingsmissie onder de Papoea's te beëindigen. In artikelen in de nationale dagbladen van 16 augustus 1962 was over het algemeen de mening dat Nederland geen andere keus was gelaten dan het akkoord in New York te tekenen.[8] En ook al bleef Luns van mening dat zijn beleid geen mislukking was geworden[9], premier J.E. de Quay benadrukte al vroeg in de ochtend van de zestiende augustus op de Nederlandse televisie de meer gangbare overtuiging dat de Nederlanders waren overvleugeld en overweldigd. Volgens hem waren het gebrek aan steun vanuit de NAVO en de op handen zijnde invasie dwingende redenen om het voor Nederland ongunstig uit-

pakkende akkoord te ondertekenen. De Quay verzekerde de luisteraars dat vitale nationale belangen niet werden aangetast en prees de Nederlandse aanwezigheid in Nieuw-Guinea:

> ‘Het ging om de toekomst van een volk, waarvoor Nederland zich verantwoordelijk had gesteld (...) Het werd steeds duidelijker, dat in de stroomversnelling der tijden na de Tweede Wereldoorlog Nederland niet de gelegenheid zou krijgen dit program voor Nieuw-Guinea rustig ten uitvoer te brengen...’[10]

De toespraak van De Quay onthult meer dan alleen paternalisme. Uit zijn woorden sprak een diep respect voor de ‘stroomversnelling der tijden’, de onverbiddelijke stroom die niet kon worden gestuit - hoe graag de Nederlanders dat ook zouden willen. Ook Bruins Slot herinnerde zijn geestverwanten er eind 1962 aan dat de huidige wereld volledig verschilde van de wereld van 1940; de oude leef- en werkpatronen zouden afgedankt moeten worden.[11] De Quay en Bruins Slot hadden een les geleerd die al sinds 1940 door veel Nederlanders was geleerd: de nieuwe werkelijkheid liet geen oude patronen en afspraken toe. Gedurende de jaren veertig en vijftig ontdekten de Nederlandse elites die betrokken waren bij buitenlandse vraagstukken (politici, diplomaten, dagbladredacteuren, kerkelijke leiders en woordvoerders van belangengroepen)[12] dat hun bescheiden ambities onderworpen waren aan krachten die buiten hun invloedssfeer lagen. Ontdaan van de bedrieglijke illusie van onafhankelijkheid en neutraliteit en van de status een koloniale mogendheid te zijn, was Nederland een kleine provincie geworden in een wereld waarin de onderlinge afhankelijkheid toenam. Nederlands positie was kwetsbaar tegenover de grote internationale krachten waar het slechts weinig verweer tegen had.

De Nieuw-Guinea-crisis bleek het omslagpunt te zijn in de naoorlogse metamorfose; Nederlandse elites zouden langzaam maar zeker het beleid van het verleden achter zich laten. Binnen een decennium na het Nieuw-Guinea-fiasco hadden de Nederlanders de reputatie een kortzichtige koloniale mogendheid te zijn van zich afgeschud en zelfs ingewisseld voor de rol van één van de meest vooruitstrevende landen in het Westen: Nederland zou een ‘gidsland’ zijn voor de wereld. Deze metamorfose was grotendeels het gevolg van de ervaringen na 1940. De Nederlandse elites waren geschokt door de Tweede Wereldoorlog en de wereldwijde dekolonisatie en diep onder de indruk van de wederzijdse afhankelijkheid van landen. Er leek voor de elites die het buitenlandse beleid bepaalden geen andere oplossing te zijn dan het bewust koers volgen van een realistische in overeenstemming met de eisen van de tijd. Zo kan worden gesproken over een ‘vlucht naar voren’; de Nederlanders wilden hun beperkte inter-

nationale bevoegdheden compenseren met een 'up-to-date' buitenlands beleid. Door dit verlangen het 'wereldgebeuren' op de voet te volgen en internationale ontwikkelingen te anticiperen werden de Nederlanders al spoedig toegewijde voorstanders van de nieuwste trends in de wereldpolitiek; eerst van de Noordatlantische Verdragsorganisatie (NAVO) vervolgens van de Europese Gemeenschap en daarna ook van ontwikkelingshulp. Zelfs het 'gidsland'-ideaal, dat vaak is beschouwd als een breuk met het naoorlogse beleid en een terugkeer naar een vooroorlogs patroon, was in dit opzicht de nieuwste trend voor al die Nederlanders die graag hun inzicht in het wereldgebeuren wilden aantonen.

Nog in 1946 beschreef de Britse ambassadeur in Nederland, Sir Neville Bland, de eigenzinnigheid van de Nederlanders als volgt: 'Het is het oude verhaaltje. Het lukt de Nederlandse politiek maar niet de bus te halen. Blijkbaar bewaren ze de dienstregeling niet op een handige plaats'.[13] Maar het duurde niet lang of de makers van het buitenlands beleid in Nederland wisten niet alleen goed om te springen met de dienstregeling, zij schenen de tijdschema's zelfs uit het hoofd te kennen. Ook al mochten ze noch de bussen hun eigen bezit noemen, noch de dienstregeling zelf bepalen, ze deden er alles aan om bij de tijd te zijn. Zowel de gebreken uit het verleden (b.v. de vooroorlogse neutraliteit) als de toenmalige realiteit (b.v. de groeiende Europese eenwording) vormden voor de Nederlanders krachtige impulsen om voorop te lopen in de richting die de wereldgebeurtenissen zouden inslaan.

In dit hoofdstuk wordt duidelijk hoe Nederlandse elites, overweldigd door de 'stroomversnelling der tijden', hun internationale rol op het wereldtoneel een totaal andere invulling gaven en hoe ze het beeld van de eigen natie radicaal veranderden. Aangetoond wordt hoe de Nederlanders, toen zij begrepen dat zij hun geïsoleerdheid en onafhankelijkheid verloren hadden, trachtten hun evenwicht te hervinden door zich aan te passen aan de nieuwe wereldomspannende ontwikkelingen. In hun toegewijde pogingen om meelopers te zijn, werden de Nederlanders voorlopers in het wereldgebeuren en gaven uiteindelijk vorm aan het 'gidsland'-ideaal van de jaren zeventig.

Van neutraliteit tot NAVO

De hoop van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog neutraal te kunnen blijven bleek, zoals bekend, ijdel. De tiende mei 1940 vervloog het ideaal om 'een licht voor de naties' te zijn (een uitspraak van premier De Geer uit 1939). De oude traditie van moreel isolement werd vernie-

tigd. De Nederlandse regering had lang geweigerd bondgenootschappen aan te gaan, een niet onverstandige koers voor een klein land tussen de drie sterkste mogendheden van Europa. In plaats daarvan vertrouwde men op het internationale recht, de superioriteit van de eigen principes en het vertrouwen dat de drie buurlanden elkaar van kwalijke bedoelingen met Nederland zouden weerhouden. Zelfs na oorlog en bezetting hield deze traditie nog enige tijd stand, Nederlandse diplomaten en politici waren na 1945 nog niet geheel bereid om de *ante bellum*-neutraliteit te verwerpen. Wel was het evident dat nieuwe veiligheidsmaatregelen noodzakelijk waren. In een memorandum over de formatie van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties schreef de Nederlandse overheid in 1945:

> ‘Door de aangrijpende ervaringen van de oorlog, en vooral de onrechtvaardigheid en wreedheid van de Duitse en Japanse bezetting, zijn de Nederlandse burgers sceptisch en kritisch geworden en willen ze daarnaast duidelijke garanties voor de toekomst verkrijgen.’[14]

Volgens de politicoloog Hans Daalder wist iedereen dat er na de oorlog iets zou veranderen; de ‘eschatologische zekerheid’ van vóór 1940 was verdwenen:

> ‘Mensen waren bang en probeerden opnieuw grond onder de voeten krijgen door bovenal realisten te zijn, maar dit realisme was eerder een houding dan een betere kijk op de werkelijkheid; ze wilden niet langer bedrogen worden in hun eigen verwachtingen.’[15]

Deze hang naar realisme en het ‘bovenal realist willen zijn’ van de Nederlanders waren niet van voorbijgaande aard. In 1948, toen Nederland opnieuw werd geconfronteerd met dreiging uit het oosten, waren de Nederlandse politici (aangespoord door Amerika) bereid concrete toezeggingen te doen ten behoeve van de gemeenschappelijke veiligheid, iets wat enige jaren daarvoor nog ondenkbaar was geweest.[16]

Toen eenmaal toenadering was gezocht tot de NAVO werd Nederland in woord en daad één van haar toegewijdste leden. Alfred van Staden gaf zijn bekende boek over het Nederlandse NAVO-beleid de titel *Een trouwe bondgenoot* (1974), om de hoge prioriteit die Nederland gaf aan het Atlantisch bondgenootschap te benadrukken.[17] De Nederlanders droegen in de jaren zestig een hoger percentage van BNP en staatsbudget af aan defensie dan de meeste bondgenoten: tussen 1960 en 1971 werd 4,4% van het BNP besteed aan defensie. In Noorwegen was dit 3,9%, in België 3,4% en in Denemarken 3,1%.[18] En het waren de Nederlanders die als eersten in de NAVO het plaatsen van kernwapens op hun grondgebied

aanvaardden.[19] De NAVO was voor de Nederlanders uiterst voordelig. Zo werden zij voorzien van een verdedigingsalliantie die de te kwetsbare koers van neutraliteit van voor de oorlog leek te corrigeren. Door de consensus-voorwaarde die de NAVO aan haar besluitvorming stelde hadden de Nederlanders bovendien veel meer invloed op veiligheidsvraagstukken dan een neutraal, klein land ooit in zijn eentje had kunnen verkrijgen. Voor Luns en andere Atlantici was een stevig verbond met de Amerikanen en Britten daarnaast de enige betrouwbare manier waarop Frans-Duitse hegemonie in West-Europa kon worden voorkomen. Bovendien stelden de meeste makers van buitenlands beleid in Nederland meer vertrouwen in de Amerikaanse nucleaire paraplu dan in een Westeuropese.[20] Recent onderzoek suggereert nog enkele aanvullende motieven: de NAVO gaf de Nederlandse militairen de gelegenheid het eigen materieel te testen en te gebruiken[21] en de NAVO liet de Nederlandse marine een bijzondere rol op het wereldtoneel spelen teneinde het verminderde nationale prestige en het verlies van Indië te compenseren.[22]

Weliswaar kende de gehechtheid aan de NAVO - en aan de Verenigde Staten - haar grenzen. Nederland liep nooit echt warm voor de krijgsmacht, het beschouwde haar volgens lang bestaande traditie als een noodzakelijk kwaad.[23] En tijdens de Suez-crisis bekritiseerden de Nederlanders de Amerikaanse opstelling en steunden ze het Brits-Franse beleid.[24] Het Nederlandse parlement kreeg NAVO-aangelegenheden slechts zelden onder ogen, dat werd - evenals het grootste deel van het buitenlandse beleid - toevertrouwd aan beroepsdiplomaten.[25] Toch heeft de dreiging van de Koude Oorlog de weerstand tegen de NAVO sterk verminderd, slechts de CPN en de PSP keerden zich tegen de NAVO en haar Koude Oorlog-beleid.[26] Vanaf 1950 had de betrokkenheid bij de NAVO de vooroorlogse neutraliteit vervangen. B.H.M. Vlekke verwoordde dit in 1952 als volgt:

> ‘Neutraliteit is in Nederland voorbij. Het gevoelen neutraal te zijn is dood: het herleefde niet na 1945 en zwakke tendensen in die richting werden altijd snel terzijde geschoven door een grote meerderheid van de bevolking...’[27]

Ook de vooraanstaande PvdA-politicus Ivo Samkalden meende in een terugblik op het Nederlandse NAVO- en Europa-beleid dat de oorlog een keerpunt was, dat voorgoed een einde maakte aan het isolationalisme:

> ‘Na 1945 was de ommekeer voltooid. In plaats van een beleid van onafhankelijkheid zoals voor 1940, is naoorlogs buitenlands beleid gedomineerd door het bijna onwankelbare geloof dat dit kleine en dichtbevolkte land (...) afhankelijk is van de nauwste samenwerking met andere landen...’[28]

Achteraf hebben veel onderzoekers de aandacht gevestigd op het feit dat de NAVO eigenlijk een vervolg was op het Atlanticisme dat lang het buitenlandse beleid en de anti-continentale sentimenten in Nederland had gekarakteriseerd. Dit zou de sterke gehechtheid van Nederland aan de NAVO gedeeltelijk kunnen verklaren. Zelf beschouwden de Nederlandse elites na de oorlog hun deelname aan het Atlantisch bondgenootschap echter als een radicale breuk met het vooroorlogs beleid - dat immers had gefaald - en als een noodzakelijk antwoord op de *nieuwe* naoorlogse realiteit. Voor de meeste Nederlanders was de NAVO een onmisbaar bestanddeel van de naoorlogse orde; een verstandige en noodzakelijke correctie op het vooroorlogse beleid en een 'natuurlijk' antwoord op de uitdagingen van de naoorlogse periode.[29] En dit is precies de wijze waarop de regering de NAVO in 1968 beschreef, toen zij met succes aan het parlement een aanvullend bedrag van tweehonderdvijfentwintig miljoen gulden voor defensie vroeg. Sprekend in ambtenarentaal, gaf de regering aan dat gegeven de gewijzigde omstandigheden na de oorlog:

> '...het nu achteraf wel eenvoudig als een normale, gezonde en natuurlijke toedracht van zaken [kan] worden opgevat dat (...) tussen beide gebieden een defensief bondgenootschap tot stand kwam. Dat zich in de steeds kleiner wordende wereld van deze twintigste eeuw - waarin de veiligheid van welk land ook de veiligheid van alle andere begon te raken, en waarin niettemin nog geen mondiaal stelsel van collectieve veiligheid te verwezenlijken was - een zekere ontwikkeling in de richting van regionale defensiegemeenschappen begon af te tekenen, kan in het algemeen niet verrassend worden genoemd, terwijl in het kader van deze algemene ontwikkeling de vorming van een *Atlantisch* bondgenootschap eigenlijk wel het meest voor de hand lag [originele cursivering].'[30]

Voor de Nederlandse regering bleef de NAVO tijdens de jaren zestig 'een hoeksteen van haar buitenlands beleid'.[31] Het Europese beleid in Nederland was gebaseerd op het Atlantisch beleid en niet andersom, merkte Van Staden terecht op.[32] Veel Nederlandse waren elites er van overtuigd dat het tijdperk van de Koude Oorlog van een klein land als Nederland aanpassing vereiste. Pas laat in de jaren zestig zou deze band met de 'onbetwistbare' werkelijkheid worden losgeweekt.

Nederlands Europeanisme

In weerwil van hun huidige reputatie waren Nederlandse diplomaten, politici en zakenleiders na de oorlog niet allemaal bevlogen Europeanis-

ten. Recent onderzoek heeft juist de Nederlandse weerstand tegen de Europese integratie aangetoond en het stralende enthousiasme gerelativeerd waarmee de Nederlanders naar verluidt het federalistische Europa begroetten.[33] In de jaren vijftig stond de Nederlandse regering nog niet bekend om haar pro-Europa houding. De PvdA-premier Willem Drees (1948-1958) en de VVD-minister van Buitenlandse Zaken Dirk Stikker (1948-1952) waren eigenlijk anti-federalisten, die bevreesd waren dat door toenemende politieke samenwerking tussen Westeuropese staten de soevereiniteit van Nederland in het gedrang zou komen.[34] De Nederlandse deelname aan de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (1951) was tamelijk halfslachtig.[35] Zelfs na het Verdrag van Rome (1957) bleef de Nederlandse regering twijfelen aan de wenselijkheid van verdere Europese integratie. Luns was, hoewel hij vaak onterecht van anti-Europeanisme is beschuldigd[36], onverzettelijk wanneer de verhouding met Engeland of Amerika door de Europese samenwerking in gevaar dreigde te komen. Deze katholieke minister van Buitenlandse Zaken wantrouwde, evenals veel andere Nederlanders, De Gaulle en diens ambities voor Frankrijk, en was van mening dat een Frans-Duitse hegemonie in de Europese Gemeenschap voorkomen kon worden door de Britten toe te laten als lid van de EEG.[37] De Nederlandse regering wist begin jaren zestig door haar vasthoudendheid met succes tegenstand te bieden aan de plannen van Fouchet voor een *Europe des patries*, een politiek bondgenootschap waardoor de grotere Europese landen veel invloed zouden verwerven.[38] De Nederlanders gaven de voorkeur aan een ‘supranationale’ structuur (zodat directe invloed van grote staten vermeden zou worden), waarbij zoveel mogelijk landen ingelijfd konden worden (ook Engeland) en die geconcentreerd zou zijn op de economische en niet op de politieke integratie van West-Europa. Het is duidelijk dat daardoor de eigen handelseconomie een belangrijke impuls zou krijgen, reden voor grappenmakers in Brussel om te beweren dat ‘de Nederlanders spreken over supranationalisme, maar wat ze werkelijk bedoelen is kaas’.[39] Het zou dus onjuist zijn om te veronderstellen dat de Nederlandse regering in de jaren vijftig en zestig nationale belangen opofferden voor het grotere goed van Europa.

Niettemin boekte het Nederlandse Europeanisme (in zowel de idealistische als de pragmatische verschijningsvorm) uiteindelijk de overwinning, ondanks sterk verzet van Drees en zijn kabinetten. In Nederland was de steun onder de bevolking voor het Europese federalisme in de jaren vijftig groter dan in enige andere lidstaat. Alle grote politieke partijen schaarden zich achter politieke en economische integratie. Ook het socia-

listische Nederlands Vakverbond (NVV) was een groot voorstander van Europa.[40] Het Nederlandse parlement telde menige federalist die veranderingen in de grondwet, waardoor de Nederlandse soevereiniteit een weinig zou worden beperkt ten gunste van supranationale organisaties, van harte ondersteunde.[41] Midden jaren vijftig kon de Europese zaak zelfs rekenen op de steun van enkele gezaghebbende leden van het kabinet: van Marga Klompé (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, KVP)[42], en Sicco Mansholt (Landbouw, PvdA). Nog belangrijker was de steun van Jan Willem Beyen (Buitenlandse Zaken, zonder partij), wiens gematigde pro-Europa-houding bij de ministeriële kandidatuur aan de kritische blik van Drees was ontsnapt.[43] Het Plan-Beyen uit 1952, waarin de roep om 'algemene economische integratie' klinkt, diende later als het uitgangspunt voor de Messina Conferentie van 1955 en uiteindelijk voor het Verdrag van Rome (1957).[44]

De sleutel voor het succes van de Europeanisten was hun vermogen het Europese debat te domineren. Al spoedig (rond 1950) achtten anti-Europeanisten zoals Drees of lauwe aanhangers zoals Luns het beter hun gevoelens over Europa niet uit te spreken. Wendy Asbeek Brusse toonde aan dat de PvdA met haar krachtige pro-Europa-slogans een verkeerd beeld gaf van de onenigheid binnen de partij, om nog maar niet te spreken van het verzet van Drees.[45] Maar haar bewering kan ook worden omgedraaid: waarom probeerde een sterk verdeelde partij de indruk te wekken dat ze pro-Europa was? Waarom kon Drees niet openlijk zijn twijfels uiten? En waarom waren alle grote partijen voorstanders van Europa?

Het antwoord is slechts ten dele te geven door te wijzen op de populariteit van de ideeën die door pro-Europa-ideologen als de PvdA-politicus Marinus van der Goes van Naters of de gezaghebbende intellectueel Henri Brugmans naar voren werden gebracht. Deze hartstochtelijke 'federalisten' vormden in de politiek een luidruchtige, maar kleine groep en hun enthousiasme voor een Verenigde Staten van Europa deed de meer gematigde en pragmatische Europeanisten zoals Beyen terugdeinzen.[46] Europa als 'Heimat' was nooit zo aanlokkelijk voor de Nederlanders. Maar de pro-Europeanisten stimuleerden en koesterden twee opvattingen die in de jaren vijftig bijzonder veel indruk maakten, namelijk dat de weg naar de Europese Gemeenschap met een omvangrijke politieke en economische structuur (1) noodzakelijk, en (2) onvermijdelijk was.

Het was de nuchtere stem van de noodzakelijkheid die samen met het moralistische elan voortdurend opklonk uit de discussies over Europa in

de jaren vijftig. Anti-Europese gevoelens leken daardoor een zonderling en onrealistisch antwoord op de nieuwe werkelijkheid. Het was niet moeilijk een pleidooi voor Europa te houden. Want de Nederlanders waren, evenals de andere landen in West-Europa, afhankelijk van de politieke en economische besluiten van hun grotere buurlanden. Vooral de handel met Duitsland was van levensbelang voor de Nederlandse economie. In de ogen van veel Nederlandse politici zou een los verbond van Europese staten met zo min mogelijk invoerbarrières ideaal zijn. Maar met een Europese Gemeenschap die gebaseerd was op de Frans-Duitse samenwerking kon Nederland het risico niet nemen verdreven te worden van de Duitse markt. Met enige aarzeling sloot de Nederlandse regering zich dus in 1951 aan bij de EGKS. Ze was ervan overtuigd dat de overeenkomst weinig méér kon betekenen dan het in stand houden van de noodzakelijke handelsrelaties op het continent; de Nederlanders werden zo gedwongen mee te werken aan de Europese integratie. Ook Drees begreep heel goed dat Nederland afhankelijk was. Hij gaf in 1957 een groep Groningse zakenlieden zonder omwegen te kennen dat de Nederlanders, omdat zij uitermate afhankelijk waren van de handel met het buitenland, nooit geheel zeker konden zijn van de gevolgen die de internationale handel met zich mee zou kunnen brengen.[47]

Nederlandse politici en diplomaten, ook zij die een snelle verwezenlijking van de Europese unie weinig kans gaven, waren het er over eens dat er vrij weinig keus was.[48] De soevereine staat was, volgens de federalist Johan Linthorst Homan in 1955, een belemmering geworden voor de 'nieuwe weg' die door de indrukwekkende wereldwijde en continentale ontwikkelingen was gebaand.[49] E.N. van Kleffens, die tijdens de oorlog minister van Buitenlandse Zaken was, benadrukte in een geschrift over de Europese samenwerking uit 1959 in krachtige termen de (morele) noodzaak van deze samenwerking:

> 'Dit is een nieuwe toestand. Ook vroeger was er internationale samenwerking (...) maar (...) essentieel was het niet. Het nieuwe is, dat samenwerking nu een volstrekte noodzakelijkheid is geworden. Vroeger was er doorgaans een alternatief: op eigen gelegenheid handelen. Dat alternatief is er nu niet meer. Wij *moeten* samenwerken. Voor het eerst sinds de kruistochten zit er weer een actieve Europese solidariteitsdwang in de lucht.'[50]

Deze solidariteitsdwang werd eerder ook al verwoord door Siewert Bruins Slot, die met zijn boek *Bezinning en uitzicht* (1950) veel indruk maakte op de orthodoxe protestanten van de jaren vijftig. Deze protestanten keken (om nader te verklaren redenen) vol wantrouwen naar de

Europese Gemeenschap (en het Atlantisch bondgenootschap), maar Bruins Slot, zelf een gematigde federalist, stelde eenvoudigweg dat Nederland geen keus had en dat de omstandigheden internationale samenwerking afdwongen.[51] Solidariteitsdwang kwam de voorstanders van Europa goed uit. Jean Monnet, één van de grondleggers van de Europese Gemeenschap, wist hoe belangrijk dwang was: 'Mensen aanvaarden verandering slechts wanneer ze worden geconfronteerd met noodzaak'.[52]

Integratie kreeg ook een klank van onvermijdelijkheid. Een klank die ook doorklonk in toespraken van prins Bernhard. De prins was erevoorzitter van de Europese Beweging in Nederland en verkreeg in 1960 de Europa Prijs voor zijn inspanningen voor het propageren van de Europese eenheid. In een rede voor de Rotary-club van 1956 zei hij:

> 'De Europese gedachte toch is een begrip dat de geesten in ons werelddeel en ook daarbuiten steeds meer bezig gaat houden en ook *moet* bezighouden.
>
> Maar het is nu eenmaal zo - de hele wereldgeschiedenis door - dat een ontwikkeling naar nieuwe vormen, die eenmaal in beweging is, niet meer kan worden gestopt, om van terugkeer naar de oude situatie maar helemaal niet te spreken. De klok kan niet worden teruggedraaid.
>
> Onontkoombaar is ons opgelegd de taak te streven naar meer samenwerking in groter gemeenschappen. Dat is de essentie van de Europese gedachte.'[53]

Het is niet duidelijk of de 'essentie van de Europese gedachte' duidt op de samenwerking in gemeenschappen of op de overtuiging dat een dergelijk proces onontkoombaar was. In een brochure van 1961 van de Europese Beweging werd in elk geval een 'groot vertrouwen in de onherroepelijkheid van het proces' van Europese eenwording uitgesproken.[54] In de jaren vijftig waren zowel Arnold Toynbee als Teilhard de Chardin op het toppunt van hun roem en hun invloed in Nederland was niet te verwaarlozen.[55] Het welhaast Hegeliaanse geloof in een zich ontvouwende Europese unie werd door de koningin verwoord in de troonrede van 1963, die opende met de volgende woorden:

> 'In deze tijd van dynamische ontwikkeling groeit het bewustzijn van onderlinge afhankelijkheid en neemt ook het verlangen naar samenwerking toe. In dit bewustzijn en in dit verlangen vindt het streven naar vereniging van de vrije Europese landen zijn uitgangspunt. Het is voor ons Koninkrijk van veel belang, dat het-geen in de Verdragen van Rome en van Parijs [het NAVO-verdrag] is neergelegd in zijn geheel wordt verwezenlijkt.'[56]

Waren meer sceptisch ingestelde politici op dezelfde wijze overtuigd van de noodzakelijkheid en onvermijdelijkheid van de integratie? Het antwoord luidt zowel bevestigend als ontkennend. Zo gingen Beyen en Luns er niet van uit dat de Europese Gemeenschap *moest* beschikken over een bepaalde structuur op een bepaald tijdstip. Natuurlijk was de Europese politieke en economische eenheid niet volledig gedetermineerd: niemand kende de tijd van haar komst, noch hoeveel uitverkorenen er zouden zijn; niemand kon voorspellen wat de vorm van de supranationale structuur zou zijn of welke richting het gemeenschappelijke beleid zou nemen. En inderdaad leek in de jaren zestig en zeventig een eventuele oplossing een zaak van de verre toekomst te worden vanwege de moeilijkheden rond verdergaande integratie. Maar niemand twijfelde werkelijk aan de richting van de ontwikkelingen: komen zou zij, en komen moest zij.[57]

Geconcludeerd kan worden dat de Nederlandse diplomaten en politici zich, ondanks aanloopproblemen, meteen goed hebben aangepast aan de situatie en door hun vasthoudendheid hun stempel hebben gedrukt op de Europese Gemeenschap.[58] Nederlandse beleidmakers hadden van de noodzaak om de gemeenschappelijke markt te accepteren een deugd gemaakt en het Nederlandse publiek leek deze houding over te nemen. In 1962 waren de Nederlanders de meest pro-Europese bevolking binnen de EEG; zevenentachtig procent steunde de Europese eenheid, een percentage dat hoog zou blijven[59] - zelfs al voelden veel Nederlanders zich het minst bevoordeeld door deze eenheid.[60]

Kwijnende nationale identiteit

Met de toenemende Europese en internationale samenwerking kwijnden nationale identiteiten in grote delen van Europa na de Tweede Wereldoorlog weg, niet in het minst in Nederland. Hoewel de Nederlanders nooit bijzonder nationalistisch zijn geweest, heerste tot het begin van de twintigste eeuw een milde vorm van cultureel nationalisme, opgewekt door belangrijke politieke en culturele personen.[61] De vernieuwers van 1945 hoopten nog dat de liefde voor het vaderland opnieuw zou opleven; zij betreurden het gebrek aan patriottisme[62], het gemis aan nationale eenheid[63] en de aanwezigheid van teveel niet-Nederlandse kenmerken in de *volkspsyche*.[64] Hun pogingen om het Nederlandse patriottisme weer nieuw leven in te blazen leken echter weinig weerklank te vinden in het naoorlogse Nederland. Uit een onderzoek in 1948 bleek dat de Nederlanders in vergelijking met de bevolking van andere westerse landen niet

zo nationalistisch waren[65], en dit gevoel verdween in de loop van de jaren zestig steeds meer.[66]

Drie verschillende factoren waren in het spel bij het verval van het nationalisme.[67] Ten eerste verwierpen Nederlanders, evenals andere Europeanen, het nationalisme als een gevaarlijke en afstotelijke denkwijze;[68] zij gaven steeds vaker de voorkeur aan ideologieën die de landen zouden verenigen in plaats van onderling verdelen. De federalist Max Kohnstamm merkte op:

> 'In concentratiekampen en gevangenissen leken woorden die eens bezielend waren, zoals "voor God, Nederland en Oranje", hol te klinken, terwijl andere, zoals rechtvaardigheid en menselijke waardigheid, niet gebonden aan enige natie, in kracht en betekenis leken te groeien.'[69]

Nederlanders stelden, evenals andere Europeanen, na de oorlog meer prijs op waarden die nationale aangelegenheden overstegen. Intellectuelen en schrijvers in Nederland toonden in de jaren vijftig en zestig zeer weinig interesse in de problemen van hun land en verkozen hun aandacht te wijden aan vraagstukken van universeel belang (zie hoofdstuk vier).[70] Dit kwam voornamelijk naar voren in een groeiende geestdrift voor Europeanisme en ontwikkelingshulp (zie hieronder).

Ten tweede, en dit kan kort worden aangestipt, was het verlies van Indonesië en Nieuw-Guinea niet bevorderlijk voor de groei van het nationale zelfbewustzijn. De historicus Hans Righart heeft dit reeds aangetoond.[71] Nederland kon zich er niet meer op beroepen een 'wereldmacht' te zijn.

Ten slotte waren, in tegenstelling tot de Britten en de Fransen die een sterk nationalisme behielden[72], veel Nederlandse politieke en intellectuele leiders er van overtuigd dat de kleinheid en afhankelijkheid van Nederland hen ertoe dwongen een internationaal karakter te ontwikkelen en het nationalisme naar het verleden te verwijzen. Zij bleken niet bereid nationalistische gevoelens te stimuleren.[73] In een wereld waarin de landen steeds meer onderling afhankelijk werden, waren nationalistische gevoelens niet alleen 'fout', maar zelfs absurd. Nederlanders misten de positie om chauvinisme op te kunnen wekken door economisch of cultureel beleid. Zo werd de Nederlandse situatie - binnen de sociologie - in de jaren vijftig door Johan Goudsblom vergeleken met spiegelend glas: de Amerikaanse ideeën kwamen wel binnen, maar door de taalbarrières kwamen de eigen ideeën er niet uit.[74] De concurrentiestrijd speelde ook een belangrijke rol. Om in een onderling afhankelijke wereld te kunnen concurreren moesten leerlingen op de middelbare school Engels leren, en

velen leerden daarnaast ook Frans en Duits. De Amerikaanse cultuur werd vaak beschouwd als een ‘superieure politieke en industriële cultuur’[75], Amerikaanse marketing- en bedrijfsmethoden werden op grote schaal overgenomen en Amerikaanse muziek en films domineerden. Vanaf 1960 werden de in het buitenland geproduceerde programma's op de Nederlandse televisie ondertiteld, in tegenstelling tot de Franse en Duitse televisie waar het geluid nagesynchroniseerd werd.

Door het toenemende internationalisme ging het verlangen om de eigenaardigheden van de Nederlandse cultuur en geschiedenis in stand te houden, langzamerhand verloren. Etnografische belangstelling voor oude Nederlandse gewoonten verminderde, evenals (vooral in de scholen) het zingen van traditionele liederen.[76] Eén van de belangrijkste vragen die werden gesteld tijdens een serie op de radio over het Wilhelmus was, of dit ‘middeleeuwse’ volkslied (uit 1570) niet uit de tijd was voor ‘de moderne mens in een complexe maatschappij’.[77] Zelfs de viering van het honderdvijftigjarig bestaan van de onafhankelijke Nederlandse staat wekte weinig belangstelling. De linkse socialist Han Lammers noemde het ‘een vreemd gedoe (...) omdat geen mens het belang ervan inzag’.[78] Het was voor geschiedenisdocenten in de jaren zestig een open vraag wat het nut was van het bestuderen van de vaderlandse geschiedenis; de meeste docenten op de middelbare school bleken meer tijd te besteden aan de algemene geschiedenis dan aan de Nederlandse geschiedenis.[79] In 1964 stelde Max Goote, de inspecteur-generaal voor Onderwijs, zelfs voor om *alle* geschiedenis te verwijderen uit het onderwijsprogramma. Volgens hem was geschiedenis van weinig waarde in een dynamische wereld.[80]

Deze omstandigheden stimuleerden de vaderlandsliefde niet, zelfs niet binnen de politieke partijen. De precieze inhoud van nationalistische gevoelens liep enigszins uiteen al naar gelang de verschillende subculturen in Nederland, maar vanaf het begin van de jaren vijftig verminderde de aandacht voor elke vorm van verzuild patriottisme. Voor socialisten en katholieken was het niet moeilijk de nationalistische gevoelens te vervangen door geestdrift voor bestaande internationale verbanden, respectievelijk in het socialistische internationalisme en een rooms-katholiek Europa.[81] Liberalen en orthodoxe protestanten waren echter over het algemeen meer op hun hoede wanneer internationale betrekkingen ter tafel kwamen. De liberalen waren vanouds gericht op de zeehandel en op Engeland en moesten gedurende de jaren vijftig weinig hebben van ‘Europa’. Liberalen waren de erfgenamen van het burgerlijk nationalisme van de negentiende eeuw, dat de Nederlandse natie beschouwde als een vrijheidsbaken in de wereld.[82] Zij gaven deze vrijheid niet graag op voor

een organisatie zoals de NAVO of de EEG die de Nederlandse commerciële of politieke onafhankelijkheid bedreigde. Maar toen de liberalen begin jaren zestig de voordelen van de continentale handel ontdekten, werden zij steeds meer pro-Europa. Vanaf het begin van de jaren zeventig was de VVD zelfs de vurigste EEG-aanhanger in Nederland.[83]

Ook de orthodoxe protestanten werden in hun nationalistische gevoelens belemmerd. Hun nostalgische kijk op het verleden scheen weinig of niets meer van doen te hebben met de zorgen van hun tijd. Nog steeds werd God gedankt voor het protestantse Huis van Oranje dat hen in de zestiende eeuw had verlost van roomse tirannie. Vele protestanten waren ervan overtuigd dat Nederland gekenmerkt was ofwel door een wezenlijk protestants karakter, ofwel door het calvinisme als de rijkste grondtoon van de natie.[84] Er waren zelfs calvinisten die Nederland een tweede Israël noemde.[85] Maar in een periode dat het historisch bewustzijn afbrokkelde, de onderlinge afhankelijkheid groeide en - waarschijnlijk nog belangrijker - dat het oecumenisch streven toenam, werden vraagtekens gezet bij deze 'christelijk-historische' kijk op de Nederlandse natie en dergelijke gedachten werden steeds minder verwoord.[86] Deze visie verdween geleidelijk naar de marges van de Nederlandse politieke cultuur. Het werd aan de twee kleine calvinistische partijen, de SGP en het GPV, overgelaten deze gevoelens te vertolken. Nationalistische gevoelens binnen de achterban van de protestantse CHU en de ARP werden steeds vaker vertaald naar het meer universele moralisme van ontwikkelingshulp, waarvoor veel gereformeerden en hervormden zich beijverden.

Zelfs de monarchie verloor haar waarde als symbool van nationale eenheid. Koningin Juliana bleef weliswaar gedurende haar hele regeringsperiode (1948-1980) geliefd[87], en veel mensen zouden geïrriteerd raken door het gebrek aan respect dat de provo's en andere tegenculturele bewegingen toonden voor de monarchie (zie hoofdstuk vier). Maar het is niet zeker dat de Nederlanders het Huis van Oranje in de jaren zestig beschouwden als een onaantastbaar nationaal symbool. Velen zeiden zonder aarzeling dat ze *Juliana* graag mochten, maar dat ze niet veel gaven om de monarchie zelf of om de leus 'Voor God, Nederland en Oranje!' Hoewel koninginnedag (30 april) met steeds meer overgave werd gevierd, was het niet veel méér dan het grootste Dionysische volksfeest van het jaar. Enige vooraanstaande Nederlanders vreesden dat 'het Koninklijk Huis' een aflopende zaak was, een zinloos overblijfsel van een voorbij tijdperk (zie hoofdstuk vijf).

Vaderlandslievende gevoelens bleven weliswaar voortbestaan onder de orthodoxe protestanten en onder het lezerspubliek van *De Telegraaf* (zie

hoofdstuk vijf). Deze krant bekritiseerde bij voorbeeld in 1967 de provo's omdat zij geen Nederlanders waren, maar ‘wereldburgers’.[88] Ook de bejaarde historicus Pieter Geyl (1887-1966) betreurde het gebrek aan belangstelling voor de Nederlandse cultuur[89], en Luns, de minister van Buitenlandse Zaken, bleef eveneens een ongegeneerd nationalist met een grenzeloos vertrouwen in de kracht en de betekenis van Nederland.[90] Maar slechts weinig politieke en culturele elites probeerden in de jaren zestig vaderlandslievende gevoelens aan te wakkeren. Over het algemeen hadden de Nederlanders hun belangstelling voor de traditionele uitingen van hun nationale identiteit verloren. Toen het geïllustreerde weekblad *De Spiegel* in 1969 vroeg of ‘het Vaderland’ *nog steeds* betekenis had, was dit een open vraag.[91]

Nederlandse elites waren er dus van overtuigd dat zij zich beter konden richten op grensoverschrijdende ontwikkelingen dan pogingen in het werk te stellen om de grootsheid van hun eigen geschiedenis nieuw leven in te blazen. De nationale identiteit ging door de ervaringen na de oorlog en de noodtoestand in de wereld langzaam maar zeker ten onder. Hoe ingrijpend deze verandering was werd door Cornelis Rijnsdorp, een gereformeerde cultuurhistoricus, bondig samengevat in 1972:

> ‘Het kleine Nederland, vijfjaar door Hitler-Duitsland bezet geweest, verloor zijn koloniën en werd zich zijn betrekkelijke machteloosheid bewust. Wij zijn niet langer het Israël van het noorden.’[92]

Maar vooral in de naoorlogse relatie met Duitsland kwamen pijnlijk de moeilijkheden naar voren die Nederland na 1945 ondervond met het instandhouden van een nationalistische identiteit en patriottische gevoelens. Aan de ene kant stonden de Nederlanders het zichzelf toe om na vijf jaar Duitse bezetting (één van de meest meedogenloze in West-Europa) haatgevoelens te koesteren tegen Duitsland en nationalistische gevoelens voor hun eigen land. In 1945 eisten veel Nederlanders luidruchtig substantiële annexaties van het *Reich*. Maar de Geallieerden waren daarvoor niet ontvankelijk, en velen geneerden zich toen hen in 1949 een onbetekenende zeventig vierkante kilometer werd toegekend.[93] Het einde van de territorale ambities maakte echter geen einde aan de herdenking van de oorlog; elk jaar op 4 mei betrachtte het land twee minuten stilte waarbij de koningin een krans legde bij het Nationale Monument in Amsterdam (opgericht in 1955). Gezien de verschrikkingen van de oorlog was het niet verwonderlijk dat de Nederlanders de gedachtenis daaraan in stand hielden[94] - de belangstelling nam gedurende de jaren zestig zelfs toe. Tussen 1960 en 1965 werd de Tweede Wereldoorlog herdacht middels een

zeer populaire televisieserie (De Bezetting) van Lou de Jong, een Nederlandse jood wiens eigen familie de Holocaust niet had overleefd.[95] Toen de koninklijke familie in juli 1965 de verloving van prinses Beatrix met de Duitse diplomaat Claus von (nu: *van*) Amsberg aankondigde, ontstond er grote opschudding, want Amsberg was aangesloten geweest bij zowel de Hitlerjeugd als (in het laatste oorlogsjaar) het Duitse leger. Hoewel het Nederlandse Parlement met een ruime meerderheid het huwelijk goedkeurde, was de keus van de prinses voor veel Nederlanders een tijdlang moeilijk te verteren (zie hoofdstuk vijf).[96] In 1966 veroorzaakte de vrijlating om gezondheidsredenen van Willy Lages, hoofd van de Amsterdamse *Sicherheitsdienst*, door de joodse minister van Justitie, Ivo Samkalden, bijna een rel. Publiek verzet verijdelde in 1972 pogingen om de drie overgebleven oorlogsmisdadigers die nog gevangen werden gehouden, in vrijheid te stellen (de twee die toen nog in leven waren mochten in de jaren tachtig gaan).[97] Vijandige gevoelens tegenover de Duitsers verdwenen nooit geheel. Een enquête aan het eind van de jaren vijftig geeft aan dat de houding tegenover Duitsland negatiever was dan tegenover enig ander buurland[98], een houding die de navolgende decennia in stand zou blijven.

Aan de andere kant was openlijke vijandigheid tegenover Duitsland geen houding die de Nederlanders zich konden veroorloven. Enquêtes wezen uit dat vanaf het begin van de jaren vijftig de haatgevoelens ten opzichte van de Duitsers aanmerkelijk afnamen. In 1947 karakteriseerde drieënvijftig procent van de Nederlandse ondervraagden zijn houding tegenover Duitsland als onvriendelijk, vijf jaren later was dit gedaald tot dertig procent en in 1971 koesterde slechts twaalf procent onvriendelijke gevoelens tegenover Duitsland. Het percentage van de ondervraagden die Duitsland vriendelijk waren gezind steeg van negenentwintig (1947), via eenenveertig (1952), tot zesentachtig (1971).[99] Het staatsbezock van president Heinemann in 1969, het eerste in zijn soort, stuitte op weinig weerstand.[100] Deze vriendelijkheid in de jaren vijftig en zestig heeft een aantal redenen. Zij kan deels zijn ontstaan door het voorzichtige politieke optreden van West-Duitsland in die jaren en de toenemende pro-Europagevoelens in Nederland. Zij kan ook zijn voortgekomen uit de heroverweging van het Nederlandse aandeel tijdens de Tweede Wereldoorlog; in de jaren zestig verschoof de aandacht van de Duitse laakbaarheid naar de Nederlandse laakbaarheid in oorlogsmisdaden. Jacques Presser toont in zijn boek *De ondergang* (1965) pijnlijk aan hoe weinig hulp de Nederlandse joden kregen van hun niet-joodse buren (meer dan honderdduizend van de honderdveertigduizend joden in Nederland over-

leefden de oorlog niet). Dit boek bleek slechts het eerste van een grote hoeveelheid literatuur waarin de rol van de Nederlanders in de bezettingstijd kritisch onder de loep werd genomen.[101] Ook de jongere actievoerders waren minder geïnteresseerd in de rol van de Duitsers. Zij maakten de oorlog los uit de geschiedenis om zo het 'fascistische' en collaboratoire karakter van de burgelijke autoriteiten in de jaren zestig te benadrukken.[102]

Maar de voornaamste oorzaak van deze veranderde houding was waarschijnlijk de grote economische macht van Duitsland. Al snel na de oorlog realiseerden politici en zakenmensen zich dat de levensvatbaarheid van hun land afhankelijk was van de voorspoed in Duitsland. Duitsland speelde een onmisbare rol in de Nederlandse handel en het toerisme. Vanaf de jaren vijftig werden de Nederlandse stranden overspoeld met rijke Duitsers (achthonderdduizend per jaar in het midden van de jaren zestig[103]). In 1969 waren de Duitsers voor drieëntwintig procent van de Nederlanders de gewildste klanten (slechts de Amerikanen scoorden hoger met achtentwintig procent).[104] Voor de Nederlandse import-exportinkomsten via de Maas en de Rijn was Duitsland van nog groter belang. In 1964 verleende de havenstad Rotterdam - die in 1940 was gebombardeerd om Nederland tot overgave te dwingen - een subsidie van honderdduizend gulden voor de 'Duitsland Week'-festiviteiten, die voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog over de Duitse grens werden gehouden.[105] Critici fulmineerden tegen deze ongewone vriendelijkheid voor de *moffen* en tegen de *'Zimmer-zu-vermieten'-vaderlanders*[106], maar de verleidingen van de commercie waren te groot voor een langdurige openlijk vijandige houding. De meeste Nederlandse politici, beleidsmakers en zakenmensen waren er in elk geval van overtuigd dat anti-Duitse sentimenten een luxe waren die zij zich niet konden veroorloven.

Evenals de toenemende vriendelijkheid van de Nederlanders kan evenals hun voortdurende antipathie misschien worden verklaard vanuit de economische betekenis van Duitsland voor Nederland. Men zou kunnen zeggen dat juist *omdat* zakenmensen en politici gedwongen waren een zekere eerbiedige vriendelijkheid te tonen, de Nederlandse burgers hun tamelijk sterke gevoelens van afkeer tegenover de Duitsers behielden. Het belangrijkste overblijfsel van het Nederlandse nationalisme leek niet meer gebaseerd te zijn op pro-Nederlands patriottisme, maar op anti-Duitsland-gevoelens. Evenals de anti-Amerika-gevoelens in Canada waren deze een soort ondefinieerbare wrokgevoelens, die niet opbouwend gebruikt konden worden en waarvoor weinig officiele uitlaatkleppen aanwezig waren. Dit was één van de minder geslaagde kanten in een

grotendeels succesvolle metamorfose waarin de Nederlanders nationale identiteit en betrokkenheid vervingen door een sterke gerichtheid op internationale ontwikkelingen.

Het verre koloniale verleden

De Nederlanders waren voor de oorlog erg gehecht aan Nederlands-Indië, zowel in economisch als in psychologisch opzicht. In 1938 werd eenzesde van het Nederlandse vermogen geïnvesteerd in Nederlands-Indië[107] en zagen veel Nederlanders een nationale 'roeping' in het propageren van welvaart voor haar bevolking.[108] De meeste Nederlandse politici erkenden in 1945 dat Indonesië een bepaalde vorm van onafhankelijkheid toegestaan moest worden, maar zij weigerden hardnekkig te voldoen aan de voorwaarden die Soekarno stelde, geërgerd door het verdrag dat Soekarno tijdens de oorlog had gesloten met de Japanners. De Nederlanders hielden vast aan Indië uit angst voor economisch verval en het gereduceerd worden 'tot de rang van Denemarken'. Zij probeerden een 'middelgrote mogendheid' te blijven.[109] Toen Willem Schermerhorn in 1946 sprak over de historische noodzakelijkheid van dekolonisatie wilden vele Nederlanders daar geen gehoor aan geven.[110] Bijna vijfduizend Nederlanders zouden begraven worden op Java, slachtoffers van een gewelddadige guerillaoorlog die voortduurde tot 1949 en uiteindelijk tevergeefs bleek te zijn.[111] Dit was relatief gezien een groter verlies aan mensenlevens dan tijdens de Vietnamoorlog onder de Amerikanen werd geleden. Als gevolg van de onafhankelijkheid hadden zich begin jaren vijftig weer een kwart miljoen mensen uit Indonesië in Nederland gevestigd.[112] Daaronder waren duizenden anti-Soekarno gezinde Zuidmolukkers die zich verzekerd wisten van de Nederlandse belofte steun te verlenen voor het terugkrijgen van hun vaderland.

Dekolonisatie was dus een pijnlijke zaak voor de Nederlanders, ook al was er sprake van economisch herstel zonder Indonesië. Het creëerde een 'trauma' dat, in de woorden van Lijphart, leidde tot de 'pathologische gevoelens van zelfrechtvaardiging, wrok en pseudo-morele veroordelingen' die de Nieuw-Guineakwestie beheersten tot 1962.[113] Er waren ook maar weinig Nederlanders bereid openlijk te spreken over het falen van de Nederlandse strijdmacht in de politionele acties van 1948-1949.[114] Maar men was wel genegen het verlies te aanvaarden als het resultaat van krachten die Nederland niet in de hand had gehad. Nergens was deze berusting duidelijker merkbaar dan in *Balans van beleid* (1961), geschreven door Nederlanders die carrière hadden gemaakt in Oost-Indië. In deze

tamelijk laat verschenen verdediging van het kolonialisme spraken de auteurs hun waardering uit voor het goedertieren Nederlandse bewind in Indonesië en betreurden het dat de missie door de Tweede Wereldoorlog, door krachten die het niet kon beteugelen, zo wreed was afgebroken. 'Mijn indruk is, dat wij een spel hebben moeten spelen dat boven onze krachten ging', concludeerde de historicus I.J. Brugmans.[115]

De discussie over het koloniale verleden, al op een laag pitje in 1962, doofde steeds verder uit. 'Het grote zwijgen' verwijderde het Indonesische verleden uit het Nederlandse geheugen.[116] Toen de Tweede Kamer zich in de lente van 1963 boog over ontwikkelingshulp voor Indonesië, was iedereen het erover eens dat het voormalige conflict als afgesloten diende te worden beschouwd.[117] De Nederlanders leken te lijden aan een collectief geheugenverlies. *De Telegraaf* had zich tot augustus 1962 altijd fel gekeerd tegen Soekarno en de Indonesische regering. Maar in mei 1963 presteerde de krant het om in een artikel over de 'onbezorgde' en 'jongensachtige' Indonesische leider, deze te beschrijven als een 'een bewegelijk en geïnteresseerd gastheer' met veel bewondering voor Rembrandt. Het artikel bevatte geen spoor van de oude vijandschap of van ironie.[118] De enkele keer dat een functionaris zich uitsprak over het koloniale verleden, gebeurde dit gewoonlijk schuldbewust; zo veroordeelde Bruins Slot het anti-zelfstandigheidsbeleid van de ARP in de jaren veertig als een politieke en theologische vergissing.[119] Echte beschuldigingen van oorlogsmisdaden werden slechts door enkelen geuit, zoals door de criminoloog J.B. Charles, de journalist H.J.A. Hofland en de schrijver Harry Mulisch.[120]

'Het grote zwijgen' over het koloniale verleden heeft veel aandacht gekregen van commentatoren, die de stilte meestal weten aan een sublimatieproces, waarin de Nederlanders weigerden ofwel hun verlies, ofwel hun misdaden tegen de mensheid onder het koloniale bewind onder ogen te zien. Het bewijs dat vooraanstaande personen in pers en overheid het niet toestonden dat het publieke debat over de minder verheffende aspecten van het Nederlandse koloniale verleden op gang zou komen, is niet moeilijk te vinden. Al in 1952 wilden twee sociologen (onder wie J.A.A. van Doorn) een rapport publiceren over de Nederlandse oorlogsmisdaden die zij in Indonesië op het spoor waren gekomen, maar het lukte hen niet een uitgever te vinden. Het project leed een kwijnend bestaan totdat laat in de jaren zestig een open discussie mogelijk werd.[121] De directeur van de VARA - nog een voorbeeld - drukte alle voorstellen, die midden jaren zestig werden gedaan om een documentaire te maken over het *SS Imhoff*, de kop in. Toen dit Nederlandse schip in 1942 - op weg naar Aus-

tralië - door de Japanners tot zinken werd gebracht, lieten de Nederlandse overlevenden wraakzuchtig de Duitse krijgsgevangenen aan boord zodat ze verdronken.[122] Protesten tegen het koloniale verleden leidden in 1965 tot een aandachttrekkende mini-beeldenstorm. Twee provo's uit Coevorden hadden het stadsmomument beschadigd, het beeld van generaal Joannes Benedictus van Heutsz (1851-1924), bevelhebber in Nederlands Oost-Indië en rond de eeuwwisseling leider van een bloedige campagne om het Nederlands bewind in Atjeh en over Sumatra te vestigen. Rechter C.W. Baron van Dedem veroordeelde de beide jongeren (waaronder Relus ter Beek die in 1989 minister van Defensie zou worden) tot het betalen van een boete van vijftig gulden en hij voegde hen toe dat zij, gezien hun jeugdige leeftijd, niet in staat waren de Atjeh-oorlogen van generaal Van Heutsz op hun waarde te schatten.[123] Uit deze voorbeelden blijkt de onwil om de negatieve kanten van het Nederlandse koloniale verleden onder ogen te zien.

Maar sublimatie is niet voldoende om ‘het grote zwijgen’ te kunnen verklaren. Nederlanders *wilden* het pijnlijke verleden niet onder ogen zien, maar zij *hoefden* het ook niet. De naoorlogse situatie was zo volledig verschillend van de koloniale periode dat het gemakkelijk *kon* worden onderdrukt. Kinderen uit het voormalige Oost-Indië groeiden op in Nederland, hun nieuwe vaderland, en wisten weinig over het land dat hun ouders hadden verlaten.[124] Het contact met Indonesië verminderde toen Soekarno in 1954 de Nederlands-Indonesische Unie verbrak. Er was geen taaleenheid, geen militaire verantwoordelijkheid, geen culturele verbondenheid of wezenlijk economisch belang waardoor het koloniale verleden levend had kunnen blijven. Er was geen historische schandvlek die, zoals in Duitsland, niet kon worden genegeerd; het kwaad gebeurde lang geleden, in een ver land, onder duistere omstandigheden en het trof vooral niet-Europeanen. Nederland kende geen grote groepen binnen zijn grenzen die van zins waren om de blanken te herinneren aan koloniale misstappen in het verleden, zoals in Amerika het geval was. Uitgezonderd de rijsttafel[125] bleek het koloniale verleden van weinig betekenis voor de meeste Nederlanders. Als verklaring voor het gebrek aan aandacht van de Nederlanders voor hun koloniale verleden schreef de historicus H.L. Wesseling, ‘niemand had het nodig (...) het koloniale verleden was eenvoudig opzij gezet, verwijderd, uitgewist’.[126] De stilte vanwege verbolgenheid werd voor een groot deel aangevuld door de stilte vanwege onverschilligheid.

Twee voorbeelden geven aan dat niet alleen sublimatie, maar ook afstand van invloed was op de manier waarop de Nederlanders met het

koloniale verleden omgingen. In januari 1969 - in dezelfde tijd dat de oorlogsmisdaden van de Amerikanen in Vietnam werden onthuld[127] - begon *Achter het Nieuws* (VARA) met een serie over de wreedheden die door de Nederlandse militairen in Indonesië waren begaan. De hoofdaanklager was dr. J.E. Hueting, zelf getuige van de barbaarse vergrijpen die door naar zijn schatting tienduizend Nederlandse militairen tegen burgers werden begaan of toegelaten.[128] Toen de televisieserie in juni werd afgerond, was volgens de programmamaker, Herman Wigbold, het bewijs geleverd dat het Nederlandse koloniale leger misdaden had begaan. Zo bleek dat kapitein Raymond Westerling (met anderen) opdracht had gegeven tot de systematische executie van minstens drieduizend burgers op Zuid-Celebes in 1946 en 1947 - mogelijk op bevel van hogerhand.[129] De serie veroorzaakte een storm van heftige ontkenningen door woedende burgers, voormalige militaire officieren (van wie één niet kon geloven dat Nederlandse soldaten vrouwen en kinderen *konden* doden[130]) en voormalige politici (zoals Drees), die loochenden dat van hogerhand bevel was gegeven tot de excessen of dat sprake was geweest van oorlogsmisdaden.[131] Meteen na de uitzendingen in januari gaf de Nederlandse regering opdracht tot het onderzoeken van de beschuldigingen. De in juni 1969 gepubliceerde ‘Excessen-nota’ ondersteunde de meningen van de voormalige politici; executies hadden niet systematisch plaatsgevonden - er werden slechts honderdtien afzonderlijke incidenten geteld.[132] Maar de belangrijkste landelijke dagbladen gaven, na aanvankelijk verzet tegen de aanklachten, al snel toe dat de Nederlanders onomstotelijk schuldig waren aan oorlogsmisdaden in Indonesië.[133] Toen de KVP-premier Piet de Jong met het rapport op de televisie verscheen, uitte hij kritiek op de verstrekkende conclusies van *Achter het Nieuws*, maar gaf toe dat de aanklachten het Nederlandse zelfbeeld een flinke deuk hadden gegeven:

> ‘Zuid-Celebes, Bondowoso, Malang. Er zijn beschamende dingen gebeurd. De geestelijke volksgezondheid eist dat we het erkennen en geen poging doen om het goed te praten.’[134]

Vooraanstaande Nederlandse politici waren dus bereid toe te geven dat het op moreel gebied niet altijd even vlekkeloos was verlopen, maar dit gaf geen aanleiding tot heftige publieke discussies. Vergeleken met de debatten over de Duitse bezetting bleef de onthulling van de vroegere excessen in Indonesië zonder veel effect. Het publiek bleek, te oordelen naar de waardering voor het VARA-programma en het aansluitende debat in de nieuwsbladen, niet bijster geïnteresseerd.[135] Zelfs ‘linkse’ Nederlanders toonden weinig belangstelling. Bovendien werd geen van

de schuldigen ooit vervolgd, zelfs kapitein Westerling niet. Tegen de zomer van 1969 was de hele affaire in het vergeetboek geraakt.[136] Het onderwerp kon geen belangstelling meer wekken in een land waarvan het koloniale verleden zo ver was weggezakt.

De terroristische acties van Zuidmolukse jongeren midden jaren zeventig waren een tweede symptoom van het geheugenverlies. Als een grotendeels christelijke bevolkingsgroep genoten Zuidmolukkers een speciale plaats onder het Nederlands bewind en verzetten zij zich tegen de gecentraliseerde Republiek die werd bestuurd door de Javanen. Een aantal kwam in 1950 in opstand tegen Djakarta, maar toen hun verzet op niets uitliep vluchtten twaalfduizend Zuidmolukkers en Ambonezen naar Nederland, in de hoop dat de Nederlanders hen zouden bijstaan in de strijd. De Nederlandse regering hoopte dat zij rustig terug zouden keren naar Indonesië en deed weinig moeite om de 'staatloze' vluchtelingen te integreren in de maatschappij, zodat hun gevoel van geïsoleerdheid en verlatenheid werd versterkt. In de jaren zeventig bleek een aantal jonge Molukkers door middel van geweld de aandacht te willen vestigen op hun eisen; de treinkapingen van 1975 en 1977 waren daarvan het gevolg. Hoewel deze terroristische acties reden gaven tot enige bezinning in Nederland, onderstreepten hun irreële eisen voor veel Nederlanders slechts de afstand tot hun koloniale verleden.

De Nederlanders werden dus steeds verder afgesneden van hun verleden, en hadden zo een groot deel van hun nationaliteitsgevoel verloren. Zij bleken niet in staat om, zogezegd, een bruikbaar verleden te vinden. Maar dat weerhield hen er niet van om nieuwe taken en identiteiten te zoeken. Hierin toonden ze zoveel geestdrift dat sommige waarnemers suggereerden dat de Nederlanders hun nationaliteitsgevoel nooit waren kwijt geraakt.

Ontwikkelingshulp

In de jaren zestig was Nederland goed op weg om in het geven van hulp aan arme landen één van de vrijgevigste landen in de wereld te worden. In de jaren vijftig werd de Nederlandse regering een toegewijde deelnemer aan ontwikkelingsprojecten van de Verenigde Naties.[137] Nog tot vroeg in de jaren zestig was de Nederlandse ontwikkelingshulp bescheiden en grotendeels beperkt tot de eigen koloniën (Nieuw-Guinea, de Antillen en Suriname), een situatie die door vele parlementariërs werd betreurd.[138] Maar vanaf 1965 schoot de bijdrage omhoog, van tweehonderdmiljoen naar bijna tweemiljard gulden tien jaren later.[139] De ministers die verant-

woordelijk waren voor ontwikkelingshulp (een portefeuille die in 1965 werd gecreëerd[140]) hadden grote plannen; B.J. Udink (1967-1971; CHU) wilde één procent van het netto nationale inkomen afdragen; Jan Pronk (1973-1977; PvdA) verhoogde dit tot anderhalf procent, een percentage dat in 1980 werd bereikt en slechts door Noorwegen werd overtroffen.[141]

Hoe indrukwekkend de uitstroom van kapitaal ook lijkt, de uitstroom van goede intenties was nog adembenemender. Alle politieke partijen wilden nog meer geven en hun betrokkenheid bij dit project bewijzen. Aad Nuis, een politicoloog die het werkelijke bedrag dat de Nederlandse regering aanbood bekritiseerde, leverde in 1968 het volgende commentaar:

> 'Alle serieuze opinievormers bepleiten verhoging van de Nederlandse bijdrage aan de bestrijding van de wereldarmoede, en alle serieuze politici zijn het daarmee eens. Ze verdringen elkaar zelfs om de eerste te zijn, als kleine jongens bij de springplank in het zwembad. Niemand springt...'[142]

Ook al droeg de Nederlandse regering niet zoveel af als Nuis wilde, haar *relatief* hoge bijdrage vraagt om nadere verklaring. Volgens A.E. Pijpers kon de smaad van de dekolonisatie een reden zijn geweest voor de ijver waarmee de Nederlanders zich wierpen op ontwikkelingshulp; naar zijn mening diende ontwikkelingshulp ter 'compensatie'.[143] Maar er waren ook andere redenen. Het traditionele Nederlandse moralisme, pijnlijk getroffen door een slecht geweten over de oorlog en de Holocaust, speelde waarschijnlijk ook een rol. Deze moralistische (en soms paternalistische) drijfveer is duidelijk waarneembaar in de taal van de meeste beleidsstukken over ontwikkelingshulp. Een antirevolutionair rapport uit 1959 benadrukte de door God gegeven verantwoordelijkheid om 'solidariteit met onze medemens' te tonen en het rapport van de PvdA uit 1963 wees op de plicht van het internationale, democratische socialisme om honger en armoede in de wereld met wortel en tak uit te roeien.[144] De Christelijk-Historische Unie gaf haar rapport over ontwikkelingshulp (1963) zelfs een vooroorlogse smaak door het beklemtonen van de speciale, morele rol van Nederland op het wereldtoneel.[145] Aan de andere kant hebben een aantal critici later met enig recht betoogd dat de Nederlandse ontwikkelingshulp 'neo-koloniale' economische doelen beoogde.[146] Voordat Udink minister voor Ontwikkelingshulp werd was hij directeur van de Centrale Kamer van Koophandel, en als minister probeerde hij ontwikkelingshulp aan te prijzen als aantrekkelijk voor de internationale zakenbelangen.[147] Het Nederlandse zakenleven had aanzienlijk geïnvesteerd in de armere landen[148] en ontving vele subsidies voor het uitvoeren

van ontwikkelingshulp projecten. De twee drijfveren waren volgens veel voorstanders van buitenlandse hulp, zoals Udink, niet onverenigbaar. Geld verdienen en het goede doen gingen vaak hand in hand en vormden een dubbele aansporing tot ontwikkelingshulp.

Maar de Nederlandse bevlogenheid voor ontwikkelingshulp in de jaren zestig en zeventig was ook een geheel *post*-koloniaal project. Deze hulp toonde aan dat Nederland de provinciale kortzichtigheid van het verleden van zich had geworpen en vat had gekregen op belangrijke, wereldwijde problemen. Het bewustzijn van deze omslag ging vergezeld van het besef dat de wereld kleiner werd. Deze opvatting werd door de KVP in een beleidsstuk over ontwikkelingshulp uit 1966 verwoord, waarbij de auteurs zich expliciet beriepen op Teilhard:

> ‘Er valt een groeiend bewustzijn te constateren, dat de wereld feitelijk steeds meer één wordt, toegroeit naar een planetaire samenleving, een bewustwording ook dat deze ontwikkeling gewenst is.’[149]

De aansporing tot ontwikkelingshulp stond in het licht van het besef dat Europa steeds minder belangrijk en Afrika en Azië steeds belangrijker aan het worden waren. In de jaren vijftig had de opkomst van nieuwe onafhankelijke staten de aandacht van vele westerlingen getrokken en zeker van veel Nederlanders. Politici, kerkelijke leiders en intellectuelen zagen ontwikkelingshulp als een onderdeel van het onverbiddelijke wereldgebeuren, waarin Nederland om zowel altruïstische als economische redenen een grote rol *moest* spelen.

Dit motief voor ontwikkelingshulp kwam vaak in combinatie met een besef van crisis naar voren. De meeste politieke beleidsstukken benadrukten dat de ‘gezamenlijke toekomst’ van de mensheid op het spel stond. De troonrede van 1967 sprak over een wereldsituatie ‘die ons dwingt niet alleen de ontwikkeling van onze eigen samenleving te bevorderen, maar ons ook in te spannen op die gebieden waar wij iets voor anderen kunnen betekenen’.[150] Ook het invloedrijke boek *Inclusief denken* (1966) van Feitse Boerwinkel toonde aan dat het noodzakelijk was om het denken over bij voorbeeld de armere landen een nieuwe vorm te geven:

> ‘...laat zien dat de discrepantie tussen onze rijke landen en de hongergebieden evenzeer een kanker is, die ons wereldlichaam te gronde zal richten als er niet op deskundige wijze een eind aan wordt gemaakt. En laat daarbij zien dat voorziening in de behoefte van deze ontwikkelingslanden voor ons een binnenlandse aangelegenheid is geworden, even goed dus een zaak voor onze Regering als de verzorging van bepaalde ontwikkelingsgebieden in eigen land...’[151]

Ook een uitgave van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit 1965 over

ontwikkelingshulp accentueerde de Nederlandse verantwoordelijkheid voor het verlichten van de nood in de Derde Wereld:

> 'Steeds meer breekt het inzicht baan, dat de vrede en welvaart voor de hele wereld in grote mate afhangen van de hoop of wanhoop van degenen, die nu in armoede gevangen zijn.'[152]

Deze gevoelens werden eveneens verwoord in de beleidsnota van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, Theo Bot (1965-1966). De inleiding gaf aan dat tachtig nieuwe staten (tweederde van de wereldbevolking) moesten worden ingepast in een internationaal bestel dat zelf 'in volle beweging is tengevolge van de ontzagwekkende na-oorlogse evolutie van wetenschap en techniek'.[153] Egbert de Vries, een gezaghebbend voorvechter op het gebied van ontwikkelingshulp, benadrukte in een artikel in 1966 dat de Nederlanders zich moesten aanpassen aan nieuwe tijden. Hij maakte zijn lezers duidelijk dat zoals aan de Atlantische en Europese samenwerking niet kon worden ontkomen, ook ontsnappen aan de gevolgen van deze 'wereldverschijnselen' niet mogelijk was. De wereldvrede stond op het spel:

> 'In een dynamische wereld raakt de tegenstelling ontwikkeld - onderontwikkeld verouderd. Het gaat eerder om de tegenstelling dynamisch - traditioneel (...) Wij zijn allen tezamen "men in rapid social change", met alle spanningen en potenties van dien. Voor de mensheid, met wie wij ontegenzeggelijk op leven en dood betrokken zijn, zijn deze ontwikkelingsvraagstukken de allerbelangrijkste.'[154]

Het is dus niet zo opzienbarend dat prins Bernhard in een lezing voor de Nederlandse Organisatie voor Internationale Bijstand (NOVIB) in 1963 kon zeggen: 'de internationale hulpverlening aan de ontwikkelingslanden is het meest centrale vraagstuk van onze tijd'.[155] Soms was het taalgebruik van de 'noodzaak' zo bombastisch omdat het de bedoeling was publieke steun en donaties te verkrijgen voor ontwikkelingshulp, op andere momenten weer om een gevoel van eigenwaarde te versterken. Maar er lijkt weinig reden te zijn om te twijfelen aan de oprechtheid van de uitingen. Nederlandse politici en intellectuelen leken in gelijke mate ervan overtuigd dat investeringshulp de enige weg was om gespannen verhoudingen in de wereld te voorkomen, en dat grote inkomensverschillen uiteindelijk niet alleen de arme landen, maar ook de geïndustrialiseerde landen te gronde zouden richten. Ontwikkelingshulp, als hét centrale vraagstuk in het naoorlogse Nederland, werd door Nederlanders dus gezien als een absoluut noodzakelijke concessie aan de opkomende Derde Wereld.

'Gidsland'

Het bewustzijn van de nieuwe wereldwijde problemen kreeg ook gestalte in andere politieke en culturele veranderingen. Aan het einde van de jaren zestig nam in Nederland, evenals in andere Europese landen, de kritiek op de naoorlogse status quo toe. Dit kwam in het buitenlandse beleid tot uiting in het uiteenvallen van de consensus rond de Koude Oorlog. De Nederlandse politici raakten minder overtuigd van de noodzaak tot militaire waakzaamheid en de defensie-uitgaven daalden, in navolging van een algemenere trend, van negentien procent van het staatsbudget in 1962 tot dertien procent in 1972.[156] De begroting voor defensie werd nog zorgvuldiger en kritischer dan voordien door het parlement gecontroleerd. De NAVO werd, vooral door links, steeds vaker onder vuur genomen, vooral toen ook aan Portugal en Griekenland het lidmaatschap werd aangeboden.[157] Toch bleef de meerderheid van de bevolking de NAVO steunen.[158] De protesten tegen kernwapens, een vorm van verdediging waarover de Nederlandse Hervormde Kerk zich al in 1962 afkeurend had uitgesproken, vonden steeds meer weerklank onder grote delen van de bevolking en onder politici zelf. Verzet tegen de Vietnamoorlog begon in 1965 en breidde zich na 1970 snel uit, zelfs onder politici van de grote partijen en onder dagbladredacteuren.[159] In 1967 bekritiseerde de Tweede Kamer, zeer tegen de zin van Luns, de bombardementen in Noord-Vietnam. De Nederlandse regering onthield zich echter van openlijke kritiek tot december 1972. Toen lokten bombardementen op Hanoi dan ook de grootste protestactie uit sinds de oorlog, gehouden in Utrecht op 6 januari 1973. Tegelijkertijd nam de kritiek op de 'gewelddadige' Amerikaanse samenleving toe, zoals dat ook gebeurde in andere landen. Deze kritische houding werd mede aangewakkerd door Pressers boek *Amerika: Van kolonie tot wereldmacht* (1965; eerste druk in 1949), waarin onder andere het Amerikaanse anticommunisme op de hak werd genomen.[160] Ook in het radioprogramma *Amerika in termijnen* van Abram de Swaan kwamen kritische noten voor; daarin werden bij voorbeeld racisme en corruptie in de Amerikaanse samenleving onder de loep genomen.[161]

Als uitvloeisel van de interesse voor ontwikkelingshulp kwam er steeds meer aandacht voor wereldproblemen. Het idealisme voor Europa nam af naarmate Nederlanders de grenzen van hun continent overschreden (in dat idealisme voelde je, volgens een commentator, de jaren vijftig nog[162]). In het parlement was de Europese integratie alleen voor de meer conservatieve partijen (VVD, CHU, KVP) nog een geliefd onderwerp.[163] Veel progressieven bekeken de EEG met argusogen, want die was in hun ogen

een conservatief bolwerk, opgeworpen om de radicale herverdeling van economische macht in de wereld te verhinderen. Vroeg in de jaren zestig waren allerlei maatschappelijke organisaties acties begonnen tegen apartheid[164] - een breuk met de goedgunstige houding die vroeger tegenover hun bloedverwanten in Zuid-Afrika werd ingenomen.[165] Deze groeperingen bleken een cruciale rol te spelen in de boycotten tegen Zuid-Afrika in de jaren zeventig. Ook het Angola Comité van Sietze Bosgra ontwikkelde rond deze tijd allerlei activiteiten en kwam uitgebreid in de publiciteit.[166] Omroeporganisaties begonnen een sterke 'geopolitieke belangstelling' te tonen. Dit gold vooral voor de VPRO, toentertijd de stem van de meer linkse elites.[167] Ten slotte raakten de Nederlanders steeds meer betrokken bij de wereldwijde ecologische problemen. Als of het warme broodjes waren ging de helft van de wereldoplage (één miljoen exemplaren) van het ingetogen rapport *De grenzen van de groei* (1972) van de Club van Rome over de Nederlandse toonbanken.[168]

Het opzienbarendste aspect van deze vlaag van interesse voor wat er in de wereld speelde was de rol van het publiek, dat tot die tijd tamelijk gereserveerd stond tegenover 'het buitenland'. Onder invloed van dit nieuwe activisme schoten belangengroeperingen die zich richtten op buitenlands beleid als paddestoelen uit de grond.[169] Wat S.W. Couwenberg, een gematigd pragmaticus, daarover schreef in 1971 is in dit opzicht illustratief. Volgens hem waren in het 'moderne, democratische levensbesef' de mensen zich bewust geworden van het 'wereld-gebeuren', het proces van groeiende globale eenheid 'waar alles met alles samenhangt en waarvoor de mens zelf zich verantwoordelijk weet en voelt', een proces waarin zij ook wilden participeren.[170] Voor Couwenberg, evenals voor anderen, stond het vast dat globalisering en participatie in het 'wereld-gebeuren' natuurlijk onderdelen waren van het groeiende besef van de onderlinge afhankelijkheid in de wereld.

Deze globaliseringsgedachte kwam in 1972 sterk naar voren in de gecombineerde politieke campagne van PvdA, D'66 (nu D66) en PPR. In hun programma werd opgeroepen tot een nieuw buitenlands beleid tegen de internationale gevestigde orde in.[171] Nederland kon de wereldgemeenschap een betere weg tonen. Joop den Uyl, die in 1973 premier werd, noemde Nederland daarom een 'gidsland'.[172] De 'gidslanders' riepen de Nederlanders op om een leidende rol op zich te nemen in het veranderen van de wereld, om een lichtend voorbeeld te zijn. Simon Vinkenoog (1928-), waarschijnlijk de beroemdste 'beatnik'-dichter van Nederland, verwoordde in een gedicht in de late jaren zestig deze roeping:

> ‘Zeg Nederland, weet je eigenlijk wel waarover ik het heb,
> zeg Nederland, heb je je geweten nog behouden -
> en doe je er iets aan,
> of heb je je ziel verpand aan 't gemak, je natje en je droogje
> en de koninklijke nutteloze goudgele papierbedrukte miljoenen?
> Nederland, je kunt alle noden lenigen,
> Nederland, er bestaan geen problemen -
> ze kunnen alle uit de wereld geholpen worden,
> Nederland, maak je nuttig, Nederland -
> de wereld wacht op bevrijding.
> Nederland, ga vóór...’[173]

Het ‘gidsland’-ideaal was eigenlijk de specialiteit van de *Politieke Partij Radikalen* (PPR), opgericht in 1968 door veelal katholieke *christen-radicalen* die hun buik vol hadden van de lauwe gematigdheid van de grote christen-democratische partijen. Onder Bas de Gaay Fortman, telg uit een gerespecteerde ARP-familie, behaalde de PPR in 1972 een grote overwinning door zeven (van de honderdvijftig) zetels in de Tweede Kamer in de wacht te slepen en in het kabinet-Den Uyl een plaatsje te veroveren (1973-1977). Het was De Gaay Fortman die een bekend artikel schreef over het ‘gidsland’-beleid, ‘De vredespolitiek van de radicalen’ (1973), waarin hij onder andere het grondvesten van een kernwapenvrij gebied in Nederland bepleitte.[174]

Binnen het kabinet-Den Uyl was de geestdriftigste voorstander van het ‘gidsland’-concept Jan Pronk(PvdA), toen en ook later minister voor Ontwikkelingssamenwerking. Samen met de minister van Buitenlandse Zaken, Max van der Stoel (PvdA), was Pronk, die ten tijde van zijn benoeming pas drieëndertig jaar oud was, verantwoordelijk voor de veelgeroemde nieuwe benadering van het buitenlands beleid. Pronk verwierp het voormalige ontwikkelingsbeleid en benadrukte politieke ‘bevrijding’ door landen zoals Cuba en Noord-Vietnam op de hulplijst te plaatsen. Hij beijverde zich voor een radicale herstructurering van de wereldeconomie en dreigde een eigen ontwikkelingsbeleid onafhankelijk van de Europese Gemeenschap te gaan voeren.[175] De minister verduidelijkte zijn verrassend bescheiden doelstellingen in een interview in 1973:

> ‘In mijn politieke visie moet deze regering een katalysator zijn in het proces van veranderingen (...) We moeten door onze voorstellen en manier van zeggen wel laten zien, dat het anders kan. Als de voorstellen het niet halen is het niet zo erg. Het gaat er vooral om, dat men zich ervan bewust wordt, dat een ander beleid mogelijk is.’[176]

Pronk en andere tamelijk linkse idealisten probeerden niet alleen de wereld te verbeteren, maar ook hun eigen land te veranderen. Van der Stoel riep in het midden van de jaren zeventig dan ook op tot een 'wereldomvattende binnenlandse politiek', opdat Nederlandse gewoonten en waarden een wereldomvattende solidariteit zouden tonen.[177]

Zowel het ontwikkelingshulpbeleid als het bewustzijn van wat er in de wereld gebeurde, groeiden in de jaren zeventig, maar uiteindelijk bleek er geen sprake te zijn van een radicale verandering in het buitenlandse beleid. Het grootste deel van het kabinet-Den Uyl bleef trouw aan het economie- en defensiebeleid dat na 1945 was vastgesteld. Van der Stoel was, ondanks al zijn socialistische idealisme, ongegeneerd een Atlanticist die zich stoorde aan Pronks weinig tactische benadering van internationale contacten. Maar het 'gidsland'-ideaal was wél de bakermat van de invloedrijke vredesbeweging die, als in geen ander land, er bijna in slaagde om de plaatsing van kernraketten in Nederland vroeg in de jaren tachtig te verijdelen.

Aan de invloed van dit 'gidsland'-ideaal in het Nederlandse buitenlandse beleid zijn veel beschouwingen gewijd. De meeste commentatoren zien het fenomeen als een voortzetting van de vooroorlogse traditie van moralistische neutraliteit. De Nederlanders waren immers reeds lang voorvechters van een morele wereldorde geweest, getuige de Verenigde Naties en het internationale Hof van Justitie.[178] Van recenter datum is de verklaring van Abram de Swaan dat het Nederlandse verlangen om 'wereldburgers' te zijn voortkwam uit een besef van nationale machteloosheid.[179] Hoe overtuigend deze interpretaties ook zijn, zij gaan voorbij aan het thema dat al sinds 1945 door de Nederlandse elites werd bezongen: het kleine Nederland moet krachtig en realistisch reageren op de overweldigende wereldomspannende ontwikkelingen wanneer het nog enige invloed wil doen gelden op de gang van zaken in de wereld. De meeste 'gidslanders' hebben nooit direct gezegd dat Nederland een in moreel opzicht superieur land was. Zij vonden alleen maar dat de Nederlanders juist vanwege de kleinheid en kwetsbaarheid van hun land in staat waren te zien wat er met de wereld aan de hand was en konden proberen er iets aan te doen.[180] De Nederlanders liepen niet langer meer achter op het schema, zij liepen vóór. Het 'gidsland'-concept moet dus niet alleen worden gecategoriseerd als een uitbreiding van het vooroorlogse moralistische idealisme, maar ook als een variant op het naoorlogse realisme.

De Nederlandse elites, die zich omgeven voelden door wereldmachten, hebben in een poging hun land aan de eisen en de realiteit van 'de stroom-

versnelling der tijden' aan te passen, enkele opmerkelijke prestaties geleverd. Hoewel eerst met tegenzin, werd Nederland later de trouwste bondgenoot van de NAVO en één van de meest pro-Europese landen in de Europese Gemeenschap, terwijl alleen de Scandinaviërs de inzet voor ontwikkelingshulp wisten te overtreffen. Nederland werd daarnaast één van de minst nationalistische landen in Europa en, tegen de jaren zeventig, het *enfant terrible* van het Atlantisch bondgenootschap, toen de regering onder zware publieke druk de plaatsing van kernwapens in Nederland uitstelde. Al deze ontwikkelingen werden in gang gezet na 10 mei 1940. Nederlandse elites probeerden de nederlaag te boven te komen door goed acht te geven op internationale processen, en door aanpassing en reactie hun land weer mogelijkheden te geven daarop invloed uit te oefenen. Hoewel de Nederlanders hun neiging om te moraliseren niet verloren, werden zij vooral behendige en flexibele medespelers die zich mee lieten slepen in het grote wereldgebeuren - waar het hen ook mocht brengen. Daarom konden de Nederlanders zowel 'de Bulgaren van de NAVO' zijn op het hoogtepunt van de Koude Oorlog[181], als de dragers van de anti-kernwapen 'hollanditis' in het spoor van de détente[182], en zowel betrokken Europeanisten in de hoogtijdagen van Europa als pleitbezorgers voor de Derde Wereld in een tijd van ongekende welvaart en schuldgevoelens. In al deze gevallen wilden de Nederlandse elites in het buitenlands beleid laten blijken dat Nederland, ondanks zijn geringe omvang, een niet te verwaarlozen kracht was op het wereldtoneel, een motiefwaar veel commentatoren reeds de aandacht op hebben gevestigd. Door nauwgezet de snelle veranderingen in het wereldgebeuren te registreren slaagden de Nederlanders erin bijna iedereen voorbij te streven in het voldoen aan de eisen van de tijd en werden zij zodoende vaak *voorlopers* in stromingen die het wereldgebeuren bepaalden.

Dirk Stikker, die in zijn carrière werkzaam is geweest als directeur van Heineken, minister van Buitenlandse Zaken, ambassadeur in Londen en secretaris-generaal van de NAVO, doorzag dit motief scherp. Hij wees er in 1966 op dat de Nederlanders niet waren als de Engelsen, die de geschiedenis nog steeds beleefden als deel van het heden en trots waren op hun geïsoleerdheid en onafhankelijkheid:

> 'Wij, Nederlanders, zijn er ons daarentegen levendig van bewust, dat wij thans een bescheiden rol op het wereldtoneel spelen. Desondanks borrelen wij over van energie en zoeken in de snel veranderende wereld naarstig naar nieuwe taken.'[183]

Eindnoten:

1 C. te Lintum, *Een eeuw van vooruitgang, 1813-1913* (Zutpen, W.J. Thieme, 1913), 224-225.

2 Diverse artikelen in de *New York Times*, 16 augustus 1962. Het uit negenentwintig punten bestaande akkoord, gebaseerd op een voorstel van de Amerikaan Ellsworth Bunker, was een compromis dat vooral voor Indonesië gunstig uitpakte. Binnen negen maanden zouden ze Nieuw-Guinea ontvangen van de VN. De VN zou het van 1 oktober 1962 tot 1 mei 1963 besturen. Uiterlijk in 1969 zou het de Papoea's worden toegestaan over hun eigen toekomst te beslissen.

3 J.G. de Beus, *Morgen bij het aanbreken van de dag* (Rotterdam: Ad. Donker, 1977).
4 Jelle Zijlstra, *Per slot van rekening: Memoires* (Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1992), 158.
5 Dat Kennedy het plan voor de invasie van Indonesië in Nieuw-Guinea liet uitlekken werd pas openbaar in 1977, met de publikatie van De Beus' *Morgen bij het aanbreken van de dag*.
6 Arend Lijphart, *The trauma of decolonization: The Dutch and New Guinea* (New Haven/Londen: Yale University Press, 1966), 192.
7 *Handelingen der Staten Generaal*, Tweede Kamer, Zitting 1961-1962, deel I (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1962),49-50.
8 Uit een studie naar alle belangrijke nationale kranten van 16 augustus 1962 en uit 'Persspiegel', *Katholieke Volkskrant*, 17 augustus 1962.
9 'Ook Indonesië deed water in de wijn', *Trouw*, 17 augustus 1962, waarin Luns wordt geciteerd in een interview met de televisiepersoonlijkheid G.J.B. Hilterman. In latere jaren zou Luns de betekenis van het Nieuw-Guinea-debâcle bagatelliseren, volgens Frits Boersma, *Dagboek van Nederland: Geschiedenis gezien door ooggetuigen* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1984), 398.
10 'De rede van prof. de Quay', *Katholieke Volkskrant*, 16 augustus 1962.
11 J.A.H.J.S. Bruins Slot, *En ik was gelukkig* (Baam: Bosch en Keuning, 1972), 42. De oorspronkelijke tekst kan worden gevonden in 'Mijn keuze', *Trouw*, 18 december 1962.
12 Het kan nuttig zijn een onderscheid te maken tussen formele (ambtenaren en diplomaten) en informele elites (politici en woordvoerders van belangenpartijen, hun invloed nam toe na 1945). Zie voor een nadere verklaring van dit onderscheid P.R. Baehr, e.a., *Elite en buitenlandse politiek in Nederland* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1978).
13 Geciteerd in Cees Wiebes, 'Diplomatieke of militaire oplossingen: Nederlands-Indonesië', *Internationale Spectator*, 43, 2 (februari 1989), 144.
14 Geciteerd in Ivo Samkalden, 'A Dutch retrospective view on European and Atlantic co-operation', *Internationale Spectator*, 19 (1965), 627.
15 Hans Daalder, 'The Netherlands and the world', in J.H. Leurdijk, (red.), *The foreign policy of the Netherlands* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff en Noordhoff, 1978), 79. Dit artikel werd de eerste maal gepubliceerd in 1953.
16 Voor een kort en recent overzicht zie H.A. Schaper, 'Het Nederlandse veiligheidsbeleid, 1945-1950', in N.C.F. van Sas, (red.), *De kracht van Nederland* (Haarlem: H.J.W. Becht, 1991), 150-170.
17 Alfred van Staden, *Een trouwe bondgenoot: Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap (1960-1971)* (Baarn: Anthos, 1974).
18 Van Staden, *Een trouwe bondgenoot*, 176.
19 Ken Gladdish, *Governing from the centre: Politics and policy-making in the Netherlands* (Londen: Hurst, 1991), 169.
20 Zie het provocerende artikel van J.L. Heldring, 'Europe: A "Greater Holland"?', *Internationale Spectator*, 19 (1965), 538-548.
21 J.W. Honig, 'The Dutch as allies: Image and reality', *Internationale Spectator*, 43 (1989), 701-705.
22 Alfred E. Pijpers, 'Dekolonisatie, compensatiedrang en normalisering', in Van Sas, *De kracht van Nederland*, 207-210. Pijpers betoogt dat zowel in het Nieuw-Guineabeleid (tot 1962) als in de ontwikkelingshulp compensatie werd gezocht voor het verlies van Oost-Indië en dat het streven naar compensatie slechts recent is afgenomen.
23 J.C.H. Blom, 'A necessary evil. The armed forces and society in the Netherlands', in G.J.A. Raven en N.A.M. Rodger, (red.), *Navies and armies. The Anglo-Dutch relationship in war and peace, 1688-1988* (Edinburgh: John Donald Publishers, 1990), 84-104.
24 Duco Hellema, *Negentien zesenvijftig* (Amsterdam: Jan Mets, 1990).
25 Philip Everts, Guido Walraven, (red.), *The politics of persuasion: Implementation of foreign policy by the Netherlands* (Aldershot: Avebury, 1989), 41.
26 Verzet tegen de NAVO was niet algemeen binnen de CPN. Nog tot 1971 was 59% van de CPN-kiezers ervan overtuigd dat Nederland lid moest blijven van de NAVO. Geciteerd in A.J. Vermaat, 'Verkiezingsonderzoek 1971', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 200-214.
27 B.H.M. Vlekke, 'A Dutch view of the world situation', *International Affairs*, 28, 3 (1952), 414.
28 Samkalden, 'A Dutch retrospective view', 626.
29 In een enquête uit 1969 (NIPO enquête 1281) bleek vijfenzestig procent van de ondervraagden de NAVO te steunen, dertien procent wilde de organisatie verlaten; in F.M. Rosschar, (samenst.), *Buitenlandse politiek in de Nederlandse publieke opinie* (Den Haag: Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, 1975), 93. Dit beeld wijzigde de jaren daarna nauwelijks.

30 W. den Toom, J. Luns, 'Nota inzake het NAVO- en het defensiebeleid', *Handelingen der Staten Generaal*, Tweede Kamer, Zitting 1967-1968, nr. 9635, 13.
31 Den Toom, Luns, 'Nota inzake het NAVO-en het defensiebeleid', 9.
32 Van Staden, *Een trouwe bondgenoot*, 26.
33 Zie bij voorbeeld Richard T. Griffiths, (red.), *The Netherlands and the integration of Europe, 1945-1957* (Amsterdam: NEHA, 1990).
34 Wendy Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party', in Richard T. Griffiths, (red.), *Socialist parties and the question of Europe* (Leiden/New York/Keulen: Brill, 1993), 109-110.
35 Een recente ontwikkeling in de Nederlandse geschiedschrijving is het benadrukken van de weerzin die de Nederlandse regering had tegen de EGKS en de EEG, veel ministers waren ervan overtuigd dat het voor Nederland slechts weinig voordeel kon opleveren.
36 Zie bij voorbeeld Marinus van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd: Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1980), 210-225; 234-238.
37 Zie Hans Nijenhuis, 'De Nederlandse tactiek in de onderhandelingen over een Europese politieke unie (1960-1962): Nee tegen De Gaulle!', *Internationale Spectator*, 41 (1987), 41-49. Zie voor een uitstekend overzicht van het Nederlandse Europees beleid Susanne Jonas (Bodenheimer), 'The denial of grandeur: The Dutch context', in J.H. Leurdijk, (red.), *The foreign policy of the Netherlands* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff en Noordhoff, 1978), 235-284.
38 Dit was een groot succes voor Luns. De andere vijfEEG-landen hadden het eerste Plan-Fouchet al voorwaardelijk aangenomen en op de Nederlanders werd begin 1962 zware druk uitgeoefend om de tweede, gewijzigde versie te accepteren. De Gaulle had laten weten dat hij geen verdere wijzigingen zou toestaan. De andere EEG-landen begonnen daarop meer naar het Nederlandse standpunt over te hellen, zodat het voorstel effectief werd onderuit gehaald.
39 Robert S. Wood, 'Europe and the communitarian image in Dutch foreign policy', *Internationale Spectator*, 26 (1972), 831.
40 Zie bij voorbeeld de toespraken en resoluties door de Nederlandse Vereniging van Vakbonden (NVV) in D. Spierenburg, e.a., *De integratie van Europa* (Amsterdam: NVV, oktober 1954).
41 Deze bescheiden beperkingen werden, constitutioneel dan wel informeel, in alle zes lidstaten van de EGKS gemaakt. Zie Johan Linthorst Homan, *De spanning tussen economische en politieke factoren* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1955), 34-37.
42 Voor de visie van deze katholieke vrouwen, zie Ineke Jungschleger, Claar Bierlaagh, *Marga Klompé: Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1990), 83-87.
43 Tussen 1952 en 1956 had Nederland twee ministers van Buitenlandse Zaken, Beyen en Luns, een onpraktische regeling, getroffen op politieke gronden. De beide mannen verdeelden de taken en Beyen specialiseerde zich in Europese zaken. Deze werkverdeling bleek niet voor herhaling vatbaar, in 1956 werd Beyen niet meer vervangen.
44 Marcel Ermers en John Kragt, 'Tussen tradities en tractaten: minister Beyen van Buitenlandse Zaken en de Europese integratie', *Internationale Spectator*, 45 (1991), 288-292.
45 Wendy Asbeek Brusse, 'The Dutch socialist party' in Griffiths, (red.), *Socialist parties and the question of Europe*.
46 Jan Willem Beyen, *Het spel en de knikkers: Een kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam: Donker, 1968), 224-225.
47 Willem Drees, *De ontwikkeling in Nederland sinds 1945 en de perspectieven* (Amsterdam: Strengholt, 1957), 34.
48 Zie 'Een enquête over Europa's ontwikkeling', *Internationale Spectator*, 14 (1960), 299-328, vooral het commentaar van H.W. van Doorn en G.B.J. Hilterman.
49 Linthorst Homan, *Europese integratie*, 200-204; 250-251.
50 E.N. van Kleffens, 'De politieke aspecten', in Pieter Geyl, e.a., *Vier maal Europa* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1960), 34.
51 J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Bezinning en uitzicht: De motieven der huidige wereldontwikkeling en onze roeping daarin* (Wageningen: Zomer en Keunings, [1950]).
52 Jean Monnet, *Memoirs* (Garden City: Doubleday, 1978), 286.
53 Prins Bernhard, 'De Europese gedachte', in Max Nord, (red.), *Prins Bernhard: Vijftig toespraken* (Amsterdam: Ten Have, 1961), 134-138.
54 Europese Beweging, *Een wegwijzer door de Europese integratie* (Den Haag: Europese Beweging, 1961), 6.
55 Voor meer informatie over de rol van Teilhard, zie hoofdstuk vier.
56 'Troonrede, 17 september 1963', in E. van Raalte, (samenst.), *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes, 1814-1963* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1964), 342.

57 Zie *Europese Unie: Rapport van de adviescommissie Europese Unie* (Den Haag: Staats-uitgeverij, 1975), 64.
58 R. Cohen, 'The Netherlands and European integration', *Internationale Spectator*, 43 (1989), 706.
59 Zie Petrus Arsene Cornelis, *Europeans about Europe: Young intellectuals of six countries express their attitudes about the unification of Europe* (Amsterdam: Swets en Zeitlinger, 1970), 14-19.
60 Volgens een enquête uit 1969; Rosschar, *Buitenlandse politiek*, 288. Zie ook Ronald Inglehart, 'An end to European integration?', *ASPR*, 61, 1 (maart 1967), 92; geciteerd in Marcel van Herpen, 'De Nederlander en de Europese Gemeenschap', *Internationale Spectator*, 35 (1981), 79. Van Herpen voegt hier meteen aan toe dat de Nederlanders eveneens het meest gebrekkig zijn geïnformeerd over de EEG binnen de Gemeenschap.
61 Zie Henk te Velde, *Gemeenschapszin en plichtsbesef: Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag: Sdu Uitgeverij, 1992); Roel Kuiper, *Zelfbeeld en wereldbeeld: Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen: J.H. Kok, 1992).
62 Hendrik Kraemer, *Op welken grondslag: Een woord tot het Nederlandsche volk* (Amsterdam: Vrij Nederland, 1945), 40-43.
63 Gerardus van der Leeuw, *Balans van Nederland* (Amsterdam: H.J. Paris, 1945), 23.
64)J.S. Bartstra, W. Banning, (red.), *Nederland tussen de natiën* (Amsterdam: Ploegsma, 1946), 10.
65 Arend Lijphart, *The politics of accommodation: Pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press, 1975), 22.
66 De afwezigheid van nationalisme wordt vaak toegeschreven aan de 'zuilen', die het bestaan van één enkele nationale identiteit verhinderden en in plaats daarvan een dwarsdoorsnede aan identiteiten stelden. Daarom betekende de teloorgang van de zuilen tegelijk de neergang van het verzuilde patriottisme. Zie N.C.F. van Sas, 'Woord vooraf', en J.L. Heldring, 'Nederland en de wereld', in Van Sas, *De kracht van Nederland*, 12; 232-235.
67 Ook P.B.M. Blaas heeft onderzoek gedaan naar de oorzaken van de neergang; zie zijn *Anachronisme en historisch besef: Momenten uit de ontwikkeling van het Europees historisch bewustzijn* (Den Haag: Universitaire Pers Rotterdam, 1988), 97.
68 De NSB zich had zich geprofileerd als een nationalistische partij, waardoor zij de Nederlanders had voorzien van een negatief beeld.
69 Max Kohnstamm, 'The European tide', *Daedalus*, 93 (1964), 84-85.
70 Aad Nuis, *Twee schelven hooi: Opmerkingen over poëzie en politiek* (Amsterdam: Meulenhoff, 1968), 91. Dit bleek ook uit een enquête onder studenten aan de universiteit in 1969. De meeste studenten waren geïnteresseerd in buitenlandse kwesties die niets met Nederland te maken hadden; zie Rosschar, *Buitenlandse politiek*, 267-268. Zie ook E.H. Kossmann, 'Some questions concerning Dutch national consciousness', *Dutch Crossings*, 34 (april 1988), 3-14. Pas de laatste jaren lijkt hier onder Nederlandse academici verandering in te komen.
71 Hans Righart, *Het einde van Nederland* (Utrecht/Antwerpen: Cosmos, 1992), 110.
72 Ook de Fransen en de Britten namen enige afstand van hun verleden, zoals J.H. Plumb en Stanley Hoffman beiden op eigen wijze hebben betoogd. Vervreemding van het verleden was een Europees verschijnsel. Maar *relatief* gezien werd het verleden door hen beter beschut dan door de Nederlanders.
73 Zie Marcel van Herpen, 'De Nederlander en de Europese Gemeenschap', en T.E. Timman, 'Europese verkiezingen en het Nederlandse nationalisme', *Intermediair*, 15, 4 (26 januari 1979).
74 Johan Goudsblom, 'Dutch and American sociology in the Fifties: A view from behind the one-way mirror', in Rob Kroes, e.a., *Anti-Americanism in Europe* (Amsterdam: Amerika Instituut, 1986), 112-120.
75 Maarten van Rossum, 'Le défi Européen', in Rob Kroes, e.a., *Image and impact: American influences in the Netherlands since 1945* (Amsterdam: Amerika Instituut, 1981), 18.
76 Wouter Gortzak, 'Vrijheid onder voorbehoud', in Han Lammers, J. van den Berg, (red.), *Wat denken wij eigenlijk wel?* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 100.
77 'Radio-uitzendingen over het volkslied', *Samenklank*, 20 (1966), 4, 105; herdrukt in *CRM Documentatie*, 2. (1966), 15.
78 Lammers, *Hinderlijk volgen*, 46.
79 D.J. Roorda, P. Geyl, e.a., 'Hoe werd de vaderlandse geschiedenis bij het V.H.M.O. tot een probleem?', *Kleio Didactica*, 1965.

80 Geciteerd in Righart, *Het einde van Nederland*, 112; en in Roorda en Geyl, ‘Hoe werd de vaderlandse geschiedenis bij het V.H.M.O. tot een probleem?’, 19.

81 Voor een vergelijking van de visies op de Nederlandse natie in de verschillende subculturen, zie H.J.G. Waltmans, *De Nederlandse politieke partijen en de nationale gedachte* (Sittard: Alberts', 1962).

82 Zie J.C.H. Blom en C.J. Misset, ‘Een onvervalschte Nederlandsche geest’, in E.K. Grootes, J. den Haan, (red.), *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde* (Roden: Nehalennia, 1989), 221-232; Pieter Geyl, ‘Liberty in Dutch History’, *Delta*, 1 (1958), 3, 11-21.

83 C.M. Lesterhuis, ‘Van wantrouwen tot geestdrift: De VVD en Europa’, *Internationale Spectator*, 36 (1982), 230-238.

84 Waltmans, *De Nederlandse politieke partijen*, 31-32. De christelijk-historische en de antirevolutionaire protestanten verschilden enigszins over de vraag in hoeverre Nederland een protestantse natie was. De CHU meende dat het karakter van de hele natie protestants was; de ARP oordeelde in navolging van Abraham Kuyper dat het de rijkste toon was van drie grondtonen, het humanisme van Erasmus, het rooms-katholicisme en het calvinisme. Zie J.H. Prins, ‘Inleiding’, in W.P. Berghuis, e.a., *Anti-Revolutionair bestek: Toelichting op het beginsel - en algemeen staatkundig program van de Anti-Revolutionaire Partij* (Aalten: De Graafschap, 1964), 9-10; CHU-program, *Parlement en kiezer*, 1970-1971, 137-148.

85 De calvinistische SGP bracht deze overtuiging in haar programma van 1965 opnieuw naar voren, *Beginselprogram der Staatkundig Gereformeerde Partij* (Den Haag: SGP, 1965), 31-35. De SGP (nu de oudste partij in Nederland, opgericht in 1918) is zo gehecht aan dit principe dat zij onverzettelijk elke samenwerking met rooms-katholieken afwijst. Zij ziet de zeventiende eeuw nog steeds als ‘Israël-Neêrlands glorietijd’.

86 Bij de ARP verwaterde deze visie begin jaren zestig toen het calvinisme veranderde van ‘de grondtoon’, tot ‘een grondtoon’. De veranderingen verliepen langzamer binnen de CHU, maar toch geeft het partijprogramma van 1970 blijk van deze nieuwe oecumene. Zie Hans van Spanning, *De Christelijke-Historische Unie: Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, vol. II, proefschrift (Leiden: Rijksuniversiteit, 1980), 327-330.

87 In 1957 deed het VPRO-programma ‘Dag, Koninginnedag’, dat werd uitgezonden op de verjaardag van Wilhelmina (31 augustus), veel stof opwaaien door de anti-monarchistische anarchisten die erin naar voren kwamen.

88 A. Viruly, ‘Zijn Provo's Nederlanders?’ *De Telegraaf*, 25 april 1967 [Provo Archief, Doos 16].

89 Geyl was een groot voorstander van de ‘groot Nederland’-theorie, die voor het eerst aandacht trok in de jaren twintig met een aanval op de visie dat er een aanzienlijk verschil bestond tussen Nederland en Vlaanderen. De laatste jaren van zijn leven wijdde hij zich aan het aanwakkeren van de belangstelling voor de culturele en historische grootheid van de Lage Landen. Zie bij voorbeeld ‘Het groot-Nederlands cultuurprobleem’, in *Historicus in de tijd*, 172-175.

90 Joseph Luns in Michel van der Plas, *Ik herinner mij* (Leiden: Sijthoff, 1971), 238-247.

91 ‘Vaderland: u nu nog, in 1969?’, *De Spiegel*, 8 maart 1969, 18-25.

92 C. Rijnsdorp, ‘De “c” in de politiek’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 50.

93 Deze aanwinst bestond hoofdzakelijk uit de twee kleine dorpen Elten en Tüddern aan de grens met Limburg en Gelderland. In 1963 gaven de Nederlanders het geannexeerde gebied weer terug aan de Federale Republiek. Zie H.A. Schaper, ‘Wij willen zelfs niet Mönchen-Gladbach. De annexatiekwestie 1945-1949’, *Internationale Spectator*, 39 (1985), 261-272.

94 Zie voor de meest beknopte studie naar het ‘onverwerkte verleden’ David Barnouw, e.a., (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden. Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht: HES, 1985).

95 De Jong is dé Nederlandse deskundige op het gebied van de oorlog en heeft daarover een tiendelig werk geschreven - een ongeëvenaarde prestatie in de historiografie van de Tweede Wereldoorlog.

96 Deze gevoelens verdwenen vrij snel. Prins Claus bleek volgens de meeste Nederlanders een sympathieke man te zijn en na een paar jaar kwam zijn oorlogsverleden zelden meer ter sprake.

97 Zie Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van ‘foute’Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989). Veel Nederlanders geloofden dat oorlogsmisdadigers, waaronder Duitsers, er te gemakkelijk van af kwamen in de jaren veertig. Romijn betoogt dat naoorlogse juristen door deze ‘mythe’ onterecht werden veroordeeld. Ik ben hem erkentelijk voor de informatie verkregen in een interview, 17 maart 1993, Amsterdam.

98 Jürgen C. Hess en Friso Wielenga, ‘Veertig jaar na dato: voltooide Nederlands-Duitse normalisering?’, *Internationale Spectator*, 39 (1985), 690-691.
99 Statistieken verzameld in Hess en Wielenga, ‘Veertig jaar na dato’, 690-691.
100 NIPO enquête 1308, Rosschar, *Buitenlandse politiek*, 96.
101 Enkele kritische boeken, die verschenen vóór het boek van Presser, oefenden ook veel invloed uit, bij voorbeeld J.B. Charles, *Van het kleine koude front* (1962), Adolf Johan Rüter, *Rijden en staken: De Nederlandse Spoorwegen in oorlogstijd* (1960) en L.M.H. Joosten, *Katholieken en fascisme in Nederland* (1964). Eén van de beste boeken over de oorlog verscheen juist na Pressers boek, B. Sijes, *De arbeidsinzet* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1966) over de gedwongen arbeid. De kritiek in deze boeken was mild vergeleken met de uitkomsten van een aantal studies die in de jaren zeventig verschenen.
102 Eén van de eerste invloedrijke bijdragen waarin deze nieuwe benadering naar voren komt, is van de hand van Martin van Amerongen, ‘Over de fouten niet dan goeds’ in Lammers en Van den Berg, (red.), *Wat denken wij eigenlijk wel?*, 8-17.
103 L. Aletrino, ‘Mogen wij nog anti-Duits zijn?’, in Willem Drees, e.a., *Mogen wij nog anti-Duits zijn?* (Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1965), 41.
104 NIPO enquête 1304, Rosschar, *Buitenlandse politiek*, 96.
105 Aletrino, ‘Mogen wij nog anti-Duits zijn?’, 48-49.
106 Aletrino, ‘Mogen wij nog anti-Duits zijn?’, 41.
107 W. Brand, ‘The legacy of empire’, in Richard T. Griffiths, (red.), *The economy and politics of the Netherlands since 1945*, 261.
108 Zie voor een klassiek voorbeeld W.H. van Helsdingen, (samenst.), *Daar werd wat groots verricht: Nederlandsch-Indië in de XX eeuw* (Amsterdam: Elsevier, 1941), 526-528.
109 H. Baudet, ‘Nederland en de rang van Denemarken’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975), 430-442.
110 Paul van 't Veer, ‘De dekolonisatie en de Nederlandse buitenlandse politiek’, in Van Sas, (red.), *De kracht van Nederland*, 193.
111 Hans Jacobs, Jan Roelands, *Indisch ABC: Een documentaire over historie en samenleving van Nederland-Indië-Indonesië* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1970), 234.
112 J.A.A. van Doorn, W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld: Over het Nederlands/Indonesisch conflict* (Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1970), 48.
113 Lijphart, *The trauma of decolonization*, 285.
114 Van Doorn, Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 160.
115 H. Baudet, I.J. Brugmans, (red.), *Balans van beleid: Terugblik op de laatste halve eeuw van Nederlandsch-Indië* (Assen: Van Gorcum, 1961), 359.
116 *Het grote zwijgen* betrof niet alleen het koloniale verleden, maar ook de Nederlandse oorlogsmisdaden, zowel in de jaren veertig als daarvoor (zo doodden de Nederlanders ongeveer honderdduizend Indonesiërs in de Atjeh-oorlog die voortduurde tot 1906).
117 Lammers, *Hinderlijk volgen*, 22.
118 Geciteerd in H.J.A. Hofland, *Opmerkingen over de chaos* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964), 99-100. Luns was iemand die niet wilde lijden aan het geheugenverlies van *De Telegraaf*. Luns en Soekarno hebben elkaar slechts eenmaal ontmoet, in 1964. Bij deze gelegenheid zei Soekarno opgetogen: ‘U bent helemaal niet de persoon die ik dacht dat u was!’. Enige jaren later schreef Luns: ‘Maar [Soekarno] was precies wie ik dacht dat hij was’.
119 ‘Wij hadden het mis!’ *De Spiegel*, 11 juni 1966, 6-10.
120 Deze kritiek is te vinden in bij voorbeeld Charles, *Volg het spoor terug*; Hofland, *Opmerkingen over de chaos*; Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*.
121 Van Doorn, Hendrix, *Ontsporing van geweld*, xiv-xv.
122 Wim Hazeu, *Wat niet mocht...* (Amsterdam: De Harmonie, 1982), 24, 30.
123 ‘Dat was paatje’, *Haagse Post*, interview met Tilly van der Weyden-van Heutsz, 2 oktober 1965; ‘Boete voor “happening” tegen generaal van Heutsz’, kranteartikel uit 1965 [Provo Archief, Doos 21].
124 Dit blijkt duidelijk uit de interviews met Indonesische kinderen die opgroeiden in Nederland, in Hans Jacobs en Jan Roelands, *Indisch ABC: Een documentaire over historie en samenleving van Nederland-Indië-Indonesië* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1970), 235-236.
125 De ‘Indonesische’ rijsttafel is eigenlijk een Nederlandse uitvinding - een overvloedige feestmaaltijd om de indrukwekkende eetlust van de negentiende-eeuwse Europeanen te stillen.
126 H.L. Wesseling, ‘Post-imperial Holland’, *Journal of Contemporary History*, 15 (1980), 139.

127 Hoewel een aantal historici een lijn trokken tussen de wreedheden van de Amerikanen in Vietnam en de Nederlanders in Indonesië, is geen van de hoofdrolspelers in deze geschiedenis (J.E. Hueting, de aanklager; Herman Wigbold, de programmamaker; verdedigende politici als premier De Jong) hierop ingegaan. Dit suggereert dat zij de oorlogsmisdaden meer zagen als een zaak die rechtgezet moest worden, dan als een relevante parallel met het Amerikaanse gedrag. Het is echter wel waarschijnlijk dat de gebeurtenissen in Vietnam beschouwd kunnen worden als achtergrond voor de onthullingen in januari 1969.

128 'Dr. Hueting overtuigd van oorlogsmisdaden in Indonesië', *Het Parool*, 20 januari 1969.

129 Westerling werd geïnteviewd in de uitzending van 30 juni 1969. Zie *Achter het Nieuws in Zuid-Celebes* [tekst van programma, 30 juni 1969] (Hilversum: VARA, 1969). Zie daarnaast Eelke de Jong, 'Westerling 1969 over Westerling 1946-47', *De Spiegel*, 15 februari 1969.

130 'Oud-brigade generaal Roelofsen: Oorlogsmisdaden in Indië fabels', *De Telegraaf*, 29 januari 1969.

131 Willem Drees, 'Slechts twee concrete gevallen van misdaden in Indonesië mij bekend', *Het Parool*, 20 januari 1969.

132 Geciteerd in Mirjam Prenger, *'Achter het nieuws' en de oorlogsmisdaden in Indonesië*, niet-gepubliceerd onderzoek (Amsterdam: 1992), 9.

133 Prenger, *'Achter het nieuws'*, 7-8.

134 Geciteerd in 'Vrijmoedig commentaar', *De Tijd*, 3 juni 1969.

135 Jan Bank, 'Televisie in de jaren 60', in H.W. von der Dunk, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan, 1986), 117; Prenger, 'Achter het Nieuws', 4-5. Ongeveer 3 miljoen kijkers volgden de serie, niet ongewoon voor de uitzendingen van *Achter het Nieuws*. De onthulling van Hueting in *De Volkskrant* vlak voor de uitzending had dus weinig effect.

136 Van Doorn en Hendrix, *Ontsporing van geweld*, 276.

137 J.J. Woltjer, *Recent verleden: De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1992), 289.

138 L.J. van der Brug, 'Nederland en de ontwikkelingslanden', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 34 (1964), 45. De parlementariërs waardeerden de nota over ontwikkelingshulp van 1962 waarin werd gestreefd naar het afdragen van 1% van het nationale inkomen, maar bekritiseerden het gebrek aan daadkracht van de regering.

139 Hans Beerends, *30 jaar Nederlandse ontwikkelingshulp, 1950-1980: Zin, onzin, effekten, perspektieven* (Utrecht: Landelijke Vereniging van Wereldwinkels, 1981), 40-44. Eigenlijk nam tussen 1961 en 1966 de ontwikkelingshulp als percentage van het GNP significant af, zie G. van der Meer, 'Historische ontwikkeling van de UNCTAD', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 395.

140 Deze nieuwe positie bleef, om administratieve en budgettaire redenen, een open portefeuille; de bekleders waren ministers *voor* (en niet *van*) ontwikkelingssamenwerking.

141 Gladdish, *Governing from the centre*, 175-176.

142 Nuis, *Twee schelven hooi*, 13.

143 Pijpers, 'Decolonisatie, compensatiedrang en normalisering', 206.

144 W.F. de Gaay Fortman en J.H. Prins, *Rapport inzake samenwerking met minder-ontwikkelde gebieden* (Den Haag: Anti-Revolutionaire Partij-stichting, 1959), 26; Max van der Stoel, (samenst.), *Hulp aan ontwikkelingslanden: Rapport van het Koos Vorrink Instituut* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1963), 8.

145 De Savornin Lohman Stichting, *Nederlands taak inzake samenwerking met de ontwikkelingslanden* (Den Haag: Van Keulen, 1963), 103-111.

146 Zie bij voorbeeld: W.F. Wertheim, 'Ontwikkelingshulp als neo-kolonialisme', *De Nieuwe Stem*, 22 (1967), 461-483; Beerends, *30 jaar Nederlandse ontwikkelings-hulp, 1950-1980*; Paul Hoebink, *Geven is nemen: De Nederlandse ontwikkelingshulp aan Tanzania en Sri Lanka* (Nijmegen: Derde Wereld Publikaties, 1988).

147 Beerends, *30 jaar Nederlandse ontwikkelingshulp*, 49-50.

148 In 1967 kwam driekwart van alle Nederlandse investeringen in het buitenland terecht in ontwikkelingslanden, vooral in Latijns-Amerika, volgens Huub A.J. Coppens in 'Nederland in de internationale politiek: Meeloper of dissident?', *Internationale Spectator*, 29 (1975), 470.

149 Centrum voor Staatkundige Vorming, *Nederland en de internationale ontwikkelingssamenwerking* (Den Haag: [KVP], 1966), 16.

150 'Troonrede 1967', *Parlement en kiezer*, 1967-1968, 293.

151 Feitse Boerwinkel, *Inclusief denken: Een andere tijd vraagt een ander denken* (Hilversum/Antwerpen: Werkgroep 2000/Paul Brand, 1966), 56.
152 Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Ontwikkelingshulp* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965), 18.
153 Theo Bot, *Nota hulpverlening aan minder ontwikkelde landen* (Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1966), 7.
154 E. de Vries, 'De organisatie van de Nederlandse ontwikkelingshulp gezien tegen nationale en mondiale achtergrond', *Internationale Spectator*, 20 (1966), 765-766.
155 'Ieders hulp is nodig in strijd tegen de honger', *De Volkskrant*, 22 maart 1963.
156 Philip Everts, Guido Walraven, (red.), *The politics of persuasion: implementation of foreign policy by the Netherlands* (Aldershot: Avebury, 1989), 20. In termen van het BNP daalde het percentage van 4,4% tot 3,4%.
157 Het protest tegen het lidmaatschap van Portugal was de oorzaak van één van de eerste rellen in de jaren zestig. Deze opstand vond plaats in juli 1963 bij het Olympisch Stadion in Amsterdam waar een NAVO-bijeenkomst werd gehouden.
158 Zie voetnoot 28.
159 Voor een veroordeling van het Amerikaanse oorlogsbeleid in die tijd, zie M.B.H. Visser, e.a., *De kwestie Vietnam, feiten en achtergronden* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966). Voor een overzicht van de Nederlandse reacties op de oorlog, zie Peter van Eekert, Duco Hellema, Adrienne van Heteren, *Johnson Moordenaar! De kwestie Vietnam in de Nederlandse politiek, 1965-1975* (Amsterdam: Jan Mets, 1986); voor een korte, maar krachtige samenvatting van de reacties van de redacteuren, zie Rob Kroes, 'The great Satan versus the evil empire: Anti-Americanism in the Netherlands', in Rob Kroes, *Anti-Americanism in Europe*, 42-45.
160 Jacques Presser, *Amerika: Van kolonie tot wereldmacht*, vierde druk (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1976). Doordat Presser in 1970 overleed zijn alle aanvullingen bij de derde druk door Rob Kroes in een naschrift toegevoegd. Amerika was een veelbesproken onderwerp. Ook andere schrijvers, zoals Godfried van Benthem van den Bergh, Bart Landheer en J.W. Schulte Nordholt lieten zich over de Amerikaanse 'crisis' uit.
161 Abram de Swaan, *Amerika in termijnen: Een ademloos verslag uit de USA* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1967). Dit boek is geen geheel identieke weergave van het VPRO-radioprogramma.
162 P.J.A. Idenburg, 'Buitenlands beleid nieuwe stijl', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 40 (1970), 124. J.L. Heldring merkte in 'Dezer dagen', *NRC*, 1 september 1969 op, dat de Europeanen niet langer nieuwe ideeën voortbrachten en dat vooral de jeugd niet meer geïnteresseerd was in Europa. Ook de Europese Beweging hield zich in deze tijd iets rustiger.
163 R.A.H. Schipper, e.a., 'Over welk buitenland debatteert de Kamer?', *NRC*, 15 januari 1972.
164 Zie bij voorbeeld Margrit de Sablonière, *Apartheid* (Amsterdam: Querido, 1960) en Aad Nuis, e.a., *Apartheid: Feiten en commentaren* (Amsterdam: H.J. Paris, 1965), waarin vooraanstaande personen als Presser en Bruins Slot een aanval deden op apartheid.
165 Zie J.W. van der Meulen, 'Nederland en de apartheid', in M. van Leeuwen, e.a., *Het woord is aan Nederland: Thema's van buitenlands beleid in de jaren 1966-1983* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983), 72-103; J.H. de Graaff, 'De Nederlandse publieke opinie over apartheid, 1948-1963: van begrip tot verwerping', *Internationale Spectator*, 39 (1985), 679-685; en G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners: Adhesie en aversie* (Franeker: Wever, 1986).
166 Zie het populaire boek van S. Bosgra en B. Dijk, *Kolonialisme en vrijheidsstrijd in Angola, Mozambique, Guinee-Bissau* (Amsterdam/Brussel: Parijs/Manteau, 1972). De eerste druk verscheen in 1969.
167 A.C. Zijderveld, 'Vrij zinnig eigenzinnig: De cultuur en traditie van de VPRO', in J.H.J. van den Heuvel, e.a., *Een vrij zinnige verhouding: De VPRO en Nederland, 1926-1986* (Baarn: Ambo, 1986), 171.
168 Vermeld in Gertjan Dijkink, *Beleidenissen: Politieke en ambtelijke cultuur in Nederland* (Groningen: Styx, 1990), 25.
169 Everts en Walraven, *The politics of persuasion*, 43. In dit boek wordt betoogd dat deze vorm van activisme ongekend was, onvergelijkbaar met de neutraliteit van voor de oorlog.
170 S.W. Couwenberg, 'Participatie aan het wereld-gebeuren', *Civis Mundi*, 1971, 151. Couwenberg staat positief tegenover deze ontwikkeling, onder voorwaarde dat het publiek voldoende over de wereldzaken is geïnformeerd.
171 Zie hun *Keerpunt '72: Kernpunten voor een nieuw beleid, een nieuw bestel, een nieuwe democratie* (z.p., PvdA, 1972), 37-43.

172 Geciteerd in J.L. Heldring, 'Between dreams and reality', in J.H. Leurdijk, *The foreign policy of the Netherlands*, 321.
173 Simon Vinkenoog, *Wonder boven wonder: Gedichten 1965-1971* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972), 46-47.
174 Bas de Gaay Fortman, 'De vredespolitiek van de radicalen', *Internationale Spectator*, 27 (1973), 109-113.
175 Zie Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren: Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam: Contact, 1991), 250-251; Dick Bol, 'Minister Pronk en de doos van Pandora', *Internationale Spectator*, 30 (1976), in het bijzonder 501-503.
176 'Wie geen risico's neemt kiest voor de status quo'. *Hervormd Nederland*, 2 juni 1973.
177 Mient Jan Faber van de Interkerkelijke Vredesbeweging (IKV) zei in 1981, dat het bestrijden van de kernwapens slechts het begin was van het opbouwen van een geheel nieuwe cultuur. Geciteerd in J.C. Boogman, 'De Nederland-Gidsland-conceptie in historisch perspectief', *Ons Erfdeel*, 27 (1984), 2, 169.
178 Zie bij voorbeeld Albert E. Kersten, 'In de ban van de bondgenoot' [en de reactie van P.R. Baehr], in Barnouw, *Onverwerkt verleden*, 99-132; J.L. Heldring, 'Dutch foreign policy: Back to neutrality?', *Delta*, 15 (1972), 1, 5-13, één van de vele bijdragen die Heldring aan dit onderwerp heeft gewijd; Voorhoeve, *Peace, profits and principles*, 246-250; Boogman, 'De Nederland-gidsland-conceptie', 161-170; E.H. van der Beugel, 'Nederland en de westelijke samenwerking'. *Internationale Spectator*, 21 (1967), 8-26; artikelen van de hand van Bodenheimer, Leurdijk, Heldring en Van der Beugel in Philip Everts, (red.), *Controversies at home: Domestic factors in the foreign policy of the Netherlands* (Dordrecht: M. Nijhoff, 1985); zie *Jason*, 1980, 5, voor de standpunten van L.J. Wecke, Van der Stoel, Voorhoeve en H.N. Boon over het ontstaan van het 'gidsland'-ideaal.
179 Abram de Swaan, 'Platform Holland: Dutch society in the context of global cultural relations', *Internationale Spectator*, 43 (1989), 722.
180 De Gaay Fortman, 'De vredespolitiek van de radicalen', 112.
181 Bas de Gaay Fortman verzon de term 'Het Bulgarije van de NAVO' in 'Van het Bulgarije van de NAVO naar de "hollanditis"', *Internationale Spectator*, 35 (1981), 617-621.
182 Walter Laqueur, 'Hollanditis: A new stage in international neutralism', *Commentary*, augustus 1981, 19-28.
183 Dirk U. Stikker, *Memoires: Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (Rotterdam/Den Haag: Nijgh en Van Ditmar, 1966), 220.

3 Exodus

‘Vernieuwt u, want het rijk Gods is nabij...’
- Mattheus 3:2 (vertaling door Edward Schillebeeckx)[1]

Op uitnodiging van de KRO verscheen de rooms-katholieke bisschop van 's-Hertogenbosch, Wilhelmus Bekkers, op de avond van 21 maart 1963 op de Nederlandse televisie. Zijn optreden in *Brandpunt* die avond zou veel stof doen opwaaien. Bekkers (1908-1966) was geruime tijd een geliefd commentator in deze actualiteitenrubriek van de KRO.[2] Zijn ongedwongen en hartelijke manier van doen en zijn ontvankelijkheid voor nieuwe ideeën maakten van hem een soort mediaheld. Gedurende de tijd dat hij bisschop was (1960-1966), genoot Bekkers bijzondere populariteit, zowel binnen als buiten de katholieke kerk. Hij werd gezien als een man die, als geen ander, de kerk belichaamde die als het ware uit een donkere oertijd opstond en een nieuw, meer sociaal bewogen tijdperk binnen ging. De bisschop had het Tweede Vaticaans concilie in 1962 met open armen begroet: ‘de weg naar een open kerk is nu vrij’.[3] Veel mensen gaven hoog op van Bekkers en noemden hem de Nederlandse versie van Johannes XXIII. In 1966 werd Bekkers door *Het Parool* geroemd:

> ‘Er was geen vraagstuk van de moderne tijd, hoe delicaat ook, waarover men met hem niet eerlijk en openhartig kon spreken. Moedig vaagde hij het stof van eeuwen weg; men kan slechts hopen dat zijn geest blijft voortleven.’[4]

De uitspraken van Bekkers in de befaamde uitzending van *Brandpunt* in maart 1963 droegen voor een groot deel bij aan zijn reputatie. Het onderwerp van deze avond was geboortenregeling. In het begin van 1963 was ‘de pil’ op grote schaal in Nederland geïntroduceerd. Het was de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (NVSH) gelukt duizenden nieuwe leden te werven in haar campagne om geboortenbeperkende middelen aan te prijzen en te verspreiden.[5] Geboortenregeling was reeds door veel protestanten geaccepteerd.[6] Maar het was nog lang niet duidelijk hoe de ‘nieuwe’ katholieke kerk zou reageren op kunstmatige vor-

men van geboortenbeperking. Een definitieve (en vijandige) pauselijke reactie op contraceptie (*Humanae vitae*) zou nog vijf jaar op zich laten wachten, en hoewel veel katholieke moraaltheologen open stonden voor vernieuwing, probeerden de hoogwaardigheidsbekleders het onderwerp te omzeilen. Van Bekkers werd dus verwacht dat hij zich over dit vraagstuk niet te concreet zou uitlaten.[7] Maar tot verrassing en tevredenheid van de progressieven sprak Bekkers, na overleg met de Nederlandse bisschoppen[8], zijn eigen voorwaardelijke, maar onmiskenbaar positieve, oordeel uit over het gebruik van voorbehoedmiddelen door echtparen:

> ‘De spreiding van de geboorten is binnen de verantwoordelijkheid van de mens komen te liggen (...) Gehuwden - en ook zij alleen - [kunnen] de vraag beantwoorden wat Gods roeping en levensopdracht voor hen concreet betekenen, en welke de grootte van hun gezin en hoe de opeenvolging van de kinderen moeten zijn (...) Dit is hun gewetenszaak, waarin niemand treden mag...’

> ‘Als het waar is dat leven en beleving en opvatting ruimte tot groei hebben (...) dan moeten wij ook durven aanvaarden, dat voor velen sprake is van een overgangstijdperk. Men is nog niet toe aan een authentieke beleving en daarmee moet de moraal rekening houden...’[9]

Bekkers' uitspraken maakten veel indruk. Ten eerste bleek hij niet het prototype van een traditionele geestelijke die, in de woorden van Godfried Bomans, slechts met tegenzin zou toegeven dat kinderen niet van de ooievaar afkomstig waren.[10] Vervolgens, en dat was veel belangrijker, vond Bekkers anticonceptie binnen het huwelijk blijkbaar een zaak van het eigen geweten van katholieken. Zo ontnam hij de kerkelijke autoriteiten niet alleen het recht zich uit te spreken over geboortenregeling, maar ook - zoals sommigen dit standpunt nog verder verruimden - over alle seksueel gedrag. De bisschop werd in de volgende drie jaren dat hij nog leefde nog milder in zijn oordeel. Dit werd treffend zichtbaar in de vriendschappelijke en publieke discussie die hij voerde met Mary Zeldenrust-Nordanus, hoofd van de (ooit antikatholieke) NVSH.[11] Het aanzien dat Bekkers genoot was een belangrijke factor in de snelle aanvaarding van geboortenregeling onder de rooms-katholieken in het midden van de jaren zestig.[12]

Toch was Bekkers, ondanks zijn liberale reputatie, niet wezenlijk progressief. Bekkers werd tot laat in de jaren vijftig beschouwd als een conservatief, een typisch produkt van zijn katholieke milieu. Zelfs zijn opinie over geboortenregeling in maart 1963 was gematigd; indirect sprak hij zich uit tegen het beperken van geboorten en het viel hem niet

gemakkelijk anticonceptie positief te waarderen. Kunstmatige geboortenbeperking behield een in moreel opzicht dubieus karakter, maar in een ‘overgangs-tijdperk’ kon persoonlijke discretie worden toegestaan. Tijdens de herdenkingsbijeenkomst na het overlijden van Bekkers in mei 1966 zei de progressieve katholieke theoloog Edward Schillebeeckx dat de bisschop in wezen traditioneel en conservatief was, dat niets hem zo vreemd was als nieuwlichterij; mensen betekenden voor hem echter meer dan theologische abstracties.[13]

Hoe konden Bekkers en (in mindere mate) de andere Nederlandse bisschoppen zulke invloedrijke en onmisbare hervormers zijn? Waardoor veranderde de Nederlandse katholieke kerk van een gehoorzame provincie van Rome in een centrum voor ‘ultraprogressieve’ ideeën en praktijken?[14] Die zijn belangrijke vragen omdat Bekkers in het bijzonder - en de Nederlandse bisschoppen in het algemeen - vernieuwing tolereerden en aanmoedigden op een wijze die afweek van de praktijk in andere landen.[15]

Het is duidelijk dat in het midden van de jaren zestig de geestelijke leiders van de grootste kerken in Nederland (de rooms-katholieke kerk, de ‘midden-orthodoxie’ van de hervormde kerk[16] en de gereformeerde kerk) zowel om tactische redenen als uit overtuiging geloofden dat het ‘conventionele christendom’ toe was aan een grondige herziening. Het probleem van een ‘archaïsche’ kerk werd algemeen erkend. Laat in de jaren vijftig kwam Bekkers tijdens een reis naar Frankrijk tot de conclusie, dat een groot aantal katholieken voor de kerk verloren zou gaan als niet spoedig voor een geheel nieuwe aanpak zou worden gekozen.[17] Pater Walter Goddijn, zelf een vooraanstaand vernieuwer in de katholieke kerk, schreef dat de katholieke geestelijken de oude tradities wilden bewaren, maar dat zij wisten dat ze moesten veranderen om niet door de gelovigen in de steek gelaten te worden. Elk uitstel zou de mogelijkheid van de kerk om te behouden ondermijnen.[18] Vernieuwing leek noodzakelijk en ook juist, en velen hoopten dat tijdige verandering de kerken nieuw leven zou inblazen en opnieuw bestaansrecht zou geven.

Ongeacht hun godsdienstige overtuiging groeide onder de geestelijken het besef dat een nieuwe, open wereld was aangebroken en dat de weg terug (als iemand het ooit al aandurfde om net als de vrouw van Lot terug te kijken) was afgesloten. Openheid, eenheid, verantwoordelijkheid voor de wereld, volwassenheid - al deze termen maakten deel uit van het taalgebruik waarmee de overtuiging gestalte kreeg dat een nieuw tijdperk zich onbetwistbaar en onherroepelijk had aangediend. Dat was eenvoudigweg de stand van zaken. In de jaren zestig waren de meeste christenen nog niet bereid de bewering van het Humanistisch Verbond in

1966, dat Nederland niet langer een christelijk land was, na te zeggen.[19] Maar velen hadden wel door dat de wereld aan het veranderen was en dat ze beter hun best konden doen om bij te blijven. De rooms-katholieke theoloog W.H. van de Pol verwoordde in 1966 de gevoelens over het 'einde van een tijdperk' van zowel katholieken als protestanten:

> 'In elk opzicht geldt dat het oude in steeds sneller tempo de verdwijning nabij is en dat het nieuwe in steeds sneller tempo andere vormen aanneemt dan wij hadden verwacht. In steeds wijder kring ontwaakt het besef, dat wij op elk gebied van het menselijk bestaan zijn aangeland bij een keerpunt in de geschiedenis van onze beschaving. Niet het minst geldt dit ook in godsdienstig opzicht. Voorstellingen, overtuigingen, leringen en gedragingen, die kort geleden nog voor vanzelfsprekend werden gehouden, blijken plotseling uit de tijd te zijn.'
>
> 'Een wereldomspannende en steeds hechter verbonden mensheid met een allen en alles omvattende wereldcultuur is in wording. Geen enkel aspect van het menselijk denken en doen kan op de duur hierdoor onbeïnvloed blijven, ook het godsdienstige niet. Vele eeuwenoude, conventionele vormen van christendom zijn onhoudbaar en onbruikbaar geworden. Het snel over ons gekomen maar definitieve einde van een verouderd, conventioneel christendom plaatst alle christenen van alle kerken en over heel de wereld voor de gemeenschappelijke taak (...) nieuwe vormen te verschaffen aan het christelijk geloof en leven...'[20]

Het conservatisme van hen die de status quo wilden handhaven is gebaseerd op een besef van geïsoleerdheid, anders gezegd, op het geloof in een onneembare vesting van geografische, sociale, raciale of ideologische aard. De meerderheid van de protestantse en katholieke kerkelijke leiders zagen deze vestingen niet meer - de zuilen brokkelden af, de wereld werd steeds kleiner en het verleden was eigenlijk irrelevant. Natuurlijk waren er kleine behoudende groeperingen, vooral in protestantse kringen, die het onvermijdelijke wilden tegenhouden. De politieke partij van de vrijgemaakt-gereformeerden, het GPV, maakte de burcht zelfs tot haar symbool.[21] Maar het merendeel van deze al geïsoleerde groeperingen bleef gedurende de jaren zestig van vrij weinig betekenis en had niet veel invloed op gezaghebbende kerkelijke leiders. Deze ontwikkelingen weken sterk af van die binnen de Verenigde Staten. Hoewel daar liberaler protestantse en katholieke kerkelijke leiders evenals Van der Pol hun twijfels uitten over de toekomst van de kerk (denk aan de Amerikaanse God-is-dood-theologie), stuitten zij op veel meer verzet onder traditionele kerkleden. Vooral in katholieke en protestants-evangelische kringen waren mensen ervan overtuigd dat dit religieuze 'liberalisme' bestreden moest en kon worden. Veel godsdienstige Amerikanen, die deel uit-

maakten van een religieuze cultuur die zich al lang had aangepast aan het 'moderne' Amerikaanse leven, waren minder geschokt door alle veranderingen en voelden zich niet gedwongen tot het aanvaarden van veel theologische en morele vernieuwingen. De oude waarheden en gebruiken schenen voor hen even relevant als vroeger, en conservatieve kerkelijke leiders zouden een belangrijke kern van verzet vormen tegen godsdienstige en culturele veranderingen.[22]

Dit betekent niet dat Nederlandse kerkelijke leiders in de jaren zestig alle uiteenlopende meningen tolereerden, want dat was niet het geval. Dat pater J.C.J. van Kilsdonk in 1962 onder de kerkelijke tucht werd geplaatst, vanwege zijn oproep tot 'loyale oppositie' binnen de katholieke kerk, is slechts een bekend voorbeeld van de beperkingen die door de bisschoppen en (nog vaker) door Rome werden opgelegd.[23] Ook de protestanten konden in de jaren zestig niet elk nieuw idee tolereren. Het zou daarom verkeerd zijn te veronderstellen dat Nederlandse geestelijke leiders altijd voorop liepen in de strijd voor veranderende waarden en normen. Maar hun betrekkelijke *gebrek aan weerstand* tegen deze veranderingen was cruciaal in het voorbereiden van verdergaande veranderingen. Hun pogingen om een verouderd verleden de rug toe te keren en bij-de-tijd te zijn brachten echter niet de de beheersbare, bescheiden vernieuwing die deze kerkelijke leiders voor ogen hadden. De aanpassing maakte krachten en bewegingen los die steeds moeilijker te beheersen bleken en die waarschijnlijk de leegloop van de kerken hebben bespoedigd.[24] Deze omwenteling onder christelijke leiders creëerde zo de *noodzakelijke voorwaarden* voor een scala aan culturele, religieuze en sociale ontwikkelingen aan het einde van de jaren zestig die vaak verstrekkender waren dan zij zelf hadden gewenst. Door te *reageren* op de ontwikkelingen, werden Bekkers en andere geestelijken leidende vernieuwers die een grote rol speelden in de transformatie van het Nederlandse christendom - en de rest van de maatschappij - gedurende de jaren zestig.

Doorgaande secularisatie

Tot vroeg in de jaren zestig speelde religie een zeer belangrijke rol in de Nederlandse samenleving. Hoewel Nederland de reputatie heeft een 'calvinistisch' land te zijn[25], was in 1960 bijna veertig procent van de Nederlanders van katholieken huize, een percentage dat door het hoge geboortencijfer langzaam was gestegen. Het grootste protestantse kerkgenootschap was de Nederlandse Hervormde Kerk (NHK), waartoe bijna drie van elke tien Nederlanders behoorden; een open kerk waarin zowel

vrijzinnige als orthodoxe calvinisten zich thuis voelden. Ongeveer een tiende deel van de bevolking behoorde tot de kleinere, orthodox-gereformeerde kerken die de hervormde kerk niet zuiver genoeg vonden, waarvan de grootste de in 1892 ontstane Gereformeerde Kerk in Nederland (GKN) was. De gereformeerden in de GKN vormden zeven procent van de bevolking; alle andere kerkgenootschappen vertegenwoordigden in 1960 elk minder dan één procent van de Nederlanders.[26] Tijdens de volkstelling in 1960 bleek verder dat ruim eenzesde deel van de bevolking zich tot geen enkele godsdienst rekende, een hoog percentage vergeleken met elk ander land in West-Europa.[27] Onkerkelijkheid kwam vooral voor in Amsterdam en bepaalde agrarische gebieden in Noord-Holland, Friesland en Groningen, waar het vrijzinnige protestantisme (de zogenaamde Erasmiaanse traditie in het Nederlandse christendom) eens hoogtij had gevierd. In deze regio's was bijna de helft van de plaatselijke bevolking niet aangesloten bij een kerk, naar Europese maatstaven een verbijsterend groot aandeel.

Nederland vertoonde binnen West-Europa een ongewoon beeld: de gelovigen waren er geloviger en de niet-gelovigen waren er ongeloviger. In 1960 ging tachtig procent van de katholieken minstens eenmaal per week naar de mis. Het percentage orthodoxe calvinisten dat regelmatig ter kerke toog, oversteeg de negentig procent.[28] In de zuidelijke steden waren zelfs de arbeiders trouwe kerkgangers; in de industriestad Tilburg was in 1960 slechts 1,2% van de inwoners onkerkelijk.[29] De Nederlandse katholieken leverden een zeer hoog percentage priesters en missionarissen, in 1966 was nog steeds negentien procent van alle missionarissen in Afrika Nederlander.[30] Aan de andere kant waren mensen die vervreemdden van de kerk en geen belangstelling meer hadden voor de formele godsdienst, veel sneller dan hun Belgische of Duitse buren, geneigd hun lidmaatschap van de kerk op te zeggen. Er was geen staatskerk, een maatschappelijke organisatievorm die gewoonlijk leidt tot een wijdverbreide, doch minimale loyaliteit voor ‘de kerk’. Kerklidmaatschap werd zodoende eerder beschouwd als een persoonlijke keuze dan als een gegeven.[31] Rond de eeuwwisseling bestonden sterke katholieke en protestantse subculturen, waardoor de tegenstelling gelovigen-ongelovigen groot leek te zijn. Aan de ene kant werden de gelovigen verenigd in godsdienstige gemeenschappen waarin ideologische bezieling en sociale controle een bijzonder sterke rol speelden, aan de andere kant riepen Nederlanders zonder sterke kerkelijke band eigen (vrijwel seculiere) subculturen in het leven.

Tot de jaren zestig speelden deze seculiere (voornamelijk liberale en linkse) groeperingen een ondergeschikte rol in het vaststellen van de poli-

tieke en sociale agenda van de ‘confessionele’ meerderheid. In alle verkiezingen tussen 1918 en 1967 wisten de confessionele partijen hun meerderheid te behouden.[32] Concreet bood de confessionele dominantie een ideaal klimaat voor de opbouw en uitbreiding van de zuilen, een ‘corporatistische’ benadering van sociale conflicten, de geleidelijke opkomst van de welvaartsstaat en een ‘morele’ wetgeving die de belangen van de godsdienstige instellingen en het ‘traditionele’ gezin ten goede kwam. De morele zorgzaamheid van de confessionelen irriteerde vooral vrijheidsgezinde Nederlanders, maar de meeste liberalen en socialisten konden zich er wel in vinden. De rooms-katholieken, die door één kerk, één politieke partij en een bijna compleet netwerk van verzuilde organisaties werden vertegenwoordigd, waren in de jaren na de oorlog prominent aanwezig en vormden de belangrijkste politieke en sociale macht. In hun ijver hun eigen organisaties op te bouwen overschaduwden ze de onderling verdeelde protestanten. Het succes van het confessionele streven om de opkomende welvaartsstaat te veranderen in een groeikern voor verzuilde organisaties verontrustte verscheidene critici. Zo merkte J.A.A. van Doorn op dat de invloed van dit ‘eigentijds systeem van sociale controle’ eerder toe- dan afnam.[33]

Achteraf we ten we dat hij zich geen zorgen had hoeven maken. Tegen 1956, toen het bekende artikel van Van Doorn verscheen, was het met de religieuze subculturen slecht gesteld. Ondanks de sterke positie van de kerken omstreeks 1960, hadden vele orthodoxe protestanten en katholieken hun kerken al vanaf het begin van de twintigste eeuw de rug toegekeerd. Maar lange tijd was deze trend niet goed zichtbaar door het hoge geboortencijfer in deze kringen. Dat veranderde in de jaren vijftig toen de geboortencijfers omlaag vlogen.[34] Recent onderzoek toont bovendien aan dat de jaren vijftig geen jaren van blind conformisme waren; door verzet van binnenuit raakten de subculturen reeds in verval.[35] Kerkleden stelden zich onafhankelijk op in het bepalen van hun morele normen en confessionele intellectuelen, vertegenwoordigd in de gereformeerde Vrije Universiteit te Amsterdam en de Katholieke Universiteit van Nijmegen, distantiëerden zich in toenemende mate van het culturele isolement. Ondanks de organisatorische uitbouw van de confessionele zuilen, waren tekenen van verval al in de jaren vijftig manifest geworden.

Het Bisschoppelijk Mandement van 1954, dat rooms-katholieken het lidmaatschap van verschillende organisaties (waaronder de NVSH) verbood en waarschuwde tegen het luisteren naar socialistische radio- en televisie-uitzendingen, was zelf een teken van het pessimisme onder de Nederlandse bisschoppen in het midden van de jaren vijftig. De stervende

kardinaal De Jong had zijn kudde gesmeekt één te blijven tegenover de toenemende dreiging.[36] Maar tzijn woorden konden het verval niet tegenhouden, zo daalde in de jaren vijftig het aantal priesterinzegeningen in de rooms-katholieke kerk. Ook de synode van de GKN in Leeuwarden (1955-1956) bemerkte een geestelijke malaise onder de gereformeerde gelovigen. Een rapport uit 1959 bevestigde dit: het kerkbezoek ging omlaag, kerkelijke vermaningen verslapten en kerkgangers bleken niet gelukkig met het gebrek aan 'relevante' preken. Daarnaast nam de belangstelling voor gereformeerde jongerenverenigingen sterk af.[37]

Secularisatie werd een belangrijk thema in de theologische discussies van de jaren zestig; de herders maakten zich zorgen over de gevolgen van de geseculariseerde samenleving voor hun kudde. Tegen het einde van de jaren vijftig hadden de katholieke geestelijken en intellectuelen het ideaal van een christelijke samenleving opgegeven.[38] Discussies over de onzekere toekomst van de kerk kwamen midden jaren zestig in het gehele Westen voor en Nederland was zeker geen uitzondering. *Honest to God* (1963) van John A.T. Robinson was vertaald en werd een groot succes; binnen vier maanden waren zeventigduizend exemplaren verkocht. Onder katholieken trok *Het graf van God: Heeft de kerk een toekomst?* (1966) van Robert Adolfs veel belangstelling.[39] In *Morgen zal alles anders zijn* ging de protestant Thijs Booy ervan uit dat, tenzij God onverwacht zou ingrijpen, de ontkerstening door zou gaan.[40] Van de Pol droeg bij aan de discussie met de opmerking, dat het 'conventionele christendom' de mensen niet meer interesseerde en dat het christendom 'radicaal vernieuwd' moest worden wilde er nog iets van overblijven.[41] Veel discussie over secularisatie werden gevoerd in de hervormde kerk. Haar toekomst werd, meer dan die der katholieke of gereformeerde kerk, bedreigd door de grote hoeveelheid niet-actieve leden die langzaam maar zeker hun binding met de kerk verbraken.[42] Terwijl in de jaren zestig het percentage van de Nederlandse bevolking dat zich had aangesloten bij de katholieke of bij de gereformeerde kerk vrijwel constant bleef, bleek dit in de hervormde kerk nog maar de helft van wat het een eeuw ervoor was.[43] Vooral voor de hervormden waren de tekenen van het verval in de jaren zestig onmiskenbaar.

Toch hadden theologen zoals Schillebeeckx een afkeer van de algemene en 'dogmatische' verwijzingen naar 'secularisatie', die volgens hen te eenzijdig waren en de suggestie wekten dat een 'toekomst-zonder-God' onvermijdelijk was.[44] De meeste kerkelijke leiders waren er midden jaren zestig van overtuigd dat kerkverlating slechts tegen te houden was door snelle en grondige veranderingen. Alleen daardoor zouden kerken posi-

tieve en noodzakelijke instellingen in de samenleving kunnen zijn. Dit hield in dat kerken meer seculier en minder devoot in de samenleving moesten staan en gespitst moesten zijn op de noden van de 'moderne mens'. Een nieuwe en open opstelling, een houding die de toenemende eenheid in de wereld weerspiegelde, leek daarom onontbeerlijk.

Nieuwe oecumene

De godsdienstige verdeeldheid in Nederland, die tot het einde van de jaren vijftig sterk aanwezig bleef, was een bron van ongenoegen voor steeds meer geestelijken en kerkleden die zochten naar een versteviging van de band tussen christenen. De gereformeerde professor K. Dijk wist aan deze gevoelens goed uitdrukking te geven. Hij vestigde er de aandacht op dat de kerkelijke kaart van Nederland geen aantrekkelijk beeld gaf. Dijk doelde niet op de secularisatie, voor hem was de verdeeldheid tussen christenen zorgwekkend:

> 'Er is niet één christelijke kerk in Nederland (...) De verdeeldheid is bedroevend groot, en wie deze kerkkaart nauwkeurig bekijkt (...) kan een gevoel van onbehagen niet onderdrukken. Is dit nu de kerk?'[45]

Vanaf midden jaren vijftig lieten kerkelijke leiders tamelijk abrupt hun behoedzame houding ten opzichte van andere denominaties en religies varen. De aanleiding tot dit gedrag is moeilijk vast te stellen. Naoorlogse migratie en urbanisatie hebben zeker invloed gehad doordat zij voor veel kerkleden een einde maakten aan hun isolement. Het is ook mogelijk dat door de ervaringen in de oorlog, waarin verzetsmensen ongeacht hun geloofsovertuiging met elkaar konden samenwerken, uiteindelijk de scheidsmuren zijn verzwakt. Bovendien was het voor kerkelijke leiders steeds moeilijker om, in een tijd waarin religie en ideologie steeds minder relevant bleken voor het dagelijks leven, de godsdienstige scheidslijnen te rechtvaardigen. Maar het belangrijkste was toch dat, na het Hongaarse drama in 1956 (de laatste grote crisis), een geest van optimisme over West-Europa kwam die ook kerkelijke leiders in haar greep kreeg. Vrede en vooruitgang hadden overwonnen, uiteindelijk was alles toch nog goed gekomen. In heel het Westen hadden samenwerking en eensgezindheid rampspoed op een afstand weten te houden. Bovendien waren de kerkelijke leiders, in de concensus over het 'einde-van-de-ideologie' van de jaren vijftig, tot de conclusie gekomen dat alle mensen eigenlijk naar hetzelfde streefden: vrede, gerechtigheid en liefde. De ijver voor wereldwijde samenwerking en eenwording plaatste subculturele isolatie in een

kwaad daglicht; volgens enkelen was het zelfs een onvergeeflijke zonde. Om de grootst mogelijke eenheid te kunnen bereiken moest het oude separatistische gedachtengoed opzij worden gezet.

Het was dus optimisme (en niet zozeer pessimisme) over de toekomst waardoor de grote oecumenische beweging in het begin van de jaren zestig werd gerechtvaardigd. Dit oecumenisch streven was vooral merkbaar in twee tot dan toe geïsoleerde subculturen: de rooms-katholieke en de gereformeerde.

Katholieke elites keken na de jaren vijftig steeds vaker om zich heen. Bernard Alfrink prees een jaar na zijn aantreden als aartsbisschop van Utrecht, in 1955, de 'nieuwe tijd' waarin overal de 'aanzet tot vernieuwing' te bespeuren viel. Een paar jaar later bemerkte hij eveneens de 'gisting' van nieuwe ideeën, ideeën waarvoor hij open stond, al zou hij ze misschien niet allemaal beamen.[46] Onder Alfrink nam de rooms-katholieke kerk een behoedzame, maar open houding aan ten opzichte van de samenwerking met andere religieuze gemeenschappen. Dit werd vergemakkelijkt door Johannes XXIII (1958-1963) en zijn *aggiornamento*, waarin vooral de nieuwe geest van welwillendheid ten opzichte van niet-katholieken naar voren kwam (*Pacem in terris*). Nederlandse katholieken werden daarnaast beïnvloed door Pierre Teilhard de Chardin. De convergentietheorie van Teilhard - waarin de hele schepping zich richt naar één punt: Jezus Christus - bleek goed aan te slaan in een land waarin universele samenwerking steeds noodzakelijker leek te zijn. Van *Het verschijnsel mens* (1960) werden in de jaren zestig vierhonderdduizend exemplaren in Nederland verkocht, een ongekend succes.[47] De invloed van Teilhard was merkbaar in de boeken van A. Fiolet, *Verdeelde christenen in gesprek* (1960) en *Onvermoed perspectief op de oecumene* (1963), waarin hij sprak van protestanten en katholieken die naar elkaar toe zouden groeien en elkaar in dit eenwordingsproces verrijken.[48] De oecumenische debatten tijdens het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), waarbij de Nederlander Willebrands als secretaris voor Christelijke Eenheid een belangrijke rol speelde, bleken een belangrijke voedingsbron voor deze gevoelens. In 1965 werd het 'studie-secretariaat' *Kosmos* opgericht om de oecumene te stimuleren. Daniël de Lange, een bekend vooruitstrevend katholiek, stond aan het roer.[49] In Nederland werd deze oecumenische idee door Bekkers, die erin slaagde contact te leggen met protestanten, bekend gemaakt bij het publiek. Sommige protestanten noemde hem 'onze bisschop' en minstens eenmaal stopte een bus vol protestanten voor zijn deur om door hem gezegend en begroet te worden.[50]

Maar het was Alfrink die in 1964 tijdens een toespraak in de Verenigde

Staten de wereldbeschouwing van de Nederlandse bisschoppen in de eerste helft van de jaren zestig verhelderde:

> ‘Sinds de tweede wereldoorlog is het zicht op de eenheid en de verdeeldheid van de christen-wereld in een nieuw stadium gekomen. Door de ontwikkeling van de wereld en van de mensheid heeft onze horizon zich verbreed. Wij ervaren thans elke dag dat we niet meer leven in een christelijke wereld (...) thans is door de ontwikkeling van techniek en communicatiemogelijkheden de aarde zo klein geworden, dat wij al die godsdiensten dagelijks ervaren als buren in dezelfde straat...’
>
> ‘De verbreding van onze horizon heeft de christenheid pijnlijk bewust doen worden, dat onze verdeeldheid in de letterlijke zin van het woord een scandalum is geworden voor de mensheid, een struikelblok voor de zending die het christelijk geloof in de wereld heeft te vervullen...’
>
> ‘De tijd is voorbij dat de christenen onderling kunnen mokken over oude grieven tegenover elkander...’[51]

De Nederlandse katholieken verkortten *rooms-katholiek* niet langer tot *rooms*, maar tot *katholiek*, alsof ze de oecumenische universaliteit van hun geloof wilden benadrukken.

Eenzelfde geluid was te horen bij de gereformeerden. Ook de vanouds bestaande isolatie van de gereformeerde wereld werd aangetast. De pijnlijke scheuringen in 1926 en 1944 hadden de gereformeerden bovendien een slecht geweten bezorgd over het verleden.[52] In een voorzichtige poging interkerkelijke contacten te leggen zonden zij waarnemers naar de conferentie van de Wereldraad van Kerken in New Delhi (1961). Deze gebeurtenis maakte diepe indruk op veel gereformeerden, ze beseften dat ze hun kleine wereld voor een grote hadden ingeruild.[53] Bovendien namen in 1961 een aantal vooraanstaande dominees in de gereformeerde kerk deel aan gesprekken over kerkelijke eenheid met hervormde predikanten. Het initiatief van De Achttien (negen leden van beide kerken) culmineerde in mei 1962 in een emotioneel congres voor de protestantse eenheid. De Achttien waren van mening dat de scheidslijnen van het verleden elke geldigheid hadden verloren. Eén van hen laakte de ‘oude kerken’ zoals de NHK en de GKN, die beide nog vast zaten in het ‘leef- en denkpatroon van de burgerij der negentiende eeuw’.[54] Bovendien kwamen zij tot de conclusie dat de oude dogmatische leergeschillen tussen hervormden en gereformeerden, protestanten en katholieken, christenen en niet-christenen in vergelijking met de problemen in de wereld niet meer dan kleinigheden waren.[55]

In 1966 werden de samensprekingen geformaliseerd in *Samen op weg*, een plan om te komen tot kerkelijke eenheid. Hoewel behoudende (voornamelijk hervormde) kerkleden weerstand boden, werd het plan geleidelijk aan verder ten uitvoer gebracht. De oecumenische toon van de gereformeerden in het midden van de jaren zestig week dus radicaal af van de positie die zij een paar jaar daarvoor hadden ingenomen.

De echte oecumenische uitdaging lag voor de protestanten, zowel voor hervormden als gereformeerden, in hun houding tegenover rooms-katholieken. G.C. Berkouwer, een bijzonder invloedrijk gereformeerd theoloog, werd voor de protestanten afgevaardigd naar het Tweede Vaticaans Concilie. Binnen de hervormde kerk maakte theoloog Albert van Ruler het katholicisme van het Vaticaans Concilie meer aanvaardbaar.[56] Deze ‘ontmoeting’ verliep echter niet zonder problemen. In januari 1964 ging prinses Irene, de tweede dochter van koningin Juliana en prins Bernhard, over tot het katholicisme. Omdat in de Nederlandse grondwet geen bepaling is opgenomen over de godsdienst van het koningshuis, creëerde dit op zichzelf geen constitutionele problemen. Maar de beslissing van Irene om te trouwen met Carlos Hugo de Bourbon Parma vereiste wel toestemming van de regering en de falangistische politiek van de Spaanse edelman en de aanspraak die zijn familie maakte op de Spaanse troon baarden het kabinet zorgen. Na een hooglopend politiek drama besloot Irene afstand te doen van alle rechten op de troon, zodat de ‘Irene-affaire’ de regering geen zorgen meer hoefde te baren.[57] Maar voor veel protestanten was de bekering van prinses Irene tot het katholicisme toch een onaangename verrassing. Sinds Willem de Zwijger was het Huis van Oranje hervormd geweest. Veel orthodoxe calvinisten vonden de bekering monsterlijk[58] en gematigden vonden haar moeilijk te begrijpen. Zelfs de liberale protestanten waren geschokt, omdat prinses Irene door kardinaal Alfrink werd herdoopt in een besloten dienst in Rome. De herdoop leek te suggeren dat de protestantse sacramenten waardeloos waren - het scheen een ontkenning van de oecumene - en de beslotenheid leek heimelijk en Byzantijns.[59] De bekering van Irene temperde de oecumenische beweging slechts voor korte tijd. Toen de jongste zus van Irene, Christina (Marijke), zich enige jaren later eveneens bekeerde tot het katholicisme, verwekte dit nauwelijks deining.

Nederlanders hielden elkaar in de jaren zestig regelmatig voor dat sectarisch denken onder protestanten en katholieken tot het verleden behoorde. Zo portretteerde het protestantse weekblad *De Spiegel* de geschorste hervormde dominee Taverne als een sectarisch en antikatho-

liek fanaticus. Een achtentwintigjarige die een ingezonden brief schreef waarin hij Taverne verdedigde, kreeg door de redactie als commentaar toegevoegd: ‘Moet dat 28 geen 82 zijn?’.[60] Er werd hard aan gewerkt om de sectarische structuren af te breken. Toen later in de jaren zestig bleek dat paus Paulus VI steeds minder voelde voor het aangaan van nauwere banden met protestanten, lokte dit bij Nederlanders dan ook scherpe kritiek uit; in Nederland was de oecumenische geest al uit de fles. Een opmerkelijke oecumenische stap was de aansluiting in 1968 van de Nederlandse katholieke kerk bij de Nationale Raad van Kerken - een stap die nooit werd overwogen door de katholieke kerk in de Verenigde Staten. En in 1971 bereikten de grootste drie kerken overeenstemming over gemengde huwelijken, terwijl die in de jaren vijftig nog sterk werden ontmoedigd.[61]

De versnelde ‘convergentie’ van de christelijke modaliteiten was een trend die in heel West-Europa en Noord-Amerika vanaf het eind van de jaren vijftig waarneembaar was. Maar in Nederland, waar de verzuiling niet meer theologisch gerechtvaardigd kon worden, werd de oecumene met een bijzonder elan nagejaagd.

Einde van de ‘emancipatie’

Tot 1960 werd subculturele organisatie verdedigd en gestimuleerd op grond van de bewering dat deze vorm van samenhang de enige wijze was waarop ondervertegenwoordigde groeperingen sociale en economische vooruitgang konden boeken. Aan het eind van de negentiende eeuw werden zo de sociaal-democratische arbeiders, de gereformeerde ‘kleine luyden’ en de ondervertegenwoordigde rooms-katholieken door hun leiders aangemoedigd om zich te emanciperen door middel van groeps-solidariteit. In de jaren na de Tweede Wereldoorlog schenen deze emancipatiebewegingen hun doel te hebben bereikt. De socialistische zuil vertoonde tekenen van afbraak, toen de socialistische jeugdorganisatie werd opgeheven en de socialistische kranten hun band met de PvdA verbraken.[62] De gereformeerde J.P.A. Mekkes merkte in 1961 teleurgesteld op dat overal, ook in zijn eigen kring, de ‘geëmancipeerde christenen hun wortels verloochenden’.[63]

Vooral in de katholieke kerk was veel nadruk gelegd op emancipatie en hier zou het ‘einde van de emancipatie’ de grootste gevolgen hebben. In tegenstelling tot de gereformeerden, die ‘soevereiniteit in eigen kring’ beschouwden als de beste manier om een christelijke maatschappij te ordenen, zagen de meeste katholieken *verzuiling* meer als een middel tot

een sociaal-economische doel.[64] Toe het midden van de eeuw gingen katholieken gemiddeld minder lang naar school en hadden een lager inkomen dan hun niet-katholieke medeburgers. G.H.L. Zeegers, directeur van het sociologisch onderzoeksinstituut KASKI, meldde dat katholieken volgens de statistieken qua onderwijs en inkomen nog steeds onder het gemiddelde lagen.[65] Daarom kon de KVP in 1953 nog steeds spreken over de ‘emancipatie’ die nog bereikt moest worden.[66]

Rondom 1960 bleek de katholieke ‘emancipatie’ echter te zijn ‘voltooid’. Door de onderwijsrevolutie en de ongekende welvaart in de naoorlogse periode voelden katholieken zich niet langer tweederangs burgers. In de jaren vijftig waren er bijna evenveel katholieken als protestanten in Nederland; hun politieke macht was nooit groter geweest. Carl Romme, de leider van de KVP, sprak zelfs de hoop uit dat Nederland eens een katholieke meerderheid zou kennen.[67] Maar tegelijkertijd ging het katholieke gezag door het eigen succes teloor. De groepssolidariteit die tot in de jaren vijftig de krachten had gebundeld, leek haar nut te hebben verloren. Al in 1950 had de priester-socioloog Goddijn de verwezenlijking van de ‘emancipatie’ voorspeld en de schadelijke effecten die zij zou hebben op de katholieke zuil.[68] Een onderzoek in het begin van de jaren zestig onthulde dan ook dat katholieke leken voelden dat zij volwassen waren geworden, zij hadden het voogdijschap van Moeder Kerk niet meer nodig.[69] In de loop van de jaren zestig werd ‘het einde van de emancipatie’ steeds vaker een platitude voor het verklaren van de veranderingen in de katholieke wereld en voor het betogen dat katholieke organisaties niet langer nodig waren. Katholieke leiders wisten steeds minder goed om te gaan met de verzuiling.

De katholieke bisschoppen schenen zelf niet langer geïnteresseerd te zijn in het in stand houden van de katholieke zuil. In 1960 publiceerden zij een aantal geschriften waarin ze de zelfstandigheid en volwassenheid van de katholieke organisaties benadrukten; het was naar hun mening niet langer nodig dat de kerk daar leiding gaf.[70] In 1964 droegen de bisschoppen de ‘K’-organisaties op afstand te doen van hun gesloten ‘negatief’ imago en een open en ‘positief’ imago te ontwikkelen, zodat iedereen zich welkom zou weten. Slechts op het gebied van het onderwijs bleven de bisschoppen wijzen op de noodzaak van afzonderlijke katholieke organisaties.[71] In 1965 herriepen ze vervolgens het Bisschoppelijk Mandement van 1954, zodat de laatste theologische belemmering voor nauwere samenwerking met de socialisten was verwijderd. Tegen 1966 waren de bisschoppen dus van mening geworden dat geïsoleerde organisaties niet langer mogelijk en ook niet meer wenselijk waren.[72] Toen de bis-

schoppen hun steun hadden ingetrokken, gingen de katholieke organisaties een onzekere toekomst tegemoet.[73]

'Het verleden is voorbij'

Al deze ontwikkelingen versterkten het besef dat een radicaal nieuw tijdperk was aangebroken in de geschiedenis van de kerken. Pogingen van Alfrink en andere kerkelijke leiders om enige waardering voor de beste tradities te behouden, leken weinig succes te hebben. Zelfs degenen die er nog waardering voor konden opbrengen, voelden zich gedwongen 'het nieuwe' in deze tradities te benadrukken.

De wereld moest volgens de vernieuwers opnieuw beschouwd worden, bevrijd van de last van dode tradities. Daniël de Lange karakteriseerde progressieve katholieke bladen (*De Nieuwe Eeuw, De Bazuin, Te Elfder Ure, G-3*) als organen die zich vrij wilden maken van het 'sociaal-gestandaardiseerde christendom' en die probeerden 'het evangelie in de tijd zijn actualiteit te hergeven'.[74] De Nederlandse auteurs van de bijzonder populaire *Nieuwe Catechismus* van 1966, waarvan in 1970 reeds vijfhonderdduizend exemplaren waren verkocht[75] en die later in vele talen werd vertaald, richtten zich met hun catechismus op volwassenen en niet op kinderen. Katholieke volwassenen moesten opnieuw onderwezen worden in de eeuwige waarheden, die door hen waren verwoord in eigentijdse taal waarin 'ouderwetse verklaringen' werden vermeden.[76] De tijd was ook voorbij dat de bisschoppen de levensstijl en de dogma's bepaalden. In 1965 vroegen de bisschoppen aan Walter Goddijn van het PINK, het pastoraal instituut van de rooms-katholieke kerk in Nederland, om een Pastoraal Concilie in te stellen waarin voornamelijk leken zitting zouden hebben. Dit was nog nooit eerder gebeurd, omdat de kerkelijke wetten niet voorzagen in dergelijke raden. Daarnaast zouden voor deze Raad ook niet-katholieken worden uitgenodigd om hun mening te geven. Hoewel Alfrink benadrukte dat de Raad niet om de kerkelijke hiërarchie heen kon, was het duidelijk dat de bedoeling van de bisschoppen was de leken een nieuwe rol te laten vervullen in de kerkelijke beslissingen. De paters Goddijn verwoordden het zo:

> 'Een traditionele en hiërarchieke kerkstructuur, het feodale stelsel van orden en kongregaties, een paternalistische zielzorg passen eenvoudig niet meer in een moderne, industriële en pluralistische samenleving van volwassen, vrije en verlichte mensen.'[77]

Ook bij de gereformeerden was het einde van de 'verouderde' wereld

onderwerp van bezinning. In 1959 probeerde de synode van de GKN zich te verzoenen met de nog orthodoxer vrijgemaakt-gereformeerden, die in 1944 uit de kerk waren getreden na een leergeschil over de betekenis van de doop.[78] De verschijning van het boek *De kogel door de kerk* in 1965 bleek een andere mijlpaal in de opgang naar de nieuwe tijd. Het boek was samengesteld door studenten aan de Vrije Universiteit (één van hen was Koosje Koster, die al snel provo werd) en bevatte interviews met vooraanstaande ex-gereformeerden.[79] Het lokte veel boze reacties uit van mensen die het een onaangename vorm van journalistiek vonden[80], maar het bevorderde ook de discussie over het verdwijnen van de oude calvinistische wereld. In 1966 verscheen een boek waarin vooraanstaande personen in Nederland werden geïnterviewd onder de titel *Is de gereformeerde wereld veranderd?*[81] Geconcludeerd werd dat er inderdaad veel veranderd was. In 1966 beschreef Harry M. Kuitert, de gezaghebbendste gereformeerde theoloog in de jaren zeventig en tachtig, de verdwijnende wereld van de gereformeerden als 'een gesloten geheel, iets aparts, eigens, iets van isolement, en óók: iets van pretentie'. Maar hij voegde daaraan toe:

> 'Welnu, dat alles is voorbij (...) tot verdriet van sommigen, tot vreugde van anderen, maar of nu het een het geval is of het andere: in ieder geval onherroepelijk (...) De gereformeerde wereld verdwijnt omdat de gereformeerden meer in de wereld zijn komen te staan (...) Er is geen gereformeerde wereld meer mogelijk, al zouden we het nog zo graag willen; er is alleen nog maar een wereld, één wereld, waarin ook nog al dan niet overbodige gereformeerden zijn.'[82]

Tijdens de synode van Amsterdam (1967) zagen afgevaardigden kans niet alleen de recente, maar ook de oude geschiedenis te herijken. Geïnformeerd over moderne wetenschappelijke ontwikkelingen leek het de synode niet meer mogelijk het letterlijke bestaan van de sprekende slang in de Hof van Eden te verdedigen. Daarmee namen zij afscheid van de vasthoudendheid van de synode van Assen (1926), die aan de letterlijke en historische benadering van de eerste hoofdstukken van Genesis had vastgehouden en daardoor scheuring en conflict teweeg had gebracht.[83] In 1967 geneerden veel (maar toch niet alle) gereformeerden zich voor 1926; het leek tijd voor noodzakelijke bijstellingen. Opnieuw bleek het verschil tussen de wereld van gisteren en de wereld van vandaag.

Ontzuiling

Doordat professionalisme al enige jaren belangrijker was geworden dan ideologische overtuiging, waren verzuilde organisaties sterk veranderd.

Psychologen, sociologen, maatschappelijk werkers, bestuurders, technici, journalisten en wetenschappers hadden de taak overgenomen van geestelijken en politici. Deze nieuwe professionelen, vaak jonge mensen, voelden zich meer verantwoordelijk voor de uitoefening van hun beroep dan voor het verdedigen van de oude ideologie. Bovendien namen de jeugdige elites door hun onzekerheid over hun toekomstige positie en hun kansen op promotie een kritische houding aan ten opzichte van de oudere generatie, die nog steeds de belangrijkste posities in de verzuilde organisaties bezet hielden.[84] Hun kritiek werd gevoed door de discussies aan het eind van de jaren vijftig en door de twijfels van de oudere generatie over de kans dat deze organisaties in de toekomst zouden kunnen overleven. Zo ging in de loop van de jaren zestig, zonder veel droefheid, de Katholieke Geitenfokkers Vereniging (die nu geregeld wordt geciteerd als het meest absurde voortbrengsel van het verzuilde tijdperk) op in een 'algemene' organisatie zonder confessionele identiteit.

In deze omgeving vond de 'ontzuiling' van christelijke organisaties zeer snel plaats. Dit betekende niet zozeer dat deze organisaties formeel hun christelijke basis verloochenden, als wel dat hun godsdienstige identiteit zo vaag werd dat zij niet langer aan een bepaalde subcultuur dienstbaar waren. Deze ontwikkeling was ook zichtbaar in de vakbonden. In 1963 veranderde de Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) in het Nederlands Katholiek Vakverbond (NKV), in een poging alle soorten werknemers te verenigen in de arbeidersachterban van de KAB. Ineens werd dit vakverbond met zijn vierhonderdduizend leden geconfronteerd met een moeilijke, dubbele taak: representant zijn van de uiteenlopende belangen van zijn leden (die in de loop van de jaren zestig nog meer uiteen gingen lopen) en voldoen aan de opdracht van de Nederlandse bisschoppen om een positieve en open katholieke identiteit te ontwikkelen. Het ontwikkelen van een nieuwe identiteit was voor het NKV een onmogelijke opdracht: de enige mogelijkheid om deze verschillende belangen in één ideologie te verbinden, door een beroep te doen op de katholieke overtuiging van de leden, was juist uit handen geslagen. Tegen het einde van de jaren zestig twijfelde een grote meerderheid van zowel de leden als de leiders van het NKV aan het nut van een katholiek vakverbond en Alfrink en bisschop Ernst van Breda vielen haar hierin bij. Innerlijk verdeeld, maakte het NKV een draai naar links en, toen het ledental stagneerde, ging het gesprekken aan met het grotere socialistische vakverbond NVV. Dit contact resulteerde eerst in een federatie (1976) en later in een fusie (1981).[85] Het grootste protestantse vakverbond, het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV), dat veel kleiner was dan het NVV en het NKV,

behield zijn eigen identiteit en besloot op het laatste moment toch niet mee te doen aan de federatie van 1976. Een groot deel van zijn achterban, dat zich niet onder druk gezet wist door bisschoppen, wilde een verbond met een christelijk signatuur behouden. Maar deze identiteit kon alleen in stand worden gehouden door zich te richten op een tamelijk beperkte achterban (van grotendeels ‘witte boorden’), die zich op professionele en godsdienstige gronden verzette tegen fusie met andere vakbonden. Het CNV bleef bestaan als een algemene christelijke organisatie, maar kon alleen overleven door zich te specialiseren.

Ook de ontzuiling van twee nationale dagbladen is illustratief. Begin jaren zestig leefde onder de journalisten van *De Volkskrant* de vraag naar het nut van een katholieke krant, een discussie die voornamelijk plaatsvond tussen de verschillende generaties.[86] In september 1965 haalde de krant zonder veel beroering de katholieke aanduiding weg uit het impressum. De hoofdredacteur J.M.M. van der Pluym verzekerde de lezers dat er niets was veranderd, maar gaf de volgende economische en ideologische redenen voor de verandering:

> ‘Het had zin in een tijd, dat het bijvoegsel “katholiek” voor katholieken de voornaamste reden was om zich als abonnee op te geven (...) Deze zin heeft het echter al vele jaren verloren. Onze krant was dan ook nog een van de weinige, die zich met dit etiket tooide.’
>
> ‘We groeien in ons land gelukkig naar verhoudingen, waarin confessionele en andere tegenstellingen steeds meer wijken voor oprecht besef van eenheid in verscheidenheid en medemenselijkheid. Dit is een proces, waarin de gehele wereld deelt, doch dat uiteraard dicht bij huis moet beginnen.’[87]

Van der Pluym ontkende dat sprake was van ontzuiling, het was eerder ‘aanpassing bij een reeds gegroeide mentaliteit’. Hoewel hij verklaarde dat de krant katholiek zou blijven, was er binnen een paar jaar vrijwel niets meer van de katholieke identiteit te bespeuren. *De Volkskrant* was in staat gebleken de commerciële overgang te maken van een verzuilde naar een seculiere krant; veel andere katholieke bladen troffen het minder goed en werden gedwongen zich op te heffen. *Trouw*, het grootste protestantse dagblad, bleef een herkenbaar protestantse krant. Toch veranderden in de loop van de jaren zestig onder leiding van Siewert Bruins Slot (tot 1971) zowel de theologische als de politieke overtuigingen. In de jaren zeventig werd het in deze krant, met uitzondering van de overlijdensberichten en de wekelijkse pagina met kerknieuws, steeds moeilijker het godsdienstige karakter te onderscheiden.[88] Ook *Trouw* overleefde de ontzuiling,

maar andere protestantse bladen, zoals het weekblad *De Spiegel*, gingen ten onder.[89]

De christelijke universiteiten kregen, evenals veel universiteiten in Amerika, te maken met een sterk groeiend aantal studenten en faculteitsleden waardoor de religieuze identiteit van deze instellingen verwaterde. Onder de universiteiten werd de Katholieke Universiteit van Nijmegen (KUN) eind jaren zestig het Nederlandse centrum van het studentenradicalisme dat was overgewaaid uit Duitsland (zie hoofdstuk vijf). Buiten de theologische faculteit was in 1970 van de katholieke identiteit van de KUN weinig meer te merken, hoewel de universiteit een sterk regionaal karakter behield en voornamelijk studenten van het katholieke zuiden aantrok. De studenten trokken echter de aandacht door hun vijandigheid tegenover het godsdienstige milieu waarin zij waren opgegroeid.[90] De Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam behield daarentegen haar gereformeerde karakter, maar veranderde tussen 1960 en 1970 van een orthodoxe universiteit (met gebed vóór de colleges) in een ‘moderne’ universiteit. De VU bekommerde zich steeds minder om het bevorderen van de gereformeerde dogma's en droeg bij aan een ‘horizontaler’ christendom waarin de strijd tegen armoede en onrecht werd benadrukt.[91] Een sprekend voorbeeld van deze verandering is het ere-doctoraat dat de VU op 20 oktober 1965 verleende aan Martin Luther King. Hieruit sprak een betrokkenheid bij sociale gerechtigheid en ‘revolutie’ die een paar jaar daarvoor nog afwezig was.[92]

Vooral bij de omroeporganisaties was zichtbaar dat hun bestuurders afhankelijk waren van de technische kennis van de jongere collega's, collega's die kritisch stonden tegenover de status quo. Hoewel de omroepraden de gewaagde programma's van deze jongere programmamakers wilden beteugelen, zwichtten zij over het algemeen snel voor de wensen van hun collega's.[93] Maar de veranderingen werden niet alleen door jonge programmamakers in de hand gewerkt. Onder leiding van Harry van Doorn, een man van middelbare leeftijd, nam de Katholieke Radio Omroep (KRO) een kritische houding aan ten opzichte van de kerk en de KVP (Van Doorn werd later lid van de PPR). Zo werd tegen het einde van de jaren zestig *Brandpunt* één van de televisieprogramma's die graag heilige huisjes omvergooiden. De KRO bleef als katholieke organisatie echter duidelijk herkenbaar, vooral na 1970 toen conservatieve katholieken binnen de KRO meer van zich lieten horen.[94] De protestantse tegenhanger, de NCRV, toonde daarentegen voor de protestantse zuil en haar leiders eerder onverschilligheid dan afkeer. Haar godsdienstige programma's verdwenen steeds meer naar de achtergrond, een reden voor con-

servatieve protestanten om de NCRV te verlaten. Geïnspireerd door hun eigen bron voor vernieuwing, de Amerikaanse evangelische beweging, richtten zij in 1970 de Evangelische Omroep (EO) op.[95]

Het interessantste voorbeeld van ontzuiling in de jaren zestig was de ommezwaai die de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep (VPRO) maakte. Sinds zijn oprichting in 1926 had de VPRO een traditie van mild nonconformisme opgebouwd. In de jaren zestig verloor de VPRO leden en werden zijn oudere, traditionele leden vervangen door een jonge, niet-religieuze generatie van nonconformisten die het grootste deel van de programma's van de VPRO voor hun rekening namen. In 1967 verrasten zij Nederland met de eerste naaktscène op de televisie: een naakte vrouw die *Trouw* las. In 1968 braken bij de VPRO heftige discussies los tussen gealarmeerde protestantse oudgedienden en de nieuwe avantgarde die, overigens zonder succes, tijdens een ledenvergadering de leiding in handen probeerde te nemen. Maar dank zij vooraanstaande, gematigde personen binnen de VPRO kreeg de avant-garde toch de overhand. Ds. I.J. van Houte, directeur van de VPRO van 1961-1968, had getracht de vrijdenkende, ‘creatieve’ krachten in de samenleving in contact te brengen met zijn organisatie. Zijn opvolger, H.K. Roessingh, was een pragmaticus. Volgens hem had de VPRO geen keus. Om te overleven moest deze zich richten op zoveel mogelijk groepen in de samenleving.[96] Zo werd omstreeks 1968 de band met de liberale protestanten verzwakt en werd aan de programmamakers veel meer vrijheid gegeven. VPRO was niet langer een afkorting, de letters hadden geen betekenis meer. In de jaren zeventig werd de omroeporganisatie een gezelschap van linkse intellectuelen.[97]

De gebeurtenissen rond de VPRO vertonen alle elementen van het ontzuilingspatroon in de jaren zestig: jonge professionelen die geen godsdienstige bindingen wilden, een oudere generatie die tegenstand bood, interne conflicten, en een gematigd leiderschap dat van doorslaggevende betekenis bleek omdat het vond dat de substantiële vernieuwing goed, noodzakelijk of beide was. De rol van het bestuur was echter niet alleen van centrale betekenis in de structurele hervormingen, maar ook op zedelijk niveau.

De revolutie in de zeden

Multatuli (1820-1887) schreef dat ‘er buiten Azië weinig landen zijn, waar de zeden groter dwingelandij uitoefenen dan in Nederland’.[98] Door de vooraanstaande plaats van de confessionelen in het openbare en het

persoonlijke leven bleven de geboortencijfers hoog, het aantal scheidingen en abortussen laag, kwamen protestants-katholieke huwelijken nauwelijks voor en werd nauwkeurig toezicht gehouden op onzedelijke activiteiten (zoals dansen en naar de film gaan).[99] Nog in de jaren vijftig onderstreepten christen-socialisten, zoals Banning, het belang van goede zeden voor de samenleving.[100] In 1953 zei Romme dat het gezin behoorde tot 'de beste Nederlandse cultuurmonumenten', en de socioloog K. Ishwaran uit India vestigde in 1959 de aandacht op het hechte familieleven in Nederland.[101]

Maar deze wereld wankelde en tussen midden jaren vijftig en midden jaren zestig - enkele jaren voor de seksuele revolutie - begonnen geestelijken en christelijke intellectuelen hun twijfels te uiten over de toekomst en het nut van de traditionele zeden die zij eens met zoveel vuur hadden verdedigd. Waarom gebeurde dit?

Het was voor deze christelijke leiders duidelijk dat de maatschappij aan het veranderen was: geboortencijfers gingen al enkele decennia omlaag en hoewel in de jaren vijftig minder huwelijken werden ontbonden dan in de jaren veertig, was het aantal echtscheidingen toch veel groter dan vóór de oorlog.[102] De jeugd was onafhankelijk, sceptisch en op seksueel en moreel gebied vrijer dan ooit.[103] Rein Schippers, theoloog aan de Vrije Universiteit, merkte de verschuiving in de zeden op: 'Er verandert zoveel en het gaat zo snel'. Volgens hem bevond de gereformeerde moraal bewoog zich tussen 'verstarring' en 'verwarring'.[104] Schippers roerde hiermee een belangrijk thema aan dat vanaf de jaren veertig tot de jaren zeventig een punt van discussie was en protestanten, katholieken en anderen in de greep had. Moraal was niet langer een in de religie gewortelde zekerheid, de scheiding tussen goed en kwaad vervaagde en mensen werden geconfronteerd met nieuwe situaties en uitdagingen waarvoor de oude moraal geen bevredigend antwoord had. Bovendien leken de Nederlanders, nu zij welvarender en onafhankelijker waren, hun eigen moraal te bepalen. Zij bevonden zich in het 'overgangs-tijdperk' van Bekkers. Geestelijken, ouders, docenten en andere gezagdragers werden gedwongen hierover na te denken en erop te reageren. Ze beseften meer en meer dat de traditionele moraal de strijd tegen de moloch van de moderniteit verloor en dat zij zich moesten aanpassen. De Nederlandse Hervormde Kerk had bij voorbeeld al vroeg geboortenbeperking en scheiding toegestaan. En gereformeerden waren in het begin van de jaren zestig over het algemeen van oordeel dat er niet veel meer over was van de 'gereformeerde zede' - het morele systeem dat eens hun leven sterk had bepaald.[105]

De meeste protestantse en katholieke geestelijken bleven weliswaar de relativering van de traditionele seksuele zeden, overspel, abortus en echtscheidingen verwerpen. De kerken gaven hun leden geen *carte blanche*. In alle toonaarden klonken tot diep in de jaren zestig de protesten van katholieken en protestanten over het verval van de zeden. Kerkleden deden langer over het accepteren van seks vóór het huwelijk, pornografie en abortus en een aantal bleef op deze punten onvermurwbaar.[106] Het waren de hoogopgeleide en niet-kerkelijke Nederlanders die in de voorhoede stonden van de morele veranderingen.[107] De grootste kerken hadden echter de wil verloren om de morele code, die tot in de jaren vijftig een principekwestie was geweest, dwingend op te leggen. Veel kerkelijke leiders waren ontvankelijk voor een meer relativerende moraliteit, of dit nu was uit overtuiging, uit twijfel, uit pragmatisme, of uit angst om ouderwets gevonden te worden. In de jaren zeventig schrapten confessionelen 'zedelijkheid' uit de openbare retoriek, zij werd te ouderwets bevonden om nog bruikbaar te zijn. De instellingen die bolwerken van verzet tegen morele verandering hadden kunnen zijn, bleken vaak niet verder te komen dan verdedigende en halfhartige pogingen om enige oude zeden in stand te houden. Deze houding heeft er waarschijnlijk mede toe bijgedragen dat de seksuele moraal in Nederland was gaan lijken op die van de omringende landen, zoals bleek uit statistisch onderzoek.[108]

Toen het de theologen en geestelijken duidelijk was geworden dat de maatschappij veranderd was herzagen zij, onder invloed van de nieuwe oecumenische beweging, hun standpunten over moraal en ethiek radicaal. De buitenwereld was niet langer vol van atheïsten, ketters en nihilisten. Zoals de katholieke moraaltheoloog Theo Beemer in 1966 uitlegde:

> 'Er is immers vandaag een geheel nieuwe bewustwording van de geschiedenis, de eenheid en de lotsverbondenheid van het mensdom: een concrete universaliteit treedt als het ware in de plaats van de abstracte universaliteit van "de aan allen gemeenschappelijke menselijke natuur". Wij zijn wereldburgers en kunnen meeleven met alles wat zich onder de zon bij de mensen afspeelt.'[109]

In de jaren vijftig was een begrip opgekomen dat de theologische en morele discussies van de volgende decennia zou beheersen: *solidariteit*. Solidariteit met alle mensen leek, eerder dan te leiden tot moreel nihilisme, de weg te banen naar een ethiek die dieper, breder en menselijker was dan de moraal-theologische systemen die van oudsher door de kerken waren opgelegd. Het kleinburgelijke wetticisme en de veroordelende morele uitspraken van vroeger konden niet langer de basis vormen voor de nieuwe moraal. De katholieke moraal uit het verleden zou voortaan

worden afgeschilderd als een verdorde moraal, in navolging van de beschrijving die Gerard van der Kroon ervan gaf in een 'documentaire' uit 1965:

> 'Ze was dor en droog en bood de gelovigen heel weinig inspiratie. In de loop der jaren was ze verschrompeld tot een sexuele moraal, opgesloten in een codex van wetten en geboden. De woestijn was zó verdroogd dat er onmerkbare scheurtjes optraden, die zich langzaam verbreedden en in de laatste jaren de oorzaak werden van de grote aardverschuivingen, met name op het terrein van de geboorteregeling.'[110]

De dienstbaarheid aan anderen verving de individuele gehoorzaamheid aan morele normen als maatstaf voor goeddoen. Al in de jaren vijftig maakten de katholieke moraaltheologen, binnen en buiten Nederland, deel uit van de eerste katholieke elites die een meer genuanceerde benadering van de moraal voorstonden. Tegen de jaren zestig gingen de katholieke moraaltheologen, waaronder Beemer, een stap verder. Zij verwierpen de absolute moraal van het verleden en bevorderden een ethiek van medemenselijkheid.[111] Al in 1962 had de NHK zich uitgesproken tegen kernwapens en in 1963 sprak de GKN zich uit tegen het materialisme van de consument dat de maatschappij in haar ogen te gronde richtte. Jojada Verrips verhaalt van het kleine dorpje Ottoland waar een jonge gereformeerde dominee in 1967 de dorpelingen geld liet inzamelen voor hongerige Pakistani, een nieuwe en nog niet geheel geaccepteerde prioriteit voor de gemeente.[112] Daarnaast stond vanaf laat jaren zestig de vredesbeweging op de kerkelijke agenda en groeide binnen de kerken de belangstelling voor de protesten tegen de Vietnamoorlog.

In afwezigheid van fel verzet veranderde het zedelijke klimaat in Nederland snel. De veranderingen in *Margriet*, het grootste vrouwenblad in Nederland, zijn illustratief Van oudsher stond het blad onder beheer van een katholieke staf en droeg het een christelijk karakter. Mevrouw Van Eysden was lid van de staf en had de sfeer drukkend gevonden. Maar al snel veranderde de situatie en werd zij met een ander probleem geconfronteerd:

> 'Zonder dat ik er iets van wist zat er een meneer van christelijke huize op de drukkerij, die was zo stijf als ik weet niet wat, en die had opdracht om er van alles uit te gooien wat niet christelijk leek (...) Maar tegen het einde ging het mij te ver. Ineens mocht alles in *Margriet*. Zo eind jaren vijftig begin jaren zestig verschenen artikelen over de menopauze en over seks, met tekeningen. Er was toen helemaal geen censuur van de directie meer. Ik zei: dit gaat te ver.'[113]

Van Eysden ging in 1964 weg, ervan overtuigd dat haar collega's haar te

ouderwets vonden. De openhartige artikelen in Margriet zouden nog openhartiger worden.

Seksuele openhartigheid was ook een befaamd kenmerk van de kunstenaar-schrijver Jan Wolkers. Wolkers groeide op in een gereformeerd gezin. In verschillende boeken, waaronderzijn veelgelezen autobiografie *Terug naar Oegstgeest* (1965), heeft hij de repressie die hij daar ondervond beschreven. Seks, religie, geweld en de dood maakten zijn boeken krachtig en veelgelezen. Maar hij riep ook veel weerstand op onder gereformeerden die zijn expliciete beschrijvingen immoreel en zijn portrettering van hen karikaturaal vonden. Niettemin schreef de gereformeerde pers Wolkers meestal niet af; velen (o.a. tijdschriftredacteuren en dominees) waren ervan overtuigd dat Wolkers in zijn oordelen over hun gereformeerde cultuur een kern van waarheid aanroerde. Daarnaast wilden zij seks niet in elke vorm van kunst verwerpen, zoals de gereformeerden in het verleden wel hadden gedaan.[114] De reactie was opvallend mild voor een kerk die eens bekend stond om haar strikte moraal en orthodoxie. De leiders van de Bond van Gereformeerde Jeugdverenigingen nodigden Wolkers zelfs uit om te spreken op hun landelijke bijeenkomst te Leeuwarden in 1967.[115] De ‘gereformeerde zede’ scheen te zijn vergeten.

Binnen de rooms-katholieke kerk zorgde het Pastoraal Concilie voor de grootste opschudding. Sinds 1966 was het Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie bezig in commissies rapporten over een breed scala aan onderwerpen voor te bereiden, om die te behandelen tijdens de plenaire vergaderingen tussen 1968 en 1970. Hoewel de achterban tijdens de plenaire bijeenkomsten de toon zou zetten, speelden de katholieke intellectuelen, die door de bisschoppen waren aangetrokken, een zeer invloedrijke rol in het opstellen van de rapporten.[116] En ook niet-katholieken maakten deel uit van de commissies en hadden daarin een belangrijke inbreng.[117] Het oordeel van het Pastoraal Concilie over seksueel gedrag vertoonde samenhang met opvattingen die al in de jaren vijftig naar boven waren gekomen: individuele verantwoordelijkheid (‘de mens is zedelijk autonoom’), een verwerping van verboden ten gunste van een meer positieve benadering (het imperatief om lief te hebben), en een oproep aan de kerk om de noodzakelijke veranderingen te voltrekken in een tijd waarin zoveel veranderde.[118] Aan het einde van de jaren zestig stelden de meeste katholieke intellectuelen zich ten doel vérgaande hervormingen tot stand te brengen, zelfs al zou dat uitlopen op een conflict met Rome; zo verwierp het Pastoraal Concilie openlijk het standpunt van paus Paulus VI in de encycliek *Humanae vitae*.

De opmerkelijkste gebeurtenis in deze periode was de voorzichtige

goedkeuring door de bisschoppen van het rapport van het Pastoraal Concilie over de beëindiging van het verplichte ambtscelibaat voor priesters. Aan de ene kant namen al enkele jaren meer priesters ontslag dan er werden vervangen en was tegen het einde van de jaren zestig het aantal ontslagnemingen tot alarmerende hoogte gestegen.[119] Bovendien toonde een PINK-rapport uit 1968 aan dat slechts vijf procent van de Nederlandse katholieke geestelijken de handhaving van het ambtscelibaat voorstond.[120] Aan de andere kant had de paus reeds in 1967 beschouwingen over het opheffen van het verplichte celibaat afgewezen. Maar het standpunt van de paus kon het Pastoraal Concilie niet overtuigen en januari 1970 besloot het bij stemming het verplichte celibaat af te schaffen. Een paar dagen later, op 19 januari 1970, stemden de bisschoppen hiermee voorzichtig in, hoewel zij er meteen aan toevoegden dat een dergelijk voorstel alleen kon worden uitgevoerd in internationaal verband en na raadpleging van de paus. Deze opmerkelijke concessie bleek ook de laatste te zijn voordat de pauselijke curie haar macht weer over de Nederlandse katholieke kerk zou doen gelden. Maar het toont aan hoe zeer de bisschoppen, evenals veel protestantse geestelijke leiders, bereid waren zich aan te passen aan de veranderende morele normen. Deze aanpak werd door de meeste Amerikaanse kerken, die de noodzaak van het bijstellen van de moraal niet inzagen, afgewezen.

Christenen en de tweede feministische golf

De houding van de confessionelen tegenover vrouwenemancipatie schommelde lang tussen ambivalentie en vijandigheid. Dit gold vooral voor katholieken en gereformeerden. Confessionele overheden, overtuigd van de heiligheid van het gezin, stonden het getrouwde vrouwen tot midden jaren vijftig niet toe te werken als ambtenaren (inclusief onderwijzend personeel); vrouwelijke ambtenaren werden na hun huwelijk automatisch ontslagen. Tot het midden van de jaren vijftig bleef deze restrictie van kracht, toen werd ze ingetrokken; vrouwen werden ‘handelingsbevoegd’. Aan getrouwde vrouwen werd het bezit van eigendom en wettelijke rechten volledig toegekend; zij waren niet langer afhankelijk van hun echtgenoten. Vrouwenorganisaties, waaronder het katholieke *Vrouwendispuut*, hadden heftig geprotesteerd tegen de beperkende wetten en zij werden daarin ondersteund door alle (toen zeven) vrouwelijke parlementariërs. Ook werkgevers, die een tekort aan arbeidskrachten voorzagen, ijverden voor de afschaffing van de restricties. Toch groeide het aantal verdienende vrouwen slechts langzaam; in 1960

ontving zestien procent van de Nederlandse vrouwen loon uit arbeid - dat was ongeveer de helft van het gemiddelde in geïndustrialiseerd Europa.[121] In 1966 was dit percentage gestegen tot drieëntwintig procent, negenhonderdachtentwintigduizend vrouwen, van wie slechts negentien procent was getrouwd, een getal dat nog ver beneden het percentage werkende vrouwen in de Verenigde Staten lag.[122]

Na de jaren vijftig veranderde de confessionele zienswijze over vrouwen snel. Al in 1951 bepleitte Frits Buytendijk in *De vrouw* dat meisjes en jongens gelijke kansen moesten hebben om zichzelf volledig te kunnen ontplooiien. Het boek werd in brede kring gelezen en was zeer invloedrijk onder hoogopgeleide katholieken. In het begin van de jaren zestig betoogden de opstellers van het katholieke rapport *Welvaart, welzijn en geluk* dat, uitgezonderd in de technologie, de wereld nergens zo snel veranderde als onder vrouwen en in man-vrouwrelaties in het algemeen.[123] Zelfs de (meestal gereformeerde) aanhangers van de ARP, die op dit punt waarschijnlijk de meest conservatieve grote partij was, namen een andere houding aan. In 1953 mochten ook vrouwen actief meewerken in de partij en een decennium later werd de eerste vrouw door hen afgevaardigd naar het parlement. Gematigde gereformeerde theologen zoals Schippers vonden gelijke kansen op de arbeidsmarkt zowel redelijk als rechtvaardig:

> ‘Indien de ontwikkeling van onze moderne maatschappij aan een vrouw goede mogelijkheden van arbeid en ontplooiing biedt, zijn er geen bijbelse gronden, om haar het recht te ontzeggen daar gebruik van te maken. Integendeel zou deze vorm van emancipatie door de christelijke gemeente in de wereld moeten worden toegejuicht.’[124]

Christelijke schrijvers en denkers, vooral onder katholieken, spraken meer en meer over het belang van zelfontplooiing als een centraal doel in het leven van zowel vrouwen als mannen.[125]

Uiteraard wisten niet-kerkelijke individuen en organisaties hier nog duidelijker stem aan te geven. Zo pleitte de NVSH later in de jaren vijftig voor de ‘zelfbevrijding’ van vrouwen om vorm te kunnen geven aan hun eigen (erotische) bestaan. In deze ‘nieuwe levensstijl’ waren mannen en vrouwen ‘eigensoortig en gelijkwaardig’. Maar deze inzichten werden al snel overgenomen buiten de NVSH, bij voorbeeld door bekende katholieke ‘deskundigen’ zoals Buytendijk en de radio- en televisiepsychiater Kees Trimbos.[126] De door confessionelen beheerste nationale overheid werd betrokken bij vormingswerk om de zelfrealisatie van vrouwen te bevorderen. Een rapport uit 1963, dat werd overhandigd aan de staatssecretaris van Sociale Zaken, verzocht de overheid dringend een klimaat te

creëren waarin ‘het voor de vrouw gemakkelijker zal zijn tot een levensverrijkende oplossing van haar problematiek van vrouw-zijn te komen’. Een rapport van de Gezinsraad van 1966, opgesteld in opdracht van de overheid, besloot met de wens dat vrouwen en mannen gelijke kansen zouden krijgen tot zelfontplooiing, kansen die zouden zijn ‘aangepast aan beider specifieke eigenschappen en begaafdheden’. Het rapport pleitte onder andere voor betaald zwangerschapsverlof en voor gelijke betaling van gelijk werk.[127] Door de aandacht voor persoonlijke groei was onderwijs een belangrijk thema. Hoewel vrouwen meestal niet werden aangemoedigd om evenals mannen hun studie te vervolgen, werd hun welzijn en ontwikkeling wel op nieuwe wijze onderstreept.

Het vermogen welzijn te creëren zelf werd beschouwd als een vrouwelijke vaardigheid. In de katholieke ideologie brachten mannen door hun arbeid welvaart, maar had de samenleving de verzorgende rol van de vrouw nodig om die leefbaar te maken. Katholieken vervatten de *welvaartsstaat* niet meer uitsluitend in termen van materiële vooruitgang, maar vervingen hem door de *verzorgingsstaat*.[128] Het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), een voortbrengsel van de KVP uit de jaren vijftig, was hiervan een duidelijk voorbeeld. Het stond verschillende malen onder leiding van Marga Klompé (1912-1986), een gezaghebbend KVP-politicus (en de eerste vrouwelijke minister) die zich actief betoonde onder katholieke vrouwen. Het ministerie verspreidde de boodschap dat vrouwen een rol moesten spelen in de maatschappij en dat mannen en vrouwen samen zouden moeten werken - als gelijken - om met succes hun taak te volbrengen.[129]

In het begin van de jaren zestig was het besef van gelijkheid tussen mannen en vrouwen zo wijdverbreid, dat veel invloedrijke personen ervan uitgingen dat de ‘emancipatie’ reeds bereikt was.[130] Traditionele vrouwenorganisaties beraadden zich op ontbinding, daar hun doelstelling - gelijkheid voor de wet - was bereikt en er *voor vrouwen alléén* niets meer te doen was om de samenleving te verbeteren.[131] Zelfs tamelijk behoudende christenen schenen de notie van gelijkwaardigheid grotendeels te hebben geaccepteerd; in 1967 besloot de Gereformeerde Synode van Amsterdam, na stemming, alle kerkelijke ambten, waaronder het predikambt, open te stellen voor vrouwen.[132]

Maar dit bleek slechts het begin te zijn. In hetzelfde jaar lanceerde Joke Kool-Smit (1933-1981) ‘de tweede feministische golf’ in Nederland, toen het literaire blad *De Gids* haar essay ‘Het onbehagen bij de vrouw’ publiceerde, in een uitgave die geheel was gewijd aan allerlei soorten onbehagen.[133] Hoewel *Het misverstand vrouw* van Betty Friedan de Neder-

landse feministen hielp met het afbakenen van hun problemen, was Kool-Smit de eerste Nederlandse vrouw die bondig uitdrukking gaf aan de oorzaak van hun onbehagen:

> ‘Afgezien van het formele - kiesrecht - wilden de feministen drie dingen: dat de vrouw een vrij mens zou worden, dat ze haar potenties zoveel mogelijk zou verwerkelijken en dat ze een volwaardig lid zou worden van de maatschappij. Op geen van deze drie gebieden is het ideaal van de feministen bereikt, op geen van deze drie gebieden ook zijn vrouwen zover gekomen als theoretisch mogelijk was geweest.’[134]

Kool-Smit sprak zich vooral uit tegen de paternalistische abortuswetten en het gebrek aan beloning voor huishoudelijk werk. In oktober 1968 was ze één van de oprichters van Man Vrouw Maatschappij (MVM), een organisatie bestaande uit zowel mannen als vrouwen.[135] MVM was een coherente groepering die zich vooral richtte op wettelijke arbeidshervorming: gelijke lonen, zwangerschapsverlof en vijf-urige werkdagen om een gelijke werkverdeling tussen mannen en vrouwen veilig te stellen.[136]

MVM vertoonde in veel opzichten een klassiek liberaal feminisme, een feminisme dat al snel overschaduwd zou worden door socialistische en radicale varianten in de jaren zeventig. De ideeën van MVM'ers zoals Kool-Smit en de socialiste Hedy d'Ancona verschoven in het begin van de jaren zeventig eveneens in een radicaler richting. Maar het feminisme begon in Nederland, evenals elders, niet zozeer omdat hun idealen in de samenleving in twijfel werden getrokken, maar omdat de praktijk weerbarstig bleek. ‘De tweede feministische golf’ zou veel minder kans gehad hebben in een culturele context waarin formele gelijkheid tussen de seksen niet grotendeels een gegeven was.[137] Joke Kool-Smit merkte in 1969 het belang van een gegeven, egalitaire ideologie op: in haar abstracte vorm was zij nauwelijks toereikend, maar zij zaaide twijfel onder hen die niet in de praktijk brachten wat ze preekten, en gaf hoop op verandering.[138]

De algemene aanvaarding, ook onder confessionelen, van de noodzaak tot vrouwelijke zelfontplooiing en gelijkheid tussen de seksen was dus een belangrijke voorwaarde voor de tweede feministische golf. In het begin van de jaren zestig hadden de confessionelen grotendeels afstand gedaan van het ideologische verzet tegen de feministische eis tot gelijkheid. Een aantal personen - zoals zij die afkomstig waren uit ‘progressieve’ katholieke kringen - raakten zelfs betrokken bij de tweede feministische golf als gevolg van ‘moderne’ katholieke gedachten over gelijkheid.[139] En hoewel confessionelen in de jaren zeventig vaak weerstand boden tegen de feministische voornemens, was hun voorzichtige, weifelende verzet (met

de abortuskwestie als een mogelijke uitzondering) slechts een zwakke nagalm van hun standpunten van enige decennia daarvoor en gedeeltelijk te wijten aan hun eigen geloof dat de strijd voor gelijkheid tussen de seksen *reeds* was gestreden.

Eschatologische verwachtingen

In beschrijvingen van de jaren zestig wordt vaak onvoldoende rekening gehouden met de belangrijke plaats die de eschatologie (de leer van de eindtijd) inneemt in het definiëren van de verwachtingen in deze periode. In tegenstelling tot de orthodox-christelijke eschatologie, die is geconcentreerd op de wederkomst van Christus, neigde de naoorlogse eschatologie ertoe zich meer te richten op het bereiken van gerechtigheid en vrede en definieerde zij het komende koninkrijk in concreter en wereldlijker termen. Duitse theologen liepen voorop: Karl Rahner en J.B. Metz genoten veel aanzien onder katholieken en Jürgen Moltmann onder protestanten (Moltmanns *Theologie van de Hoop* verscheen midden jaren zestig en was zeer invloedrijk). Deze nieuwe eschatologie werd uiteraard gedragen door de overtuiging dat een radicaal andere toekomst mogelijk was. Van Niftrik zei in 1965 dat 'geschiedenis' (in de zin van beweging en ontwikkeling) 'natuur' (statische normativiteit) in de moderne theologie had vervangen[140]: God werkt door de menselijke geschiedenis om zijn wil tot uitvoering te brengen.[141] Nooit eerder leek Gods koninkrijk zo snel naderbij te komen als in de jaren zestig. 'We leven in het tijdperk van *de grote verandering*' verklaarde een aantal 'radicale' antirevolutionairen in 1967.[142]

De grootste Nederlandse kerken haastten zich, evenals veel kerken elders, dus allemaal op weg naar het einde. Alles bewoog en niets stond stil. Het thema van het Tweede Vaticaanse Concilie liet deze nieuwe beleving duidelijk zien: 'Gods volk onderweg'.[143] Het gebruik van religieuze metaforen die zelfvoldaanheid suggereerden werd niet meer geaccepteerd. Veeleer domineerde, in de woorden van een commentator, 'het Exodus-motief.'[144] Christenen bevonden zich, evenals alle anderen, in de woestijn, strijdend voor en zoekend naar het beloofde land van recht en vrede. Zelfs orthodox-hervormde theologen zoals Van Ruler verwoordden een eigen visie op een 'theocratie', waarin door bemiddeling van de kerk de verzoening tussen God en de schepping in de toekomst zou worden gerealiseerd.

Terwijl de Nederlandse kerkelijke leiders hun best deden hun bereidheid te tonen om met de Almachtige naar een nieuwe toekomst op weg

te gaan, legden deze eschatologische inzichten de basis voor een hele school van 'progressief-christelijke' en 'christelijk-radicale' ideologieën. Het was heel normaal om te spreken over 'nieuwe wegen' die zouden leiden naar nieuwe bestemmingen.[145] In het invloedrijke NHK-rapport *Klare wijn* (1967) over de Bijbel betoogden de auteurs:

> 'Het heidendom is in wezen conservatief, de Bijbel is in wezen progressief. Men versta deze woorden natuurlijk niet in de geijkte, burgerlijk-politieke zin. Nee: *de Naam schept geschiedenis*. Abraham trekt uit het in zichzelf besloten Babylonische heidendom en de God Israëls trekt een spoor door de wereld der volken...'

Zij concludeerden:

> '...van het evangelie uit mag zich een vooruitstrevende houding ontplooien. We hebben de toekomst voor ons, de toekomst, waarin de verhoogde Heer, door zijn Woord en Geest, bezig is de oude wereld ook werkelijk te vernieuwen. Er is geen plaats voor teleurgestelde verwachtingen, want als christelijke kerk gaan wij niet een verre en ongewisse, maar nabije en zekere toekomst tegemoet...'[146]

Vergelijkbare woorden kwamen uit de mond van de gereformeerde W.C.D. Hoogendijk, een man wiens theologische en politieke inzichten in de loop van de jaren zestig radicaal veranderden. Volgens hem richtte het evangelie zich tegen de gevestigde orde vóór sociale vernieuwing. Hij ijverde, evenals een aantal andere antirevolutionairen, voor de evangelische vernieuwing van de maatschappij.[147] Kleine, maar befaamde oecumenische groeperingen zoals *Sjaloom* (opgericht in 1963) waren bereid zich radicaal te verzetten tegen de gevestigde demonische machten. Deze groeperingen bleven getalsmatig slechts klein, maar hun oproep tot radicaal getuigen en burgerlijke ongehoorzaamheid had tegen de jaren zeventig veel invloed in de grote kerken.

Het duurde niet lang of deze radicale godsdienst leidde tot radicale vormen van politiek. In 1968 richtten christelijke radicalen, vooral afkomstig uit het katholieke kamp, hun eigen partij, de *Politieke Partij Radikalen* (PPR) op (zie hoofdstuk zes). En ook in de Wereldraad van Kerken maakte een 'theologie van de revolutie' haar entree. De eerste geluiden van de bevrijdingstheologie werden binnen de katholieke kerk in Zuid-Amerika en Europa gehoord. In enkele christelijke kringen in Nederland was het modieus geworden om over 'revolutie' te spreken, niet over de zuiver geseculariseerde revolutie van Marx, maar over een door God gestuurde wervelwind die de Dag des Heren in zou luiden.[148] Sommige theologen gingen zelfs met marxisten een 'constructieve dialoog' aan over de toekomst van de maatschappij. De eschatologische veranderin-

gen in de kerken anticipeerden op én liepen parallel aan de meer bekende seculiere revolutionaire bewegingen van het eind van de jaren zestig, zodat de ontwikkeling en aanvaarding van revolutionaire inzichten plaatsvonden in een bredere culturele context.

Niet alle christenen waren gelukkig met deze ommezwaai in de theologie; orthodoxe protestanten waren het meest sceptisch. Zo schreven in 1967 vierentwintig hervormde dominees een 'open brief' waarin zij het 'naïeve optimisme' van de nieuwe theologie verwierpen. Tegen het begin van de jaren zeventig vormden zich verschillende orthodoxe groeperingen om te protesteren tegen de veranderingen.[149] Veel dominees en kerkleden verzetten zich tegen té revolutionaire en té confronterende geluiden. Toch was het moeilijk om te ontkomen aan dit nieuwe thema, dat geregeld opdook in confessionele geschriften tijdens de jaren zestig. Het nieuwe accent op het aardse karakter van Gods komende koninkrijk had daarnaast onmiskenbaar effect op de traditionele theologische leerstellingen. Zo verminderde het geloof in traditionele christelijke leringen, vooral in hel en duivel, sterk onder kerkleden aan het eind van de jaren zestig.[150]

Deze veranderingen in eschatologie, ethiek en geloofkomen duidelijk naar voren in het denken van Herman Wiersinga, een eigenzinnige dominee in de GKN. Gedurende de tijd dat hij dominee was op Curaçao (1961-1966) begon Wiersinga te twijfelen aan het christelijke leerstuk van de verzoening, waarin de offerdood van Christus aan het kruis voor eens en altijd verzoening bracht tussen God en de mensheid. Wiersinga, die zich bewust was geworden van het sociale onrecht in de wereld, achtte het onmogelijk dat er 'vertikale' verzoening zou zijn vóórdat de mensheid 'horizontale' verzoening had bereikt.[151] In zijn in 1971 gepubliceerde proefschrift betoogde Wiersinga dat de dood van Jezus slechts het begin was van de verzoening. Het was de taak van de mensen om haar volledig teweeg te brengen door te vechten tegen 'de strukturen' en vóór vrede en recht.[152] Ook hier verschoof de aandacht van het verleden (de dood van Christus) naar de toekomst (het antwoord van de mens). Wiersinga werd door velen binnen de GKN veroordeeld als een dwaalleraar, maar hij werd nooit bestraft. Zijn plaatselijke kerk weigerde hem onder tucht te plaatsen en uiteindelijk kwam hij er af met een berisping.[153]

De eigen theologische omslag van Wiersinga is symbolisch voor de reeks veranderingen die plaatsvond binnen de kerken in de jaren zestig: grotere onzekerheid over het belang van het verleden en de waarheid van eens geopenbaarde dogma's, een gericht zijn op de toekomst, en meer belangstelling voor het immanente dan voor het transcendente. Volgens

veel ‘radicale’ kerkleden gingen de veranderingen niet ver genoeg om de instituten, die in hun ogen hopeloos ‘conservatief’ waren, te verbeteren. Toch waren de veranderingen tamelijk grondig. Aan de ene kant werden veel christenen door de verschuiving binnen theologie en eschatologie voorstanders van bijna utopische ideeën die zij enkele jaren daarvoor nog verworpen zouden hebben en werden de poorten van het paradijs geopend voor veel gelovigen die zich gevangen voelden in de dode orthodoxie van hun jeugd. Aan de andere kant, en dat is nog belangrijker, werd bijgedragen aan een klimaat waarin veel mensen, zowel geestelijken als kerkleden, weinig weerstand boden aan verandering, omdat ook zij geloofden dat de oude manier van leven in de moderne, dynamische wereld niet langer kon worden gehandhaafd. Zij hadden hun vertrouwen in een stabiele wereld met eeuwige wetten verloren, en de weg terug was afgesloten.

Post-christelijk Nederland

Tussen eind jaren vijftig en eind jaren zestig waren de grootste kerken en de subculturen die zij representeerden haast onherkenbaar veranderd. De progressieve hier-en-nu-houding van de christelijke theologen, geestelijken en kerkleden werd zelfs opgemerkt buiten confessionele kringen. De uit de rechtervleugel afkomstige socialist Jacques De Kadt sprak in 1965 geringschattend over het ‘het mode-modernisme’ van de kerken en het ‘neo-marxisme van de dominees, de jezuïeten en soortgelijke rare kwanten’ in de kerkleiding.[154] De Kadt was niet de enige die het bewuste modernisme van de kerken en de daarmee gepaard gaande afkeer, die veel gelovigen uitten ten opzicht van hun verleden, opmerkte. PvdA-leider Joop den Uyl, zelf een ex-gereformeerde, zei over de leden van de Vrije Universiteit: ‘Driekwart van hun intellectuele energie besteden ze aan de afrekening met het verleden, en maar een klein stukje van hun intellect is vrij voor het werkelijk nieuwe’.[155] Al te lang geleefd hebbend in het land van hun voorouders, stelden kerkleiders alles in het werk om van hun instituten de moderne, progressieve krachtcentra te maken die naar hun mening noodzakelijk waren voor zowel het kerkelijk voortbestaan als voor de dienstbaarheid aan de wereld. Hun eerste doel was bij te raken en bij te blijven. De kerkelijke leiders schoven dus op in een meer ‘wereldlijke’ richting. De historicus Otto de Jong merkte daarover in 1966 op dat kritiek werd geuit die eens alleen bij het vrijzinnige christendom werd gehoord, bij voorbeeld die van ‘de verwerping van verouderde concepten’.[156] Veel Nederlandse godsdienstige elites wierpen hun voormalige

overtuigingen overboord om zienswijzen te omhelzen die de geest van openheid en eenheid, die heel de wereld in zijn greep had, beter weerspiegelden.

In het aanbrengen van deze veranderingen reageerden Nederlandse bisschoppen, dominees en gezaghebbende kerkleden op druk van buitenaf. Maar naarmate de jaren zestig vorderden werd het duidelijk dat zij de kerken ook *leidden* langs nieuwe wegen. Pater Walter Goddijn, hoofd van de organisatie van het Pastoraal Concilie, sprak zich hierover in 1966 duidelijk uit: ‘Er is een grote tyrannie van de gelovigen. Ze houden verdomd veel tegen’. Ideeën werden naar zijn mening aan de top geboren.[157] Goddijn gaf stem aan een belangrijk thema: Nederlandse geestelijken hoopten dat als *zij* hervormingen introduceerden, de godsdienst zou herleven en relevant blijven. Dus met zowel weerzin als enthousiasme en uit zowel pragmatische als principiële overwegingen maakten zij een begin met de opmerkelijke metamorfose van het Nederlandse christendom en daarmee tevens van de Nederlandse samenleving.

Toch bleken hun pogingen de kerken te redden slechts te leiden tot verdere achteruitgang. In 1966 ging vierenzestig procent van de roomskatholieken wekelijks naar de mis; slechts acht jaar later, in 1974, was dit gedaald tot vijfendertig procent.[158] Tegen het einde van de jaren zestig, na het organiseren van een grote campagne om het aantal kerken te vermeerderen, was de hervormde kerk gedwongen het aantal ‘predikantsplaatsen’ te verminderen vanwege gebrek aan fondsen en interesse.[159] De gereformeerden bleven tamelijk stabiel, maar vanaf 1974 zette het numerieke verval in en kwam er een teruggang in bijeenkomsten rond bijbelstudies en gebed, de vitale uitingen van het godsdienstig leven.[160] In 1979 werd het aantal niet-kerkelijke Nederlanders vastgesteld op eenenveertig procent van de bevolking, een dramatische toename ten opzichte van de achttien procent van 1960.[161] Toegevoegd aan de plotselinge neergang van confessionele, verzuilde organisaties leken de jaren zeventig ‘het einde van een christelijke natie’ in te luiden, zoals de atheïsten Martin van Amerongen en Igor Cornelissen in 1972 verheugd verklaarden.[162]

Was deze afname in godsdienstige uitingen ontstaan ondanks of dank zij de aanpassingen van de Nederlandse religieuze elites? Het antwoord is niet gemakkelijk te geven. Enerzijds werden zij evenals hun tegenhangers elders geconfronteerd met de gevolgen van de welvaartsstaat, de verstedelijking en het daarmee gepaard gaande verlies aan sociaal toezicht, en het groeiend individualisme - krachten die de traditionele godsdienst geen goed doen. Nederlandse kerkelijke elites kwamen terecht in een netelige situatie, waarin zij moesten kiezen voor hen die verdergaande

hervormingen wilden of voor degenen die vernieuwingen wilden afremmen. Hun bewegingsvrijheid was beperkt en vereiste zowel handigheid als het vermogen om compromissen te sluiten. De noodzaak van die handigheid werd buiten Nederland niet altijd begrepen. Na het begin van de jaren zestig kreeg het Vaticaan steeds meer problemen met de heterodoxie in Nederland. Dit culmineerde in het kerkelijk onderzoek van Schillebeeckx.[163] Paus Paulus VI en de curie besloten na de uitingen van het Pastoraal Concilie in 1969 en 1970 dat de zaken in Nederland uit de hand waren gelopen. Zij onderhielden particuliere en besloten contacten met conservatieve rooms-katholieke groeperingen zoals *Confrontatie* en het *St. Michiels Legioen*, wier invloed steeds gering was geweest onder de Nederlandse geestelijken. Door de benoeming van nieuwe, behoudende bisschoppen in 1971 (Simonis, Rotterdam) en 1972 (Gijsen, Roermond) ging het Vaticaan in het selectieproces voorbij aan de voorstellen van de Nederlandse bisschoppen.[164] Ook werden oecumenische diensten aan banden gelegd. De pogingen van Rome om de touwtjes opnieuw in handen te krijgen en de lichte last van de Nederlandse bisschoppen te verzwaren, werden niet gewaardeerd.[165] Na vijftien jaar Alfrink werkte dit de grote vervreemding die Alfrink en zijn bisschoppen zo moeizaam hadden geprobeerd te vermijden, alleen maar in de hand.

Anderzijds leerden de Nederlandse katholieken onder het toeziend oog van Alfrink (hij ging in 1976 met pensioen) een kerk verwachten zonder muren, zonder theologische of morele grenzen en zonder opgelegde beperkingen. Dit werd duidelijk op het Pastoraal Concilie, waar de meeste afgevaardigden de wens uitten dat alle van buitenaf opgelegde beperkingen aan kerkleden zouden worden opgeheven.[166] Dat dit niet de bedoeling van Alfrink was maakt het verhaal alleen maar fascinerender. De Nederlandse bisschoppen - en hun protestantse tegenhangers - hadden geprobeerd hun kerken te versterken door deze open, relevant en sociaal betrokken te maken, door kerkleden met een kritisch oog te laten kijken naar het verleden en hun blik te richten op de toekomst. Dean Kelley heeft echter aangetoond dat (in Amerika) ‘exclusieve’ kerken voor een deel groeien omdat zij mensen voorzien van een huis en een identiteit. Mensen worden eerder aangetrokken door kerken met een hoge dan met een lage drempel. In de jaren zestig bloeiden de orthodoxe kerken in de Verenigde Staten, terwijl de vrijzinnige gemeenschappen in ledental afnamen.[167] De kracht van de Nederlandse kerken was grotendeels gebaseerd op hun verzuilde isolatie en hun onbuigzame principes. De ‘open’ kerken van de jaren zestig vonden respect in de ogen van buitenstaanders, maar leverden weinig nieuwe aanwas op. In een tijd van sterke oecu-

menische gevoelens, toen goedheid en waarheid niet langer exclusief besloten lagen in een bepaald geloof, was er *minder*, niet meer, reden om zich bij een kerk aan te sluiten of er lid van te blijven. Ethiek, moraal en zelfs geloof waren mogelijk zonder kerk. Kerken konden in een wereld waar openheid en solidariteit bejubeld werden alleen maar verliezen. De kerken konden hun leden niet de openheid en tolerantie geven die zij hen hadden beloofd en brachten daardoor desillusie, vervreemding en onverschilligheid teweeg.

Eindnoten:

1 E. Schillebeeckx, 'Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek', *Tijdschrift voor Theologie*, 1968, 1, 45.
2 Voor een overzicht van Bekkers en *Brandpunt*, zie Mirjam Prenger, 'Van familiemagazine naar actualiteitenrubriek: KRO's *Brandpunt* in maart 1963', *Media Geschiedenis*, 2 (1990), 157-185.
3 W. Bekkers, 'De weg naar een open kerk is nu vrij', in *Uitgelezen: De Gelderlander-Pers, 1962* (z.p.: Gelderlander Pers, 1962), 231-235.
4 Geciteerd in 'Mgr. W.M. Bekkers, bisschop van 's-Hertogenbosch, overleden', *Katholiek Archief*, 21, 21 (27 mei 1966)629.
5 De NVSH, oorspronkelijk de Neo-Malthusiaanse Vereniging, was klein, totdat zij zich laat in de jaren vijftig op dit onderwerp richtte en sterk begon te groeien.
6 De Nederlandse Hervormde Kerk gaf in 1952 haar goedkeuring aan het gebruik van deze vorm van anticonceptie.
7 Volgens de journalist D. de Vree van de KRO. De Vree koesterde de hoop dat de bisschop zich niet aan deze stilzwijgende afspraak zou houden. Geciteerd in *Trouw*, 21 maart 1963.
8 Jan Bank, 'Televisie in de jaren 60', in H.W. von der Dunk, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan, 1986), 111. Bank vermeldt dat Bekkers overleg pleegde met zijn mede-bisschoppen, hoewel de bisschoppen over deze kwestie geen overeenstemming konden bereiken.
9 Grote delen van zijn toespraak zijn geciteerd in 'Kerk laat ruimte voor groei naar volheid der liefde', *De Volkskrant*, 22 maart 1963.
10 Godfried Bomans, 'Natus non Nato', *De Volkskrant*, 23 maart 1963.
11 Zie Mary Zeldenrust, *Gesprekken met Mary Zeldenrust* (Weesp: De Haan, 1984), 73-85, voor een gepubliceerde discussie tussen Zeldenrust en Bekkers.
12 Jan Bank, '"Verzuiling": A confessional road to secularization, emancipation and the decline of political catholicism, 1920-1970', in A.C. Tamse, C.A. Duke, (red.), *Britain and the Netherlands: Church and state since the Reformation* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981), 225.
13 'Mgr. W.M. Bekkers, bisschop van 's-Hertogenbosch, overleden', *Katholiek Archief*, 27 mei 1966, 632-633.
14 Desmond Fisher in het voorwoord van Michel van der Plas, Henk Suer, (red.), *Those Dutch Catholics* (New York: Macmillan, 1968), 7.
15 De opmerkelijke en invloedrijke rol die de Nederlandse bisschoppen in de veranderingen speelden wordt belicht door John A. Coleman, *The evolution of Dutch Catholicism, 1958-1974* (Berkeley/Los Angeles/Londen: University of Califonia Press, 1978) vooral 98-101. Ook Walter Goddijn beweert dat katholieke elites (bisschoppen, theologen, pers) samenwerkten om verandering te bewerkstelligen, in *The deferred revolution: A social experiment in church innovation in Holland, 1960-1970* (Amsterdam: Elsevier, 1975) 128-129.
16 Het is veel moeilijker om generaliserend over de hervormde kerk te spreken, dan om zo over de katholieken of de Gereformeerden te spreken, omdat de structuur van deze kerk veel gedecentraliseerder is. De Gereformeerde Bond was minder betrokken bij al deze veranderingen

dan de confessioneel-hervormden die het midden-orthodoxe deel van de kerk vertegenwoordigden.

17 Voor korte impressies van Bekkers' verandering, zie Coleman, *The evolution of Dutch Catholicisim*, 110-115; Nico van Hees, ‘Everyone's bishop’, in Van der Plas en Suer, *Those Dutch Catholics*, 63-86.

18 Goddijn, *The deferred revolution*, 39.

19 ‘Humanistisch Verbond bestaat 20 jaar’, *Het Vaderland*, 19 februari 1966.

20 W.H. van de Pol, *Het einde van het conventionele christendom* (Roermond/Maaseik: J.J. Romen en Zonen, 1966), 8-10.

21 Verscheidene kleine Gereformeerde kerken en de orthodoxe vleugel van de hervormde kerk werden door de veranderingen nauwelijks beïnvloed. Verontruste conservatieven binnen de katholieke en de grote protestantse kerken lieten in de jaren zestig wel van zich horen, maar hun gezamenlijk geluid werd pas in de jaren zeventig een kracht van betekenis.

22 Robert Booth Fowler, *A new engagement: Evangelical political thought, 1966-1976* (Grand Rapids: Eerdmans, 1983).

23 Van Kilsdonk was een Jezuïet die zich scherp had uitgelaten over de pauselijke curie. De Jezuïetenorde reageerde fel op Van Kilsdonk en op andere Jezuïeten zoals Nico van Hees, redacteur van *De Nieuwe Linie*, wiens theologische en politieke standpunten niet meer toelaatbaar werden geacht. Van Hees verliet de Jezuïeten, de Jezuïeten trokken zich terug uit *De Nieuwe Linie*, waarop het blad al snel de banden met de katholieke kerk verbrak en een vooraanstaand links tijdschrift werd.

24 Tot nu toe hebben academici het verhaal van de secularisatie, deconfessionalisatie en ontzuiling - de belangrijkste oorzaken van veranderingen in de jaren zestig - grotendeels vanuit een sociologisch gezichtspunt benaderd. Zie bij voorbeeld Eric H. Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society* (Aldershot: Avebury, 1990); J.E. Ellemers, ‘Pillarization as a process of modernization’, *Acta Politica*, XIX (1984), 129-144; C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland: De jaren 60 en 70* (Meppel: Boom, 1979). Vooral Ellemers heeft over dit onderwerp veel gepubliceerd. Hoewel deze benadering nuttig kan zijn, denk ik dat het opmerkelijkste aspect van deze kerkelijke veranderingen in de jaren vijftig en zestig de weloverwogenheid is waarmee, in elk geval door de kerkelijke leiders, deze veranderingen in gang zijn gezet. Dit hoofdstuk besteedt dus minder aandacht aan de sociologische inschatting van de werkelijkheid, dan aan het ‘dit-is-wat-er-met-ons-gebeurt’-besef dat leefde onder de Nederlandse elites in deze periode.

25 Men kan in navolging van Simon Schama spreken van een ‘cultureel’ calvinisme dat zo breed is gedefinieerd, dat het gelijk is geworden aan een soort burgerlijke samenleving, of van een ‘calvinistisch’ katholicisme, waarin de Nederlandse katholieken de morele strakheid en vroomheid van hun calvinistische buren overnamen. Maar beide definities zijn naar mijn mening te veelomvattend om ze te kunnen gebruiken in dit boek; zie ook G.J. Schutte, *Het calvinistisch Nederland* (Utrecht: Bijleveld, 1988). Daarom zal ik ‘calvinisme’ gebruiken in de beperkte, godsdienstige betekenis.

26 De lutheranen, remonstranten, mennonieten, joden en een aantal orthodoxe calvinistische kerken waren de omvangrijkste van deze kerkgenootschappen.

27 C.N. Impeta, *Kaart van kerkelijk Nederland* (Kampen: Kok, 1961), 23. Impeta baseerde zich op het cijfermateriaal uit *Het nieuwe kerkelijk handboek*. De statistieken zijn van 1958 en verschillen enigszins van de volksstellingstatistieken van 1960.

28 Frank Huggett, *The modern Netherlands*, (New York: Praeger, 1971), 88; G.A. Irwin, ‘Patterns of voting behaviour in the Netherlands’, in Richard T. Griffiths, (red.), *The economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980), 211.

29 H. Faber, T.T. ten Have en R. Dijk, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1970), 30.

30 Geciteerd in Jan Rogier, ‘Pater Goddijn: Er is een grote tyrannie van de gelovigen. Ze houden verdomd veel tegen’, *Vrij Nederland*, 26 november 1966.

31 O. Schreuder, ‘Christelijk en on-christelijk Nederland: een diagnose’, *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 37, 1 (januari 1983), 20-39.

32 Drees was de eerste niet-kerkelijke premier (1948-1958) van Nederland; hij was lid van het Humanistisch Verbond, een kleine organisatie die in 1946 was opgericht tot stichting van niet-godsdienstige mensen.

33 J.A.A. van Doom, ‘Verzuiling: een eigentijds systeem van sociale controle’, *Sociologische Gids*, 3 (1956), 41-49.

34 Geciteerd in Anneke Ribberink, 'Afscheid van een truttigheidsimago. Vrouwengeschiedenis en de jaren vijftig', *Groniek*, 106 (1989), 53-54.

35 Tjitske Akkerman, Siep Stuurman, (red.), *De zondige Riviera van het katholicisme* (Amsterdam: SUA, 1985).

36 Daniël de Lange, 'Religion in the Netherlands: Churches in crisis - Dutch Catholicism', *Delta*, 9, 4 (winter 1966-1967), 22.

37 J. Plomp, *Een kerk in beweging: De Gereformeerde Kerken in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Kampen: J.H. Kok, 1987), 60-64; 70-71.

38 Ed Simons en Lodewijk Winkeler, *Het verraad der clercken: Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn: Ambo, 1987), 242.

39 Jan Roes, 'R.K. Kerk Nederland, 1958-1973', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum, 1973* (Nijmegen: KDC, 1973), 76.

40 Thijs Booy, *Morgen zal alles anders zijn* (Amsterdam: W. ten Have, 1967), 180.

41 Van de Pol, *Het einde van het conventionele christendom*, 61-63.

42 Veel hervormden voelden er niets voor hun overtuiging een volkskerk te zijn te laten vallen en de synode van 1952 bevestigde dit kerkelijk ideaal. Maar tegen 1960 werd dit ideaal door de hervormde theoloog J.C. Hoekendijk aangevallen. Hij beschouwde, geïnspireerd door Dietrich Bonhoeffers idee van een 'religieloos christendom', de volkskerk een anachronisme, een aspect van 'christendomheid' dat achtergelaten diende te worden in een wereld waarin 'de derde man' (de persoon die door een vaag christendom werd gevormd) vervangen was door 'de vierde man' (de persoon zonder religieuze wortels). Slechts door elk idee van een onafhankelijke en geïsoleerde kerk te verwerpen, kon de kerk een toekomst hebben. Zijn these werd scherp aangevallen door G.C. van Niftrik, een barthiaan van de oude school in de hervormde kerk, die deze verwerping van de culturele taken van het christendom beschouwde als het einde van het christendom zelf. Het debat over de volkskerk was nog niet ten einde; kerkgang en lidmaatschap bleven achteruitgaan in de hervormde kerk.

43 Uit het bevolkingsonderzoek van 1879 bleek dat 54% van de bevolking behoorde tot de hervormde kerk. In het bevolkingsonderzoek van 1971 bleek dit gedaald tot 23%.

44 E. Schillebeeckx, 'Zijn er crisis-elementen in katholiek-kerkelijk Nederland?', *Katholiek Archief*, 21, 11 (18 maart 1966), 348; en Schillebeeckx, 'Het nieuwe godsbeeld', 46.

45 Dijk, in Impeta, *Kaart van kerkelijk Nederland*, 5.

46 J.A. Bornewasser, 'Bernardus Alfrink, hoeksteen van een kerkprovincie', in J. Bluyssen, e.a., *Alfrink en de kerk, 1951-1976* (Baarn: Ambo, 1976), 69.

47 Gertjan Dijkink, *Beleidenissen: Politieke en ambtelijke cultuur in Nederland, 1965-1990* (Groningen: Styx, 1990), 25.

48 A. Fiolet, *Verdeelde christenen in gesprek* (Hilversum: Paul Brand, 1960); en *Onvermoed perspectief op de oecumene; poging tot integratie van het katholiek en reformatorisch belijden* (Hilversum: Paul Brand, 1963).

49 Roes, 'R.K. kerk Nederland, 1958-1973', 124.

50 Van Hees, 'Everyone's Bishop', 73.

51 Bernardus Alfrink, 'Gedachten over oecumene' [Uitgesproken in Washington voor Pax Romana op 24 juli 1964], in Alfrink, *Vragen aan de kerk: Toespraken van Kardinaal Alfrink in de jaren van het Concilie* (Utrecht/Baarn: Ambo/Bosch en Keuning, 1967), 213-214.

52 'Waarom één?', in De Achttien, *Van kerken tot kerk* (Amsterdam: W. ten Have, 1961), 24.

53 Plomp beschouwt 1961 als het keerpunt voor de GKN, deels vanwege de ervaring in New Delhi (*Een kerk in beweging*, 84). Voor het meest recente overzicht zie H.C. Engedijk, *De Gereformeerde Kerken in Nederland, deel 2: 1936-1975* (Kampen: J.H. Kok, 1992).

54 De Achttien, *Nieuw land* (Amsterdam: W. ten Have, 1965), 130; zie ook 'Gereformeerde dominee Sillevis-Smit: Gereformeerd-zijn is een sta-in-de-weg', *De Spiegel*, 15 juli 1967.

55 De Achttien, 'Waarom één?', 17.

56 A.A. van Ruler, *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome* (Nijkerk: Callenbach, 1965).

57 Zie Dick Schaap, Bert Pasterkamp, (samenst.), *De zaak Irene* (Amsterdam: ABC Boeken, 1964).

58 De nationale pers schonk aandacht aan een orthodox-protestantse gemeenschap in Zeeland, waar de naam van de 'Prinses Irene School' werd veranderd als gevolg van deze affaire. De anti-katholieke SGP beweerde steunbetuigingen te ontvangen van hen die misnoegd waren over de milde reacties van de andere protestantse partijen op de bekering; geciteerd in Jan Zwemer, *In conflict met de cultuur: De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992), 276.

59 Voor reacties, zie Schaap en Pasterkamp, *De zaak Irene*, 33-49; 59-70. Alfrink antwoordde dat er geen getuigen waren die konden aangeven op welke wijze Irene in 1939 was gedoopt, zodat hij besloot dat een 'voorwaardelijke' doop noodzakelijk was.

60 Dick Dijs, 'De beeldenstorm van ds. Taverne', *De Spiegel*, 18 november 1967 (Taverne werd geïnterviewd omdat hij een oecumenische dienst had verstoord); brief in *De Spiegel*, 6 januari 1968. Vele oudere burgers klaagden over de wijze waarop zij werden afgeschilderd.

61 F. Haarsma, 'Developments in the spiritual life of Holland, particularly in the Roman-Catholic church, in the past ten years', *Dutch Studies*, 3 (1977), 112; M.J.M. Loertzer, *'Zeker zou Jezus niet komen op de bruiloft van diegenen, die een gemengd huwelijk sluiten'*, ongepubliceerde doctoraalscriptie (Leiden: Universiteit van Leiden, mei 1991).

62 Herman de Liagre Böhl, 'Willem Banning in de Partij van de Arbeid: Een verloren strijd om de doorbraak', *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam: Wiardi Beekman Stichting/De Arbeiderspers, 1991), 72.

63 J.P.A. Mekkes, 'Heeft "christelijke politiek" een zin?', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 156-158.

64 De gereformeerde filosoof Herman Dooyeweerd - hij was waarschijnlijk de enige Nederlandse filosoof uit de twintigste eeuw met internationale bekendheid - heeft deze theorie uitgewerkt. Zie ook H.E.S. Woldring, D.Th. Kuiper, *Reformatorische maatschappijkritiek* (Kampen: J.H. Kok, 1980) voor een overzicht van de ontwikkeling van de gereformeerde maatschappijkritiek.

65 Geciteerd in W. Goddijn, *Katholieke minderheid en protestantse dominant* (Assen: Van Gorcum, 1957), 48-49. Goddijn deelde de mening van Zeegers en van vele KVP-politici dat de emancipatie nog steeds niet was afgerond.

66 Commissie Van der Grinten, *Staatkundige eenheid der katholieke Nederlanders* (Den Haag: Centrum voor Staatkundige Vorming, 1953).

67 Geciteerd in Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 224.

68 Geciteerd in Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren: Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam: Contact, 1991), 176.

69 C.J. Straver, *Een andere tijd vraagt een andere kerk: Verslag van een peiling* (Hilversum/Antwerpen: Paul Brand, 1963), 25-35.

70 De twee rapporten waren het resultaat van de bevindingen van de commissie-Beaufort uit 1951 (!), *De katholieke sociale organisaties van deze tijd*, en het uit verschillende delen bestaande *Welvaart, welzijn en geluk* (1960-1965), door twee 'progressieve' katholieken, Ponsioen (een academicus) en Veldkamp (een KVP-politicus). Zie Roes, 'R.K. Kerk Nederland, 1958-1973', 134-135.

71 Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 226-230.

72 'Herderlijk schrijven aan de katholieken in Nederland over de deelname aan de oecumenische beweging', *Analecta van het Aartsbisdom Utrecht*, 39 (1966), 207.

73 Herman Bakvis heeft reeds gewezen op de centrale rol die de bisschoppen speelden in het in stand houden van de katholieke zuil. Om meer ruimte te geven aan de wens tot grotere openheid trokken zij hun steun voor katholieke organisaties in. Zie Herman Bakvis, *Catholic power in the Netherlands* (Kingston/Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981), 119-121. Bakvis betoogt dat de bisschoppen de regels veranderden (dat deden ze vaker) om zo scheuring en een voortschrijdende verbreding van de generatiekloof te vermijden.

74 Daniël de Lange, 'De functie van de binnenkerkelijke kritiek in Nederland', in H. Goddijn en W. Goddijn, (red.), *De kerk van morgen: Een postconciliair toekomstbeeld van de katholieke kerk in Nederland* (Roermond/Maaseik: J.J. Romen en Zonen, 1966), 114.

75 Roes, 'R.K. Kerk Nederland, 1958-1973', 111.

76 *De Nieuwe Catechismus: Geloofsverkondiging voor volwassenen* (Utrecht, 1966). De catechismus, die door de Nederlandse bisschoppen was goedgekeurd, werd in 1968 door de Commissie van Kardinalen om verschillende redenen niet juist bevonden. De schrijvers van de catechismus antwoordden op de beschuldigingen in 1969 met hun *Witboek over De Nieuwe Catechismus* (Utrecht, 1969), waarin ze volhielden dat alleen de verouderde verklaringen waren aangepakt, maar dat de essentiële geloofswaarheden overeind waren gebleven.

77 Goddijn en Goddijn, 'De tweede emancipatie', in *De kerk van morgen*, 13.

78 De *vrijgemaakten* verwierpen het verzoenende voorstel omdat het te beperkt en te laat was. Na 1960 groeiden de twee denominaties steeds verder uit elkaar doordat de veel grotere GKN theologisch rekkelijker werd en de *vrijgemaakten* een eigen orthodoxe subcultuur opbouwden.

79 Koosje Koster, W.J. van Bennekom, e.a., *De kogel door de kerk* (z.p., 1965).

80 In antwoord daarop publiceerden boze tegenstanders *De kogel geketst*, waarin mensen die trots waren op hun gereformeerd-zijn werden geïnterviewd.
81 George Puchinger, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft: Meinema, 1966).
82 H.M. Kuitert, 'Kroniek: Is de gereformeerde wereld veranderd?', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (1966), 209-210. Dit is een herdruk van een rede gehouden op 9 september 1966.
83 Het geschil in 1926 werd de Geelkerken-affaire genoemd, naar de gereformeerde dominee die het letterlijke bestaan van de sprekende slang in twijfel had getrokken. Geelkerken en zijn navolgers, die vooral uit Amsterdam afkomstig waren, stapten uit de GKN. Het geschil omvatte uiteraard meer dan alleen de kwestie rond de sprekende slang, het ging in de grond om de historiciteit van de erfzonde en de betrouwbaarheid van de Bijbel als historisch boek.
84 J.E. Ellemers, 'Ontwikkeling van de samenleving', in G.A. Kooy, J.H. de Ru, H.J. Scheffer, (red.), *Nederland na 1945: Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980), 20-21.
85 Jan Peet, 'Tussen aanpassing en vernieuwing: Hoofdlijnen in de geschiedenis van het Nederlands Katholiek Vakverbond, 1963-1981', in Jan Roes, (red.), *Katholieke arbeidersbeweging: Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn: Ambo, 1985), m.n. 133-142.
86 Interview met Jan Bank, 19 februari 1992, Café Welling, Amsterdam. Bank, hoogleraar in geschiedenis, begon zijn loopbaan als journalist bij *De Volkskrant*.
87 J.M.M. van der Pluym, 'Vernieuwing', *De Volkskrant*, 25 september 1965.
88 Redacteur Bruins Slot veranderde zelf sterk gedurende de jaren zestig en werd veel actiever op politiek gebied. Zie J.A.H.J.S. Bruins Slot, *En ik was gelukkig* (Baarn: Bosch en Keuning, 1972), 195-212. Deze veranderingen worden ook in het boek, dat recent over *Trouw* verscheen, naar voren gehaald.
89 *De Spiegel* overleefde de ontzuiling niet. In 1968, in een tijd van dalende aanmeldingen, nam een jonge hoofdredacteur de leiding over die een 'nieuw begin' wilde maken. Hij verwierp de sentimentele trouw aan het verleden en dacht dat de tijd was aangebroken om de christelijke identiteit van *De Spiegel* af te schudden, want buitenstaanders beschouwden deze identiteit als 'vervelend, saai, vormelijk, schijnheilig, oerconservatief, onverdraagzaam...' (*De Spiegel*, 6 januari 1968). Binnen twee jaar bezweek het blad; het was er niet in geslaagd nieuwe abonnees te winnen en had veel oude van zich vervreemd. Een zelfde verhaal kan worden verteld van de tegenhangster van *De Spiegel*, de *Katholieke Illustratie*.
90 Zie A.F. Manning, *Katholieke Universiteit Nijmegen, 1923-1973: Een documentenboek* (Bilthoven: Ambo, 1974); E. Schillebeeckx, e.a., *Democratisering en identiteit: Beschouwingen over de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1968-1983* (Nijmegen/Baarn: Katholiek Studiecentrum/Ambo, 1983).
91 Voor een geschiedschrijving van de VU, zie *Wetenschap en rekenschap, 1880-1980* (Kampen: J.H. Kok, 1980).
92 Geciteerd in Ada P. Bolhuis, Johan Knigge, Rein Tromp, (red.), *Het nieuws opnieuw bekeken: Een overzicht van veertig jaar gereformeerde journalistiek* (Groningen: De Vuurbaak, 1984), 118.
93 Herman Wigbold, 'The shaky pillars of Hilversum', in Anthony Smith, (red.), *Television and public life: Studies in six European countries* (New York: St. Martin's Press, 1979), 206. Mirjam Prenger, die een studie doet naar de Nederlandse televisie in de jaren zestig, bevestigt dit; in 1966 probeerde de top van zowel de KRO als de VARA bepaalde programma's te reguleren, maar de richtlijnen werden al snel overtreden en nooit meer opgelegd. Zie ook Kees van der Haak en Johanna Spicer, *Broadcasting in the Netherlands* (Londen/Henley/Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977).
94 J.J. Woltjer, *Recent verleden: De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1992), 342. Voor een geschiedschrijving van de KRO over deze periode, zie A.F. Manning, *Zestig jaar KRO: Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn: Ambo, 1985), 241-333.
95 Dick Dijs, 'Rebellen in radioland', *De Spiegel*, 23 september 1967. In 1967 besteedde de NCRV zes van haar negenendertig radio-uren aan religieuze uitzendingen. De traditionelere katholieken probeerden ook hun eigen omroeporganisatie op te zetten, maar dit mislukte vanwege gebrek aan steun.
96 J.C.H. Blom, '"Het geloof van de radio op vrijdagavond". Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep, 1926-1968', in J.H.J. van den Heuvel, e.a., *Een vrij zinnige verhouding: De VPRO en Nederland, 1926-1986* (Baarn: Ambo, 1986), 120-138.

97 In 1969 verloor de VPRO nog steeds leden. De voorzitter Jan Kassies riep de VPRO op zich te richten op een 'fundamentele maatschappij-kritiek'. Hoewel de critici, die opmerkten dat de doelgroep dan slechts klein zou zijn, gelijk hadden, bleek deze loyaal en de VPRO overleefde. 'Situatie VPRO gezond maar weinig rooskleurig', *Het Parool*, 16 juni 1969.

98 Geciteerd in H.J.A. Hofland, *Opmerkingen over de chaos* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964), 112.

99 De invloed van confessionelen hing uiteraard af van de regio, in Amsterdam was hun overwicht bij voorbeeld veel minder groot. Toch kan in de afname van het aantal (op godsdienstig gebied) 'gemengde' huwelijken na de Tweede Wereldoorlog, hun invloed worden opgemerkt.

100 Willem Banning, *Ons socialisme* (Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1954), 60

101 C.P.M. Romme, *Katholieke politiek* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1953), 16; K. Ishwaran, *Family life in the Netherlands* (Den Haag: Van Keulen, 1959)

102 G.A. Kooy, 'Ontwikkelingen met betrekking tot de intieme levenssfeer', in Kooy, e.a., *Nederland na 1945*, 51-5

103 Sociologen zoals Norbert Elias hebben deze ontwikkelingen geïnterpreteerd als zijnde onderdeel van een eeuwenlang proces van formalisering en informalisering. Eén van Elias' Nederlandse studenten, Cas Wouters, heeft de informalisering rond seks en dood in Nederland bemerkt vanaf 1930 in *Van minnen en sterven: Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990).

104 R. Schippers, *De gereformeerde zede* (Kampen: J.H. Kok, 1954), 50.

105 A.J. Kret, 'Zedelijk leven', in Berghuis, *Anti-revolutionair bestek*, 191. Dominee Kret betreurde deze ontwikkeling en zag het als de taak van de ARP de moraal te verbeteren.

106 Vooral de abortuskwestie zou tot midden jaren zeventig nog veel verdeeldheid zaaien. Zie hoofdstuk vijf en zes.

107 Henk J. de Feijter, *Voorlopers bij demographische veranderingen* (Den Haag: NIDI, 1991).

108 In 1968 hield het tijdschrift *Margriet* een enquête over seks. De resultaten en de vergelijking met een onderzoek uit 1981 zijn te vinden in G.A. Kooy, *Sex in Nederland: Het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking* (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1983). De NVSH-statistieken uit 1969 zijn verzameld in NVSH, *Seksinfo: Facetten van de seksuele problematiek* (Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1969).

109 T. Beemer, 'De crisis van de moraaltheologie', in Goddijn en Goddijn, *De kerk van morgen*, 53.

110 Gerard van der Kroon, *In de woestijn van de moraal: Een documentaire over de katholieke moraal in Nederland in de jaren 1945-1965* (Utrecht: Ambo, 1965), 7-8.

111 Voor de ontwikkeling van de katholieke moraaltheologie, zie Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 63-72; 163-168.

112 J. Verrips, *En boven de polder de hemel: Een antropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1978), 195

113 C. Brinkgreve, M. Korzec, *'Margriet weet raad': Gevoel, gedrag, moraal in Nederland, 1938-1978* (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1978), 33.

114 Nienke Wessels, *Calvinisten over Wolkers: Reacties in calvinistische kringen op het literaire werk van Jan Wolkers in de periode 1961-1966*, ongepubliceerde doctoraalscriptie (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1982).

115 'Pittige discussies op Leeuwarder jeugddag', *Trouw*, 5 mei 1967.

116 Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 279; 284; 452n.

117 Kooy, 'Ontwikkeling met betrekking tot de intieme levenssfeer', 54.

118 Zie vooral Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie, *Deel 4: Derde plenaire vergadering - Zedelijke levenshouding, huwelijk en gezin, jeugd* (Amersfoort: Katholiek Archief, 1969), 6-87.

119 Het totale aantal priesters daalde van 13.570 (1965) tot 11.189 (1974). Na 1968 oversteeg het aantal ontslagnemingen door priesters het aantal inwijdingen; in 1965 waren er 237 inwijdingen, in 1972 slechts 27! Geciteerd in F. Haarsma, 'Developments in the Spiritual Life of Holland', 115

120 *Ambtscelibaat in een veranderende kerk: Resultaten van een onderzoek onder alle priesters, diakenen en subdiakens in Nederland* (Amersfoort: Katholiek Archief/PINK, 1969), m.n. 169-174. Het rapport bepleitte de beëindiging van het verplichte celibaat.

121 Geciteerd in Anneke Ribberink, 'Afscheid van een truttigheidsimago. Vrouwengeschiedenis en de jaren vijftig', *Groniek*, 106 (1989), 43

122 Statistieken van de Nationale Vrouwenraad, geciteerd in *Algemeen Dagblad*, 9 november 1966. De cijfers onthullen ook andere aspecten van de Nederlandse samenleving, zo was het aantal werkende, gescheiden vrouwen heel laag (22.500).
123 Geciteerd in Jet Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2 (1992), 219.
124 Schippers, *De gereformeerde zede*, 62.
125 Voor de opkomst van de 'individuele ontplooiing' en de rol van vrouwen, zie J.C.H. Blom, 'Het harmonisch gezin', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 108 (1993), 28-50.
126 Saskia Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk. De politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode 1948-1973', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2, (1992), 164-165.
127 W. de Ru Schouten, 'Nuttig rapport van de Gezinsraad', *NRC*, 8 oktober 1966.
128 Bevindingen van Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse', 218-234.
129 Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse', 218-234.
130 Dit was de mening van de socialistische wetenschapper Hilda Verwey-Jonker, 'De emancipatiebewegingen', in Den Hollander, *Drift en koers*, 117-125. De Nederlandse schrijfster Hella Haasse merkte in 1958 op dat de progressieve sociale wetgeving in Nederland belette dat vrouwenemancipatie werd gekoppeld aan sociale kwesties. Zie Haasse, 'Dutchwoman', *Delta*, 1, 3 (1958-1959), 89.
131 Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk', 165-171.
132 Technisch gesproken was de stemming van de synode uit 1967 een voorlopige uitslag, die bevestigd moest worden in 1969. In 1970 werden in de GKN alle ambten formeel voor vrouwen opengesteld. De hervormde kerk had al enige jaren daarvoor vrouwen toegelaten tot het ambt. De Gereformeerde Bond in de hervormde kerk, die van de losse structuur van de NHK profiteert, bevestigt nog steeds geen vrouwen in de kerkelijke ambten.
133 Joke Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', *De Gids*, 130, 9/10 (november 1967). Het essay van Kool-Smit was het enige werk dat blijvende roem en invloed zou behalen.
134 Kool-Smit, 'Het onbehagen bij de vrouw', 267-268.
135 In MVM hadden een groot aantal mannen zitting genomen, maar hoewel ze de organisatie nooit zouden verlaten, namen vrouwen steeds meer de leiding op zich, daar ze de mannen wantrouwden vanwege de autoritaire trekjes die ze in hen ontdekten.
136 Anneke Ribberink, 'Radicaal maar toch redelijk. Het ontstaan van de actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM)', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 3 (1989-1990), 31-51.
137 Dit heeft veel overeenkomst met de zienswijze van Marijke Mossink en Saskia Poldervaart: pas wanneer mannen en vrouwen samen in ogenschouw werden genomen (en elkaar niet beschouwden als de geheel 'andere') was de opkomst van een kritische houding tegenover mannelijke onderdrukking mogelijk, zoals dat gebeurde in 1967. Marijke Mossink, 'Mannen over de taak der vrouw voor de vrede', *Het twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen: SUN, 1991), 126-127; Poldervaart, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk', 178-182.
138 Joke Kool-Smit, 'De man, de vrouw en de symmetrie', in Kool-Smit, *Hé zus, ze houen ons eronder* (Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1967), 82-83.
139 Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse', 218-234.
140 G.C. van Niftrik, 'De geschiedenis van een domineesdochter', in *Ex auditi verbi: Theologische opstellen aangeboden aan Prof. dr. G.C. Berkouwer* (Kampen: J.H. Kok, 1965), 117-123. Van Niftrik leverde kritiek op diegenen die ethiek niet in de natuur wilden gronden.
141 Zie bij voorbeeld Daniël de Lange, *Het woord in de tijd: Een luisterproef* (Baarn: Bosch en Keuning/Oekumenisch Aktie Centrum, 1969), 87.
142 W. Albeda, e.a., 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 37 (1967), 102.
143 Zie H.A.M. Fiolet, 'Vaticanum II als uitgangspunt van een vernieuwde geloofsbezinning', in Fiolet e.a., *Revolte in de theologie*, 104-115.
144 C. Augustijn, 'Politiek relevante ontwikkelingen in de theologie', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 204.
145 Voor een nauwkeurig voorbeeld hiervan, zie de openingsrede van kardinaal Alfrink tijdens de plenaire vergaderingen van het Pastoraal Concilie, 3 januari 1968 in W. Goddijn, e.a., *Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie*, vol. 2 (Amersfoort: Katholiek Archief, 1968), 89-96.

146 Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, *Klare wijn: Rekenschap over geschiedenis, geheim en gezag van de Bijbel* (Den Haag: Boekencentrum, 1967), 245, 251-252. Het hele rapport is een klassieke tekst wat betreft de thema's van dit hoofdstuk; noties over het einde van het tijdperk, over solidariteit en oecumenische gedachten zijn door heel het rapport te vinden.
147 W.C.D. Hoogendijk, *De samenleving vernieuwen* (Den Haag: ARJOS, 1967), 21-23; 49-58.
148 Voor invloedrijke katholieke, hervormde en gereformeerde varianten op de revolutie, zie De Lange, *Het woord in de tijd*; G.H. ter Schegget, *Beroep op de stad der toekomst: Ethiek van de revolutie*. (Haarlem: De Erven F. Bohn, 1971); J. Verkuyl, H.G. Schulte Nordholt, *Verantwoorde revolutie: Over middelen en doeleinden in de strijd om transformatie van samenlevingen* (Kampen: J.H. Kok, 1968). Steeds vaker verwerkten christelijke theologen joods-messiaanse gedachten in hun toekomstverwachtingen; dit is bij voorbeeld evident bij Ter Schegget.
149 A.J. Raster, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: J.H. Kok, 1974), 358-359.
150 In 1970 geloofde drieëndertig procent van alle kerkleden in het bestaan van de duivel en eenendertig procent geloofde in het bestaan van de hel, in 1966 waren dit respectievelijk nog drieenvijftig en achtenveertig procent. De aanvaarding van andere minder onplezierige leerstellingen gingen minder dramatisch omlaag. Geciteerd in Middendorp, *Ontzuilling, politisering en restauratie in Nederland*, 183.
151 Interview met Herman Wiersinga, 19 november 1992.
152 Herman Wiersinga, *De verzoening in de theologische discussie*, proefschrift (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1971); zie ook Wiersinga, *Verzoening als verandering: Een gegeven voor menselijk handelen* (Baarn: Bosch en Keuning, 1972).
153 De pijnlijke herinneringen aan 1944 (de kerkscheuring) bleken in zijn voordeel uit te pakken. Het feit dat de GKN Wiersinga's standpunten, hoewel ze die niet omhelsde, wel tolereerde, toont aan hoe sterk de GKN zelf was veranderd, zowel in theologie als in gedrevenheid.
154 De Kadt, *Ketterse kanttekeningen*, 9-10.
155 Geciteerd in Martin van Amerongen, Igor Cornelissen, *Tegen de revolutie: Het evangelie! Het kerkvolk in de Nederlandse politiek of: Het einde van een christelijke natie* (Amsterdam/Brussel: Paris-Manteau, 1972), 149.
156 Otto de Jong, ‘Religion in the Netherlands: Churches in crisis - Dutch protestantism’, *Delta*, 9, 4 (winter 1966-1967), 14.
157 Rogier, ‘Pater Goddijn’ *Vrij Nederland*, 26 november 1966, 9. Volgens Pater Goddijn gaf een hechte traditionele achterban deze elites juist gelegenheid hun experimenten uit te voeren.
158 Haarsma, ‘Developments in the spiritual life of Holland’, 123.
159 Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 366-367.
160 Gerard Dekker, *De stille revolutie* (Kampen: J.H. Kok, 1992), 58-60.
161 Dekker, *De stille revolutie*, 34.
162 Van Amerongen, Cornelissen, *Tegen de revolutie: Het evangelie!*, omslag; 7-11.
163 Zie voor een korte beschrijving van de affaire-Schillebeeckx, Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 236-237. Het onderzoek van Schillebeeckx, professor in Nijmegen, vond in beslotenheid plaats - een belediging voor katholieken die openheid en democratie waren gaan waarderen. De hele theologische faculteit diende bij Rome protest in.
164 Later werd Simonis aartsbisschop van Utrecht en verving hij Willebrands als hoofd van de Nederlandse bisschoppen. De robuuste woorden en daden van Gijsen om de kerk weer terug te brengen naar een traditionelere katholicisme maakten hem niet geliefd en hij nam in 1993 ontslag, waarschijnlijk onder druk van een in verlegenheid gebracht Vaticaan.
165 Nog in 1969 had ruim tachtig procent van de Nederlandse katholieken een goede dunk van Alfrink en zijn bisschoppen.
166 Het duidelijkste voorbeeld was ‘Sleur de kerk uit haar sleur’, een zeer kritische verklaring van de katholieke jeugd, die werd behandeld op de plenaire vergaderingen. Het officiële rapport over de jeugd werd als gevolg hiervan verworpen.
167 Dean Kelley, *Why conservative churches are growing* (Macon: Mercer University Press, 1986).

4 Homo ludens in opstand

> ‘Mijn God is kennelijk niet de God van Nederland, of zoals onze grote schrijver Nescio hem in zijn onsterfelijk verhaal *Dichtertje* noemt: “de God van je tante, die zei, dat je moest groeten als je langs het huis van je baas kwam, (...) ook al zag je niemand, je kon nooit weten wie 't zag.”’
> - Gerard K. van het Reve, 1967[1]

Op 4 januari 1964, zaterdagavond om vijf over tien, zond de VARA de derde aflevering uit van *Zo is het toevallig ook nog 's een keer*. Dit satirische televisieprogramma was de Nederlandse versie van *That Was The Week That Was (TWTWTW)*, een produkt van de BBC uit het begin van de jaren zestig. De programmamakers, aangevoerd door Jan Blokker, Rinus Ferdinandusse en Dmitri Frenkel Frank, waren geen vaste medewerkers van de VARA, maar freelancers die genoeg hadden van het fatsoen dat de omroeporganisaties vertoonden. Hun eerste uitzending had reeds veel brieven opgeleverd van televisiekijkers. Maar dat bleek nog niets te zijn vergeleken met de lawine van reacties die loskwam na het programma van 4 januari, dat door ongeveer viereneenhalf miljoen Nederlanders, bijna veertig procent van de totale bevolking, werd bekeken.[2]

Het provocerende gedeelte duurde niet lang; commentator Peter Lohr sprak in de tale Kanaäns van een nieuwe, oecumenische religie met miljoenen toegewijde en in vervoering gebrachte discipelen. Die religie, bleek al snel, was het televisiekijken en het beeld was God. Oud- en nieuw-testamentische teksten vervlechtend tot een parodie reciteerde Lohr:

> ‘...in den beginne was het beeld en het beeld was goed en het beeld is goed. Komt allen tot het beeld, die belast en beladen zijt, want het beeld zal u rust geven.’

> ‘Gij zult geen ander tijdverdrijf kennen dat het kijkbedrijf, gij zult u geen afgodsbeelden maken dan de beelden van het beeld, gij zult niet naar uwen naasten kijken gelijk uw naaste niet kijkt naar u, maar bovenal: gij zult de knop geenszins omdraaien, want dit is het beeld een gruwel.’

> ‘En zo won dit machtig geloof elke dag nieuwe discipelen, die gelijk met hun broeders en zusters neerknielen voor het beeld, en bidden: Geef ons heden ons dagelijks programma. Wees met ons, o beeld, want we weten niet wat we zonder u zouden moeten doen.’[3]

In Engeland had een vergelijkbare TW3-parodie nauwelijks deining veroorzaakt, maar in Nederland brak een storm van kritiek los. De programmamakers hadden twee kardinale regels van de Nederlandse samenleving geweld aangedaan. Meer dan de Engelsen en de Amerikanen keurden de Nederlanders het bespotten van de Almachtige af; zelfs hoog opgeleide ongelovigen achtten het ijdel of irrelevant gebruiken van Gods naam onbehoorlijk. Voor veel Nederlanders was het vergelijken van de televisie met God regelrechte godslastering.[4] Ten tweede braken de programmamakers met de ongeschreven regel dat de omroeporganisatie van een bepaalde subcultuur de leden van andere subculturen niet beledigt - een uitbreiding van het leven-en-laten-leven-pluralisme dat Nederlandse politici in stand hielden.[5] Dat de seculiere, socialistische VARA een godsdienstige parodie had uitgezonden waarin geen respect was getoond voor de heilige symbolen van anderen, werd door veel Nederlanders beschouwd als een aanval op het burgerlijk fatsoen.[6] In een hoofdartikel van *Elseviers Weekblad* werd de programmamakers een ouderwets, antigodsdienstig vooroordeel verweten, dat in de nieuwe tijd van oecumene misplaatst was.[7]

Ook bij de centrum-rechtse regering werden protesten ingediend. De volgende dag, zondag, lieten enige ministers publiekelijk hun afkeuring blijken. Dat was een ongewone gebeurtenis, daar de regeringsfunctionarissen in Den Haag de zondagsrust meestal in acht namen.[8] Theo Bot, KVP-minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, zag zich door de coalitieleiders al snel gedwongen de VARA te berispen op grond van artikel 20 van het Televisie Accoord. Hoewel hij het voorval scherp afkeurde - hij noemde het programma ondermijnend voor de goede zeden en de openbare orde[9] - weigerde hij verdere stappen te ondernemen, om de zorgvuldig opgebouwde autonomie van de verzuilde structuren niet aan het wankelen te brengen, en de VARA ontsnapte aan overheidsmaatregelen.[10] De directeur van de VARA, J.W. Rengelink, distantiëerde zich van de inhoud van het programma, maar stelde zich tegelijkertijd standvastig op tegenover kritiek van de overheid.[11] Nationale en regionale kranten, vooral de kranten met een godsdienstige binding of een antisocialistische instelling (zoals *De Telegraaf*), verwensten de VARA en de programmamakers. Zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de gereformeerde kerken spraken openlijk hun afkeuring uit.

Veel gewone Nederlanders waren er nog minder over te spreken. De programmamakers ontvingen honderden brieven waarin vaak de meest afschuwelijke aantijgingen werden gedaan, soms zelfs venijnig antisemitisch.[12] Vooral de presentatrice van *Zo is het*, Mies Bouwman, kreeg veel kritiek te verduren. In 1962 had Mies Bouwman de televisiemarathon *Open Het Dorp* van de AVRO gepresenteerd, waardoor miljoenen guldens werden bijeengebracht voor gehandicapten. Door haar onbevlekte reputatie was ze één van de geliefdste mensen in Nederland geworden, een overweldigende ervaring die haar ertoe bracht mee te doen met het ironische *Zo is het*.[13] Duizenden voelden zich verraden toen Bouwman, opkomend na Lohr, leek te meesmuilen. Veel kijkers beschimpten haar in hun brieven; in één brief werd ze zelfs een 'Ielijke, vuile jodin' genoemd.[14] Veiligheidsagenten moesten worden aangesteld om enkele programmamakers, onder wie Bouwman (die het programma als gevolg van de dreigingen de rug toekeerde) te beschermen.

Maar de voorstanders van het programma gingen al snel in de tegenaanval. De vijandige brieven die werden gepubliceerd brachten velen van hen die door de uitzending waren beledigd, in verlegenheid. Honderden brieven kwamen binnen als reactie op alle negatieve brieven, om de VARA steun te betuigen.[15] Ook enige confessionele geestelijke leiders, zoals bisschop Bekkers en de gereformeerde dominee Kuitert, maakten zich meer zorgen over hun schijnheilige kudde dan over het programma. De opwinding nam langzamerhand af en hoewel verschillende televisieprogramma's nog verontwaardiging zouden wekken, zou geen enkel programma meer de felle protesten oproepen die oplaaiden na de *Zo is het*-uitzending van 4 januari 1964.

De aanval van 'bekrompen, christelijk Nederland', zoals één van de VARA-aanhangers de boze briefschrijvers karakteriseerde[16], was afgeslagen en in diskrediet gebracht. De *Zo is het*-affaire bleek in dit opzicht een keerpunt. De milde, vaag-christelijke, burgerlijke cultuur van de naoorlogse periode gaf snel terrein prijs aan de vrijere en minder eerbiedige culturele norm die door de programmamakers naar voren was gebracht. Commentatoren ontdekten al snel dat de 'conservatieve', protesterende Nederlanders aan de verliezende kant stonden in deze culturele strijd. De katholieke wetenschapper B. Delfgaauw schreef de venijnige reacties toe aan de onzekerheid van de gelovigen die werden geconfronteerd met steeds meer ongeloof en met veranderingen in hun eigen kerken.[17] Ook Harry Mulisch gaf zijn mening te kennen. In een weerlegging van de kleinerende opmerkingen die veel christenen plaatsten over *Zo is het*, schreef de zesendertigjarige auteur:

> ‘Het is úw taak om met die haat van uw medestanders in het reine te komen en de werkelijke achtergronden ervan op te sporen (...) En u zult dat moeten doen in het sombere besef, dat uw jarenlange pogingen om het christendom weer op de been te helpen, ongedaan zijn gemaakt. U bent oude mensen. Uw gekwetstheid en uw haat zijn ons te oud. Zelfs uw goede eigenschappen, die vooral uit voornemens bestaan, zijn ons te oud. U bent te oud voor ons. Nog 25 jaar en u bent goddank uitgestorven.’[18]

Mulisch geeft hier uitdrukking aan de ‘grote scheiding’ van de jaren zestig, die alternerend wordt beschreven als een wereldomspannend conflict tussen links en rechts, tussen jong en oud, tussen tegencultuur[19] en status quo - anders gezegd, tussen opstandelingen en ‘het systeem’. Het is niet onlogisch de heibel rond *Zo is het* te zien als de eerste strijd in een reeks scherpe culturele en politieke conflicten waardoor Nederland (en het Westen in het algemeen) in de jaren zestig werd bevangen. Populaire verhandelingen over de jaren zestig interpreteren dit conflict dan ook als ten diepste een generatieconflict.[20] Dat er stevige botsingen plaatsvonden kan niet worden ontkend, maar was er werkelijk sprake van een diepe culturele kloof? Of zou het juist de *overeenkomst* tussen de dominante cultuur en de tegencultuur kunnen zijn waardoor wordt verklaard (a) de opkomst van de tegencultuur in de jaren zestig en (b) haar aanzienlijke succes in het veranderen van het culturele klimaat?

In Nederland speelden verschillende factoren een rol in het welslagen van deze tegencultuur, die misschien in andere landen minder duidelijk naar voren kwamen. Ten eerste richtte de Nederlandse politieke cultuur, volgens eeuwenoude traditie, zich niet op het uitsluiten, maar op het incorporeren van minderheidsgroeperingen in haar pluralistische consensussysteem (zie inleiding). Protestbewegingen als de provo's, kabouters en Dolle Mina's, om nog niet te spreken van meer apolitieke groeperingen, zagen talloze (soms ongewenste) mogelijkheden om in de dominante cultuur te integreren.

Ten tweede was de tegencultuur, die zich vooral in Amsterdam manifesteerde, minder *politiek-geladen* dan de tegenculturen die zich in Berlijn, Parijs, San Francisco en New York deden gelden. Hoewel speelse elementen een groot deel van de tegencultuur in het Westen karakteriseerde, werd het vaak vervlochten met een ‘revolutionaire’ politiek. Dit was niet zozeer het geval in Nederland, waar het spel overheerste. De eigenaardige kracht van de Nederlandse protesttraditie, die in haar utopische doelstellingen zowel minder theoretisch als minder totalitair was, droeg daar sterk aan bij. De Nederlandse bescheidenheid, van essentieel belang voor de concensuspolitiek, zet niet werkelijk aan tot felle protesten of

pretentieuze doelstellingen; droge humor en zelfspot worden meer gewaardeerd. Een zekere speelsheid verzachtte dus de politieke praktijk.[21] Nog belangrijker was dat Nederland, in tegenstelling tot de Verenigde Staten, Frankrijk en West-Duitsland, geen land was met een aanwijsbare sociale, politieke of economische crisis.[22] De provo Duco van Weerlee merkte dit ook op, toen hij in 1966 schreef dat het huwelijk van prinses Beatrix met Claus von Amsberg een godsgeschenk was voor de provo's; als Claus niet had bestaan, zei hij, dan was het noodzakelijk geweest om hem uit te vinden.[23] Ook was er geen onaangenaam, onbeslist verleden of heden dat in landen als Amerika (Vietnam) en de Bondsrepubliek (het Nazi-verleden) aanleiding gaf tot polarisatie. Eigenlijk werd Nederland door veel jongeren beschouwd als een onbeduidend landje, niet waard om tegen te protesteren in een wereld die zo vol was van groter onrecht. In plaats daarvan concentreerden zij zich op de kleinburgerlijkheid van de Nederlanders. Nederland was een land dat niet zo zeer gerechtigheid, als wel cultuur miste. In deze omgeving was de tegencultuur minder bedreigend, omdat zij de politieke geslepenheid miste die, impliciet of expliciet, inherent was aan de tegenculturele bewegingen elders. Hierdoor werd de tegenculturele beweging voor het Nederlandse burgerlijke gezag aanvaardbaarder.

Ten derde, en dat is het belangrijkste punt, kon de Nederlandse tegencultuur munt slaan uit de overtuiging van veel Nederlandse geestelijken, intellectuelen en politici dat *Zo is het* en de provo's, ondanks hun twijfelachtige aanpak, eigenlijk gelijk hadden met hun kritiek op de Nederlandse samenleving. Voor de Nederlandse gezagdragers, die hun best deden om open te zijn, gold de samenleving als te materialistisch, te bekrompen en te kleinburgerlijk. De televisierel van januari 1964 scheen dit beeld slechts te bevestigen. De tegencultuur maakte dus gebruik van de zelfkritiek van de dominante cultuur en bouwde daarop voort. Jonge tegenculturele opstandelingen waren, in dit opzicht, weinig meer dan de radicale incarnaties van de burgerlijke zelfkritiek.

Het onderscheid tussen de 'dominante' cultuur en de 'tegencultuur' was dus niet altijd even goed te maken. Dit blijkt alleen al uit de leeftijd van de programmamakers van *Zo is het*; de meesten waren boven de dertig. Tot welke 'generatie' behoorden zij eigenlijk? Waren zij deel van de gevestigde orde, waren zij 'dertig-plus'-journalisten, of maakten zij deel uit van de jeugdrebellie?[24] Omdat ze zowel tot de oudere als tot de jongere generatie behoorden, werd de kritiek van protestgroeperingen door Nederlanders in leidinggevende posities vrij goed ontvangen. Die waren niet alleen bestand tegen de 'opstand van de *homo ludens*'[25], ze pasten zich

zelfs aan. Zo kon Nederland in het algemeen, en Amsterdam in het bijzonder, de speeltuin van Europa worden.

Een nieuw kosmopolitisch ideaal

Hoewel enkele Nederlandse calvinisten in het midden van de eeuw Nederland nog steeds aanprezen als het Israël van het Westen, beschouwden veel Nederlandse kunstenaars het al snel als het land van de Filistijnen, een land verstoken van esthetische smaak en culturele verfijndheid. Na de oorlog leek de Nederlandse creativiteit nog steeds voornamelijk tot uitdrukking te komen in twee zeventiende-eeuwse steunpilaren: het landschapschilderij en het sonnet. Parijs diende, net zoals het dat was voor Van Gogh en Van Dongen, als vluchthaven voor naoorlogse Nederlandse dichters, kunstenaars en schrijvers - van wie Simon Vinkenoog waarschijnlijk de bekendste was. Nederlandse kunstenaars en schrijvers wilden de Nederlandse 'kleinburgerlijkheid', die zij zo verafschuwden, overstijgen en lieten zich sterk inspireren door Franse[26], Duitse en Amerikaanse artiesten. Nederland werd een land waar, om een deskundige te citeren, een 'geweldige openheid' was voor buitenlandse invloeden.[27]

Maar in de jaren vijftig was er verandering op til. Een nieuwe generatie vernieuwende dichters ontving, waarschijnlijk tot haar eigen verbazing, ineens in brede kring erkenning en roem. Gezamenlijk stond zij bekend als de *Vijftigers*. Vinkenoog, Remco Campert, en Lucebert (Lubertus Jacobus Swaanswijk), om slechts de bekendsten te noemen, maakten deel van hen uit. De aanspraak van de *Vijftigers* op vernieuwing werd in twijfel getrokken[28]; zij waren voornamelijk modernisten die symmetrie en traditionele lyriek verwierpen. De *Vijftigers* kwamen in opstand tegen het 'provincialisme' van de Nederlandse samenleving - dat zij met modernistische, 'internationale' ideeën en technieken probeerden te bestrijden - en tegen de sociale gelijkvormigheid in Nederland, die in hun ogen werd gesymboliseerd door het sonnet.[29] Hun rode draad was persoonlijke vrijheid. Al snel ontvingen ze loftuitingen van critici en lezerspubliek en werden ze geaccepteerd door de literaire gevestigde orde (een prestatie waardoor jongere dichters en lezers hen spoedig begonnen te wantrouwen[30]). Totdat ze in de jaren zestig door de opkomst van een nieuwe generatie 'realistische' dichters, zoals Armando, Cornelis B. Vaandrager en Hans Verhagen (die veel minder werden gelezen dan de *Vijftigers*)[31], aan het oog werden onttrokken, vonden deze vrijgevochten dichters weerklank bij een groot lezerspubliek, waaronder duizenden leerlingen die hun poëzie lazen in goedkope pocketboeken met een grote oplage. Het is moeilijk

voor te stellen dat aan het einde van de jaren vijftig beatnikdichters gelezen zouden worden op Amerikaanse scholen; dat het wel gebeurde in Nederland geeft aan hoe vroeg opstandige ideeën en stijlen al binnen de 'dominante' cultuur werden geaccepteerd.

In het begin van de jaren zestig namen prozaschrijvers het vaandel (en de aandacht van de media) over van de dichters. Al in de jaren vijftig bestond een getalenteerde 'realistische' traditie, met Anna Blaman, Willem Frederik Hermans en Gerard K. van het Reve in de voorhoede.[32] Deze realisten presenteerden zichzelf als iconoclasten; Hermans werd aangeklaagd voor (en vrijgesproken van) het beledigen van Nederlandse katholieken in 1951, en tegen Van het Reve werd in 1966 een proces aangespannen wegens godslastering (zie hoofdstuk vijf).[33] Ondanks dat overschaduwde Jan Wolkers hen allen in grootschalige populariteit en ongekend succes. Hoewel veel Nederlanders de seks- en sterfscènes schandalig vonden, werden *Kort Amerikaans* (1962)[34] en andere boeken van zijn hand grif gelezen, vooral door de jongeren (zie hoofdstuk drie). Het succes van Wolkers werd slechts door Jan Cremers *Ik Jan Cremer* (1964) overtroffen. Deze 'schelmenroman', waarin de hoofdfiguur zichzelf zonder remmingen opdringt aan een wereld die hem moreel kapotgemaakt heeft, was controversieel vanwege de seksuele grofheid en de scatologische onbehouwenheid. Zelfs de redacteur W.H. Nagel (van de *De Bezige Bij*) vond het persoonlijk te ver gaan: 'zes pagina's over schijten' vond hij te veel.[35] Maar het boek was een geweldig succes, vooral onder de jongeren; *De Bezige Bij* verkocht de fenomenale hoeveelheid van tweehonderdduizend exemplaren in twee jaar tijd[36], en het boek van Cremer was het gesprek van de dag.

In al deze literaire doorbraken was maar weinig 'geëngageerdheid' te bespeuren, weinig protest tegen sociaal en politiek onrecht. Hoewel een aantal schrijvers het leed dat de oorlog teweeg had gebracht laakten, bekritiseerden zij slechts zelden de maatschappij waarin ze leefden. Volgens een commentator verschilden Nederlandse intellectuelen in dat opzicht sterk van hun Belgische, Franse en Amerikaanse collega's. Harry Mulisch, die in de loop van de jaren zestig steeds meer politiek geladen boeken schreef, was de enige uitzondering van betekenis.[37] Maar zelfs Mulisch richtte zich vooral op de internationale politiek; hij was tegen het eind van de jaren zestig een fel verdediger van Fidel Castro. Slechts één van zijn boeken in de jaren zestig was gewijd aan binnenlandse politiek, *Bericht aan de rattenkoning* (1966).[38] Hoewel in de loop van de jaren zestig 'engagement' steeds meer een literair thema werd[39], kwam een stroom van krachtige protesten in de Nederlandse samenleving nooit van de grond. De literair-criti-

cus Aad Nuis schreef in 1968 dat Nederlandse schrijvers waren geïnteresseerd óf in hun innerlijke strijd óf in de problemen van de wereld, maar niet in de Nederlandse samenleving, waarvan Nuis zelf dacht dat zij 'wel een geschikt doelwit voor tirades over haar bekrompenheid' zou zijn.[40] Nuis streed voor binnenlandse politieke vernieuwing; zijn verwijt is dus begrijpelijk. Maar in de ogen van de meeste literatoren was de Nederlandse samenleving uiterst provinciaal en saai; zij waren bereid om de bekrompen bewoners te tergen, maar er leek bar weinig te zijn in Nederland waarover werkelijk iets zinvols viel te schrijven. Cremer verliet Nederland in 1965 en vertrok naar New York, klagend over de 'spruitjeslucht', waarmee hij doelde op de verziekte, kleinburgerlijke deugdzaamheid van Nederland.[41] De Nederlandse auteurs van de jaren vijftig en zestig uitten vaker culturele minachting dan politieke woede; een houding die door veel Nederlanders zou worden overgenomen.

Nederlandse naoorlogse kunstenaars waren meer in politiek geïnteresseerd, een resultaat van de invloed van de internationale kunstwereld. Maar ook bij hen kwam het kosmopolitisch ideaal sterk naar voren en zij vermeden over het algemeen de zware politieke teneur die vaak in modernistische kunst te signaleren is. Meer dan elders had de kunst in Nederland een sterk traditionele inslag behouden, zelfs over de jaren vijftig heen[42], ondanks de pogingen van de Nederlandse kunstenaars van COBRA om een avant-garde-beweging in hun eigen land tot bloei te brengen.[43] De musea schrokken terug voor abstracte, experimentele kunst en de meeste kunstacademies hadden een zeer traditionele aanpak.[44] De enige moderne Nederlandse schilders in de jaren vijftig waren humanistische 'realisten' die vorm wilden geven aan het lijden dat door de oorlog was teweeggebracht. Het bolwerk van modernisme in Nederland was het Stedelijk Museum van Amsterdam, dat onder leiding stond van Willem Sandberg (1945-1962) en een aanzienlijke subsidie ontving van de gemeente.[45] Sandberg was een uitgesproken kosmopoliet; een man met een brede interesse en een zeer uitgebreid netwerk van buitenlandse contacten. Hij had zich tot doel gesteld de nieuwste doorbraken in de kunstwereld binnen de muren van het Stedelijk Museum te brengen.[46] Links als hij was, zag hij kunst als een uiting van protest tegen de status quo, en organiseerde hij in 1959 'Vitaliteit in de kunst', een expositie van internationale expressionisten.

Na 1960 bleef het Stedelijk Museum van Amsterdam de trend bepalen, zo opende het in 1964 de eerste Europese pop-art-tentoonstelling. Maar tegen die tijd was het Stedelijk Museum niet meer het enige bolwerk van moderne (op dat moment eigenlijk 'antimoderne') kunst. Ineens was cre-

ativiteit 'in'. De in Nederland invloedrijke 'Nul Beweging'[47], bestaande uit bekende dichters en kunstenaars, wilde de afstand tussen kunst en realiteit tenietdoen; creativiteit zou alle mensen aan moeten spreken. Kunst was gedemocratiseerd: het appreciëren van kunst, het aanschaffen van kunst en zelfs het vervaardigen van kunst oefenden ineens grote aantrekkingskracht uit op duizenden nieuwelingen. De ontwikkelingen binnen het kunstleven in Leiden zijn illustratief. In 1961 kon in het lokale museum nog 'Negen tekenaars van Leiden' met keurige conventionele landschappen worden bezichtigd.[48] Al snel zouden de Leidse kunstenaars hun stijl veranderen. Als één man leken zij op zoek te zijn naar nieuwe vormen van expressie.[49] Twee veelbelovende kunstenaars, Jan Maaskant en Kees Buurman, beiden opgegroeid in een calvinistisch milieu waar weinig aandacht was voor kunst, namen afstand van de figuratieve schilderkunst en drukten zich tegen 1967 uitsluitend uit in abstracte vormen. De beeldend kunstenaar Maaskant streefde naar koele, geometrische rationaliteit en Buurman liet zich inspireren door het Zen Boeddhisme.[50] Leiden was geen bakermat van de nieuwe avant-garde; volgens Buurman waren de kunstenaars in Leiden eerder gedreven door de wens bij te blijven bij de ontwikkelingen die zich elders voordeden.[51] Nederlandse kunstenaars probeerden dus te wedijveren met de grote, wereldwijde avant-garde-beweging, waarvoor de in nevelen gehulde Nederlanders te lang blind waren gebleven. Het begin van de jaren zestig was een renaissance voor de Nederlandse conservators en kunstenaars die werelden hadden ontdekt buiten de smalle grenzen van hun eigen land en reikhalzend uitkeken naar de nieuwste stijlen uit Amerika, Duitsland en Frankrijk.[52]

Door deze renaissance stimuleerden Nederlandse kunstenaars de sociale waardering voor creativiteit en een kosmopolitische instelling. In een maatschappij met vrije tijd en financiële zekerheid viel de nadruk op het belang van creativiteit in goede aarde. Tegen het midden van de jaren zestig maakten vooraanstaande politici zich sterk voor de ontwikkeling van een 'culturele democratie', waarin gewone mensen, vervreemd van zichzelf in een bureaucratische, moderne wereld, vrij zouden zijn om zichzelf op creatieve wijze te uiten.[53] Avant-garde-denkbeelden over kunst waren dus doorgedrongen tot in de gematigde middenklasse. In hun 'geweldige openheid' voor nieuwe stijlen en in de nadruk die zij legden op creativiteit, verschilden de Nederlandse kunstenaars en literaire elites met eens zozeer van de onverstoorbare Nederlandse burgers als zij zelf soms veronderstelden. Het ideaal van 'openheid' - en de schaamte over het Nederlandse provincialisme - dat vanaf het einde van de jaren

vijftig zo sterk naar voren kwam in de retoriek - werd door hun kosmopolitische houding weerspiegeld en versterkt. Ook in andere landen namen mensen een meer kosmopolitische instelling aan, maar doordat de de Nederlanders leden onder een ‘kleinburgerlijk’ verleden waren zij geneigd er veel meer nadruk op te leggen.

Burgerlijke antiburgerlijkheid

Het wezen van de Nederlandse burgerlijkheid was legendarisch, of dat nu terecht is of niet. Het is geen toeval dat *De val* van Albert Camus zich afspeelt in mistig Amsterdam, waar de hoofdpersoon zijn Parijse toehoorder berispt om zijn kijk op de Nederlanders:

> ‘U bent al net als alle anderen, u denkt, dat deze brave lieden een volk vormen van staalmeesters en kooplieden, die een plaatsje in het hiernamaals hopen te kopen voor hun duiten. Hun enige gevoel voor poëzie uit zich misschien door een breedgerande hoed op de zetten en een enkele anatomische les te volgen.’[54]

Camus' verwijzing naar de reputatie van kleinburgerlijkheid stond in de naoorlogse periode niet op zichzelf.[55] Het door Annie M.G. Schmidt geschreven radioprogramma van de VARA *De Familie Doorsnee* stond ook bol van soberheid en toewijding aan arbeid en gezin.[56] En Bert Haanstra slaagde er met zijn film *Alleman* (1963) in om het burgerlijke ethos op welhaast komische wijze te verbeelden.[57] De pietluttigheid van het burgerlijke gedrag werd vooral belachelijk gemaakt door de Nederlandse cabaretiers, die een ‘gouden eeuw’ genoten in de jaren vijftig en zestig, ondanks (maar ook dank zij) hun bijtende spot met de burgerlijke waarden en regels.[58]

Na 1960 verloor burgerlijkheid snel haar aantrekkingskracht voor de hoger opgeleide Nederlanders, evenals dat ook elders gebeurde. In een tijd waarin de internationale politiek en de religieuze oecumenische beweging steeds meer aandacht trokken, waarin een ‘nieuwe moraal’ opkwam en er overvloed was voor de consument, verloren de traditionele burgerlijke waarden hun invloed en raakten hun kwalen (wetticisme, provincialisme en onverdraagzaamheid) verouderd en misplaatst. In plaats daarvan moesten de Nederlanders ‘open’ zijn en uiting geven aan een brede belangstelling. Vooraanstaande Nederlanders - van de jurist I.A. Diepenhorst tot de journalist Henry Faas - bekritiseerden hun medeburgers vanwege hun kleinburgerlijkheid.[59] De hervormde theoloog J.C. Hoekendijk berispte de kerk om haar burgerlijk imago in een ‘post-burgerlijke’ samenleving en haar verdediging van een ‘preuts en onvrij’ ver-

leden.[60] Ook Boudewijn de Groot, populair onder jongeren, en andere zangers spotten met de burgerlijke, christelijke waarden:

> 'vergeving en verdraagzaamheid
> ja, die zijn goed voor liberalen
> van die onchristelijke kwalen
> is mijn familie gans bevrijd...'[61]

Tegen het midden van de jaren zestig was het onder de geletterde leden van de Nederlandse middenklasse, van jong tot oud, een cliché geworden om hun eigen burgerlijke gewoonten en gedachten te bekritiseren en zich ervoor te verontschuldigen. Ze vertoonden vaak een sterke aandrang hun huizen te ontdoen van de 'spruitjeslucht' die daar eens had gehangen.

Precies deze ontwikkeling zou van levensbelang zijn voor het succes van de tegencultuur in de jaren zestig. De bedaagde leden van de middenklasse waren weliswaar niet ongevoelig voor de provocaties van de jonge kunstenaars en schrijvers; de reacties op *Zo is het* en daaropvolgende protestactiviteiten waren daarvan een genoegzaam bewijs. Maar ze reageerden ook niet zo vijandig als het Nederlandse publiek geregeld reageerde op de protesten van de opstandelingen. Ze werden eerder heen en weer geslingerd tussen instemmen met en afkeuren van mensen als Lucebert en Wolkers. Maar vooral viel hun terughoudendheid op in het doen van uitspraken die opgevat zouden kunnen worden als kleinburgerlijk, hoe sterk dat ook tegen hun intuïtie inging. B. Roest Crollius analyseerde deze trend gemelijk in zijn negatieve boekbespreking van *Ik Jan Cremer*.

> 'Aan de Nederlandse preutsheid is door Cremers boek zulk een oplawaai gegeven dat men op het ogenblik niet meer met goed fatsoen tegen bepaalde van zijn uitdrukkingen kan protesteren. Men wordt dan uitgemaakt voor (...) preuts, ouderwets, bekrompen, burgerlijk en schijnheilig...'[62]

Jeugd in opstand

De angst om voor burgerlijk te worden versleten ging geregeld samen met de angst oud te worden gevonden. Ook in Nederland was het ideaal van ouderdom en wijsheid vervangen door jeugdigheid en levenslust.[63] De jeugdcultuur die na de oorlog in Nederland opkwam verschilde niet veel van bewegingen elders in het Westen. Integendeel, de jongeren in Nederland, die beschikten over meer inkomen en zelfstandigheid dan ooit tevoren, werden in hoge mate beïnvloed door de popcultuur die in Londen en New York werd bepaald. De imitatie kwam vooral naar voren

in rockmuziek en haar ‘romantische code’ van rebellie,[64] Miljoenen jonge Nederlanders luisterden naar de rockmuziekprogramma's van piratenzenders op de Noordzee, die naar hun idee de programma's van de verzuilde zenders overtroffen.[65] Toen de Beatles in 1964 Amsterdam bezochten was het enthousiasme van de Nederlandse jeugd even groot als dat van de gillende fans in andere landen.[66] Al snel pikten de Nederlandse jongeren het informele jargon op van de Anglo-Amerikaanse jeugdcultuur en gebruikten Engelse uitlatingen als ‘hey man’ en vertaalden andere, zoals ‘you know’ (‘weet je wel’). Zelfs hun haar lieten ze, evenals in Amerika, langer groeien.[67] Vóór alles bevestigden ze hun onafhankelijkheid door zich los te maken van de manier waarop hun ouders hadden geleefd, of ze dit nu deden op artistiekerige wijze zoals werd aangeraden door *Twen* en *Taboe* (onder redactie van André van der Louw, die later een vooraanstaand PvdA-politicus werd), of vanaf 1965 via *Hitweek*, een muziekblad met een enorm lezerspubliek (op zijn toppunt driehonderdduizend lezers) waarvan een groot deel buiten de stedelijke gebieden woonde. Het tijdschrift poneerde in het eerste nummer boudweg dat de ‘eeuwenlang volgehouden onderschatting van de jeugd’ met de uitgave van dit blad tot ‘een absolute stop’ was gekomen.[68] Ruud Jans, in het begin van de jaren zestig een tiener in Arnhem, zei dat de belangrijkste drijfveer voor de jeugdopstand niet de sociale bewogenheid was, maar het diepgewortelde verlangen van: ‘weg met die ouwe lullen’.[69]

Maar deze jeugdrebellie vond plaats in een tijd dat volwassenen geregeld de bekende wegen verlieten om zich aan te passen aan de jongeren. In heel het Westen verleenden oudere generaties, op uitgesproken of onuitgesproken wijze, steun aan de idealen van de opstandige jeugd. Uit Amerikaanse studies over de jaren zestig is gebleken dat verschillen tussen de generaties eerder een continuüm dan een radicale breuk vertoonden; de zienswijzen van de kinderen verschilden meestal weinig van die van hun ouders.[70] De jeugdrebellie in de middenklasse zou tijdens de naoorlogse periode in feite geen kans gehad hebben om van de grond te komen zonder de steun van sympathisanten in de middenklasse zelf.[71] Misschien werd het generatieconflict zelfs mogelijk gemaakt door de toenemende vrijheid die de jongeren van hun ouders ontvingen, en het respect dat zij toonden voor de idealen van de jeugd.

Vooral onder de ‘nieuwe professionelen’ van na de oorlog, de sociologen, psychologen, maatschappelijk werkers, jeugdwerkers en docenten, was de sympathie voor de idealen van de jeugd groot, en hun nieuwe sociaal-wetenschappelijke methoden stimuleerden dan ook het tot stand komen van een niet-autoritaire ‘dialoog’ met de jeugd. Vele geestelijken

en politici vielen hen hierin bij. Ze beschouwden deze jongeren als de ‘dragers van sociale vernieuwing’ en waren geneigd hun gedrag niet als afwijkend te bestempelen, maar het te interpreteren als een indicatie van toekomstige ontwikkelingen.[72] In Nederland was de pedagoog Nicolaas Beets vanaf midden jaren vijftig tot eind jaren zestig de meest vooraanstaande verkondiger van deze positieve benadering.[73] Al snel vond de notie van gelijkheid tussen de generaties ingang bij veel ouders van verschillende religieuze of ideologische overtuigingen. In 1960 mochten de kinderen van achtendertig procent van alle Nederlandse ouders hen aanspreken met het informele ‘jij’ en ‘jullie’, in plaats van niet het meer formele ‘u’.[74] Deze ideeën werden niet alleen uitgedragen in seculiere kranten en ‘progressieve’ godsdienstige tijdschriften, zoals *Dux* (uitgegeven door de Katholieke Jeugdraad) en *Wending*[75], maar ook door de traditionelere ‘familiebladen’ zoals *De Spiegel*, die haar lezers vroeg of zij bereid waren zich opofferingen te getroosten voor hun kinderen om hun wereld te leren kennen.[76] Gekoppeld aan het feit dat Nederlanders al eeuwenlang hun kinderen op toeschietelijker wijze opvoedden dan ouders in buurlanden[77], droeg deze ontwikkeling ertoe bij dat Nederlandse autoriteiten en ouders eerder toegaven aan de eisen van de naoorlogse generatie. Er is zelfs reden te geloven dat de generatiekloof in Nederland kleiner was dan elders, deels vanwege de bereidheid van de oudere generatie om aan de jongere generatie de ruimte te geven die zij verlangde, deels, zoals hiervoor al is opgemerkt, vanwege het gebrek aan ‘zware’ onderwerpen die de kloof tussen generaties zouden kunnen verbreden, zoals gebeurde met de Vietnamoorlog in de Verenigde Staten en het Nazi-verleden in Duitsland.[78]

In het begin van de jaren zestig werd het ‘jeugdprobleem’ in Nederland niet als een groot knelpunt beschouwd. In een welvaartsstaat met weinig criminaliteit en weinig armoede beschouwden sociale wetenschappers het straatvandalisme van de jonge rebellen als weinig meer dan een probleem van verveling; de jeugd had teveel vrije tijd.[79] Dit was de conclusie van, onder anderen, de socioloog Wouter Buikhuisen die met zijn in 1965 verschijnende proefschrift blijvende roem zou oogsten. Buikhuisen verwees naar enkele nozems als ‘provo's’ die hun lege uren doorbrachten met het tarten van mensen door hun wetteloze straatschenderij.[80] Dit probleem kon worden opgelost door overheidssubsidies te verstrekken ten bate van nieuwe mogelijkheden voor ontspanning. De oude verzuilde jongerenorganisaties konden deze rol niet langer vervullen; het was beter clubs op te zetten waarin jongeren zoveel mogelijk vrijheid zouden kunnen ervaren. Hierdoor zou aan hen niet alleen nieuwe creatieve uitlaat-

kleppen worden geboden, maar zouden ook conflicten tussen politie en nozems worden voorkomen. In 1965 schreef Beets, geïnspireerd door zowel de schermutselingen tussen de provo's en de politie als door de inzichten van Johan Huizinga over het spel:

> ‘Jongeren zoeken speelruimte, vinden die veelal op straat, improviseren spelen, zoeken spelpartners en dan vinden botsingen met de politie plaats omdat er geen deugdelijke spelregels zijn, die het spel “binnen de perken” kunnen houden. De grote opgave voor de naaste toekomst schijnt te zijn: *gemeenschappelijk te leren kreatief te spelen* [originele cursivering].’[81]

Het jeugdprobleem in Nederland kon blijkbaar worden opgelost door het vinden van meer speelgelegenheid voor iedereen.[82] Gezien vanuit 1995 met zijn hardnekkige sociale crisis is dit een verbijsterende stelling. Deze mening werd overigens niet gedeeld door veel Amsterdamse politieagenten en een groot deel van de bevolking, die als reactie op de relschopperij eerder geneigd waren tot het uitdelen van een pak slaag, dan tot het creëren van speelmogelijkheden. Maar Beets' standpunten werden overgenomen door veel professionelen en hebben de daarop volgende reacties op de provo's - en de opkomst van Nederland als Nieuw Babylon - beïnvloed. Citerend uit het bekende verhaal van de profeet Daniël, waarin het ‘teken aan de wand’ verschijnt, suggereerde de gerespecteerde redacteur van *Dux*, H.J.H. Brentjens, in het begin van 1966 dat de komst van de *homo ludens* verwees naar het naderende einde van het oude, decadente Babylon. Brentjens, een nuchter sociaal wetenschapper, onthield zich van het uitspreken van een positief of negatief oordeel over de komst van de ‘Nieuwe Babyloniërs’.[83] Maar evenals vele andere leden van de Nederlandse elites was hij ervan overtuigd dat speeltijd voor de *homo ludens* een belangrijke zaak was en dat de jeugd in haar eigen waarde gelaten moest worden.

Amsterdam, de provo's en het klootjesvolk

Nederlands reputatie als een tegencultureel centrum is niet voor te stellen zonder Amsterdam als vrijgevochten artistieke en culturele hoofdstad. Het koninklijk paleis op de Dam stond leeg, een eerbetoon aan de republikeinse en anti-autoritaire traditie van Amsterdam. Volgens burgemeester Gijsbert van Hall in 1965 was Amsterdam altijd al een ‘lastige stad’ geweest: opstanden maakten een belangrijk deel uit van haar geschiedenis. De meest recente waren de door de communisten aangevoerde rellen van 1934 en de staking van 1941, beide werden bloedig onderdrukt.[84]

Meer dan enige andere stad in Nederland was Amsterdam onkerkelijk en rood. De PvdA domineerde de gemeenteraad en de communisten behielden een stevige positie; tijdens het midden van de jaren zestig kreeg de CPN in enkele oude Amsterdamse buurten tot veertig procent van de stemmen.[85] De politieke kleur van de stad werd versterkt door de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, die duizenden linkse studenten, voornamelijk afkomstig uit Noord-Holland, tot zich trok.[86]

Amsterdam was daarnaast de culturele hoofdstad van Nederland en liep 'op cultureel gebied ongeveer tien à vijftien jaar voor op de rest van het land'.[87] De stad functioneerde als een beschutte haven voor de bohémiens die de verveling van de provincie[88] ontvluchtten en voor de avontuurlijke jongeren die werden aangelokt door haar 'magische aantrekkingskracht'.[89] Ze sloten zich aan bij één van de vele verschillende jeugdculturen, van de *dijkers* (die rondhingen op de Nieuwendijk en de Haarlemmerdijk) tot de *pleiners* (die zich ophielden rond het Leidse-plein).[90] Veel *pleiners* zochten contact met een kleine groep vrijdenkende geesten die een 'beat'-cultuur in het leven had geroepen waarin onder andere belangstelling bestond voor bewustzijnsverruiming en het experimenteren met drugs.[91] De leidende figuur van deze groep was de hartstochtelijke dichter Vinkenoog. Zijn contacten met de internationale kunstwereld brachten hem tot het introduceren van de 'happening'. Allan Kaprow, kunstenaar in New York, was de geestelijke vader van de 'happening'. Door de happening zouden museumbezoekers betrokken worden bij spontane kunstuitingen.[92] In december 1962 werd de eerste happening opgevoerd in Amsterdam; bij 'Open het graf' voorspelde Vinkenoog dat de overwinning op het oude leven zou beginnen in 'magisch centrum Amsterdam'.[93]

De happening Nederlandse stijl bleek na deze opening zeer succesvol in het proclameren van de komst van dit magisch centrum. De glazenwasser Robert Jasper Grootveld (1932-) heeft aan dit succes het meeste bijgedragen. Als kettingroker en marihuanagebruiker bekladde Grootveld reclames met de letter 'K' (voor 'kanker'[94]) en maakte de politie belachelijk met zijn 'marihuette spel'; in de overtuiging dat er marihuana in het spel was nam de politie het onschuldige goedje in beslag dat Grootveld en zijn vrienden voor het spel gebruikten. Als een groot impressario organiseerde Grootveld de happenings om tegen de nicotineverslaving van de 'misselijk makende middenstand' te protesteren en tegen zijn zelfgenoegzame levensstijl. Nadat zijn 'K-tempel', een vervallen pand, in 1964 afbrandde, verhuisde de 'groot anti-rook magiër' zijn show naar het Spui, waar een beeldje stond van 'het Lieverdje', geschonken door de Hunter

Cigaretten Compagnie in 1961. Daar, onder het symbool van 'de verslaafde consument van morgen', presenteerde Grootveld elke zaterdagavond zijn magisch abracadabra voor een groeiend publiek.[95]

In dit milieu zagen de provo's in mei 1965 het licht. De man die het meest met de provo-beweging wordt geïdentificeerd, Roel van Duyn (1943-), richtte de groep op door de naam 'provo' te ontlenen aan Buikhuisen, voornamelijk uit afkeer van de apolitieke inschatting door deze socioloog van het 'jeugdprobleem'. De welopgevoede Van Duyn was een overtuigd anarchist en pacifist die misnoegd was geraakt over de bezadigde inefficiëntie van de traditionele protestgroeperingen.[96] Hoewel gezegend met een goed gevoel voor humor, maakten zijn padvinders-oprechtheid en serieusheid van hem een onwaarschijnlijke leider van de vrolijkste rebellen in Nederland.[97] Van Duyn was dan ook niet de enige leider van provo en zijn principiële anarchisme werd niet door alle provo's gedeeld; de meesten vonden hem te theoretisch.[98] Er was geen samenhangend provo-programma, waardoor provo nog onvoorspelbaarder werd en nog succesvoller in het verkrijgen van publiciteit. Het merendeel van de vijfentwintig tot dertig 'kern'-provo's[99] waren in politiek opzicht 'links' en bekritiseerden bij voorbeeld al vroeg de Amerikaanse rol in de Vietnamoorlog. Provo's als Van Duyn en Luud Schimmelpennink waren daarnaast toegewijde stedelijk hervormers die serieuze pogingen deden Amsterdam leefbaarder te maken.[100] De 'witte plannen' van provo, die werden onthuld in 1965 en 1966, waren deels een utopisch ideaal, deels van een verbazingwekkende absurditeit, maar deels ook serieuze hervormingspogingen. Het Witte Kippen Plan ('kip' was jargon voor 'politie') stelde voor om alle politieagenten om te scholen tot maatschappelijk werkers, die kippepoten en anticonceptiemiddelen zouden uitdelen; het Witte Wijven Plan (van Irene van de Weetering) bepleitte het oprichten van een kliniek voor meisjes en vrouwen om hen te adviseren en te helpen in seksuele zaken.[101] Schimmelpenninks Witte Fietsen Plan, het beroemdste, opperde het invoeren van publieke fietsen in het stadscentrum, zonder slot en zonder noodzaak een waarborgsom te betalen, om daarmee de vervuilende auto's volledig te kunnen vervangen.[102] Dit laatste plan, dat nooit werd ingevoerd, bezorgde de provo's in de zomer van 1965 een gunstige pers[103] en maakte hen populair onder veel vrijgevochten Amsterdammers. De provo's deden zelfs mee aan de gemeenteraadsverkiezingen in juni 1966 en verzamelden dertienduizend stemmen (2,5% van het totaal), genoeg voor één zetel in de gemeenteraad.

Tegelijkertijd streefden veel provo's ernaar van Amsterdam een 'ludiek centrum'[104] van individuele vrijheid te maken, daartoe geïnspireerd door

Vinkenoog, Grootveld en Constant, die geen van allen kern-provo's waren. De optimistische visie van Constant op ‘New Babylon’ werd uitgebreid besproken in één van de eerste nummers van het *Provo* blad.[105] Provo's namen de happeningen bij *Het Lieverdje* in de zomer van 1965 van Grootveld over en trokken steeds grotere scharen jonge mensen aan. Provo bleek vooral aantrekkelijk voor jongeren die de witgeklede provo's niet als anarchisten of hervormers zagen, maar als kruisvaarders tegen de verveling die van Amsterdam een ‘magisch centrum’ van plezier en spel wilden maken. Sommige provo's startten zelfs een actiegroep die zich richtte op het probleem van ‘verveling en vrijetijdsbesteding’ onder de jongeren.[106] Voor hen die vonden dat er te weinig ruimte was voor ‘speelse manifestaties’ waren de provo's het juiste pepmiddel.[107]

Als er al iets was wat de provo's verbond, was het hun verlangen het ‘klootjesvolk’ te provoceren. De term ‘klootjesvolk’ verwees oorspronkelijk naar de laagste klasse, mensen die alleen geschikt waren om zichzelf voort te planten.[108] Het ‘klootjesvolk’ vertegenwoordigde alles wat de provo's *niet* wilden zijn, het was hebzuchtig, hardwerkend, onderdrukkend, saai, fantasieloos - en gemakkelijk belachelijk te maken. Nederland was, zo vertelde Van Duyn het in 1966 aan Joseph Lelyveld van de *New York Times*, ‘zo gemakkelijk te provoceren, zo stompzinnig, zo ondergedompeld in zijn ouderwetse tradities’.[109] De provo's beledigden zowel het proletariaat als de bourgeoisie door hen samen te brengen in ‘één, groot, grijs klootjesvolk van verslaafde consumenten’, dat tegenover zich slechts een klein, vrijheidslievend ‘provotariaat’ gesteld zag.[110] Deze menigte was niet meer te redden:

> ‘Wij kunnen de massa niet overtuigen, we willen het nauwelijks. Hoe iemand ook in die apathiese, afhankelijke, geestloze troep kakkerlakken, torren en lieveheersbeestjes enig vertrouwen kan stellen is onbegrijpelijk.’[111]

Het is dus enigszins paradoxaal dat de provo's de taak op zich namen om de Nederlanders wakker te schudden uit hun slaap door middel van provocatie.[112] Zij kregen daarvoor de kans in juni 1965, toen het koninklijk huis de verloving van Beatrix met Claus von Amsberg aankondigde. De provo's joelden ‘Claus 'raus!’ en ontpopten zich als fervente republikeinen die de onvrede met de keus van Beatrix in brede kring deden groeien. Dit onbehagen werd voornamelijk gevoeld in Amsterdam, de stad die tachtigduizend joden had verloren in de Holocaust. De provo's deden al het mogelijke om de Oranjeliefde onder het ‘klootjesvolk’ te bekoelen, van het uitmaken van koning Willem III (1849-1890) voor ‘vorstelijk zwijn’ tot het gooien van rookbommen tijdens de huwelijksceremonie

van Beatrix en Claus in Amsterdam op 10 maart 1966.[113] Hoe opgelatener de Amsterdamse politie zich voelde door het verstorende gedrag van de provo's, hoe meer gelegenheid Van Duyn en zijn makkers kregen om de autoriteiten in een kwaad daglicht te stellen door de aandacht te richten op de excessen van de politie. Politieagenten bedienden zich soms van knuppels en sabels om in de zomer van 1965 de geweldloze (maar juridisch gezien illegale) menigte bij de happenings rond *Het Lieverdje* uiteen te jagen.[114] En bij de huwelijksoptocht gebruikten zij in hun machteloze woede geweld tegen onschuldige toeschouwers. Maar ook de openbare aanklagers in de stad reageerden overspannen op de pseudo-plannen van de provo's om bommen te maken, de nieuwe IJ-tunnel op te blazen en LSD te voeren aan politiepaarden.[115] Het eerste nummer van *Provo* werd in beslag genomen en Van Duyn, Hans Tuynman en anderen zaten celstraffen uit in 1966 voor enkele ‘subversieve’ activiteiten.[116] Dit alles droeg ertoe bij dat de lokale autoriteiten zowel een belachelijke als een onderdrukkende indruk maakten (zie hoofdstuk vijf).

De provo's waren dus bijzonder succesvol in het opbouwen van een slechte reputatie. Om hun verstorende gedrag en hun gebrek aan respect voor autoriteiten werden zij door het Nederlandse publiek algemeen verafschuwd en veroordeeld.[117] De meeste Nederlanders deelden hen ergens in tussen totalitaire nihilisten en het schorem van de straat. Uit een nationaal bevolkingsonderzoek aan het einde van 1966 bleek eenenzeventig procent van de geïnterviewden de provo's te beschouwen als te lui om te werken, achtenvijftig procent zag hen als ‘herrieschoppers’. Slechts vierenveertig procent, meest jongeren, geloofde dat de provo's ‘nieuwe ideeën’ hadden.[118] De reputatie van de provo's leed onder de algemeen aanvaarde notie dat zij niet meer waren dan een kwaadaardig soort nozems.[119] Veel mensen gebruikten de termen dan ook door elkaar. *De Telegraaf* luchtte geregeld vijandige gevoelens tegenover de provo's en één van de columnisten, Jacques Gans, noemde hen ‘een onwaardige vlooienplaag’.[120] De vooraanstaande psycholoog P.G. Kuiper was, schrijvend in een politiekrant, terughoudender, maar zeker niet minder geringschattend; de provo was een ‘mislukte’ en ‘labiele volwassene’ die zich niet op goede wijze had ontwikkeld.[121] Veel Nederlanders wilden een harder politieoptreden tegen deze verwende ‘snotneuzen’.

Gezien deze reacties is het misschien niet moeilijk de provo's gelijk te geven in hun inschatting van het ‘klootjesvolk’. Maar het is eveneens voor te stellen dat het uitgedaagde ‘klootjesvolk’ reageerde zoals de meeste mensen zouden reageren als ze wisten dat ze werden opgestookt: met woede, razernij en onverdraagzaamheid. Het is daarom verbazingwek-

kend, en interessant, dat de provo's zoveel vrienden en sympathisanten vonden, onder wie veel gezagdragers die hun best deden wereldburgers te zijn, antiburgerlijk en open voor de verlangens van 'de jeugd'. 'Geestelijken, gemeentefunctionarissen en politici van allerlei richtingen kwamen om met de provo's te spreken en gingen vaak als gedeeltelijke of zelfs hartstochtelijke sympathisanten weer bij hen vandaan', rapporteerde Aad Nuis in 1967.[122] In 1966 schonken kerkelijke bladen en kranten in toenemende mate aandacht aan de provo's die, als vertegenwoordigers van de jeugd, steeds positiever werden benaderd.[123] Zowel nationale als Amsterdamse overheidsfunctionarissen verleenden steeds vaker subsidie aan 'jeugdcentra' die de jongeren de mogelijkheden voor ontspanning moesten bieden die ze verlangden; aan de provo's werd zelfs subsidie gegeven voor hun eigen club.[124] Uiteraard waren maar weinig geestelijken, politici en bestuurders bereid om de onwettige methoden van de provo's af te straffen. Een aantal hoopte waarschijnlijk dat het welwillend schenken van aandacht aan de provo's hen rustig zou houden. Maar, zoals Buikhuisen in 1966 opmerkte, veel mensen, vooral (maar niet exclusief) de linkse leiders, waren geneigd de provo-*methoden* over het hoofd te zien vanwege de provo-*inhoud*.[125] Vooral het verlangen van provo naar een 'leefbaar' Amsterdam had grote aantrekkingskracht op veel welvarende mensen die net in aanraking waren gekomen met kwesties rond de vervuiling en verstopping van de stad. Weer anderen zagen de provo's als een frisse wind door het bedompte klimaat in het gemeentehuis, of haalden hen binnen als politieke vernieuwers die de Nederlandse democratie wilden verdiepen (zie hoofdstuk vijf). De supermarktmagnaat Albert Heyn verklaarde zichzelf een provo nadat hij hoorde van het Witte Fietsen Plan.[126] Er wordt zelfs gezegd dat koningin Juliana liet weten met veel provo-ideeën in te stemmen.[127]

De reactie van het centrum-linkse kabinet-Cals (KVP-PvdA-ARP) is een goede illustratie. Zo nodigde premier Jozef Cals (1965-66), als onderdeel van een campagne voor het binnenhalen van jongere kiezers, de nieuwe afgevaardigde van provo, Bernhard de Vries, uit voor een bezoek aan Den Haag.[128] De staatssecretaris voor Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM), Cees Egas, prees provo zelfs voor zijn bijdrage aan de ontwikkeling van de menselijke geest. In 1966 schreef Egas, wiens sympathie voor provo veel publiciteit kreeg:

> 'De provo's protesteren tegen de ontmenselijking, zoals de socialisten dat destijds deden. De jeugd provoceert een ontmenselijkte wereld. Zij eist vermenselijking. Zij daagt christenen en socialisten uit hun klootjesvolkmentaliteit af te schudden en in de geest van Teilhard de Chardin, samen waarachtig mens te zijn.'[129]

De troonrede van september 1966, geschreven vlak na de rellen in Amsterdam, beloofde dat de regering in samenwerking met particuliere organisaties zou zoeken naar:

> '...oplossingen, die recht doen wedervaren aan het streven naar vernieuwing, dat zich zowel op geestelijk en sociaal als op politiek gebied steeds sterker openbaart. Ook al uit de vernieuwingsdrang zich niet zelden in felle kritiek op gevestigde meningen en instellingen, in een democratische gemeenschap moet deze tot ernstige bezinning leiden. De Regering zal daaraan *naar vermogen* medewerken... [mijn cursivering].'[130]

De provo's waren succesvol vooral omdat zij het streven naar vrijheid belichaamden. In een welvarende en vrije samenleving waar grenzen arbitrair schenen, was leven meer dan werken en moraal meer dan wetten. De provo's waren de hogepriesters van deze magische, grenzeloze onbevangenheid van de jaren zestig. Tegen deze magische krachten waren antidota, zoals de 'klootjesvolkmentaliteit', niet bestand. De meeste Nederlanders waren dan ook gretig te bewijzen dat zij 'hun eigen radicale, grillige geest hadden'.[131]

Op 15 mei 1967, na bijna twee jaar te hebben bestaan, gingen de Amsterdamse provo's publiekelijk uit elkaar. Eén van de redenen was dat provo geen drager van creatief protest meer kon zijn. Het was beteugeld en slachtoffer geworden van de 'assimilatiepolitiek'.[132] De VVV had bezoekers zelfs de mogelijkheid geboden om, tegen betaling, beledigend te worden toegeroepen door de 'provo's', als onderdeel van hun Amsterdamse ervaring.[133] De provo's werden met hetzelfde probleem geconfronteerd als andere tegenculturele groeperingen: wanneer de choquerende methoden eenmaal hun doeltreffendheid verliezen, blijven ze achter met ideeën die meestal *reeds* ter tafel zijn gekomen of zelfs al zijn geaccepteerd binnen de dominante cultuur.

Tegencultuur in Amsterdam, 1967-1971

Het speelse anarchisme van de provo's was een voorafschaduwing van de protesten die daarna in Amsterdam en eigenlijk in heel Nederland opkwamen. Bij deelnemers aan het Amsterdamse gebeuren zoals Hans Plomp zijn het ludiekere anarchisme en dada meer in het geheugen gegrift dan de 'mystiek' en de 'linkse ideologie'.[134] Zelfs de protestbewegingen die zich richtten op de politiek, kenmerkten zich door een ludieke aanpak. Alleen de studentenbeweging van de Universiteit van Amsterdam, die na enige tijd een voorbeeld had genomen aan Frankrijk en Duitsland

en steeds marxistischer werd, was een protestbeweging die zich onthield van ludieke elementen (zie hoofdstuk vijf). Voor studentenleiders zoals Ton Regtien waren mensen als Van Duyn slechts hinderpalen voor het revolutionaire verzet tegen het systeem[135] en diens capriolen leken onbeduidend in het licht van de zware taak die voor hen lag. Een aantal groeperingen die zich revolutionaire veranderingen ten doel hadden gesteld, zoals de Amsterdamse kunstenaars en schrijvers, hanteerden ongebruikelijker methoden. De niet-conventionele kunst van het midden van de jaren zestig (b.v. *Labyrint* van de componist Peter Schat, waarmee hij desoriëntatie teweeg wilde brengen) liepen vooruit op de keten van protestacties in 1969. Een aantal kunstenaars, beïnvloed door de ‘culturele revolutie’ (‘Parijs '68’ was nog maar een jaar geleden), bezette musea door heel het land. In deze reeks deed de bezetting in juni 1969 van de zaal van de Nachtwacht in het *Rijksmuseum* het meeste stof opwaaien. De kunstenaars, die nauwe banden onderhielden met de Communistische Partij, eisten onder andere financiële zekerheid en meer zeggenschap in museumexposities; op deze eisen werd door de autoriteiten verschillend gereageerd.[136] Ongecompliceerder waren de theaterstudenten die rotte tomaten gooiden bij een voorstelling van de *Nederlandse Comedie* in oktober, om daarmee te protesteren tegen het standaardrepertoire dat zij op sociaal gebied irrelevant vonden. Door deze ‘Actie Tomaat’ kwam het experimentele theater in Amsterdam ineens veel meer in de belangstelling te staan.[137] In november 1969 verstoorden jonge componisten en hun vrienden, geïnspireerd door een vergelijkbare actie die plaats had gevonden in Tilburg, een voorstelling onder leiding van Bernard Haitink van Quantz in het Concertgebouw door te gaan staan en met speeltjes te klikken. Ook deze ‘Actie Notenkraker’ was opgezet om een verandering in het repertoire en democratisering van het management van het Concertgebouw te bewerkstelligen.[138] In al deze gevallen werd de marxistische ideologie aangevuld met ludieke elementen, die de tegenstanders tegelijkertijd woedend, verward en onzeker maakten.

Het ludieke element bepaalde ook de toon van één van de meest fascinerende bewegingen: Dolle Mina. Deze heterogene groepering werd opgericht in januari 1970 en vernoemd naar de socialiste Wilhelmina Drucker (1847-1925), die men spottend ‘Dolle Mina’ had genoemd. Dolle Mina's konden in veel Nederlandse steden worden aangetroffen, maar vooral in Amsterdam waren zij talrijk en trokken ze de aandacht van de pers.[139] De vrouwen die de kern vormden waren vooral afkomstig uit socialistische studentenbewegingen, maar ook vele anderen werden aangetrokken door de speelse wijze waarop de aandacht werd gericht op

onderwerpen die van belang waren voor vrouwen, waaronder legale abortus, gratis kinderopvang en gelijk onderwijs voor meisjes.[140] De meer theoretisch ingestelde Dolle Mina's waren eerder socialisten dan feministen en hadden meer problemen met klasseverschillen dan met het verschil in sekse. De eerste twee jaar van haar bestaan namen veel mannen deel aan de organisatie, waarvan een aantal posities innamen waarin zij verantwoordelijkheid droegen voor besluitvorming. Op het Eerste Internationale Vrouwencongres in Stockholm (1971) was Dolle Mina de enige organisatie die ook een man afvaardigde.[141] Pas later werden de Dolle Mina's feministischer.

Dolle Mina werd op slag beroemd toen zij begin jaren zeventig een serie aandachttrekkende acties opzette, waaronder het uitrollen van een spandoek om te protesteren tegen de slechts voor mannen toegankelijke opleiding Nijenrode, het schrijven van de slogan ‘baas in eigen buik’ op hun buik en het fluiten naar mannen. Om zoveel mogelijk publiciteit te verkrijgen en de stereotypen over seksloze radicalen de grond in te boren, kozen de Dolle Mina's voor hun *aksies* bewust ‘mooie en sexy’ vrouwen uit, die mannen lieten weten dat zij hun handen thuis moesten houden.[142] De publiciteitscampagne van Dolle Mina was een groot succes wat betreft het vergroten van de naamsbekendheid. Maar wat de inhoud aangaat, was van alle acties alleen de abortuscampagne invloedrijk, en dat was te danken aan de brede publieke belangstelling voor dat onderwerp in het begin van de jaren zeventig. Enkele critici, ook binnen Dolle Mina, begonnen zich af te vragen of het juist de ludieke benadering was geweest die het de mensen mogelijk had gemaakt hen niet zo serieus te nemen.[143]

Toch bleek het ludieke anarchisme veel politiek geïnteresseerden aan te spreken in Amsterdam. Dit bleek eens te meer uit het succes van de ‘kabouters’, een voortbrengsel in 1969 van het Amsterdamse raadslid Van Duyn. De kabouter was het symbool van een nieuwe mensheid, die de natuur niet zou beheersen maar daarmee in harmonie zou leven. Om dit te bereiken riepen Van Duyn en de kabouters in het begin van de jaren zeventig de Oranje-Vrijstaat uit, een staat binnen de staat met zijn eigen regeringsdepartementen.[144] Hoewel de kabouters in veel Nederlandse steden naar voren kwamen, hadden zij vooral succes in Amsterdam, waar ze elf procent van de stemmen verkregen bij de gemeenteraadsverkiezingen van juni 1970 en met vijf zetels de op drie na grootste partij van de gemeenteraad werden. Hun roep om een leefbare stad - minder auto's, meer groen en vooral voldoende huisvesting - maakte hen alleen maar geliefder.[145] Evenals de provo's vermengden de kabouters serieuze voorstellen met provocerende en ludieke acties, van het helpen van krakers om

leegstaande huizen binnen te dringen tot het roken van marihuana gedurende zittingen van de gemeenteraad.[146] Verdeeld door interne conflicten namen de kabouters in aantal en invloed tegen 1971 snel af. Deze afname was echter gedeeltelijk ook te verklaren door de overname van hun milieuvriendelijke boodschap door de gevestigde politieke partijen.

'Surprising Amsterdam'[147] maakte vooral naam als 'magisch centrum' en trok zo vele duizenden jonge mensen uit allerlei landen aan, waaronder de jonge Bill Clinton. De zomers in Nederland aan het eind van de jaren zestig waren ongewoon warm en droog, wat een bezoek aan de stad extra aantrekkelijk maakte. Hippies, vooral afkomstig uit Amerika en West-Duitsland, stroomden toe.[148] Een Nederlandse jeugdsocioloog noemde Amsterdam 'het internationale bedevaartcentrum van de magische jaren zestig' en voegde daaraan toe dat de stad Parijs, Londen en San Franscisco als verzamelplaats voor jongeren grotendeels had vervangen.[149] Phil Lewis' *Amsterdam After Dark* (1969) noemde de stad 'wild, weird and way out'[150], deels met het oog op de open prostitutie (sinds het begin van de negentiende eeuw legaal in Nederland) en de opbloeiende drugs-scene.[151] In het begin van de jaren zeventig hield de presentator van het VARA-radioprogramma 'Beursberichten', Koos Zwart, de luisteraars op de hoogte van de lokale cannabisprijzen, een fenomeen dat veel aandacht van de internationale pers ontving[152] (voor het Nederlandse drugsbeleid, zie hoofdstuk vijf). De experimentele cafés in Amsterdam, waar geregeld drugs werden verkocht, en de pas opgestarte 'jeugdcentra' bezaten een grote aantrekkingskracht. In centra als Paradiso en Fantasio, die in het spoor van provo waren opgezet, werd aan de bezoekers tegen betaling van een bescheiden toegangsprijs de mogelijkheid tot onbeperkt genot geboden. Hier hadden zestien- tot vijfentwintigjarigen toegang tot theater, muziekbands, films, lichtshows, politieke forums en soortgelijke vormen van zintuiglijk vermaak. Voorstanders van de tegencultuur deden met hun advies zich te amuseren in deze 'ontspanningscentra' een beroep op de hedonistische gevoelens van een voornamelijk mannelijk publiek:

> '...rook rustig je stickje. Af en toe danst er wel eens een bloot, mooi beschilderd meisje, dat daar plezier in heeft. Misschien heb je zelf meer pret in een discussie met Ton Regtien of Bram de Swaan.'[153]

Uiteraard was de illegale verkoop van drugs formeel strafbaar in Paradiso en Fantasio, maar gemeentelijke autoriteiten en managers waren bereid om hun ogen te sluiten voor het gebruik van softdrugs in deze gelegenheden. Beschouwd als noodzakelijke uitlaatkleppen ontvingen deze jeugdclubs van de overheid royale subsidies. Dit was in overeenstemming

met het naoorlogse beleid om een breed scala van particuliere organisaties te ondersteunen: de Amsterdamse jeugdcentra ontvingen veertig procent van hun financiën van de stad Amsterdam en veertig procent van het ministerie van CRM in Den Haag.[154] Hoewel de meer behoudende politici mopperden op het subsidiëren van onzedelijkheid, schenen de centra een praktische oplossing te zijn voor nozems en provo's.[155]

Veel overheidsfunctionarissen maakten dan ook vol overgave reclame voor Amsterdam als een internationaal toeristencentrum, hoewel dit hen wel voor enige logistieke problemen stelde. De relletjes op de Dam zijn hiervan een duidelijk voorbeeld. Tijdens de zomers aan het einde van de jaren zestig bleek Amsterdam gebrek te hebben aan goedkoop onderdak voor de massa's jongeren die de stad bezochten. Vanaf 1967 brachten vele jongeren hun nachten door op de Dam, de locatie van het Nationaal Monument dat in 1955 werd ingewijd ter herdenking van de bezetting. Voor de autoriteiten was deze spontane regeling niet een geheel bevredigende oplossing: zij veroorzaakte verkeersopstoppingen, stoorde het bedrijfsleven rond de Dam en bedreigde de hygiëne, daar de Damslapers geen plaats hadden om te douchen en hun behoefte te doen. Door de urine en uitwerpselen op het Nationaal Monument (nog afgezien van de grote hoeveelheid afval die op de Dam achterbleef) laaide een discussie op over het al dan niet tolereren dat deze plaats werd ontheiligd. Enkele orthodox-protestantse dorpen in het oosten van het land luchtten officieel hun ongenoegen over de schendingen, maar ook veel gemeentelijke autoriteiten voelden zich niet op hun gemak door de ‘banale’ behandeling van het monument.[156] Toch schroomden zij op te treden: met het gebrek aan onderdak kon het verwijderen van de Damslapers tot rellen leiden en dan zou het middel erger zijn dan de kwaal. Bovendien was het monument, als symbool van vrijheid, zo ontworpen dat het makkelijk toegankelijk was en maakten vooral de linkse raadsleden bezwaar tegen restricties.[157] Zelfs het KVP-raadslid A.P.J. van Eyden, die overigens vóór het doorvoeren van enige beperkingen was, drong aan op verdraagzaamheid, want Amsterdam moest ‘een internationaal toeristencentrum’ blijven.[158] Pogingen, later in 1969 ondernomen, om het monument te beschermen door er bloembakken naast te zetten, hadden onvoldoende effect en in augustus 1970 besloot de gemeente schoorvoetend tot het uitvaardigen van een slaapverbod op de Dam, waardoor ernstige onlusten uitbraken. In 1971 had de gemeente een nieuwe plaats gevonden voor Damslapers: in het Vondelpark in Amsterdam werden de kampeerders door de autoriteiten met rust gelaten[159] en stond het de hippies vrij hun *love-ins* te houden. Amsterdam bleef dus het gastvrije ‘internationale toe-

ristencentrum' waar gemeentefunctionarissen naar streefden.

Eind jaren zestig genoot Amsterdam de reputatie één van de belangrijkste centra van de seksuele revolutie in Europa te zijn. Volgens een Nederlands deskundige waren de homoseksuele subcultuur en de seksindustrie er ongeëvenaard.[160] De afkeer van homoseksualiteit was in Nederland (evenals elders op het continent) minder groot dan in Engeland of Amerika, en sodomie tussen volwassenen werd niet opgevat als een delict.[161] Van het Reve, zelf homoseksueel, deed geen enkele moeite zijn seksuele oriëntatie te verbergen en door hem werd homoseksualiteit midden jaren zestig een onderwerp van publieke discussie.[162] Zelfs veel kerkgangers begonnen in de loop van de jaren zestig hun houding ten opzichte van homoseksualiteit te veranderen.[163] Volgens Rob Tielman was verzuiling de sleutel tot homo-emancipatie[164]; zo werd de kans geboden een mini-zuil op te bouwen. Aan homoseksuelen werd niet alleen subculturele autonomie gegund, maar ook subsidies voor hun eigen instanties.[165] Hoewel in 1969 de meeste confessionele en liberale politici weigerden te voldoen aan de aanvraag van de grootste homoseksuele organisatie, het Cultuur- en Ontspannings Centrum (COC), om een koninklijk stempel van goedkeuring te ontvangen (wat was te wijten aan de reclame die men maakte voor buitenechtelijke seks), werd het COC door hen over het algemeen wel beschouwd als een vertegenwoordiger van de homoseksuele zuil.[166]

In 1965 opperde *De Telegraaf* dat Amsterdam een internationaal 'Mekka' was geworden voor homoseksuelen; het COC was een gevestigde organisatie en homoseksuelen hoefden niet te lijden onder discriminatie door de overheid.[167] Tijdens de jaren zestig bloeiden de homoseksuele subculturen in Nederland, en vooral in Amsterdam, op.[168] Na 1968 werden in veel steden clubs voor homoseksuele jongeren (onder de leeftijd van eenentwintig jaar) opgezet en de grootste steden leverden zelf de maatschappelijk werkers voor die clubs.[169] In 1971 werd de wettelijke leeftijd voor het hebben van homoseksueel contact verlaagd van eenentwintig tot zestien jaar. Ook lesbiennes traden meer voor het voetlicht, aangemoedigd door een nieuw, radicaal feminisme.[170]

Op hetzelfde moment werd Amsterdam en eigenlijk heel Nederland een centrum voor een nieuw seksueel hedonisme onder heteroseksuelen. De krachtigste voorstandster van deze nieuwe seksuele ethiek was de NVSH, de organisatie die na de oorlog zoveel had gedaan om het gebruik van anticonceptiemiddelen te stimuleren (zie hoofdstuk drie). Toen dat succesvol bleek afgesloten stortte de NVSH zich op nieuwe projecten teneinde alle taboes op seksueel gedrag te doorbreken.[171] Al in 1966 bekri-

tiseerde zij de restricties op pornografie en pleitte zij voor een ‘laissez-faire’-beleid in navolging van Scandinavië.[172] De NVSH stimuleerde ook ‘seks sjoos’[173], waarvan de meeste voorstellingen vooral veel naakte mensen vertoonden. Als actieve voorstanders van homoseksuele contacten en partnerruil was zij ook bereid in 1969 de voordelen van pedofilie ter discussie te stellen.[174] Eén van haar leden, de PvdA-senator Edward Brongersma, die zelf eenmaal werd veroordeeld voor homoseksueel contact met een minderjarige, bepleitte de afschaffing van alle leeftijdsbeperkingen op seksuele activiteiten. Hoewel het nooit zover kwam stuitte zijn voorstel tijdens de jaren zeventig op opmerkelijk weinig tegenstand.[175]

Tegen het eind van de jaren zestig waren de gevolgen van de seksuele bevrijding door heel Amsterdam merkbaar. Hoewel de meeste seksfilms die in het land werden vertoond afkomstig waren uit Scandinavië, werkten Nederlandse filmmakers aan hun eigen versies, waarvan de *Blue Movie* (1971) het meest in het oog sprong. Het eerste Europese seksblad, *Suck* (1969-1974), kwam uit Amsterdam en andere seksueel gekleurde tijdschriften, zoals *Candy,* gedijden naarmate de rechtsvervolgingen voor pornografie aan het einde van de jaren zestig afnamen (zie hoofdstuk vijf).[176] Seksshops schoten overal in de stad - en in heel Nederland - als paddestoelen uit de grond.[177] Tegelijkertijd kwamen professionele en amateuristische ‘seks sjoos’ tot bloei. Ruud Kraamwinkels ‘Explosief Erotisch Panorama’ doorstond bij voorbeeld het formele verbod door de burgemeester Ivo Samkalden en de boete van vijftig gulden waartoe hij werd veroordeeld.[178] ‘Erotische panorama's’ werden zelfs vertoond door groeperingen zoals Amsterdamse vrouwen- en gereformeerde studentenorganisaties en zij zouden zich snel verspreiden naar andere delen van het land.[179] Vanaf 1970 was de seksuele tegencultuur dus niet meer beperkt tot de hoofdstad.

Dat Amsterdam een bron van zedeloosheid werd was te wijten aan vele factoren, en niet in het minst aan de bereidheid van zowel lokale als nationale politici om toe te staan wat slechts enkele jaren daarvoor volstrekt zou zijn afgewezen. Mary Zeldenrust-Nordanus, tot 1969 de minzame vertegenwoordigster van de NVSH, wees hierop toen zij overdacht wat de NVSH had volbracht. Hoewel er nog veel onverdraagzaamheid heerste onder de Nederlandse bevolking was ze tevreden over het werk dat aan de top was verricht:

> ‘Tevreden? Ja, als ik denk aan de gesprekken met de overheid en de subsidies. In de contacten die ik met de overheid heb gehad en dat waren dan meestal staatssecretarissen en hogere ambtenaren, blijkt die overheid toch vrijzinniger dan men denkt...’[180]

Het is inderdaad moeilijk om tussen de gezagdragers binnen het Nederlandse culturele landschap een welwillender persoon te vinden dan Marga Klompé, minister van CRM tussen 1967 en 1971. Als toegewijd rooms-katholiek had Klompé binnen de KVP al verschillende posities bezet. Door velen binnen haar partij als progressief beschouwd - ze had meegewerkt aan de totstandkoming van de algemene bijstandswet van 1965 - deed het haar reputatie geen kwaad toen zij deelnam aan het tamelijk rechtse kabinet-De Jong. Ze bleef, zelfs onder de kunstenaars die de zaal van de Nachtwacht bezetten, bekend staan om haar bijna onbeperkte begrip. In 1969 liet zij duidelijk merken sympathiek te staan tegenover de protesten en zei dat ze alleen gericht waren tegen een materialistische maatschappij, al keurde ze de *methoden* die werden gebruikt soms af. Maar de grootste schuld van de sociale spanningen lag volgens haar bij de Nederlanders die zij niet erg tolerant en ‘een beetje burgerlijk’ vond.[181] Klompé was een bekwaam politicus en begreep dat politieke flexibiliteit conflicten kon voorkomen en het spel ‘binnen de grenzen’ houden. Zij leek een typisch beoefenaarster te zijn van ‘repressieve tolerantie’. Haar positieve houding tegenover de cultuur-rebellen leek echter ook voort te komen uit overtuiging - ‘ik ben ook veranderd’, bekende ze eind jaren zestig.[182]

Repressieve tolerantie?

Tegen het eind van de jaren zestig scheen de opstand van de *homo ludens* getolereerd, geaccepteerd en zelfs nagevolgd te worden door de dominante cultuur. De jonge komiek Wim de Bie, die voor Hitweek schreef in 1968, merkte deze zelfde ontwikkeling met misnoegen op:

> ‘Overal ontstaat een schijnprogressiviteit en 'n fake hipheid waarvan het tijd wordt dat we ze gaan wantrouwen als de pest. En overal ontstaan de Fantasio's en de Paradiso's. Prachtig. Maar verandert er veel? Nee, het langharig werkschuwe tuig is veilig opgeborgen in jeugdhonken.’[183]

De Amsterdamse Dolle Mina's constateerden bij het te boek stellen van één van hun ‘acties’:

> ‘Voor het eerst die dag veel vriendelijke belangstelling. Ik ben het met jullie eens....Ja, die kreches moesten er meer komen.....
>
> Ze komen er mevrouw, als u mee wilt werken. De politie deed niets anders dan glimlachen.

> De politie glimlachte, de burgemeester Samkalden glimlachte, minister Klompé glimlachte, en ze lieten alles zoals het was.'[184]

De autoriteiten hadden geleerd om te glimlachen en vonden zo het evenwicht weer dat zij tijdelijk hadden verloren. Voor vele Nederlandse radicalen scheen de *ludieke* aanpak geen toekomst meer te hebben. De jaren zeventig werden dan ook geïnspireerd door de militanter vormen van verzet van het einde van de jaren zestig en zouden getuigen van grimmiger en intenser vormen van politiek protest.

Hoe meer de hoop op een radicale 'culturele revolutie' vervaagde, hoe meer de kritiek van de intellectueel Herbert Marcuse op de 'repressieve tolerantie' gerechtvaardigd scheen - 'het systeem' zou oppervlakkige veranderingen toestaan om zodoende de oude machtsstructuren in stand te kunnen houden.[185] Maar deze verklaring gaat voorbij aan de culturele veranderingen die zonder twijfel plaatsvonden. Bovendien beschouwt zij ten onrechte het besef van veel gezagdragers, dat ze de veranderingen niet meer in de hand hadden, als onbelangrijk. Deze elites hebben de veranderingen in de jaren zestig ervaren als een verlies van hun eigen gezag en velen meenden dat hen geen andere keus was gelaten dan zich aan te passen aan de idealen van de jeugd en het nieuwe cultuurpatroon. De op leeftijd gekomen linkse historica Annie Romein-Verschoor schreef, hoewel zij de rol van de jongeren in het beëindigen van de kleurloosheid van de Koude Oorlog toejuichte, in 1971:

> '...de schuld van ouderen ligt mijn inziens meer in het heden dan het verleden. In hun panische angst om voor oude trutten te worden aangezien gaan al te veel autoriteiten van alle geledingen, tot aan de top van CRM, zich haasten, om achter de opstandige jeugd te gaan staan of die zo ver mogelijk tegemoet te komen.'[186]

Achtervolgd door twijfel en geconfronteerd met ongekende uitdagingen gaven Nederlandse elites, gevormd door hun pluralistische traditie, vaak de voorkeur aan veranderen boven bestrijden als zij oog in oog stonden met de provo's en de NVSH. Dit konden ze met een goed geweten doen omdat ze zich veel van hun zorgen eigen hadden gemaakt. Uiteraard was de jongere generatie meer geneigd tot het hooghouden van 'post-materiële' waarden dan haar ouders, die meer waren geïnteresseerd in sociaal-economische zekerheid.[187] In zekere zin was er dus wel een generatie- en cultuurconflict. Maar artistieke vrijheid, openheid, tolerantie, economische zekerheid, autonomie van de jeugd, vrije seksuele ethiek, individuele zelfontplooiing, wantrouwen tegen externe regels en beperkingen, zorgen over de kwaliteit van het leven - al deze punten die door de tegen-

cultuur werden benadrukt, waren variaties op waarden die al weerklank hadden gevonden binnen de dominante cultuur. De veronderstelde bodemloze ideologische kloof bleek, in elk geval in Nederland, vaak niet dieper dan een greppel. De meeste verschillen tussen de middenklasse en de tegencultuur, tussen jong en oud, waren geen verschillen in soort, maar in mate - hoe ver, hoe snel, hoe diep, hoe breed. Men kan uiteraard betogen dat verschillen in mate alle kwalitatieve verschillen bepalen, en vele jonge idealisten waren daar ook van overtuigd. Maar een scherpe discontinuïteit kan in elk geval geen verklaring vormen voor de opkomst van de tegencultuur, noch voor haar succes, noch voor de acceptatie door en het opgaan in de dominante cultuur.

Eindnoten:

1 Geciteerd in Piet van den Ende, ‘Gerard Kornelis, zijn God en de ezel’, *Het Parool*, 18 oktober 1967 [Provo Archief, Doos 21].

2 Statistieken verstrekt door de onderzoekster Mirjam Prenger, interview, 12 oktober 1992. Van alle televisietoestellen stond drieëntachtig procent ingeschakeld op het programma. In die tijd was er slechts één televisiestation, waarvan de uitzenduren ('s avonds) tussen de verschillende verzuilde omroeporganisaties werden verdeeld. Voor de huishoudens die niet dicht bij de Duitse of Belgische grens woonden, was Nederland 1 de enige heldere optie. Nederland 2, het tweede televisiestation, kwam later in 1964.

3 De volledige tekst is geciteerd in J. van den Berg, Han Lammers en Harry Mulisch, *Pays Bah* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964), 6; 8.

4 Dit was de mening van A.B. Roosjen, hoofd van de concurrerende, protestantse NCRV, ‘Mr. Roosjen (Radio-Unie): Dit was afschuwelijk’, *Alkmaarse Courant*, 6 januari 1964. Nog steeds zijn Nederlanders vrijer met vulgaire verwijzingen naar lichaamsdelen en -produkten en onvrijer met profane uitlatingen dan Amerikanen. De *Bond tegen het Vloeken* heeft nog veel leden en voert een bekende postercampagne.

5 William Z. Shetter, *The pillars of society* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1971), 15-27.

6 ‘Heel erg’, *Gooi en Eemlander*, 6 januari 1964.

7 ‘De achterhoede’, *Elseviers Weekblad*, 11 januari 1964.

8 ‘Zondagsarbeid in Den Haag’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 6 januari 1964.

9 Geciteerd in H. Daudt, B.A. Sijes, *Beeldreligie: Een kritische beschouwing naar aanleiding van reacties op de derde uitzending van Zo is het...* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 57.

10 Tegen 1964 stonden de KVP en de ARP onder druk van hun coalitiepartners, de VVD en de CHU, om commerciële belangen toe te laten in de verzuilde omroeporganisaties. Dit conflict leidde begin 1965 tot de val van het kabinet. In deze kwestie waren de PvdA en de VARA samen met de KVP en de ARP tegen het commerciëler maken van de omroepen, misschien één van de redenen voor de milde aanpak van Bot.

11 Na 1964 onderhielden de programmamakers van *Zo is het* een vruchtbare, maar soms moeizame relatie met de VARA. De serie werd voortgezet tot maart 1966, toen de programmamakers, die hun arsenaal aan creatieve ideeën uitgeput zagen raken, de weigering van de VARA om een parodie op burgemeester van Amsterdam, Van Hall, uit te zenden, aangrepen om voor altijd van het scherm te verdwijnen. Zie hoofdstuk zes; en voor andere capriolen van het programma, zie Rinus Ferdinandusse, Jan Blokker, Dimitri Frenkel Frank, (samenst.), *Zo is het toevallig ook nog's een keer: Drie seizoenen ‘Zo is het...’ in teksten en foto's* (Amsterdam: Van Ditmar, Polak en Van Gennep, 1966).

12 Brieven waarin dit extreme antisemitisme naar voren komt, kunnen worden gevonden in zowel *Pays Bah* als in *Beeldreligie*.
13 Het onderzoek naar populariteit ging altijd voorbij aan de leden van het koninklijk huis.
14 Geciteerd in Van den Berg, e.a., *Pays Bah*, 21. Bouwman was overigens een niet-joodse katholiek.
15 Daudt en Sijes constateerden dat ongeveer de helft van de 4.207 getekende brieven aan de VARA positief was, en dat de meeste positieve brieven pas later binnenkwamen. Zie, *Beeldreligie*, 25.
16 Uit een brief geciteerd in *Beeldreligie*, 61.
17 B. Delfgaauw, 'Nabeschouwing over de hoogleraren-verklaring', *De Tijd/Maasbode*, 17 januari 1964.
18 Harry Mulisch, 'Uw gekwetstheid is te oud voor ons', in *Pays Bah*, 22. Een gedeelte hiervan was reeds in de week na de uitzending van het programma gepubliceerd in *Het Parool* en het *Algemeen Handelsblad*.
19 'Tegencultuur' kan hier worden opgevat als een beweging die bewust verwerpt wat haar aanhangers beschouwen als de dominante waarden en normen die 'van boven' worden opgelegd. Volgelingen van een 'tegencultuur' proberen een coherent systeem van alternatieve gebruiken te creëren, dat zo mogelijk onverenigbaar is met de dominante cultuur waar het zich tegen verzet. In heel het Westen was de 'tegencultuur' verdeeld in een 'politiek links' (bestaande uit communisten, pacifisten en andere utopische linkse groeperingen, die de universiteit als middelpunt hadden) en een 'cultureel links' (die 'alternatieve' ervaringen boven politieke dogma's stelden en waarvan de 'hippies' de bekendste vertegenwoordigers waren).
20 Voor een verdediging van deze theorie van de 'twee generaties', zie Hans Righart, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20, 4 (april 1994), 3-22.
21 Het zou interessant zijn om na te gaan in hoeverre *Homo ludens* (1938) van Johan Huizinga is voortgekomen uit een speelse traditie binnen de Nederlandse samenleving.
22 Het urgentste structurele probleem waarmee de Nederlanders in de jaren zestig werden geconfronteerd was de woningnood, die ondanks massale woningbouwprojecten nooit was verlicht. Uiteindelijk leidde dit tot de kraakbeweging van de jaren zeventig.
23 Duco van Weerlee, *Wat de provo's willen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1966), 35.
24 Over deze kwestie discussieerden recentelijk één van de programmamakers, Rinus Ferdinandusse (1931-), die zichzelf in 1964 zag als 'jong', en de socioloog Nico Wilterdink (1946-), die Ferdinandusse beschouwde als 'oud'. Zie James Kennedy en Mirjam Prenger, 'De jaren zestig in Nederland', *Historisch Nieuwsblad*, 2 (1993), 28.
25 In *Opstand van de homo ludens* (Bussum: Paul Brand, 1969) zijn essays verzameld die Constant schreef tussen 1964 en 1967, waaronder zijn befaamd geworden essay uit 1964 onder dezelfde titel.
26 Zie het kunst- en literatuurblad *Randstad*, 11-12 (1966), een nummer geheel gewijd aan een overzicht van de naoorlogse avant-garde kunst en de Franse invloed daarop.
27 Edy de Wilde in Frank Lubbers, 'Een gesprek over de Nederlandse identiteit in de kunst na 1945. Interview met Edy de Wilde', in Geurt Imanse, (red.), *De Nederlandse identiteit in de kunst na 1945* (Amsterdam: Meulenhoff, 1984), 11. De Wilde was tussen 1963 en 1984 directeur van het Stedelijk Museum van Amsterdam.
28 Critici uit de jaren vijftig kraakten de nieuwe dichters met 'Schon dada gewesen'; Richter Roegholt, *De geschiedenis van de Bezige Bij, 1942-1972* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972), 187. Volgens Ton Anbeek is het vellen van een oordeel over de originaliteit van literaire bewegingen en ook van de *Vijftigers* overigens een moeilijke opgave; zie Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990), 261-264.
29 Roegholt, *De geschiedenis van de Bezige Bij*, 186-187.
30 Aad Nuis, *Twee schelven hooi: Opmerkingen over poëzie en politiek* (Amsterdam: Meulenhoff, 1968), 123.
31 Voor een indruk van deze nieuwe poëzie, zie J. Bernlef, K. Schippers, (red.), *Een cheque voor de tandarts* (Amsterdam: Querido, 1967). De waardering voor pop-art en extreem realisme is in deze verzameling duidelijk zichtbaar.
32 De 'Blaman-Hermans-Van het Reve-lijn' werd getrokken door de literair-criticus Anbeek, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur*, 220. Zie ook zijn *Na de oorlog: De Nederlandse*

roman, 1945-1960 (Amsterdam: Synthese, 1986), en Ido Weijers, *Terug naar het behouden huis* (Amsterdam: SUA, 1991).

33 De hoofdpersoon in één van Hermans boeken had deze belediging uitgesproken, zodat Hermans kon ontkennen dat *hij* het had gezegd.

34 De titel verwijst naar een haarstijl.

35 Geciteerd in Roegholt, *De geschiedenis van de Bezige Bij*, 220.

36 Roegholt, *De geschiedenis van de Bezige Bij*, 218-219. *I, Jan Cremer* verscheen in 1966 in Amerika, waar Jan Cremer toen woonde, maar daar bleek het een flop.

37 A.F. van Oudvorst, 'Intellectuelen en de wereld na 1945', *Maatstaf*, 8/9 (1989), 38. Van Oudvorst deelde Lucebert en een aantal anderen ook in bij de politiek geëngageerden, maar zij stonden tamelijk geïsoleerd en hun politieke invloed was gering.

38 Dit populaire boek was gewijd aan de provo's en andere protestbewegingen in Amsterdam. Het onbarmhartige politieoptreden in 1966 in Amsterdam gaf intellectuelen korte tijd gelegenheid hun woede te delen (zie hoofdstuk zes).

39 Jan Bervoets, Hans Ramaer, 'Portfolio/Van kunstenaarsopstand tot engagement: Literatuur en politiek in de jaren zestig', *Maatstaf*, 8/9 (1989), 52-84.

40 Nuis, *Twee schelven hooi*, 91.

41 Geciteerd in Bernard en Hanneke van den Berg, *Nederland in de jaren zestig: Fragmenten uit een samenleving* (Rijswijk: Elmar, 1987), 83. Zie ook Willem Oltmans, 'Jan Cremer en zijn nieuwe wereld', *Wereldkroniek*, 30 oktober 1965 [Provo Archief, Doos 21].

42 Willemijn Stokvis, 'Inleiding - De omstreden hergeboorte van de moderne kunst in Nederland: de jaren 1945-51', in Stokvis, (red.), *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland* (Amsterdam: Meulenhoff/Landshoff, 1984), 34.

43 COBRA, een afkorting voor COpenhagen-BRussel-Amsterdam, was een kortdurende avant-gardestroming (1948-1951) die vooral bestond uit Noordeuropese kunstenaars en dichters. Haar beroemdste leden waren Karel Appel (Nederland) en Äsger Jorn (Denemarken), ook Constant Nieuwenhuys maakte er deel van uit.

44 Dit was de mening van Doris Wintgens, directeur van Museum De Lakenhal te Leiden in een interview, 24 september 1991. Vooral de Koninklijke Kunstacademie in Den Haag en de Rijksacademie in Amsterdam waren conservatief; de Rietveldacademie in Amsterdam was minder traditioneel.

45 Richter Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, vol. 2 (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1979), 217.

46 Interview met Ad Petersen, Amsterdam, 25 september 1991. Petersen was assistent van Sandberg in het Stedelijk Museum.

47 De 'Nul Beweging' streefde, evenals andere anti-modernistische stromingen uit die tijd, naar het verwijderen van alle afstand tussen de kunstenaar, het kunstwerk en de toeschouwer, door het kunstwerk (zowel schilderijen als gedichten) volledig te ontdoen van alle esthetische of symbolische 'waarde' - vandaar de term 'Nul'.

48 Voor voorbeelden van deze tentoonstelling en daaropvolgende kunstexposities gedurende de jaren zestig, zie *De jaren zestig, actie, kunst en cultuur in Leiden* (Leiden: Stedelijk Museum de Lakenhal, 1990), een catalogus van een tentoonstelling gehouden van 23 december 1989 tot 25 maart 1990.

49 Doris Wintgens in een interview, 24 september 1991. Rudi Fuchs, toen kunsthistoricus, voerde de kunstenaars aan.

50 Uit interviews met Jan Maaskant, Elahuizen, 21 september 1991, en Kees Buurman, 1 oktober 1991. Zie ook 'Kees Buurman, een overzicht', *Librije hedendaagse kunst Zwolle*, 4, 8 (oktober 1985).

51 Buurman, 1 oktober 1991.

52 Voor een goed overzicht van de internationale invloed op Nederlandse kunst en dichtkunst in de jaren zestig, zie Wim A.L. Beeren, e.a., *Actie, werkelijkheid en fictie in de kunst van de jaren '60 in Nederland* (Rotterdam/Den Haag: Museum Boymans-Van Beuningen/Staatsuitgeverij, 1979).

53 'Cultuurpolitiek', *Hervormd Nederland*, 1 oktober 1966.

54 Albert Camus, 'De val', vertaling Anne Maclaine-Pont (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972), 15.

55 Zie voor een humoristisch voorbeeld J.J. Klant, *Hollands Diep* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1956).

56 Annie M.G. Schmidt, *De familie Doorsnee* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1954). Schmidt was een libertaire socialiste, die af en toe een omstreden punt verwerkte in het verhaal - zoals het optreden van een homoseksueel familielid.
57 Wim Boswinkel, '"Sensations and traditions": A letter from Amsterdam', *Delta*, 7, 1 (voorjaar 1964).
58 Ernst van Altena, (samenst.), *Dat was uit het leven gegrepen*... (Amsterdam: Hema, 1989); Sieto Hoving, *Tien jaar Tingel Tangel* (Baarn: Het Wereldvenster, 1967). Wim Kan, Wim Sonneveld en Toon Hermans hadden de populairste one-man-shows, Lurelei en Tingel Tangel waren de bekendste cabaretgezelschappen. Rinus Ferdinandusse, één van de schrijvers van *Zo is het*, brak met zijn komedie door in het Nederlandse cabaret.
59 I.A. Diepenhorst, 'The fault of the Dutch: A poll', *Delta*, 7, 4 (winter 1964-65), 9 (de bewering van Diepenhorst werd gestaafd door de andere Nederlanders die in dit onderzoek werden geïnterviewd); Henry C. Faas, 'Denken we eigenlijk wel?', in Han Lammers en J. van den Bergh, (red.), *Wat denken wij eigenlijk wel?* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 49.
60 J.C. Hoekendijk, *De kerk binnenste buiten* (Amsterdam: Ten Have, 1964), 62-64; 175-176. Deze kritiek op de burgerlijke kerk werd herhaald in W.H. van de Pol, *Het einde van het conventionele christendom* (Roermond/Maaseik: J.J. Romen en Zonen, 1966), 342.
61 B. de Groot, L. Nijgh, 'Elegie prenatale'.
62 B. Roest Crollius, 'Het nieuwe boek', volledig overgenomen op de laatste pagina's van *Ik Jan Cremer* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964), twaalfde druk. Het opnemen van deze negatieve bespreking in het boek is zelf een indicatie van de provocerende en niet-conventionele wijze waarop *Ik Jan Cremer* is opgezet.
63 Gerard C. Haas, *Andere tijden, andere zeden: Jeugdgedrag en jeugdcultuur na 1945* (Bilthoven: Ambo, 1971), 8-11.
64 Voor een nadere beschrijving van de 'romantische code', zie Henk Kleijer, Ger Tillekens, 'In het teken van de popmuziek: De culturele betekenis van de popmuziek voor de jeugd in de jaren zestig', in Henk Kleijer, Frank van Vree, (red.), *Tekens en teksten: Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam: Sociaal Wetenschappelijke Studies, 1992), 205-218.
65 De Nederlandse overheid stond lange tijd in dubio over de juiste aanpak van deze zenders. In één geval spoorde zij een piratenzender op en haalde die uit de lucht. Maar uiteindelijk besloten ze, op karakteristieke wijze, de piratenzenders te legaliseren en hen een plaats te geven in het verzuilde omroepbestel.
66 Voor een algemene behandeling van dit onderwerp, zie Mel van Elteren, *Imagining America: Dutch youth and its sense of place* (Tilburg: Tilburg University Press, 1994); voor de Amerikaanse rol in de popcultuur, zie van Elteren, 'I'm free and I do what I want', in Ger Tillekens, (red.), *Nuchterheid en nozerns: De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg: Dick Coutinho, 1990), 165-185.
67 Zo werd in 1966 de 'Stichting Pro-Lang Haar' opgericht door de negentienjarige Peter Muller, om lang haar voor oudere mensen aanvaardbaar te maken en de jongeren met lang haar te verdedigen tegen kritiek.
68 *Twen/Taboe* [herdruk] (Amsterdam: Peter van der Velden, 1981); citaat van A.J. Heerma van Voss, 'De jeugdrevolutie is weggeëbd', *Haagse Post*, 6 september 1972. *Hitweek* richtte zich, in afwijking van andere muziekbladen, voornamelijk op tieners. Zie ook S.J. IJbema, *Provo, Hitweek en de literatuur*, niet-gepubliceerde doctoraalscriptie, (z.p., 1980 [Provo Archief]).
69 Jan Jansen van Galen en Bart Rijs, 'Ouwe lullen moeten weg', *Haagse Post*, 15 juli 1989, 9. Zie ook standpunten van de Moderne Jeugdraad, 'Niet de jeugd, de ouders moeten opgevoed', *NRC*, 8 oktober 1966 [Provo Archief, Doos 19].
70 Volgens David Steigerwald, *The Sixties and the end of modern America* (New York: St. Martin's Press, 1995), 249.
71 Ruud Abma in 'Bij provo ging het niet om een generatieconflict', *NRC*, 8 juni 1991. Abma's these is, evenals die van het Centre for Contemporary Cultural Studies in Birmingham (GB), dat tegencultuur onder jongeren slechts kan ontstaan wanneer er in de dominante cultuur sprake is van een crisis (naar hun mening voortkomende uit de economie), een crisis waarin de tegencultuur de conflicten die reeds aanwezig zijn versterkt. Zie Abma, *Jeugd en tegencultuur: Een theoretische verkenning* (Nijmegen: SUN, 1990).
72 Jos van der Lans, *De werkelijkheid buiten spel: Over jeugdcultuur, provo en jongerenbeweging*, proefschrift (Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1981), 30-31.

73 Kees Bakker, ‘De dialoog: de pedagogiek van het gesprek’, in Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 46-63.

74 Geciteerd in Manuela de Bois-Reymond, ‘Huiselijkheid en onderhandeling’, in Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 96.

75 Piet de Rooy, ‘Vetkuifje waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig’, in H.W. von der Dunk, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan, 1986), 137-138.

76 Adri de Waard, ‘Kinderen zijn ons toevertrouwd’. *De Spiegel*, 13 oktober 1962.

77 Eeuwenlang beschouwden buitenlandse waarnemers de Nederlandse ouders als te toegeeflijk, zodat kinderen opgroeiden als brutale kwajongens. Waardoor dit wordt veroorzaakt is onduidelijk, het kan het gevolg zijn van het recht van de eerstgeborene op erfenis, een praktijk die in delen van Nederland en Engeland voorkwam, maar niet in het grootste deel van het continent. Toch kan dit slechts een gedeeltelijke verklaring zijn.

78 De historicus Piet de Rooy, deskundige op het gebied van de naoorlogse jeugdcultuur, heeft deze mogelijkheid naar voren gebracht. Volgens hem was de boven/onder dertig-dichotomie, die sterk naar voren kwam in de Verenigde Staten, in Nederland zwakker. Ik denk dat hij gelijk heeft, maar dit is nog niet empirisch vastgesteld. De invloedrijke analyse van Ronald Inglehart *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics* (Princeton: Princeton University Press, 1977), suggereert dat de ideologische verschillen tussen de generaties het grootst waren in landen die eens werden beheerst door fascistische regimes en het minst in landen die aan de bezetting waren ontsnapt, met landen zoals Nederland, die waren bezet, ergens in het midden; zie pag. 34-38.

79 Voor de nadruk die werd gelegd op het probleem van de vrije tijd, zie Sjors Gerritsen en Ineke van der Zande, ‘Met beleid omgeven’, in Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 104-122.

80 W. Buikhuisen, *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen: Van Gorcum/Prakke en Prakke, 1965).

81 N. Beets, ‘Provocerend gedrag van jongeren’, *Dux*, 33 (1966), 22.

82 Zie ook R.W. Jongman, ‘De ongrijpbare jeugd en het paternalisme’, *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, 9 (1967), 76-82.

83 H.J.H. Brentjens, ‘Het teken aan de wand’, *Dux*, 33 (1966), 2-3.

84 J.M. Fuchs, *Amsterdam: Een lastige stad* (Baarn: De Boekerij, 1970), 7. De uitspraak was eigenlijk afkomstig van Van Halls voorganger, Arnold d'Ailly. Een verlaging van de werkloosheidsuitkeringen was de oorzaak van de opstand in 1934, die zich ook voordeed in andere steden, zoals Rotterdam.

85 Aad Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?* (Amsterdam: De Bezige Bij/J.M. Meulenhoff, 1966), 6. Aan het einde van de jaren veertig kreeg de CPN zelfs meer stemmen dan de PvdA en maar tegen de jaren zestig kon ze rekenen op eenzesde van alle stemmen in heel Amsterdam.

86 Geciteerd in Yvonne Bernard, ‘Van beeldvorming tot imaazje.: Tien jaar Amsterdamse jeugdcultuur’, in Tillekens, *Nuchterheid en nozems*, 195.

87 Volgens Aad Nuis in een interview, 10 februari 1993.

88 Helena van der Wal (1919-1993), een uit Harlingen afkomstige schrijfster van kinderboeken, beschouwde Amsterdam als een gastvrij toevluchtsoord voor mensen uit de provincie. Ze was midden jaren zestig één van de weinige oudere mensen die de provohappenings bijwoonde. Interview met Van der Wal, Amsterdam, 27 maart 1993.

89 Dit werd door een jongere gezegd in ‘Jonge mensen over Amsterdam’, *Groene Amsterdammer*, 25 december 1965. Deze uitgave van het linkse weekblad was gewijd aan Amsterdam als ‘lastige stad’.

90 De *dijkers* kunnen worden getypeerd als de jeugd van de arbeidersklasse die luisterden naar rock 'n roll, ‘sjekkies’ draaiden en jeans droegen; de *pleiners* kwamen uit de middenklasse, waren jazz- en poëzieliefhebbers en experimenteerden met marihuana. Deze *nozems* waren goed te vergelijken met jeugdgroeperingen in andere Nederlandse (en Europese) steden, maar door hun bekende botsingen met de politie vanaf het midden van de jaren vijftig werden ze bij het Nederlandse publiek berucht. De Amsterdamse onderwereld was niet erg vriendelijk voor de nozems, minstens eenmaal schakelden onderwereldleiders misdadigers in om nozems in elkaar te slaan - terwijl de politie toekeek.

91 Louis van Gasteren, *Allemaal rebellen: Amsterdam, 1955-1965*, tekst van een televisiedocumentaire in drie delen (Amsterdam: Tabula, 1984).

92 Allan Kaprow, ‘Happenings in New York’, in *Randstad*, 11-12 (1966), 25-260; Corien Snijders, *De happening*, niet gepubliceerd werkstuk (Delft: Lerarenopleiding Zuid-West Nederland, 1983 [Provo Archief]), 15.
93 Geciteerd in Richard Kempton, *The Provos: Amsterdam's anarchist revolt*, niet-gepubliceerd manuscript (z.p., z.j. [Provo Archief]), 1-11. De ‘Open het graf’-happening was een parodie op Mies Bouwmans ‘Open het Dorp’; zij kon ook wedijveren met Kaprows happening van 1962, ‘A service for the dead’.
94 Eigenlijk kreeg de ‘K’ een dubbele betekenis; zij duidde ook ‘Klaas’ aan, een personage die de ‘verslaafde consumenten’ van hun verslavingen af zou helpen. Grootveld zou vaak smeken ‘Klaas, kom’, niet wetend dat de grote kans voor de provo's al snel zou komen in de persoon van *Claus* von Amsberg.
95 Zie Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, vol. 2, 311-317; Dick P.J. van Reeu-wijk, *Damsterdamse extremisten* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1965), 11-25. Igor Cornelissen, ‘We moeten eigenlijk terug naar de crisis’, *Vrij Nederland*, 27 juni 1964; Hans Smits, ‘Hap, hap, happening’, *Het Parool, PS*, 14 augustus 1965 [Provo Archief, Doos 21].
96 Voor de discussie tussen oude anarchisten en Van Duyn en andere provo's, zie M. Ananar, e.a., ‘The times, they are a'changin’, en Ger Harmsen, ‘Geestelijke en morele armoede’, in *Buiten de perken*, 59 (31 december 1965), 26-34.
97 Dit was de inschatting van Mulisch in *Bericht aan de rattenkoning*, (Amsterdam: De Bezige Bij, 1978), 70.
98 ‘Buitenlandse anarchisten, die de provo's bezochten, raakten vaak de wanhoop nabij door hun gebrek aan theoretische belangstelling en kennis’, schreef de Nederlandse anarchist Rudolf de Jong in 1972; zie De Jong, ‘Provos and kabouters’, in David E. Apter en James Joll, *Anarchism today* (Garden City: Anchor/Doubleday, 1972), 200.
99 Aantal ingeschat door Lucas van der Land, ‘Provo is as provo does: A general introduction’, *Delta*, 10, 3 (najaar 1967), 6.
100 Voor een tekening van de provo's als romantische ‘stedelijke sociale beweging’, zie Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand: Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam: SUA, 1992). Dit is op dit moment de meest recente en gezaghebbende studie van de Amsterdamse provo's, kabouters en krakers.
101 Slechts twee vrouwen, Irene van de Weetering en Koosje Koster, welke laatste veel publiciteit trok doordat ze werd opgepakt en ontkleed door de politie omdat ze krenten had uitgedeeld, kunnen tot de kern van de provo's worden gerekend.
102 ‘The White Plans’, *Delta*, 10, 3 (herfst, 1967), 37-51.
103 Uiteindelijk kreeg Schimmelpennink, het brein achter de plannen, de gemeente zover dat ze in de jaren zeventig het ‘witkar-plan’ invoerden, waarin goedkope, publieke, electrische autootjes gebruikt konden worden tussen aangegeven stations. Het was een paar jaar in werking toen het weer werd opgegeven. Het openluchtmuseum Kröller-Möller in Gelderland maakt op dit moment gebruik van publieke, witte fietsen binnen de omheining van het museum.
104 Bernhard de Vries, ‘Provo van binnenuit’, in F.E. Frenkel, (red.), *Provo: Kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 30.
105 *Provo*, 4 (28 oktober 1965) [Provo Archief].
106 ‘Verveling en vrijetijdsbesteding: HP gesprek met de provo actie-groep’, *Haagse Post*, 9 juli 1966 [Provo Archief, Doos 21]; de provo Hans Tuynman was hierin betrokken; voor zijn standpunten zie *Full-time provo* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1966).
107 Het citaat en het gevoelen zijn afkomstig van de kunstenaar Herman Ysebaert, geïnterviewd in de *Zomerkrant* van 1967, het orgaan van de Amsterdamse Jeugdraad [Provo Archief].
108 Het woord *klootjesvolk* was verzonnen door Willem Kloos en was weer leven ingeblazen in het begin van de jaren zestig door de jurist W.H. Nagel (pseudoniem J.B. Charles), die de Nederlanders bekritiseerde om hun amnesie betreffende de Nazi's en de Duitsers. Zie Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, 72 en voor een provocerend cartoon waarin een lid van het klootjesvolk wordt gekarakteriseerd, zie *Hitweek*, 2, 33 (4 mei 1967).
109 Geciteerd in Joseph Lelyveld, ‘Dadaists in politics’, *New York Times Magazine*, 8 oktober 1966, 34 [Provo Archief, Doos 16].
110 Ananar, e.a., ‘The times they are a'changin’, 31.
111 Roeland H.G. van Duyn, ‘Inleiding tot het provocerend denken’, *Provo*, 1 (12 juli 1965), 2 [Provo Archief].
112 Van Weerlee, *Wat de provo's willen*, 11.
113 ‘Een vorst herdacht’, *Provo*, 5 (18 december 1965), 16.

114 ‘Optochten’ vereisten de toestemming van de burgemeester, iets waar de provo's verachtelijk hun neus voor ophaalden (zie hoofdstuk zes).
115 Roel van Duyn, *Provo: De geschiedenis van de provotarische beweging* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985), 31-35, 112, 177-178. Een groot deel van dit boek is een bewerkte versie van het *Provo*-blad en Van Duyns *Het witte gevaar*, geschreven in 1966.
116 Van Duyn, *Provo: De geschiedenis van de provotarische beweging*, 153-158.
117 De jong, ‘Provos and kabouters’, 204.
118 *Revu*, december 1966 [Provo Archief, Doos 21], 23-28. De precieze datum wordt niet aangegeven in het Archief-document.
119 W. Buikhuisen, ‘Provo en provo’ in Frenkel, *Provo: Kanttekeningen bij een deelverschijnsel*, 87-91.
120 Uit het *De Telegraaf*-artikel in het Provo Archief, Doos 17. Op het kranteknipsel was geen datum geschreven. De provo's zelf genoten ervan.
121 P.G. Kuiper, ‘Enkele aspecten van het provocisme’ *Algemeen Politieblad*, 1966, 493 [Provo Archief, Doos 19].
122 Aad Nuis, ‘Amsterdam provoked’, *Delta*, 10, 3 (herfst 1967), 24.
123 ‘Tussen provo's en ouwetjes’, *Algemeen Handelsblad*, 8 september 1966; voor een voorbeeld van deze voorzichtige ‘solidariteit’, zie G. van Leeuwen, ‘De opstand der jongeren’, *Hervormd Amsterdam*, 30 april 1966 [Provo Archief, Doos 32].
124 De Princenhof Conferentie(s) (1966-69), die werden georganiseerd door de Amsterdamse gemeenteraad, zochten contact met jongerenbewegingen om wegen te vinden hun lot en de algemene kwaliteit van het leven in de stad te verbeteren. Schimmelpennink representeerde de provo's op de eerste bijeenkomst. Volgens Mamadouh veranderde er door deze conferenties weinig op beleidsterrein, maar waren ze wel van politieke betekenis: de gemeenteraad wilde er zijn openheid voor de jeugd door benadrukken. Zie Mamadouh, *De stad in eigen hand*, 86-88; en ‘Veel lof in Amsterdamse raad voor jeugnota’, *Algemeen Handelsblad*, 31 januari 1969 [Provo Archief, Doos 19].
125 Buikhuisen, ‘Provo en provo’, in Frenkel, *Provo: Kanttekeningen bij een deelverschijnsel*, 87. Amsterdamse communisten, die nog steeds onder invloed stonden van het neo-Stalinisme, beschouwden de provo's met minachting.
126 Marko Otten, ‘Provo en de zomer van 1965’, *Vrij Nederland*, 3 augustus 1985, 14.
127 William Hoffman, *Queen Juliana: The story of the richest woman in the world* (New York/Londen: Harcourt Brace Jovanovich, 1979), 193.
128 De uitnodiging was uitgesteld voor de verkiezingen binnen provo, maar de ontmoeting vond plaats de dag nadat De Vries was verkozen. ‘Hij was aardiger dan ik dacht, maar we spraken een verschillende taal’, zei De Vries over Cals (‘Anarchism comes to Holland’, *Life*, 11 juli 1966, 76-77 [Provo Archief, Doos 32]).
129 C. Egas, ‘Vragen rond de jeugd van 1966’, *Socialisme en Democratie*, 1966, 572. Voordat Egas tot deze inschatting was gekomen had hij de provo's beschouwd als ‘nihilisten’.
130 ‘Troonrede’, 20 september 1966, *Verslag van de Handelingen der Staten-Generaal. Zitting van 20 sept. 1966-21 feb. 1967* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1967), 2.
131 ‘De Nederlanders lijken bijna trots te zijn op provo - het liet zien dat zij hun eigen radicale, grillige geest hadden’, schreef Anthony Bailey in *The light in Holland* (New York: Knopf, 1970), 235. Hoewel hij overdreef, heeft Bailey waarschijnlijk gelijk; tegen 1970 keken veel Nederlanders met genegenheid terug op de provo's.
132 H. van Galen Last, ‘De provo's van papa’, *NRC*, 26 november 1966 [Provo Archief, Doos 16].
133 ‘Meet the provos’, brochure (z.p., z.j. [Provo Archief]).
134 Peter Bruyn, ‘Magies centrum Amsterdam’, *Rails*, voorjaar 1994, 22.
135 Voor een kenmerkende discussie tussen het ‘culturele’ en ‘politieke’ links, zie de discussie (en stellingname) in 1970 tussen Van Duyn en Regtien in Jac. Vromen, ‘Niet elkaar over de bol aaien’, *De Nieuwe Linie*, 4 april 1970, herdrukt in *De zestiger en zeventiger jaren: Beweging en tegenbeweging* (Amersfoort: De Horstink, 1977), 43-46.
136 E.M.B. Mok-Schermerhorn, *Beeldende kunstenaars protesteren: De akties van de BBK in 1969* (Amsterdam: E. Boekmanstichting, 1973); Cor Blok, ‘Kunstenaars in actie tegen CRM’, *Groene Amsterdammer*, 14 juni 1969, 4.
137 Zie Ingrid Deddes, *Tomaatdocumentatie, een verslag van een actie 9 oktober 1969-28 februari 1970* (z.p.: Instituut voor theateronderzoek en Holland Festival, 1979); Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, 366-367.

138 Jacqueline Mineur, *Actie Notenkraker: Componisten tegen het Concertgebouworkest* (Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1989).
139 Voor een analyse van Dolle Mina, vooral gericht op 's-Hertogenbosch, zie Brigitte Buis, Dorien Greshof en Nelleke de Jong, ‘Dolle Mina, 1970-1972’, in Tjitske Akkerman en Siep Stuurman, (red.), *De zondige Riviera van het katholicisme: Een lokale studie over feminisme en ontzuiling, 1950-1975* (Amsterdam: SUA, 1985), 150-187.
140 *Dolle Mina: Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd* (Amsterdam: SUA, 1970), 3-4; 29-35; Aukje Holtrop, ‘Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten. Tien jaar Dolle Mina’, *Vrij Nederland* (bijvoegsel), 15 maart 1980, 3; 9.
141 Anja Meulenbelt, Joyce Outshoorn en Selma Leydesdorff, ‘Feminisme in Nederland, 1968-1975’, *Te Elfder Ure*, 27 (1975), 614. De mannelijke afgevaardigde onsnapte ternauwernood aan uitzetting uit de conferentie.
142 Dolle Mina Selma Leydesdorff geciteerd in Holtrop, ‘Dames wilt u hier uw spandoeken neerzetten’ *Vrij Nederland*, 15 maart 1980, 5-6.
143 Marlies Huskens en Peter Kooij, ‘Dolle Mina en de revolutie’, *Nijmeegs Universiteitsblad*, 20 maart 1970; *Dolle Mina,* 47-48. In november 1972 werd het maandblad *Opzij* opgericht door onder andere Hedy d'Ancona van MVM; op de eerste pagina noemde het zichzelf ‘radicaal-feministisch’ en sprak het de overtuiging uit dat sekse de grootste scheiding tussen de mensen teweegbracht. Hoewel het socialistische feminisme nog niet was uitgestorven, was de komst van *Opzij* en van de ‘gespreksgroepen’ een teken van ommezwaai naar een radicaal feminisme in Nederland.
144 ‘Proklamatie van de Oranjevrijstaat’, 5 februari 1970 in Roel van Duyn, *Schuldbekentenis van een ambassadeur* (Amsterdam: Meulenhoff, 1970), 24-28; voor nadere informatie, zie Roel van Duyn, *De boodschap van een wijze kabouter* (Amsterdam: Kritiese Bibliotheek, 1969).
145 Mammadouh, *De stad in eigen hand*, 99-106.
146 Slechts twee kabouters rookten marihuana tijdens de zittingen, Van Duyn zelf gebruikte nooit drugs. De twee werden vervolgd en veroordeeld tot de kleine geldboete van honderd gulden per persoon; tegen die tijd waren de vervolgingen van gebruikers (in tegenstelling tot veehandelaars) al minder geworden; Peter Verstegen, ‘A is for action: A letter from Amsterdam’, *Delta*, 14, 1 (voorjaar 1971), 119-120.
147 Dit was de titel van Arthur Frommers gids naar Amsterdam uit 1967, zie ook ‘Zomerdagen in “Surprising Amsterdam”’, *NRC*, 26 augustus 1967 [Provo Archief, Doos 21].
148 Nederland had zijn eigen hippies, van wie de beroemdste waren Simon Post-huma en zijn vrouw Marijke Koger, die lokaal bekend stond als ‘de hippest chick in town’. Beiden waren in 1967 op het *Hoepla* programma van de VPRO te zien geweest en Koger was beroemd geworden doordat ze al in januari 1965 haar naakte, geverfde lichaam op een bekende ‘happening’ had tentoongesteld. Nederlandse hippies stonden echter niet zo in de belangstelling, omdat eerst de provo's en daarna de kabouters meer aandacht trokken van de pers.
149 ‘Amsterdam blijft magisch’, *Het Parool*, 16 mei 1969.
150 Vertaling: ‘Wild, vreemd en té gek’.
151 Geciteerd in F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier: De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp: Fibula-Dishoeck, 1985), 148. Voor een verslag van de ontwikkeling van de drugscultuur in Amsterdam, zie Louis van Gasteren, *Allemaal rebellen*; zie I. Gadourek en J.L. Jessen, ‘Proscription and acceptance of drugs-taking habits in the Netherlands’, *Mens en Maatschappij*, 46 (1971), 376-410, en hoofdstuk vijf voor een uitgebreider behandeling van dit onderwerp.
152 Tom Roodvijn, ‘De eenzame weg van de Flower-power-gedachte’, interview met Koos Zwart, *NRC*, 22 juni 1991; Van den Berg, *Nederland in de jaren zestig*, 75.
153 Jan Haasbroek, ‘Paradiso, Fantasio, Provadja?’ *Groene Amsterdammer*, 5 juli 1969, 3, 11. Voor meer informatie over Regtien en De Swaan, zie hoofdstuk vijf.
154 Haasbroek, ‘Paradiso’.
155 Subsidies werden verleend aan een breed scala van clubs, waaronder ‘the Hell's Angels’ van Amsterdam; Maurice Punch, *Fout is fout! Gesprekken met de politie in de binnenstad van Amsterdam* (Meppel: Boom, 1976), 63.
156 Voor de discussie in 1969 over de Dam in de gemeenteraad, zie *Gemeenteblad Amsterdam*, 1969, Afd. 1, II, 1491-1495; II, 1237, 1620, 1631; en IIA, 18. Zie ook, voor een orthodox-protestantse reactie, ‘De Damslapers’, *Nederlands Dagblad*, 26 augustus 1970, geciteerd in Ada P. Bolhuis, Johan Knigge, Rein Tromp, *Het nieuws opnieuw bekeken* (Groningen: De Vuurbaak, 1984), 139.

157 Zie vooral J. Steijger (PSP), *Gemeenteblad Amsterdam*, 1969, Afd. 2, II, 1635-1639 en R.J. Walraven (CPN), 1645-1648.
158 A.P.J. van Eyden, *Gemeenteblad Amsterdam*, 1969, Afd. 2, II, 1645.
159 Roegholt, *Amsterdam in de 20e eeuw*, 357-359. Ook het Vondelpark leverde enige problemen op, maar de gemeente besloot in 1972 het opnieuw open te stellen. Zie Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren* (Amsterdam: Contact, 1991), 212; en 'Vraag 389 van de heren Baruch, Koningh en Verwoert in verband met de gebeurtenissen afgelopen zomer in het Amsterdamse Vondelpark', *Tweede Kamer*, Zitting 1971-1972, Aanhangsel, 785.
160 Bert Hekma, 'Kermis in Amsterdam of de cultuur van de seksuele revolutie', in Gert Hekma, e.a., *Het verlies van de onschuld* (Amsterdam/Groningen: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift/Wolters Noordhof, 1990), 119.
161 Volgens de wet was homoseksuele omgang toegestaan vanaf eenentwintig jaar. De homocampagne van de jaren zestig concentreerde zich daarom op het verlagen van de leeftijd tot zestien jaar, wat wettelijk werd geregeld in 1971.
162 Boswinkel, 'Sensations and traditions', 48-50.
163 Rob A.P. Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland: Studie van een emancipatiebeweging* (Meppel: Boom, 1982), 144. In 1967 begonnen protestanten en katholieken in Den Haag een 'adviesbureau' om homoseksuelen te helpen in het aanpakken van problemen in hun leven. Zie 'Adviesbureau homofielen', *Trouw*, 16 september 1967, geciteerd in *CRM Documentatie 1967*, 3, 338. Voor een gereformeerde beoordeling van homoseksualiteit, zie S.J. Popma, 'Over homofiele gerichtheid', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 301-314.
164 Tielman, *Homoseksualiteit in Nederland*, 163.
165 Enkele homoseksuelen gaven de voorkeur aan integratie boven een subculturele identiteit. Dit werd een bron van discussie binnen de homogemeenschap; zie 'Nieuwe generatie homofielen wil duidelijk integratie', *Het Parool*, 13 juni 1969.
166 NVSH, *Seksinfo: Facetten van de seksuele problematiek* (Utrecht: Studium Generale Sex '69/Rijksuniversiteit Utrecht, 1969), 7.13-7.18.
167 'Wordt hoofdstad het Mekka der homofielen?' *De Telegraaf*, 9 oktober 1965 [Provo Archief, Doos 15].
168 Zelfs vandaag de dag hebben veel Nederlandse homoseksuelen een voorkeur voor Amsterdam, waar een tolerante stemming heerst en de homocultuur het meest is ontwikkeld.
169 Christa van Santen, 'Over sociëteiten vaar minderjarige homofielen', *Groene Amsterdammer*, 14 juni 1969, 12.
170 In 1972 verliet de lesbische groepering 'Paarse September' het COC omdat dat teveel gericht was op mannen. Zij beschouwde het lesbisch-zijn als een politieke keus - bevrijding van onderdrukking kon alleen onder vrouwen worden bewerkstelligd. Maar het duurde nog tot 1976 voor het radicale feminisme van start ging met de verschijning van Anja Meulenbelts *De schaamte voorbij*, een persoonlijke geschiedenis die culmineerde in de lesbische liefde. Het boek was heel populair onder opgeleide vrouwen en bleek een bron van discussie.
171 Voor een geschiedschrijving van de NVSH, zie Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1978).
172 Annakarin Svedbergs *Is pornografie schadelijk?* dat in 1966 door de NVSH werd uitgegeven, was nog te controversieel en regeringsfunctionarissen klaagden de NVSH aan als gevolg van de publikatie; Wim Hazeu, *Wat niet mocht* (Amsterdam: De Harmonie, 1982), 35; 42; 47.
173 Veel participanten in de tegencultuur, van provo's tot studentenradicalen, maakten in de jaren zestig gebruik van de fonetische spelling, waarschijnlijk een teken van opstand en van 'democratie'. Maar die sloeg, in tegenstelling tot hun informele wijze van spreken, nooit echt aan. Interview met taalkundige M. van der Toorn, Nijmegen, 9 november 1992.
174 Verstegen, 'A is for action', 121-122.
175 E. Brongersma, *Sex en straf* (Den Haag: NVSH, 1970), 86-100; interview met Brongersma, Overveen, 30 maart 1993.
176 Peter Muller van *Candy* werd echter toch veroordeeld tot een boete van tweeduizend gulden voor het in een aflevering als eerste prijs uitloven van een vrouw, die naakt werd gepresenteerd; 'Uitgever van sexblad "Candy" tot f 2000 boete veroordeeld', *Het Parool*, 12 juni 1969.
177 Voor een documentaire over seksshops in Sluis, een klein stadje in Zeeuws-Vlaanderen, zie 'Sexwinkels in Sluis', VARA televisie, 24 december 1971.
178 Samkalden vaardigde een verbod uit na een aanstootgevend persbericht door de show; Hekma, 'Kermis in Amsterdam', 110; zie ook 'De meisjes van het "Erotisch Panorama"', *Het Parool*, 12 april 1969.

179 Hekma, ‘Kermis in Amsterdam’, 110-112.
180 Mary Zeldenrust, *Gesprekken met Mary Zeldenrust* (Weesp: De Haan, 1984), 99-101.
181 Bibeb, ‘Minister Marga Klompé: “Ons volk is een beetje een burgerlijk volk”’, *Vrij Nederland*, 20 september 1969, 5, 9.
182 Zie het portret van minister Klompé door het VPRO-chef Jan Kassies in Ineke Jungschleger en Claar Bierlaagh, *Marga Klompé: Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1990), 184-186.
183 Geciteerd in IJbema, *Provo, Hitweek en de literatuur*, 65-66.
184 Dolle Mina, 46.
185 Voor een articulatie van de wijze waarop elites open stonden voor culturele veranderingen, die gepaard zouden moeten gaan met veranderingen in kapitalistische produktiemiddelen, zie Ruud Abma, ‘Hegemonie en tegencultuur’, *Te Elfder Ure*, 35 (1983), 717-729.
186 Annie Romein-Verschoor, *Omzien in verwondering*, vol. 2 (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1971), 289.
187 Het onderscheid tussen ‘materiële’ en ‘post-materiële’ waarden is gemaakt door Ronald Inglehart, *The silent revolution*. Nederland telde in het begin van de jaren zeventig volgens Inglehart het hoogste aantal ‘post-materialisten’; zie 38, 104.

5 Crisis van het regentendom

> 'Wij moeten ons er wél van bewust zijn dat iedere samenlevingsvorm zijn eigen type van ambtenaren en zijn eigen technieken en middelen van machtsuitoefening meebrengt. De moderne democratische samenleving vraagt een ander type ambtenaren, een andere mentaliteit, een andere, meer genuanceerde en ingetogen vorm van optreden, inzonderheid met betrekking tot het gebruik van de fysieke machtsmiddelen, dan enige andere samenlevingsvorm uit het verleden.'
> - Advies van J. van Braam, 'Enschede'-Rapport(1967)[1]

Gijsbert van Hall, burgemeester van Amsterdam, stond op 19 maart 1966 oog in oog met de televisiecamera's. Als alles volgens plan was gegaan, zou het interview met Mies Bouwman in haar praatshow die avond een tamelijk eenvoudige opgave zijn geweest; in die tijd waren de vragen en antwoorden bij *Mies-en-scène* voorbereid. Ongelukkigerwijs was in Amsterdam net daarvoor opnieuw een rel uitgebroken, de tweede in twee weken. Op de tiende was het huwelijk van prinses Beatrix en Claus von Amsberg verstoord door rookbommen van provo en het willekeurige gebruik van geweld door de politie tegen omstanders. Op de namiddag van de negentiende waren er vervolgens onlusten uitgebroken rond een tentoonstelling van foto's van de excessen bij de politieoptredens. Zowel Bouwman als Van Hall wilden daarom graag van het script afwijken. Maar dat bleek voor Van Hall geen goede zet; later betreurde hij het dat hij die avond niet gewoon thuis was gebleven.[2]

Bouwman stelde, naar de nieuwe journalistieke norm, lastige vragen waarin haar afkeuring over de wijze waarop de Amsterdamse politie zich tijdens de laatste rellen had gedragen doorklonk. Van Hall (1904-1976), PvdA'er, patriciër en verzetsheld, gaf weinig bevredigende antwoorden.[3] Hij wekte bij veel kijkers de indruk dat hij ten einde raad was toen hij zich, bijna in tranen, beklaagde over de recente gebeurtenissen:

> '...het is in de stad de laatste tijd, zoals U zegt, erg rumoerig geweest, om maar een woord te gebruiken: een hele, hele beroerde toestand (...) In onze stad, en dat is echt niet een verschijnsel in onze stad alléén, maar overal, is de jeugd, kan je zeg-

> gen in opmars. Je merkt het, en daar moeten wij begrip voor hebben, en het is verschrikkelijk moeilijk om uit te vinden wat je daar aan doen moet. Het is in alle landen op de wereld, dan om déze reden, dan om dié reden, dat de jeugd vindt, dat ze moeten tonen dat ze er zijn. En om daar een oplossing voor te vinden, dat is iets wat de politie niet kan, wat ík niet kan, daar moeten een heleboel verstandige mensen over praten.'

Van Hall vreesde escalaties en vroeg zich af of het niet mogelijk zou zijn een afkoelingsperiode in te stellen om te voorkomen dat er doden zouden vallen.[4]

Van Halls afgang in *Mies-en-scène* was het begin van het einde van zijn politieke loopbaan. Al eerder door de provo's en hun medestanders ervan beschuldigd een onderdrukkende autocraat te zijn, leek Van Hall nu het ongelukkige slachtoffer van krachten die buiten zijn bereik lagen. De ernstige onlusten van juni 1966 in Amsterdam zouden de twijfels rond zijn bekwaamheid alleen maar versterken en midden 1967 werd hij door de regering in Den Haag gedwongen met pensioen te gaan. Tegen die tijd was Van Hall hét symbool geworden van het aarzelende en ondoelmatige gezag dat zijn legitimiteit snel aan het verliezen was.

In 1966 ging het Nederlandse burgerlijke gezag door een diepe crisis. 'Het gezag-oude-stijl zakte als een pudding in elkaar', zei de toenmalige burgemeester A. Kleijn van Meppel.[5] De journalist Henk Hofland schreef dat Nederlandse gezagdragers in 1966 een groot deel van hun geloofwaardigheid en macht hadden verloren.[6] Deze 'regenten', zoals de Nederlandse heersende klasse sinds de zeventiende eeuw werd genoemd, leken plotseling onbekwaam tot regeren. Hevig bekritiseerd om zijn 'regentenmentaliteit' werd het Nederlandse gezag vaak beschouwd als hopeloos ouderwets, zonder voeling met de 'ontwikkelingen in de samenleving'. Maar binnen het tijdsbestek van een paar jaar was dit veranderd en had de 'vooruitstrevendheid' en tolerantie van Nederlandse gezagdragers internationale belangstelling gewekt. In de jaren zeventig maakten enkele waarnemers zich zelfs zorgen dat de regenten *te* tolerant waren geworden. Zo schreef de historicus Maarten C. Brands omstreeks 1980:

> 'Er is een tekort aan politieke durf in deze vooruitstrevende, byzantijnse kringen, altijd bang om "regent" te worden genoemd of veroordeeld te worden vanwege autoritair gedrag.'[7]

Hoe kwam deze opmerkelijke verandering tot stand? Nederland had niets meegemaakt dat te vergelijken was met 'Parijs '68'; er was nooit sprake van een op handen zijnde revolutie en in de jaren zestig kwam politiek

geweld, hoewel het vaker voorkwam dan in het verleden, veel minder sterk naar voren dan in Frankrijk (de politieke instabiliteit in mei 1968) of de Verenigde Staten (van de stedelijke onlusten waarin tientallen Amerikanen overleden tot de schietpartij op Kent State University). De protesten die na 1965 overal opkwamen, hebben onmiskenbaar gefunctioneerd als katalysator voor verandering. Maar het bestaan van de protestbewegingen, die tamelijk klein en zwak waren vergeleken met de actiegroepen uit de jaren zeventig, kunnen het grote succes waarmee hun acties werden bekroond niet volledig verklaren.

Deze protestbewegingen werden eigenlijk vooruitgeholpen door de veranderingen die plaatsvonden onder de regenten zelf. In de loop van de jaren zestig raakte een belangrijk deel van de Nederlanders in leidinggevende posities ontstemd over de inefficiënte en autoritaire wijze waarop bureaucraten functioneerden. In de eerste plaats speelden de *democratische* vernieuwers een grote rol in de veranderingen van de jaren zestig. Deze vernieuwers, die vaak te vinden waren onder intellectuelen en jongere ‘professionelen’, sympathiseerden met de protestbewegingen en probeerden geregeld tegemoet te komen aan de ‘redelijke’ wensen van de protestgroeperingen, door veranderingen aan te brengen in wetten en de uitvoering daarvan. Evenals de opstandige jongeren streefden zij naar verdere democratisering van de Nederlandse samenleving en waren daarom bereid wetten te versoepelen die vrijheden teveel inperkten; ze betwistten geregeld de status quo en bekritiseerden gezagdragers van het oude stempel. Zodoende ontstonden vaak conflicten onder gezagdragers over de wijze waarop gereageerd moest worden op de ondermijning van het gezag. Nederlandse protestbewegingen profiteerden dus niet alleen van het bestaan van deze democratische vernieuwers, maar ook van de verdeeldheid onder de Nederlandse autoriteiten.

Maar het was niet alleen daaraan te danken, dat aan de gezagshandhaving in Nederland in de loop van de jaren zestig minder strikt de hand werd gehouden. Ook gezagdragers die zich minder zorgen maakten om de democratie waren ervan overtuigd dat de status quo niet kon worden gehandhaafd en bepaalde vormen van vernieuwing noodzakelijk waren. Zo waren er politiefunctionarissen en topambtenaren die zich vooral richtten op *bestuurlijke* vernieuwing. Zij geloofden dat de bestaande overheidsinstanties en -praktijken ‘uit de tijd’ waren en niet in staat om adequaat te reageren op de spanningen van een moderne verzorgingsstaat. Voor hen waren centralisatie en standaardisering - niet democratisering - de sleutelwoorden voor een doelmatige overheid. Andere gezagdragers, vaak politici uit de grote partijen, waren bereid om, geconfronteerd met

een ‘crisis’, uit *pragmatische* overwegingen vérgaande concessies te doen opdat de orde gehandhaafd zou blijven. Voor hen was ‘bij-de-tijd-blijven’ het belangrijkste motief; zo probeerden ze conflicten en problemen, die hen anders in een uitzichtloze situatie zouden kunnen brengen, te vermijden. De antirevolutionaire politicus M. Beinema gaf in 1970 uitdrukking aan dit gevoel. Hoewel hij tegenstander was van onzedelijke films, achtte hij het toch beter de censuur te laten vervallen, omdat ‘handhaving van de huidige filmkeuring zou betekenen dat men een waterstroom van honderd meter breed zou willen tegenhouden met een dijk van veertig meter lengte’.[8] Tact was voor deze pragmatische vernieuwers belangrijker dan onverschrokken heldomdom of hoogstaande principes, want aan de eisen van de werkelijkheid kon niet straffeloos worden voorbijgegaan.

Twee conventies binnen de Nederlandse politieke cultuur kunnen deze houding nader verklaren. Ten eerste hekelden de Nederlandse gezagdragers het gebruik van geweld en waren bereid tot het uiterste te gaan om dit te vermijden. Het Nederlandse politieke leven, vanouds gebaseerd op pluralisme en consensus, kon niet tegen te hoge spanning.[9] In plaats van het gebruik van geweld, moest zo mogelijk een vergelijk worden getroffen (zie inleiding). Nederlandse autoriteiten lieten het dus niet zo snel tot een confrontatie komen als hun Amerikaanse, Franse en zelfs Duitse pendanten. In de Nederlandse samenleving, die minder democratisch was, konden desondanks grotere veranderingen optreden dan in de Amerikaanse omdat de gevolgen van een streng optreden - geweld en illegaliteit - er onaanvaardbaar waren. De tweede regel waar de gezagdragers zich aan hielden (en die afweek van de Amerikaanse) was dat de openbare orde niet werd bepaald door de letter van de wet, noch door de wil van de meerderheid, maar door behoedzame gezagsuitoefening; autoriteiten leerden mee te gaan met de ontwikkelingen. Nederland verschilde niet zozeer van andere landen in de soort aanvallen die het gezag kreeg te verduren, als wel in de wijze waarop Nederlandse gezagdragers met deze crises omgingen. In Nederland waren de tolerantie en flexibiliteit in het omgaan met recht en orde veel groter, niet in de eerste plaats door het optreden van krachtige actiegroepen of door de invloed van radicale democratische politici, maar voornamelijk door het gedrag van de regenten die op voorzichtige, gecentraliseerde en tamelijk paternalistische wijze opereerden. Deze gezagdragers bevonden zich ergens tussen het klassieke profiel van de Nederlandse Autoriteit die als arrogant en bijziend werd beschreven door Henk Hofland, en de prijzende beoordeling van Ernest Zahn die hen vérziende morele vooruitstrevendheid toeschreef.[10] Eenmaal uit het evenwicht gebracht door de aanvallen op hun

gezag[11], herstelden de Nederlandse regenten de orde door, om een uitspraak van de Amerikaanse senator Daniel P. Moynihan aan te halen, 'defining deviancy down'.[12] Zo combineerden ze een traditioneel, oligarchisch bestuur met de overtuiging dat koppig verzet tegen 'sociale ontwikkelingen' vergeefs zou zijn, en werd de Nederlandse samenleving één van de meest vrijgevochtene in de wereld.

Het verlichte regentendom

Door de structuur en de tradities van de Nederlandse overheid bestond een zekere afstand tussen de bestuurders en de bestuurden. In Nederland werd het pluralisme vanouds aan de top gecontroleerd door gezagdragers die democratische en ideologische elementen al snel wantrouwden en regeerden in de naam van soberheid en orde.[13] Teveel inspraak van burgers, die deze balans kon verstoren, was niet gewenst. De liberale jurist J.T. Buys gaf aan het einde van de vorige eeuw deze stellingname als volgt weer:

> 'Een natuurlijk regt op mederegeren - hoeveel duizenden malen ook ingeroepen - staat er niet voor de burgers; hun natuurlijk regt kan geen ander zijn dan om goed geregeerd te worden.'[14]

Zahn verzacht dit door te benadrukken dat Nederlandse gezagdragers niet autoritair waren, zoals in Duitsland wel het geval was. Volgens hem waren de meeste Nederlandse burgers niet bang voor de politie en was het 'agentje pesten' een spelletje dat door veel Nederlandse kinderen werd gespeeld.[15] Maar deze welwillende houding van de Nederlandse leiders betekende niet dat de burgers directe en doelmatige middelen had om toezicht te houden op het gezag dat over haar was gesteld, noch dat de autoriteiten traditioneel tolerant waren ten opzichte van burgerlijke opstanden - wat heel duidelijk zichtbaar werd in de bloedige onderdrukking van de arbeidersopstand in Amsterdam in 1934.

De wijze waarop een burgemeester rond de jaren zestig werd aangesteld is illustratief. In tegenstelling tot de Verenigde Staten, waar burgemeesters worden gekozen, werden (en worden) ze in Nederland benoemd door de Kroon (dat is, door het ministerie van Binnenlandse Zaken en de commissaris van de koningin van de betreffende provincie), gewoonlijk vanwege hun gebleken geschiktheid als overheidsfunctionaris. Het was niet vereist dat ze afkomstig waren uit de streek waar ze werden benoemd; dit werd zelfs als nadeel gezien voor een functie die werd verondersteld a-politiek te zijn. Vanaf het begin van de twintigste eeuw

werd het echter een gewoonte dat een burgemeester voortkwam uit een subculturele zuil of een politieke partij die in de gemeente sterk was vertegenwoordigd.[16] Burgemeesters werden gezien als afgevaardigden van de regering en van de koningin[17] en kregen als zodanig grote bevoegdheden in het handhaven van de openbare orde. Zo hadden ze gezag over de lokale politie. Aan alle openbare bijeenkomsten konden ze voorwaarden stellen of die in het geheel verbieden; alle bijeenkomsten in de open lucht waren afhankelijk van hun toestemming. Bioscopen waren sinds 1926 de enige uitzondering op dit burgemeesterlijk prerogatief, maar de burgemeesters konden zelfs het vertonen van een film verbieden wanneer zij die schadelijk achtten voor de openbare orde. Zo verbood die van Apeldoorn in 1955 de vertoning van de Amerikaanse film *Rock Around the Clock* en nog in 1964 sprak de burgemeester van Nijmegen zijn veto uit over *Slagschip Potemkin*.[18] Het was niet mogelijk appèl aan te tekenen en bezwaren vanuit de gemeenteraad hadden geen wettelijke kracht. Toen bij voorbeeld in 1966 de op orde en fatsoen gestelde burgemeester van Heemstede, mr. A.G.A. ridder van Rappard, het cabaretgezelschap Tingel Tangel verhinderde op te treden, tenzij satirische teksten over het koninklijk huis achterwege zouden worden gelaten, protesteerde de gemeenteraad tevergeefs.[19]

Maar burgemeesters waren niet de enige overheidsfunctionarissen die de beschikking hadden over een groot arsenaal aan bevoegdheden. Ook ambtenaren hadden, buiten het blikveld van het parlement, veel handelingsvrijheid. Wetgevers lieten een groot deel van de beslissingen omtrent de implementatie van wetten aan hen over.[20] Daarnaast werd aan officieren van justitie en rechters veel vrijheid gegeven om te beslissen of een zaak zou worden vervolgd, of een persoon zou worden bestraft en in hoeverre *ad hoc* niet-juridische alternatieven gevonden konden worden om recht te doen (onderdeel van het zogenaamde ‘opportuniteitsprincipe’ in de jurisprudentie). Soms gaven zij voorkeur aan het gedogen van illegale activiteiten als ze meenden dat de openbare orde er niet door zou worden bedreigd. Het Nederlandse rechtssysteem was, vergeleken met het Amerikaanse, eigenlijk tamelijk mild; gevangenisstraffen overschreden zelden de drie jaar[21] (minimumstraffen waren verbijsterend laag; voor moord was het één dag voorwaardelijk, voor veel misdrijven een voorwaardelijke boete van vijftig cent[22]). De Nederlandse jurisprudentie werd na de oorlog sterk beïnvloed door de ‘Utrechtse School’, bestaande uit een aantal psychologen en juristen (voornamelijk christelijke humanisten), die het geloof deelden dat rechters, openbare aanklagers, maatschappelijk werkers en psychologen moeten samenwerken om de mensen te helpen die

rehabilitatie nodig hadden.[23] Deze school was waarschijnlijk de hoogste uitdrukking van het verlichte paternalisme onder Nederlandse regenten.

De *regenten* waren, kortom, verlichte oligarchen, die binnenskamers opereerden zonder veel wettelijk of geïnstitutionaliseerd toezicht te hoeven duchten. De Nederlandse grondwet kende geen sterk ontwikkelde grondrechten; pas in 1983 werden als gevolg van de 'rechten-revolutie' een aantal grondrechten vastgelegd. Ook de Nederlandse pers belaagde de autoriteiten niet. Omdat de pers grotendeels was verzuild, waren zowel redacteuren als politici ervan overtuigd dat de media een dienende rol behoorden te vervullen om hun onderscheiden zuilen te steunen. Sensationele pers en roddelbladen kwamen niet veel voor en deze schrijfstijl werd sterk ontmoedigd en zelden beoefend; redacteuren beschouwden zelfbeheersing als één van de kenmerken van verantwoorde journalistiek.[24] Rechters werden beschermd door wetten en regels op het publiceren van procesinformatie, beperkingen waaraan de pers zich vrijwillig had onderworpen. De toepassing van burgerrechten werd dus grotendeels bepaald door de discretie van ambtenaren, in tegenstelling tot de situatie in Amerika waar rechten scherp omlijnd zijn. Of de hand werd gehouden aan wetten hing af van de mening van de Nederlandse autoriteiten over de redelijkheid en noodzaak ervan voor het bewaren van de openbare orde. Van burgers werd verwacht dit beleid te eerbiedigen en zich ernaar te voegen.

De toenemende 'gezagscrisis'

Tegen de jaren zestig was het goedwillende paternalisme van de Nederlandse overheden niet langer een vanzelfsprekende zaak voor grote delen van de bevolking. Vooral na 1945 onderging Nederland, evenals veel andere landen, een aantal sociale en politieke veranderingen die het vertrouwen in alle vormen van gezag (zowel binnen overheid, familie als kerk) leken te ondermijnen. Na de naoorlogse opbouwperiode en met de afnemende dreiging van de Koude Oorlog nam de maatschappelijke consensus af en groeide het wantrouwen tegenover gezagdragers. Vanaf 1960 vermeerderde het aantal stakingen, die in de jaren vijftig slechts sporadisch voorkwamen, als gevolg van een toename van het aantal conflicten tussen werkgevers en werknemers over loonsverhogingen. Ook politieke protesten, zoals de botsing in 1963 tussen de Amsterdamse politie en demonstranten die wilden dat Portugal het lidmaatschap van de NAVO werd ontzegd, kwamen steeds vaker voor. Instellingen die eens grote zeggingskracht hadden in het leven van veel mensen, verloren invloed naarmate

de mobiliteit en onafhankelijkheid door urbanisatie en de welvaartsstaat toenam. Kinderen waren eerder zelfstandig en werden daartoe ook aangemoedigd door een nieuwe burgerlijke ethiek die door moderne, psychologische inzichten werd gevoed. Daarnaast gaven vrije tijd en verveling veel jongeren de kans het gezag te tarten. In de welvaartsstaat, met weinig meer tot haar beschikking dan bestuurlijk, 'rationeel' gezag, bleek steeds duidelijker het gebrek aan middelen die tot gehoorzaamheid konden inspireren. Vooral in Nederland speelde daarnaast de neergang van het kerkelijk gezag een belangrijke rol in het verdwijnen van het traditionele respect voor autoriteiten. Zelfs de bezettingstijd was van invloed geweest op deze ontwikkelingen, vooral voor hen die betrokken waren geweest bij illegale activiteiten tegen de Duitse bezetters. Voor velen, waarschijnlijk voornamelijk voor calvinisten, was 'illegaliteit' namelijk een traumatische, maar moreel noodzakelijke, stap geweest waarvan de gevolgen doorwerkten tot vér na de oorlog; sommige (niet alle) verzetsmensen kwamen nooit meer helemaal over hun argwaan jegens burgerlijk gezag heen.[25] De generatie van na 1945 weerspiegelde dit scepticisme: leerde de oorlog haar niet dat bewust verzet tegen autoriteiten vaak gerechtvaardigd was?[26] Hoewel het niet vaststaat in hoeverre deze generatie het vertrouwen in het gezag verloor *door* de oorlog, groeiden hierover wél twijfels onder de oudere generatie, die gevoelig bleek voor de door jongeren geuitte aantijgingen dat bezetting, collaboratie en Holocaust haar gezag hadden ondermijnd.

Tegen het midden van de jaren zestig namen traditionele opvattingen over het gezag dus snel in kracht af. Een opmerkelijk voorbeeld van deze verandering was het standpunt van prof. H.J. van Zuthem en een aantal (vooral jongere) ARP-leden. De Anti-Revolutionaire Partij was lange tijd de overtuiging toegedaan dat het gezag een goddelijke oorsprong had en keurde daarom revolutie af. Maar Van Zuthem kwam plotseling met een ander standpunt: 'gezag' was eigenlijk macht, verleend door de geregeerden, dientengevolge behoorden alle mensen zich te verzetten wanneer machtsuitoefening onrechtvaardig was.[27] Een deel van de oude garde was fel gekant tegen de visie van de hoogleraar, maar de opkomst van Van Zuthem en andere 'radicale' antirevolutionairen geeft aan hoe diep het wantrouwen tegen het gezag was geworden. Als het gehoorzamen aan het gezag al in de ARP onder vuur werd genomen, kon niet worden verwacht dat in enige andere grote partij het gezag op een voetstuk bleef staan, en dat was ook niet het geval. Zowel politici als intellectuelen waren al tot de overtuiging gekomen dat 'de tijden' de oude vormen van gezag onhoudbaar hadden gemaakt. De socioloog J.M.M. de Valk zei in 1966

dat absoluut gezag 'uit de tijd' was, en dat het behoorde bij de sociale- en familieverhoudingen van het verleden.[28] In het midden van de jaren zestig werd de uitdrukking 'gezagscrisis' zo vaak genoemd, dat het gerechtvaardigd is te veronderstellen dat veel Nederlanders deze 'crisis' beschouwden als een boven alle twijfel verheven kenmerk van die tijd.

Veel Nederlandse autoriteiten leken niet te weten hoe zij zich moesten aanpassen aan de nieuwe tijden, een indruk die werd versterkt door de berichtgeving in de media. Een deel van het probleem werd feitelijk veroorzaakt door de nieuwe televisiecultuur. De meeste Nederlandse politici waren niet verkozen vanwege hun aantrekkelijke uiterlijk of hun vermogen om indruk te maken voor een camera, waardoor velen op de televisie vrij kleurloos en saai overkwamen.[29] In het midden van de jaren zestig werd geregeld de stelling geponeerd dat onhandige missers op de televisie van eens hogelijk gerespecteerde politici een oorzaak was van hun gezagsverlies - een stelling die er vervolgens aan bijdroeg dat hun gezag daadwerkelijk werd ondermijnd.[30] Nog belangrijker was dat de Nederlandse media de politici, die zij tot dan toe zo beleefd hadden benaderd, kritisch onder de loep begonnen te nemen. De loyaliteit ten opzichte van de zuilen was afgenomen en professionalisering ging een steeds grotere rol spelen; journalisten probeerden te voldoen aan een nieuwe, harde norm. Nederlandse televisieverslaggevers namen bij voorbeeld de confronterende aanpak van de Britse televisie over.[31] Doordat verslaggevers hun nieuwe onafhankelijkheid wilden bewijzen, veranderde de journalistieke stijl vrij plotseling van behoedzame dienstbaarheid tot onbeleefde directheid. Een deel van de verandering was te wijten aan het verschil tussen generaties; Jan Bank herinnert zich uit het midden van de jaren zestig de scherpe conflicten bij *De Volkskrant* tussen de oude garde en jongere journalisten (waartoe hij behoorde), vooral over thema's als de provo's en de visie op autoriteiten.[32] Veel politici voelden zich in elk geval niet op hun gemak met de nieuwe wijze van journalistiek bedrijven en gaven Nederlanders daardoor de indruk dat zij de uitdagingen van een 'moderne' democratie niet aankonden.[33]

In dit milieu begon de pers berichten te publiceren waarin de eigenmachtigheid van de regenten naar voren kwam: studentenbladen die werden geconfisqueerd, burgemeesters die de vertoning van onschadelijke films verboden, harde politie-optredens tegen onschuldige burgers. In 1964 schreven een paar vooraanstaande Nederlanders, waaronder de journalist Hofland, een boek waarin de fouten en gewelddadigheden van de Amsterdamse politie onder toezicht van een onverschillige gemeentelijke overheid uit de doeken werden gedaan.[34] De kranten publiceerden

verhalen over personen die werden berecht voor misdragingen die, volgens de nieuwste inzichten, niet voor vervolging in aanmerking kwamen, zoals Bram de Swaan (1965) en Gerard van het Reve (1966) wegens 'smalende godslastering'.[35] Zo raakten vele Nederlanders ervan overtuigd dat 'de feodale geest van het GEZAG' zoals Harry Mulisch het in 1966 verwoordde, nog steeds heerste in Nederland.[36]

Rellen in Amsterdam, 1965-1966

Nergens scheen de 'feodale geest' in het midden van de jaren zestig duidelijker zichtbaar dan in Amsterdam. En nergens zou het GEZAG een dramatischer verandering ondergaan dan in de hoofdstad. Als gemeenschap waar vaak protesten werden gehoord was Amsterdam van oudsher een lastige stad om te besturen (zie hoofdstuk vier). In tegenstelling tot de meeste andere plaatsen in Nederland wantrouwden haar inwoners de politie. De situatie binnen het politiekorps wekte dan ook weinig vertrouwen. Het tekort op de gemeentelijke begroting van tachtig tot honderd miljoen gulden deed zich ook daar gevoelen; geschat werd dat er een tekort was van ongeveer vijfhonderd politieagenten.[37] Pogingen om meer politie aan te trekken hadden weinig succes, de meeste agenten konden, vanwege de lage werkloosheid, kiezen voor een aanstelling in plaatsen die minder belastend waren dan Amsterdam. Bovendien waren de meeste politieagenten in de hoofdstad afkomstig uit de provincie, omdat maar weinig Amsterdammers bereid waren het korps te versterken. Een groot deel van de agenten hield er conservatieve politieke overtuigingen op na, in tegenstelling tot de inwoners van het linkse Amsterdam.[38] Een aantal agenten was zelfs aangenomen tijdens de bezettingsjaren. Het resultaat was een politiemacht waarvan de no-nonsense-opvattingen over recht en orde botsten met de anarchistische en vrijheidslievende tradities van Amsterdam, een situatie die uitnodigde tot wederzijdse minachting en tegen het midden van de jaren zestig escaleerde in geweld.[39]

Daarnaast was het korps tamelijk slecht georganiseerd. Het bestuur was gedecentraliseerd, zodat de commissarissen van de tien politieafdelingen zelfstandig beslisten over de wijze waarop binnen hun jurisdictie recht werd gedaan. De stadomspannende samenwerking was weinig ontwikkeld; soms verjoeg de politie in het ene district bij voorbeeld lastige nozems naar het naastliggende district. Om het nog erger te maken was het vanwege structurele en personele tekortkomingen ook niet mogelijk om in tijden van crisis op een effectieve manier bevelen door te geven. In elke gemeente was de hoofdcommissaris van de politie formeel gezien

verantwoording schuldig aan zes verschillende hoger geplaatsten: de burgemeester, de minister van Binnenlandse Zaken, de minister van Justitie, de commissaris van de koningin, de procureur-generaal en de lokale officieren van justitie.[40] Onderzoekers hadden deze onhanteerbare regeling al vaak bekritiseerd, maar dat had nog steeds niet geleid tot ingrijpende hervormingen.[41] In Amsterdam werd dit nog verergerd door de slechte verhouding tussen de hoofdcommissaris H.D. van der Molen en burgemeester Van Hall, een situatie die beiden oplosten door zo min mogelijk met elkaar te communiceren.

Door al deze omstandigheden waren de Amsterdamse autoriteiten bijzonder slecht in staat de ondermijnende aanvallen op hun gezag in 1965 en 1966 af te slaan. In deze jaren ontstonden vier belangrijke conflictsituaties tussen burgers en autoriteiten. De bekendste bron van conflicten was uiteraard de provobeweging, die laat in de zomer van 1965 op zaterdagavonden happenings organiseerde op het Spui. Deze happenings vereisten toestemming van de burgemeester, een regel waaraan de anarchistische provo's voorbijgingen.[42] Het werd aan de politie overgelaten of zij deze illegale happenings zou negeren (zoals werd gedaan in de dagen van Robert Jasper Grootveld), of - uit angst voor verstoring van de openbare orde - de ‘nozems’ rond de happenings uiteen zou jagen. In haar onzekerheid probeerde ze allebei.[43] Ongelukkig voor de politie hing de populariteit van de happenings al snel bijna geheel af van haar aanwezigheid; mensen verschenen alleen wanneer een botsing tussen de politie en provo op handen leek te zijn.[44] Het publiek werd in die verwachting niet altijd teleurgesteld. In een aantal gevallen begaf de politie zich tussen de menigte in een poging deze te verspreiden en deelde zij klappen uit.[45] De botsingen kregen veel aandacht in de pers en gaven zo de indruk dat Amsterdam op het randje stond van de anarchie.

Ten tweede werd de Amsterdamse politie betrokken in een conflict waar ze zelf niet geheel de oorzaak van was. In juni 1965 kondigde het koninklijk huis de verloving aan van kroonprinses Beatrix met Claus von Amsberg. Dat Claus in dienst was geweest bij de *Wehrmacht* wekte veel weerstand onder de Nederlandse bevolking (zie hoofdstukken twee en vier). Veel vooraanstaande Amsterdammers weigerden de huwelijksceremonie bij te wonen. De partnerkeuze van Beatrix kwam de republikeinen (sterk vertegenwoordigd in de PSP) ten goede en bood de provo's gelegenheid in opstand te komen (zie hoofdstuk vier). Om nog steeds onduidelijke redenen besloot het kabinet-Cals het huwelijk in Amsterdam te laten voltrekken, ondanks de ernstige bedenkingen van Van Hall en vele politici.[46] Dit stelde de politie in Amsterdam voor de nieuwe taak

het anti-Claus protest in goede banen te leiden en de veiligheid bij het koninklijk huwelijk te garanderen, verantwoordelijkheden die ze op zich nam met een opmerkelijk gebrek aan zelfvertrouwen. In juli 1965 weerhield zij met geweld vreedzame demonstranten van het leggen van bloemen bij het Nationaal Monument uit protest tegen het voorgenomen huwelijk.[47] De weken voorafgaand aan de grote dag waren zenuwslopend voor de politie omdat provo allerlei plannen maakte om het huwelijk te verstoren. Op 10 maart 1966, de dag van de huwelijkvoltrekking, reageerde de politie dan ook gewelddadig toen de provo's er in slaagden rookbommen te gooien en honderden joelden: ‘Lang leve de republiek!’ (voor het roepen van deze slogan werden enkele demonstranten beboet[48]). Het grootste deel van de Nederlandse pers weigerde, uit eerbied voor het koninklijk huis, veel aandacht te schenken aan de incidenten en de nationale overheid zuiverde de politie van alle verdenking van het gebruik van buitensporig geweld. Maar dit bevestigde voor vele Nederlanders slechts de mening dat alle vormen van gezag vijandig stonden tegenover legitieme protestbewegingen.

Ten derde wekte het Amsterdamse gezag verontwaardiging door de wijze waarop zij vreedzame demonstranten in de eerste helft van 1966 behandelde. Op 19 maart, negen dagen na het huwelijk, begon de politie, zonder duidelijk aanwijsbare reden, in te slaan op de mensen die stonden te wachten om een fototentoonstelling te bekijken met opnamen van de excessen die door de politie waren begaan. Dit werd aanleiding tot een mini-rel, die ernstig genoeg was om Van Hall die avond bij *Mies-en-scène* van zijn stuk te brengen. In april kreeg de politie opnieuw een negatieve pers toen drie politiemannen provo Koosje Koster ontkleedden, nadat zij was gearresteerd omdat ze naar de mening van de politie de rust had verstoord toen zij krenten uitdeelde onder het publiek.[49] Enige journalisten bekritiseerden de tamelijk zware straffen (tot drie maanden gevangenisstraf) die werden uitgedeeld aan provo's voor in wezen politieke activiteiten. Ook de vreedzame anti-Vietnam-demonstraties, die net van start waren gegaan, leverden de politie veel problemen op. Deze nieuwe demonstranten, hoewel nog beperkt in aantal, stelden de gezagdragers in Amsterdam (en elders) voor ongekende uitdagingen. Geregeld gingen ze voorbij aan de eis om toestemming te vragen voor hun demonstraties.[50] Vooral de sit-in-demonstraties bleken voor de politie grote problemen op te leveren: geweld zou zich tegen haar keren en grootschalige arrestaties zouden moeilijk in de hand te houden zijn. Zo stond de politie hulpeloos toe te kijken hoe demonstranten stenen gooiden naar de ramen van het Amerikaanse consulaat.[51] De situatie werd nog ingewikkelder gemaakt

door artikel 117 van het Wetboek van Strafrecht, dat het beledigen van 'een bevriend staatshoofd' strafbaar stelde; op een overtreding stond tot vier jaar gevangenisstraf.[52] Toen demonstranten joelden 'Johnson moordenaar!', werd een aantal opgepakt wegens het beledigen van de Amerikaanse president, met enkele honderden guldens beboet en in een enkel geval zelfs voor enige dagen achter de tralies gezet.[53] Door dit beleid werd slechts olie op het vuur gegooid en enkele demonstranten begonnen de politie luidkeels te veroordelen als 'SS-ers' en 'fascisten'.[54]

Tot slot waren de rellen van 13 en 14 juni 1966 de ernstigste. Bouwvakkers, onder wie veel CPN-leden, waren boos toen ze op de avond van de dertiende juni vernamen dat hun vakantiegeld onderworpen werd aan een vermindering van twee procent administratiekosten.[55] Terwijl zij met elkaar overlegden over vormen van collectieve actie, verscheen een politiepatrouille, waardoor een spontane rel uitbrak. De metselaar Jan Weggelaar overleed aan een hartaanval gedurende de eerste minuten van de botsing, zodat de bouwvakkers de politie beschuldigden van geweld. *De Telegraaf*, befaamd om zijn felle anticommunisme, was de eerste die het rapport van de patholoog-anatoom publiceerde, waardoor de politie werd ontheven van verantwoordelijkheid.[56] Woedend over wat zij beschouwden als een verdoezeling van de feiten, stapten de bouwvakkers de volgende ochtend naar het kantoor van *De Telegraaf*, vernielden auto's en probeerden zonder succes het gebouw te bestormen. De politie arriveerde pas nadat de opstandelingen waren vertrokken, omdat Van der Molen de zaken niet erger wilde maken door de aanwezigheid van politie. Zowel de hoofdcommissaris als de burgemeester bemoeiden zich in eerste instantie weinig met deze rellen, deels vanwege gebrek aan communicatie, deels omdat ze niet te overspannen wilden reageren.[57] Totdat, na verloop van tijd, een massale rel uitbrak in het stadscentrum en talrijke afdelingen van de rijkspolitie en de marechaussee naar Amsterdam moesten komen om de orde weer te herstellen.[58] Voor het eerst sinds 1945 werd traangas gebruikt. Toen de rust vroeg in de morgen van de vijftiende was weergekeerd, waren zesenvijftig mensen gewond geraakt en was de in Nederland zo gekoesterde orde stukgeslagen.[59]

Reacties op de Amsterdamse rellen

Onder deze omstandigheden was het voor veel Nederlanders niet moeilijk te geloven dat hun land (of in elk geval de hoofdstad) tot anarchie was vervallen. Enkelen spraken zelfs over het instorten van de oude orde.[60] Anderen waren minder filosofisch, maar even ontredderd; de journalist

Hofland merkte op dat in de bij redacties van kranten ingekomen stukken letterlijk werd gesmeekt om het nemen van maatregelen tegen demonstranten in de trant van ‘hak ze het hoofd af, gooi ze in de gracht’.[61] In een bevolkingsonderzoek in de lente van 1966 sprak tweeëntachtig procent van de Nederlanders zich uit vóór een ‘krachtig optreden’ door de politie tegen overtreders.[62] Veel gewone burgers bleven zich verbazen over de toegeeflijkheid waarmee het ‘schorremorrie’ (zoals Van Hall het eens noemde) door de gezagshebbers werd omringd en namen het recht soms in eigen hand. Zo maakten mariniers uit Den Helder uitstapjes naar Amsterdam om de ‘langharige relschoppers’ in elkaar te slaan.[63] Maar ook redacteuren, politiefunctionarissen[64], politici[65] en zelfs rechters drongen aan op een harde aanpak.[66] De Amsterdamse advocaat J.J. Abspoel, een man die contacten met provo's onderhield, sprak van de ‘terreur van de naamlozen uit de stegen en de sloppen die handelen als de ratten uit de riolen’.[67] En rechter Ubbo Stheeman, hoofd van de Amsterdamse rechtbank, werd onder veel linkse Nederlanders berucht omdat hij zei dat rechters niet genuanceerd moesten zijn in hun benadering van overtreders.[68]

Niettemin deden veel beleidsmakers toch moeite om op ‘genuanceerde’ wijze te spreken over de bedreigingen van de openbare orde. Veel mensen met sterke ‘progressieve’ idealen uitten al snel kritiek op de wijze waarop politie en politiek omgingen met de nieuwe onlusten. Al in september 1965 reageerde de gemeenteraad van Amsterdam kritisch op de harde manier waarop de politie de provo's aanpakte, zodat zijn toenemende (en uiteindelijk langdurige) vijandige verhouding tot de politie openbaar werd.[69] Het wekt geen verbazing dat vooral de mensen van ‘radicaal links’ zich uitspraken tegen misstanden bij autoriteiten. De anarchist A.L. Constandse meende dat provo uitdrukking gaf aan het groeiende onbehagen over het feit dat Nederlanders niet werkelijk in een democratie leefden.[70] De PSP'ers waren vooral ongelukkig met de pogingen Amsterdam te veranderen in een ‘politiestad’.[71] En deze gevoelens maakten zich in de loop van 1966 al snel meester van grotere delen van de beter opgeleide bevolking, die zich zorgen maakten over de zich opstapelende bewijzen van mishandeling door de politie. Jan Wolkers koos zonder aarzelen partij voor de rebellen en Harry Mulisch schreef dat zijn *Bericht aan de rattenkoning* voortkwam uit woede over het gedrag van de regenten.[72] In een scène van de film *Omdat mijn fiets daar stond* van Louis van Gasteren wordt een jongeman in elkaar geslagen door de politie omdat hij, zoekend naar zijn fiets, politiemarkeringen overschrijdt. Het verhaal begint met de woorden. ‘Onze democratie is in gevaar...’.[73] Jonge journalisten leverden in toenemende mate kritiek op machtsmisbruik

door autoriteiten en publiceerden verhalen van mensen als Geert van Tijn, die werd geraakt door de politie en vervolgens van de procureur-generaal te horen kreeg dat de klappen waarschijnlijk bedoeld waren voor iemand anders.[74] Ook politici als Hans Gruijters (VVD, later D'66), Han Lammers (PvdA, al snel aanvoerder van Nieuw Links binnen zijn partij) en de invloedrijke jurist L.H.C. Hulsman (een adept van de Utrechtse School) uitten veel kritiek.[75] Juni 1966 vielen achthonderdvijftig Nederlanders hen bij, door in een publieke verklaring te betuigen dat hun ‘rechtsgevoel’ geweld was aangedaan door de manier waarop de autoriteiten waren omgegaan met legitieme, afwijkende meningen.[76] Volgens deze critici waren democratische procedures en individuele rechten voor het functioneren van een ‘moderne’ democratie belangrijker dan het handhaven van de orde.

Hoewel deze vernieuwers een belangrijke rol zouden speelden in het veranderen van de regeerstijl van de Nederlandse overheid, waren zij in het midden van de jaren zestig niet de meest toonaangevende groep in de beleidsvorming. Voor de meeste politici en bestuurders waren onwettige verstoringen van de openbare orde *geheel onaanvaardbaar*, hoe prijzenswaardig het doel ook was.[77] Dat gold ook voor het bewust provoceren van het gezag. De ‘terreur’ en het ‘nihilisme’ van ‘de straat’ mochten niet worden geduld. Bovendien bleven ze onverzettelijk in hun mening dat ‘het bestel’ niet fundamenteel verkeerd was. In hun ogen waren bij voorbeeld de fouten van de politie geïsoleerde gevallen en niet systematisch.[78] Maar tegelijkertijd raakten zij ten diepste geschokt door de gebeurtenissen van het midden van de jaren zestig. Niet gewend aan dit soort uitvallen van een van oudsher rustige bevolking, neigden ze ertoe de ernst van de crisis te overschatten. Ook de ‘jeugdrebellie’ was voor veel gezagdragers een ingrijpende ontwikkeling, en velen voelden zich pijnlijk getroffen door de beschuldigingen van fascisme die de demonstranten hen naar het hoofd slingerden. Het gevolg was dat die elites aarzelden de opstandige jongeren hard aan te pakken, om te voorkomen dat ze zouden worden aangezien voor nazi's en de generatiekloof zich zou verbreden. Hun nadruk op ordehandhaving werd bovendien verzacht door morele twijfel. ‘Hoe geef je de jonge mensen (...) het idee dat niet alles wat we doen en nastreven onzin is?’ was een vraag die werd gesteld door de Amsterdamse loco-burgemeester P.J. Koets (1967-1970).[79]

Welke de redenen ook mochten zijn, het Nederlandse burgerlijke gezag was zo geschokt door de gebeurtenissen van 1965-1966 dat het besloot een dergelijk situatie nooit meer voor te laten komen.[80] Het is opmerkelijk hoe vaak Nederlandse commentatoren spraken en schreven

over de onlusten als over een diepe crisis, een keerpunt, alsof het 'schrift op de wand' zichtbaar was voor iedereen.[81] De fundamentele oorzaak van het probleem was naar hun idee niet moeilijk te identificeren: een snel veranderende samenleving, in conflict gekomen met verouderde structuren. Samkalden, de socialistische minister van Justitie en een intellectueel, verklaarde voor het televisiepubliek in juni 1966:

> 'Onder invloed van techniek, nieuwe verbindingen, opgroei van nieuwe generaties verandert onze samenleving snel. Ook de spanning die ontstaat tussen een samenleving en het erin geldend gezag wisselt voortdurend.'[82]

Marga Klompé, minister van CRM (1967-1971), zei het iets anders:

> 'Er voltrekken zich momenteel zoveel veranderingen in de samenleving en dat is er de oorzaak van dat het hele mensdom een beetje onzeker is. Dus ook de jeugd. Als de jongeren revolteren tegen de samenleving, die eigenlijk nog werkt met verouderde structuren, dan is dat een gezond verschijnsel.'[83]

Hoe serieus sommige politici de aanval op de 'verouderde structuren' opnamen blijkt uit het 'probleem' van de monarchie. De Irene-affaire van 1964, inclusief de weinig tegemoetkomende wijze waarop paleis Soestdijk daarmee omging, had de reputatie van de monarchie al aangetast.[84] Veel onderzoekers interpreteerden de tegenstand tegen Claus en de bijkomende opkomst van het republikeins gedachtengoed als voortekenen van de ondergang van de monarchie. Linkse PvdA'ers zoals Lammers stelden voor om de monarchie na Juliana op te heffen.[85] De sterke toename van kritiek deed zelfs de voorstanders van de monarchie twijfelen aan haar toekomstig bestaan. 'De geest van de tijd is niet een geest die het koningschap favoriseert', meende de voormalige secretaris van koningin Wilhelmina, Thijs Booy. Volgens hem had de monarchie voor veel mensen geen toekomst meer.[86] G.M. Nederhorst, de gematigde fractievoorzitter van de PvdA, was van mening dat Juliana en Beatrix zelf geen duidelijk idee hadden van hun koninklijke taken en liet een aantal partijgenoten weten dat de negatieve publiciteit op radio en televisie het einde van de constitutionele monarchie inluidde.[87] Veel elites gaven een toekomstige republiek in elk geval een zeer reële kans.[88] Maar uiteindelijk bleek nooit meer dan tien procent van de bevolking voor de republiek te voelen[89], en toen Beatrix en Claus in 1967 de Nederlandse bevolking verblijdden met een zoon, groeide het publieke vertrouwen in de monarchie. De vrees van sommige gezaghebbers voor het voortbestaan van het Huis van Oranje in 'veranderende tijden' bleek dus overtrokken.

Toch bleef het idee niet voldoende bij de tijd te zijn een terugkerend

thema in de discussies over recht en orde van het midden van de jaren zestig. Het was, volgens de ARP-burgemeester J.J.G. Boot van Hilversum, gepast om de vraag te stellen ofhet overheidsapparaat nog steeds voldeed aan de eisen van de tijd.[90] Veel bestuurders en politici trokken de conclusie dat de ondoelmatigheid en ouderwetsheid van grote delen van het overheidsapparaat een grote rol speelden in de betreurenswaardige incidenten van 1965 en 1966. Te vaak hadden de autoriteiten niet toereikend gereageerd op de ‘veranderende tijden’ met het gevolg dat het recht van de burgers op een goed bestuur was tekortgedaan. Nergens kwam de uitdaging van de ‘veranderende tijden’ duidelijker naar voren dan in het zogenaamde Enschede-Rapport, genoemd naar de voorzitter van de regeringscommissie die de onlusten in Amsterdam onderzocht.[91] Toen de historicus Doeko Bosscher het rapport recentelijk onder de loep nam, was hij van oordeel dat er te weinig aandacht was besteed aan de historische achtergrond van de rellen.[92] Maar die werd niet nodig geacht door de onderzoekers voor wie ‘de externe factoren’ evident waren: onzekerheid over de toekomst (vanwege de sociale veranderingen), de opkomst van een naoorlogse generatie en de stedelijke problematiek (zoals woningnood en toenemend individualisme). De ‘moderne’ samenleving maakte de ‘traditionele’ vormen van gezag onhoudbaar.[93] Sterk beïnvloed door het sociaal-wetenschappelijk gedachtengoed zagen de opstellers van het rapport (vrijwel allemaal ambtenaren, academici en politici) zich overspoeld door een golf van vrijwel onstuitbare ontwikkelingen.

Het was duidelijk dat de ‘modernisering’ van de politie in elk geval dringend noodzakelijk was. Nederland had een zinnige no-nonsense benadering van wetsovertreders nodig, met korte communicatielijnen en betere samenwerking tussen politiekorpsen onderling, de politici en het justitiële apparaat.[94] Zowel de burgers als politie moesten weer gevoel voor het stellen van grenzen krijgen.[95] In nieuwsbladen kwamen Rotterdam en Utrecht naar voren als steden die Amsterdamse toestanden hadden vermeden door gebruik te maken van ‘moderne’ benaderingen (zoals gerichte arrestaties in plaats van gewelddadige stopzetting van demonstraties).[96] Politiefunctionarissen waren zeer gespitst op het stroomlijnen van hun politie-apparaat. Van der Molen, die al snel na de onlusten in juni 1966 was ontslagen, verwoordde de gevoelens van vele collega's toen hij pleitte voor een modern, verenigd politiekorps:

> ‘...waartegen de huidige situatie met allerlei gemeentelijke korpsen en korpsjes wel ouderwets afsteekt. Wanneer we in het huidige bestel met de tijd mee willen gaan en een goed politieapparaat willen opbouwen, dan is centrale leiding onontbeerlijk.’[97]

De psycholoog F.J.E. Hogewind meende dat de politie mee moest 'groeien' met de samenleving waarvan zij deel uitmaakten. Dat kon volgens hem het best worden bereikt door in de politieschool meer aandacht te besteden aan sociologie en psychologie.[98] Het was de meeste vernieuwers duidelijk dat de politie was genoodzaakt de modernste inzichten en technieken toe te passen in de uitoefening van haar beroep.

De grote sociale en culturele veranderingen vereisten naast structurele modernisering ook aanpassing aan (en tevens richting geven aan) de steeds sterker wordende 'vernieuwende' krachten in de samenleving. Minister Samkalden, die al spoedig Van Hall als burgemeester van Amsterdam zou opvolgen, probeerde in juni 1966 duidelijk te maken dat zijn regering open stond voor alle nieuwe ideeën die naar voren werden gebracht, zolang die maar binnen de 'spelregels' van de 'rechtsstaat' zouden blijven.[99] Het centrum-rechtse kabinet-de Jong (1967-1971) hield er dezelfde visie op na. Terwijl zij waarschuwden tegen de provocaties en 'achterbaksheid' van sommige demonstranten, konden minister van Binnenlandse Zaken H.K.J. Beernink (CHU) en minister van Justitie C.H.F. Polak (VVD) ook een belofte doen:

> 'Blijven de strijdmiddelen eerlijk, dan zal het bestuur erop bedacht moeten zijn zich snel aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen. Dit eist fantasie en begrip voor wat er leeft onder de bevolking.'[100]

Anders gezegd, openlijke rebellie zou niet worden getolereerd, maar de autoriteiten zouden wel op zoek gaan naar mogelijkheden om het aantal conflictpunten te beperken. Dit betekende dat de 'ouderwetse' regenten-mentaliteit afgeschud moest worden en alles wat als zodanig zou kunnen worden opgevat overboord worden gezet.[101] Ze schenen te veronderstellen dat een grondig begrip van de 'moderne' mens en een flexibele benadering van crises de gewelddadigheden die ze tot elke prijs wilden vermijden zouden kunnen voorkomen, en de ontwikkelingen in een aanvaardbare richting kanaliseren. Om de orde te kunnen handhaven waren de gezagdragers dus bereid opnieuw te definiëren wat die ordehandhaving inhield. Dit zou vérstrekkende gevolgen hebben voor de wetgeving en de Nederlandse samenleving.

De onlusten in Amsterdam in het midden van de jaren zestig hadden de kiem gelegd voor de beleidsontwikkeling rond rechtshandhaving in het decennium dat er op volgde. De opvolging van Van Hall door Samkalden in 1967 was eigenlijk de vervanging van een 'regent-oude-stijl', die niet in staat was gebleken om te gaan met moderne problemen[102], door een bestuurder-nieuwe-stijl, die om de combinatie van standvastigheid en

flexibiliteit alom werd geprezen als een ideale gezagdrager die zou weten hoe hij de vrede moest handhaven.[103] De 'nieuwe redelijkheid' van het Nederlandse gezag[104] werd de jaren daaropvolgend op minstens drie verschillende manieren duidelijk: 1) in het 'verfijnen' van de techniek waarop met burgelijke ongehoorzaamheid en onrust werd omgegaan; 2) in aanzienlijke structurele hervormingen bij de universiteiten; en 3) in het versoepelen van de wetgeving die betrekking had op het 'privé'-leven: pornografie, abortus, drugs en euthanasie. In al deze gevallen speelden de bestuurlijke en pragmatische vernieuwers een cruciale rol. Hun pogingen om de sociale veranderingen te beperken en te kanaliseren zouden een grote bijdrage leveren aan de liberalisering in de jaren na 1967.

Ordehandhaving, 1967-1974

'Moderne' inzichten en technieken werden al snel als onmisbaar beschouwd in de Nederlandse rechtshandhaving. De politie, die volgens veel deskundigen al te lang te weinig aandacht had gekregen, stond ineens midden in de belangstelling.[105] In de opleiding werden voortaan sociaalwetenschappelijke inzichten sterk benadrukt. 'Politiemannen-nieuwe-stijl (...) voelen meer voor de psychologische aanpak' berichtte *Het Parool* in 1968.[106] Het 'begrijpen' van mensen en hun sociale omgeving werd essentieel voor politieagenten. Ook werd hen de mogelijkheid gegeven 'om even [te] kunnen uithuilen', zoals politiechef H.W. Offers het verwoordde.[107] De Amsterdamse politie benoemde eindelijk een maatschappelijk werker om de politieagenten te kunnen helpen met hun problemen, een 'modern' initiatief dat op veel andere plaatsen al enige tijd was doorgevoerd.[108] En vanafhet midden van de jaren zestig werd 'public relations' een steeds belangrijker onderdeel.[109] Hoewel de moderne politieagenten nog niet helemaal leken op de aardige uitdelers van kippepoten die de provo's voor ogen hadden in het Witte Kippen Plan, was het imago dat men probeerde op te bouwen bewust veel vriendelijker en minder autoritair dan voorheen. Het was bovendien een imago waaraan veel politieleiders steeds meer waarde gingen hechtten en dat zij, om het uitlokken van onnoodzakelijke opstandjes te vermijden, niet meer wilden opgeven.

De nieuwe vriendelijke benadering verspreidde zich naar bredere kringen van de rechtshandhaving. Tot de overtuiging gekomen dat langere gevangenisstraffen de misdaad niet afschrikten, probeerden Nederlandse autoriteiten in de jaren zestig steeds vaker andere vormen te vinden om misdadigers aan te pakken, beïnvloed als zij waren door maatschappelijk

werkers en psychologen binnen de eigen gelederen. De gevangenispopulatie verminderde in een tijd dat de misdaad - vooral diefstal - toenam.[110] In 1963 verbleven er gemiddeld 3.550 mensen in Nederlandse gevangenissen, in 1972 was dat aantal gedaald tot 2.742. Dit kwam grotendeels doordat de duur van de gevangenisstraffen daalde, van gemiddeld vijfenvijftig dagen in 1963 tot achtendertig in 1972.[111] In de jaren zeventig waren deze cijfers in Nederland lager dan in enig ander land ter wereld. Dit was gedeeltelijk dankzij de humanitaire invloed van de Utrechtse School, gedeeltelijk dankzij het nieuwe pragmatisme in het strafrecht.[112] Politici en politiechefs werden steeds pragmatischer in het handhaven van de orde en besloten vaak tot een terughoudend politieoptreden bij conflicten met rebellen of demonstranten. Dit was niet alleen het geval in Amsterdam, maar ook in kleinere steden, zoals Assen, waar de lokale autoriteiten een andere aanpak formuleerden voor het handhaven van de orde bij de jaarlijkse T.T.-races.[113] Ook werden de richtlijnen voor het houden van demonstraties versoepeld, hoewel de toepassing afhankelijk was van de lokale autoriteiten.[114] In Amsterdam waren demonstranten verplicht de gemeente te informeren over de route die ze zouden nemen, maar toestemming vragen hoefde niet meer, hoewel de gemeente nog wel het recht had een demonstratie te verbieden. Ook het recht op vrije meningsuiting werd verruimd. In 1967 werden demonstranten minder vaak beboet voor het beledigen van president Johnson, waren de boetes lager en twee jaar later namen de vervolgingen een einde.[115] Onmiskenbaar misbruik van dit recht bleef strafbaar; zo werd in 1969 een student door een boze rechter tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld omdat hij riep: ‘Weg met de oranjehoeren van het koninklijk huis’.[116] In het algemeen was de enige ‘vrije meningsuiting’ die aan het einde van de jaren zestig gevaar liep bestraft te worden pornografie[117], maar zelfs dat gebeurde zelden en de kans om vervolgd te worden werd steeds kleiner (zie laatste paragraaf van dit hoofdstuk).

In de eerste maanden van 1969 scheen het nieuwe beleid aan te slaan. Burgemeester Samkalden, hard bezig met de centralisatie en vernieuwing van het Amsterdamse politiekorps[118], gaf in april 1969 uitdrukking aan zijn vreugde over de tamelijk vredige relaties die toen tussen burgers en politie bestonden:

> ‘Wij trachten de politie toe te rusten voor een taak, dit er vooral in bestaat dat men met zo gering mogelijk middelen optreedt tegen voor de stad schadelijke effecten van ordeverstoringen. Middelen, die doelmatig zijn, maar niet bij de burgerij de indruk wekken, dat er excessief gereageerd wordt op zaken die ook op een rustiger wijze bestreden hadden kunnen worden.’[119]

Maar toen Samkalden deze woorden sprak was een tweede golf ernstige onlusten nog slechts enkele dagen verwijderd. De laatste week van april was de Dam het centrum van rellen en in mei plaatste de bezetting van gebouwen van de Gemeentelijke Universiteit de Amsterdamse autoriteiten voor burgerlijke ongehoorzaamheid van ongewoon grote omvang (zie volgende paragraaf). Daarnaast leidden de pogingen aan het einde van 1969 en het begin van 1970 om het gebruik van de Dam door toeristen in te perken tot relletjes (zie hoofdstuk vier).[120] En het einde leek nog niet in zicht. Ook de ontluikende krakersbeweging maakte het de autoriteiten moeilijk en uiteindelijk culmineerde deze in rellen in de buurt van de Nieuwmarkt in december 1974. De beslissing om uitvoering te geven aan de plannen voor het bouwen van een metro onder een vervallen wijk in Amsterdam, waarvoor gemeentefunctionarissen als Samkalden en Lamniers zich al lange tijd hadden ingezet, stuitte op groot protest van de buurtbewoners, waaronder krakers, die stenen gooiden naar constructiewerkers en politie.[121] In alle drie de gevallen (de Dam, de bezetting en de Nieuwmarkt) hadden de gemeentefunctionarissen weloverwogen confrontaties vermeden en in even zo vele gevallen voelden zij zich na een lange wachttijd gedwongen een massale politiemacht bij elkaar te roepen. De Amsterdamse autoriteiten hadden er niet op gerekend dat de burgers zo weinig onder de indruk zouden zijn van hun verdraagzaamheid. Ook in Rotterdam en Den Haag gebruikte de politie geweld tegen relschoppers, nadat zij eerst de ‘moderne’, vriendelijker benaderingen had geprobeerd.[122] Dit was een tendens die in heel de jaren zeventig merkbaar bleef.

De Nederlandse overheden werden in het begin jaren zeventig geconfronteerd met een scherpe toename van burgerlijke ongehoorzaamheid in heel het land. Ontevreden met de parlementaire democratie en losgeweekt van traditionele partijen werden veel burgers, vooral de jongere, actief in publieke protestacties (of *aksies*, voor de fonetisch radicalen). Hoewel het aantal protesten nooit groter zou zijn dan in andere Westeuropese landen, stelde de snelle toename ervan de autoriteiten voor grote problemen.[123] Veel acties bestonden uit burgerlijke ongehoorzaamheid, een methode die populair was geworden na de verschijning van C.J.M. Schuyts *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid* (1972). Dit boek, dat was geïnspireerd door de strijd voor burgerrechten in de Verenigde Staten, werd een handboek voor veel Nederlandse activisten. Schuyt gaf hierin ‘gepaste’ vormen van illegaal protest aan en deed een dringend beroep op de autoriteiten om diegenen vrij te spreken die zich hadden bediend van deze vormen van protest.[124]

Hoewel de regering in het begin van de jaren zeventig de bevoegdheid

van lokale overheden om samenscholingen te verbieden of te beperken vergrootte[125] en rechters in bewuste burgerlijke ongehoorzaamheid meestal geen reden zagen tot vrijspraak[126], probeerden autoriteiten over het algemeen toch conflicten te voorkomen. Zij wilden de fouten die in 1966 waren gemaakt vermijden en waren erop gespitst geen verzet uit te lokken door het hanteren van harde methoden of strenge vonnissen. De toename van het aantal protesten was een sociale ontwikkeling die een meer flexibele benadering vereiste. Zo konden de demonstranten tegen de Vietnamoorlog die het Amerikaanse consulaat in Amsterdam blokkeerden, in januari 1973 gaan met een boete van vijfentwintig gulden.[127] Midden jaren zeventig werd burgerlijke ongehoorzaamheid min of meer getolereerd door de Nederlandse overheden, vooral als zij niet gepaard ging met geweld of beschadiging van eigendommen - een nieuw, hoewel impliciet, sociaal contract.

Tegen 1975 bleken de Nederlandse autoriteiten dus niet bereid eisen te stellen aan de burgers die grote weerstand konden opwekken. De volkstelling van 1971 zou de laatste blijken te zijn in Nederland; het verzet tegen de opdringerige vragen deed de regering besluiten voor haar statistieken voortaan gebruik te maken van andere bronnen.[128] En in 1974, na jaren waarin het protest groeide, schafte de regering, ondanks verzet van de minister van Defensie, de groetplicht bij de strijdkrachten af.[129] De gevolgen van het nieuwe laissez-faire-beleid waren vooral zichtbaar in Amsterdam, waar het politieke klimaat het meest libertijns was. De politic kon in de ogen van de Amsterdamse gemeenteraad, die voor een groot deel bestond uit communisten, linkse socialisten en kabouters, weinig goed doen.[130] Dit gevoegd bij het over het algemeen toch al tolerante klimaat dat er heerste, maakte de binnenstad in de jaren zeventig tot een gebied waar weinig grenzen werden gesteld aan menselijk gedrag. Prostitutie gedijde na een lange periode van stagnatie[131] en gokken, druggebruik en andere ondeugden konden min of meer ongestoord doorgang vinden. Volgens een politiefunctionaris was criminaliteit in de binnenstad alomtegenwoordig en raakte de Amsterdamse politie in de loop van de jaren zeventig gewend aan de kleine criminaliteit.[132] Veel critici meenden dat de autoriteiten teveel hadden toegegeven; enige protestantse partijen (de CHU, de SGP en het GPV) geloofden stellig dat de politie harder moest optreden.[133] De politicoloog Hans Daalder herinnert zich hoe hij en zijn vrienden Samkalden verantwoordelijk hielden voor de chaos waarin Amsterdam was weggezonken.[134] Want de autoriteiten aldaar, en eigenlijk in heel Nederland, getroostten zich veel moeite te bewijzen dat ze niet langer onderhevig waren aan een regentenmentaliteit. Volgens de

Britse socioloog Maurice Punch probeerden Nederlandse gezagdragers elkaar te overtreffen in hun 'liberalisme', zodat de politie de laatste wankelende verdediger van het gezag werd.[135]

Het 'liberalisme' van Nederlandse elites moet echter niet worden overdreven, in elk geval niet buiten Amsterdam. Burgemeesters en andere gemeentefunctionarissen bleven het gezag aan zich houden en verzetten zich tegen teveel invloed van actiegroepen.[136] Zelfs binnen de hoofdstad werden crisisbesluiten (zoals rond de Nieuwmarkt-rellen) op dezelfde besloten, oligarchische wijze genomen die de oude regentenmentaliteit had gekenmerkt.[137] Door heel het land kregen politiekorpsen en vervolgers grotere bevoegdheden in het aanpakken van onaanvaardbare vormen van geweld door burgers. Gezagdragers bleven meer aandacht schenken aan het behouden van vrijheid dan aan het uitbreiden daarvan. Toch waren veel Nederlandse autoriteiten van oordeel dat de voortdurende 'crisis van het gezag' veel tact en flexibiliteit vereiste.[138] In hun ogen was het gebruik van geweld niet alleen moreel afkeurenswaardig, maar werkte het vooral averechts. 'Als je tijdig ziet de tekenen des tijds, dan loopt de zaak niet uit de hand', was een les die loco-burgemeester Koets van Amsterdam in Nederlands Oost-Indië had geleerd.[139] De oplossing voor de 'crisis van het gezag' was beleidsvorming aangepast aan moderne gevoeligheden. Het toestaan van een beetje chaos leek daarom een beperkte prijs voor het op afstand houden van een onaanvaardbaar peil van wanorde.

Vernieuwing van de universiteiten, 1968-1970

Het aantal studenten aan de universiteiten nam na de Tweede Wereldoorlog sterk toe. In 1950 waren achtentwintigduizend studenten ingeschreven, in 1960 waren dat er veertigduizend en in 1970 zelfs honderddrieduizend.[140] Zowel de markt voor studenten die een opleiding aan een universiteit of hogeschool hadden afgerond als de mogelijkheden een hogere opleiding te bekostigen waren veel groter geworden. De ongekende toegankelijkheid van het hoger onderwijs plaatste de universiteiten en hogescholen voor ernstige structurele problemen en sociale spanningen, die in de loop van de jaren zestig toenamen. De priviliges die de studenten van voorname afkomst en hun studentencorpora genoten, werkten vervreemdend op veel eerste-generatie-studenten[141], en de uitdijende staf van jonge academici stoorde zich aan de voorrechten van de hoogleraren. De eerste tekenen van studentenactivisme werden zichtbaar in 1963 met de oprichting van de *Studenten Vakbeweging* (SVB). Als geestes-

kind van de Nijmeegse psychologiestudent A.A. ('Ton') Regtien (1938-1989) streed de SVB voor betere sociale en financiële voorzieningen voor 'intellectuele arbeiders' en voor sociale betrokkenheid onder studenten.[142] De SVB zou samen met andere studentenorganisaties een grote rol spelen in de geleidelijke politisering van het Nederlandse studentenleven, een trend die tegen 1967 duidelijk zichtbaar werd.

Toch kwam het Nederlandse studentenradicalisme, in vergelijking met Frankrijk en West-Duitsland, nooit werkelijk van de grond. De belangrijkste exponent was de Katholieke Universiteit van Nijmegen, waar een onevenredig groot aantal studenten afhankelijk was van overheidsfondsen (midden jaren zestig de helft van het totaal in Nederland)[143] en waar, door het bewuste antikatholicisme van veel ontzuilde studenten van katholieke afkomst, het marxisme zeer in trek was. Anderhalf jaar bestond in Nijmegen de *Kritiese Universiteit* (KrU), een 'kritische' schaduwuniversiteit naar het voorbeeld van West-Berlijn.[144] Aan andere universiteiten maakte de pragmatischer houding van de Nederlandse studenten hen niet ontvankelijk voor de theoretische benadering van radicale Franse en Duitse studenten.[145] Bovendien waren zelfs radicale marxisten als Regtien geschokt door de gewelddadige neigingen die ze ontdekten bij Duitse studentenleiders zoals Rudi Dutschke.[146] Kortom, het ontbrak de Nederlandse studentenbeweging zowel aan de kracht als aan de strijdlust die elders wel aanwezig waren.[147]

De revolutie in Parijs van mei 1968 herhaalde zich dus niet in Nederland. Hoewel de ingrijpende gebeurtenissen veel aandacht trokken bij het Nederlandse publiek[148], bleef het er rustig. Toch wakkerden de Parijse onlusten de discussies aan die al enige jaren over hervormingen binnen het universitaire systeem werden gevoerd. Gerhard Veringa, minister van Onderwijs (KVP), begon in de zomer van 1968 gespreksronden met studenten over de 'democratisering' van de universiteiten. Ondanks deze contacten waren de studenten bang dat de universiteiten niet zouden worden vernieuwd in de richting die zij wensten, vooral omdat de regering openbare onderhandelingen wilde vermijden.[149] De vrees van de studenten werd gevoed door het Maris-rapport (1967-1968) waarin slechts de noodzaak van grotere bestuurlijke efficiëntie en centralisatie naar voren kwam, zodat het scherp afstak tegen de eis van veel studenten tot structurele democratisering.[150] Op vergelijkbare wijze probeerde de commissie-Posthumus in haar rapport van eind 1968 hervorming vooral vorm te geven door het comprimeren van het onderwijsprogrammna.[151] Uitvoering van deze voorstellen was echter nog ver weg en het Marisrapport veroorzaakte zelfs zoveel kritiek (niet in het minst van hooglera-

ren) dat het al snel werd weggestopt.[152] Terwijl de discussies zich voortzetten groeide het wantrouwen van radicale studenten tegen de motieven van overheidsfunctionarissen. In februari 1969 eisten studenten van de Katholieke Hogeschool in Tilburg, waar het wantrouwen het grootst was, volledige medezeggenschap in alle geledingen van het universiteitsbestuur.[153] Deze eis werd al snel overgenomen door de studenten van alle andere Nederlandse universiteiten.

Op 29 april 1969 bezetten de Tilburgse studenten het hoofdgebouw van de hogeschool, en weigerden te vertrekken voordat hun eis zou zijn ingewilligd.[154] Na meer dan een week vol spanning besloten de Tilburgse universiteitsfunctionarissen de studenten medebeslissingsrecht te geven op alle beleidsvormende niveaus.[155] De overwinning van de studenten van de 'Karl Marx Universiteit' sloeg aan en in mei 1969 werden bijna alle Nederlandse universiteiten lamgelegd door studentenbezettingen, die vaak werden ondersteund door het jongere deel van de staf.[156] Zelfs de Universiteit van Leiden, een bolwerk van traditie, was het toneel van een indrukwekkende bezetting. Aan vrijwel alle bezettingen kwam een einde toen aan de studenten volledige medezeggenschap in de universiteitsaangelegenheden werd beloofd. De opmerkelijkste demonstratie was de bezetting van het Maagdenhuis in Amsterdam, waar de administratie van de Gemeentelijke Universiteit was gevestigd. Functionarissen konden daar niet de keiharde garanties voor democratisering geven die de studenten, onder wie Regtien, verlangden. Na vijf dagen (op 21 mei) kwam de politie, jaagde de menigte uiteen en arresteerde honderden studenten, waarvan de meesten uiteindelijk een boete kregen opgelegd.[157]

De bezettingen werden door vele overheidsfunctionarissen scherp afgekeurd - in het gunstigste geval waren ze overbodig en werkten ze averechts, in het slechtse geval waren ze gevaarlijk en ondemocratisch. De Amsterdamse rechters pakten de studenten streng aan om te voorkomen dat de protesten weer op zouden laaien.[158] Alle politieke partijen in het parlement, behalve de CPN en de PSP, wezen de bezetting van het Maagdenhuis af. Vooral confessionele en liberale politici (om nog maar te zwijgen van de rechtse Boerenpartij) waren scherp in hun veroordelingen.[159] Maar zelfs enkele politici van Nieuw Links uitten kritiek, zoals de Delftse hoogleraar Ger Klein die de actie van Regtien in het Maagdenhuis 'reactionair' en 'gevaarlijk romanticisme' noemde, een tactiek die alleen geschikt was voor 'sociaal achterlijke landen' zoals de Verenigde Staten.[160] Ondanks het grote verzet tegen de methoden waarvan de studenten zich bedienden, reageerde het kabinet-De Jong in juni 1969 met een voorstel tot een 'fundamenteel nieuw[e]' universitaire wetgeving.[161] Aangeno-

men in 1970, was de daaruit voortkomende wet één van de meest vérstrekkende in West-Europa.[162] Hoewel het voorstel van de PvdA voor een volledig democratisch gekozen universiteit werd afgewezen, zouden studenten, niet-academische en academische staf passend vertegenwoordigd worden in een aantal nieuwe universitaire raden. Vooral op faculteitsniveau kon hun stem van beslissende invloed zijn.[163] Een lid van de academische staf zei al na het politieoptreden in het Maagdenhuis dat de bezetting misschien wel verkeerd was geweest, maar dat het zeker had geleid tot positieve resultaten.[164]

Waarom ging de *Wet Universitaire Bestuurshervorming* (WUB) van 1970, die nog steeds grotendeels van kracht is, zo ver? Hoewel maar weinig rectoren en burgemeesters instemden met de bezettingen, streefde een aantal naar democratisering van de universiteiten. A.D. Belinfante, rector-magnificus van de Universiteit van Amsterdam, had reeds een begin gemaakt met de invoering van maatregelen tot vérstrekkende democratisering in de maanden *voor* de bezetting, gedeeltelijk omdat hij een overtuigd democraat was.[165] Hetzelfde verhaal gaat op voor Baron S.F.L. van Wijnbergen, rector-magnificus in Nijmegen. Tot genoegen van veel studenten hield de 'rode baron' voet bij stuk en bood weerstand aan het college van curatoren dat hij beschuldigde van verzet tegen echte democratisering.[166] Politiek links in Nederland beijverde zich uiteraard voor verdergaande democratisering en de PvdA-kopstukken zagen het hoger onderwijs het liefst als 'experimentterrein' voor de hoogste vormen van democratie. Maar zelfs gematigde politici lieten zich positief uit over democratisering. Het einde van de jaren zestig was per slot een tijd waarin de democratisering van de maatschappij in de meeste westerse samenlevingen een belangrijk thema was (zie hoofdstuk zes); prof A.D. de Groot merkte tot zijn ongenoegen op dat het onmogelijk was zich er negatief over uit te laten, hoezeer de term ook werd 'misbruikt'.[167] Regtien zelf ontdekte met enig wantrouwen dat de voorstellen van de studenten door niemand openlijk werden tegengesproken.[168] Politici waren ervan overtuigd dat openlijk verzet tegen democratisering kwalijke gevolgen zou hebben, vooral onder jonge kiezers.[169] De betrokkenheid van de jeugdige minister Veringa, die al snel de KVP zou leiden naar de rampzalige verkiezingen van 1971, bij democratisering en vernieuwing zou zich dan ook weerspiegelen in de WUB.

Maar er waren meer overwegingen die het aannemen van de WUB bevorderden. Voorstanders van bestuurlijke centralisatie (zoals Maris) waren al geruime tijd ontevreden over de wijze waarop de universiteiten werden bestuurd. Naar hun overtuiging waren universiteiten ouderwets

en moesten zij grondig worden herzien. Uit onderzoek van H.F. Cohen bleek dat bestuurders aan de universiteit van Leiden zo overtuigd waren van de noodzaak van vernieuwing, dat zij zich verzoenden met de mogelijkheid dat democratisering daarvan een onderdeel zou kunnen zijn.[170] Van hen kon dus niet worden verwacht dat zij de status quo zouden verdedigen. En samen met de strijders voor democratisering - die ze vaak tegenover zich vonden - luidden ze de ondergang van het oude systeem in.[171] Zij waren ook niet geheel ontevreden met de WUB; de bestuurlijke structuren werden gecentraliseerd en de regering in Den Haag kreeg meer zeggenschap in het universitaire beleid. Eigenlijk waren de faculteitsleden op de lange termijn de grote verliezers en waren de voorstanders van centralisatie de grote winnaars, gegeven het in de jaren zeventig toenemende gebrek aan belangstelling onder studenten voor universitaire zaken.[172]

Tenslotte geloofde een aanzienlijke groep politici en bestuurders dat alleen snelle en gulle concessies Nederland nog konden redden van grotere onlusten, misschien zelfs revolutie. ‘Parijs’ had Den Haag aangezet tot het aangaan van diepgaande discussies met de studenten en in 1969 dienden de Parijse onlusten nog steeds als waarschuwing tegen onbuigzaamheid en conservatisme. J.G.H. Tans, een vooraanstaand PvdA-politicus, verwoordde dit tijdens de bezetting in Tilburg. Nederland, zei hij, was een land dat niet langer zelfgenoegzaam kon aanzien dat alles vijftig jaar later zou gebeuren:

> ‘Het is een misverstand te menen dat in een tijd met zulk een intensieve communicatie als de onze nog één land buiten het krachtenveld van de ontwikkeling kan blijven; ook het onze niet. Dit betekent dat de geestelijke en maatschappelijke omwenteling, die de wereld in dit tijdsgewricht doormaakt, niet aan onze deur voorbij kan en zal gaan.’[173]

Regtien sprak begin 1969 over deze angst:

> ‘Het is duidelijk. Voor een voor vernieuwing en verandering doodsbange verkalkte top van politieke, militaire en economische machthebbers, waart wederom een spook door Europa. Het spook van de universiteit is in opstand...’[174]

Regtien mocht de macht van de ‘universiteit in opstand’ overschatten, de ‘verkalkte machthebbers’ deden dat ook. Het overschatten van de macht van de studentenradicalen was een neiging die na ‘Parijs’ bij veel Europese politici voorkwam, en nergens was de overschatting sterker dan in landen als Nederland waar politici niet gewend waren aan conflicten. In deze landen bracht het radicalisme een sfeer van onvermijdelijkheid met zich

mee.[175] Er waren weliswaar veel nuchtere politici die de spot dreven met het revolutionaire potentieel van de studenten. Maar een groot deel zag veranderingen op grote schaal als onontkoombaar en concessies als verstandig; al vóór de bezetting van het Maagdenhuis beschouwden veel politici democratisering als een onvermijdelijke ontwikkeling, die aanpassing vereiste.

Ook hier werd de beslissende stap naar democratisering dus gezet door autoriteiten die onder andere omstandigheden misschien weerstand zouden hebben geboden. En de resultaten bleken nauwelijks minder vérstrekkend dan het verlangen van overtuigde democraten was geweest. Maar niet alleen in het universitaire beleid, ook in de wetgeving betreffende het privé-leven werd deze trend zichtbaar.

Pornografie, abortus, drugs en euthanasie, 1968-1975

Nergens waren de ‘sociale ontwikkelingen’ zo stormachtig als in de veranderende morele overtuigingen van de Nederlanders. Met de plotselinge ‘deconfessionalisering’ van de Nederlandse maatschappij (zie hoofdstuk drie) en de toenemende individualisering leken traditionele opvattingen over lichamelijkheid en seksueel gedrag steeds meer in onbruik te raken. Homoseksualiteit, echtscheiding en geboortenbeperking, enkele jaren daarvoor in bepaalde kringen nog hevig bekritiseerd, werden later in de jaren zestig in brede kring geaccepteerd.[176] Deze snel veranderende mores ontsnapten niet aan het oog van de beleidsmakers; integendeel, zij werden er ook door beïnvloed. In deze context en met de recente onlusten in het geheugen, werden Nederlandse beleidsmakers genoodzaakt een aantal wetten te herzien die naar de mening van steeds meer mensen tot het privé bestaan behoorden. Het leek duidelijk dat ook op dit terrein ‘modernisering’ en ‘aanpassing’ waren vereist.

De strikte wetten rond pornografie (in 1911 toegevoegd aan artikel 240 van het Wetboek van Strafrecht) vielen ten prooi aan de aanpassingsdrang van het eind van de jaren zestig. Evenals hun Belgische buren waren Nederlandse ambtenaren steeds streng opgetreden tegen overtreders en tot het midden van de jaren zestig drongen parlementariërs aan op krachtige naleving van artikel 240.[177] Maar al na 1966 weid de ijver bekoeld door een toenemend aanbod vanuit Zweden en Denemarken, waar aan pornografie geen beperkingen meer waren opgelegd.[178] Door de grote hoeveelheid materiaal die werd gestuurd naar (en geconsumeerd in) Nederland leken vervolgingen zinloos. Bovendien werd porno elk jaar explicieter, waardoor die van het jaar ervoor in verhouding vrij onschul-

dig leek. Dit bracht overheidspersonen ertoe de waarde van statische, 'kwalitatieve' richtlijnen voor het afbakenen van pornografie in twijfel te trekken. Na de Scandinavische liberalisering verlangde geen enkele parlementariër (behalve die van de kleine christelijke partijen) een hardere aanpak; men vroeg zich veeleer af hoe zinvol handhaving van de bestaande wetten was. Tegen 1969 hadden veel lokale overheidsfunctionarissen de gerechtelijke vervolging van pornografie geheel stopgezet.[179] Hoewel de meeste parlementariërs het met elkaar erover eens waren dat artikel 240 gewijzigd moest worden, konden christelijke en niet-christelijke partijen het niet eens worden over de juiste aanpak.[180] Uiteindelijk werd, inconsistent, de commerciële verspreiding van pornografie in feite op veel plaatsen gedoogd, van de hoofdstad tot Sluis aan de Belgische grens.[181] Voor veel geseculariseerde vooruitstrevende Nederlanders (zoals de NVSH'ers) bracht de veronachtzaming van de oude wetten grotere burgerlijke vrijheid met zich mee; voor veel confessionelen betekende het opnieuw buigen voor de onvermijdelijk veranderende moraal. In de ogen van beiden duidde het een afwijking aan van een beleid dat, zo leek het, niet langer gehandhaafd kon worden.[182]

Het abortusdebat veroorzaakte nog meer spanningen binnen de politiek en laaide hoog op aan het einde van de jaren zestig. Het aantal abortussen in Nederland was in vergelijking met het Europees gemiddelde tamelijk laag en werd in de loop van de jaren zestig nog minder (van twaalf procent van alle zwangerschappen in 1964 tot zes procent in 1970[183]). Tegelijkertijd was abortus provocatus nog steeds verboden, behalve wanneer het leven van de moeder in gevaar was. Tot 1973 werden mensen (meestal geen artsen) aangeklaagd voor het plegen van een abortus.[184] In de praktijk tolereerde het Nederlandse rechtssysteem veel gevallen van therapeutische abortus (vooral op medische gronden), maar de grenzen van wat getolereerd werd waren vaag en de meeste artsen namen het zekere voor het onzekere.[185] Vanaf omstreeks 1966 werd van twee verschillende kanten kritiek geuit: zowel de medische professie als een reeks actiegroepen, van de NVSH tot nieuw opgekomen feministische groeperingen, streefden naar liberalisering van de abortuswetten.[186] Na 1969 nam de druk op legalisering van abortus toe; feministische groeperingen zoals de MVM en de Werkgroep Vrouwen 2000 beijverden zich voor het recht op abortus. In 1970 bleek de 'abortus-werkgroep' van Dolle Mina zeer succesvol in het halen van de publiciteit met haar actie 'baas in eigen buik', woorden die ze op de eigen buik werden geschreven en vervolgens openlijk getoond.[187] Daartoe aangemoedigd door de Rooie Vrouwen binnen de partij, werd door PvdA-parlementariërs een voorstel ingediend (het

Lamberts-Roethof-voorstel) dat substantiële liberalisering omvatte.[188] Ook de VVD sprak zich niet uit tegen liberalisering van de restricties. Vanaf 1971 stond de publieke opinie eveneens positief tegenover de praktijk van ‘abortus mogelijk voor ieder die het wenst’.[189] Tegen die tijd werden abortieve ingrepen, hoewel zij nog steeds illegaal waren, openlijk door artsen uitgevoerd. In 1971 opende de eerste abortuskliniek haar deuren in Arnhem en zij werd al snel gevolgd door andere klinieken. Na 1973 waren er, met de komst van het centrum-linkse kabinet-Den Uyl, eigenlijk geen beperkingen meer ten aanzien van abortus (mits uitgevoerd binnen de eerste twaalf weken van de zwangerschap) en duizenden vrouwen uit andere landen (vooral Duitsland) reisden naar Nederland om een abortus te ondergaan.[190]

Confessionelen verzetten zich tegen deze ‘sociale ontwikkeling’, vooral de katholieken en de KVP. Zij keurden om godsdienstige redenen het plegen van abortus in de meeste gevallen af. Maar christenen waren onderling verdeeld over de inhoud van de gewenste beperkingen en bleken niet in staat een gesloten front te vormen.[191] Bovendien stonden confessionele politici vanaf het einde van de jaren zestig open voor een abortuswet met restricties, waarbij een vrouw onder bepaalde omstandigheden en onder begeleiding van een medische staf in aanmerking zou kunnen komen voor een abortus.[192] Hun bereidheid tot het aanvaarden van een zorgvuldig en beperkt beleid werd groter nadat Engeland en Scandinavië abortus legaliseerden, waardoor in hun ogen het gevaar dat abortus volledig legaal zou worden naderbij kwam.[193] In het wetsvoorstel-Van Agt-Stuyt van 1972 (genoemd naar twee KVP-ministers) kwam de noodzaak van wettelijke veranderingen naar voren: sociale veranderingen waren immers niet tegen te houden en regelgeving was waarschijnlijk de enige manier om de zaken niet uit de hand te laten lopen.[194] Veel confessionele politici konden zich dus wel vinden in een compromis. De ongeborenen zouden worden beschermd, maar binnen de context - en de grenzen - van veranderende sociale omstandigheden.[195]

Tegen het midden van de jaren zeventig zou een sterke pro-life beweging ontstaan, uit frustratie over de flexibiliteit van de christelijke partijen in de abortuskwestie. Andries van Agt, mede-opsteller van het voorstel van 1972, zou hierin een belangrijke rol spelen toen hij, als minister van Justitie in het kabinet-Den Uyl, tijdelijk een kliniek sloot die abortussen in een later stadium van de zwangerschap uitvoerde. Toch duurde het nog tot 1981 voordat een abortuswet door het parlement kwam, een wet die in feite de praktijk bevestigde: in de eerste drie maanden werd abortus toegestaan zonder beperkingen van betekenis. De christen-democraten, die

nu onder leiding stonden van premier Van Agt en samen met de VVD een coalitie vormden, stelden zich tevreden met het restrictieve taalgebruik en gaven hun goedkeuring aan de wet.[196] Een andere houding zou ingaan tegen een *fait accompli*. Ook in dit opzicht is duidelijk dat zelfs christendemocraten, die abortus wezenlijk afkeurden, zich niet langer aan de zijlijn wilden laten zetten door onvermijdelijke sociale trends.

Het beleid betreffende verdovende middelen was gecompliceerder, maar bleek zich op vergelijkbare wijze te ontwikkelen als het beleid met betrekking tot pornografie en abortus. Vóór 1960 was het illegale gebruik van drugs nauwelijks een sociaal probleem te noemen. Het was grotendeels beperkt tot de havengebieden en kleine groepen bohémiens, die vaak te vinden waren rondom het Leidseplein in Amsterdam (zie hoofdstuk vier).[197] Na ongeveer 1962 verspreidde het gebruik van vooral marihuana zich snel, 'geïmporteerd' uit Amerika, evenals zoveel ander uiterlijk vertoon van de tegencultuur.[198] Tussen 1965 en 1968 verdubbelde het gebruik van marihuana in Nederland eik jaar en ook harddrugs zoals LSD en heroïne deden hun intrede. De stijging van het druggebruik nam nog geen epidemische vormen aan. In 1970 gebruikte slechts twee procent van de bevolking drugs en in 1969 had slechts negenveertig procent van de bevolking ooit van 'drugs' gehoord.[199] Toch werd al in 1967 à 1968 binnen de dominante cultuur de roep gehoord om herziening van het Nederlandse drugbeleid[200], dat nog steeds was gebaseerd op de 'Opiumwet' van 1928.[201] Gottfried van Benthem van den Bergh, een gezaghebbend intellectueel binnen de linkervleugel van de PvdA, deed een dringend beroep op de autoriteiten om het druggebruik te 'ontmythologiseren', om ernstige politieke gevolgen te voorkomen:

> 'Als de bestaande politieke partijen niet in staat zijn om met de veranderingen mee te evolueren, zal het beste deel van de jeugd volledig vervreemd raken van de politiek.'[202]

In 1968 gaf de Nederlandse regering de commissie-Baan de opdracht het gebruik van drugs te onderzoeken en met suggesties te komen voor het hervormen van het drugbeleid. Tegen 1968 deden Amsterdamse jeugdclubs zoals Paradiso en Fantasio geen moeite meer om het gebruik van softdrugs door bezoekers binnen de perken te houden. Na een paar vruchteloze pogingen het druggebruik te beteugelen, kondigde de gemeenteraad, aangevoerd door burgemeester Samkalden en de communistische wethouder A.A. Verhey, in januari 1969 een nieuw drugbeleid aan. Afkickklinieken voor verslaafden, een verschuiving van de aandacht van gebruikers naar dealers en overredingstactiek in de bestrijding

van druggebruik zouden de tot dan toe gehanteerde benadering, die volgens Verheij volkomen zinloos was, vervangen.[203] Het tolereren van het softdruggebruik werd onderdeel van het verzoeningsgezinde jeugdbeleid, dat erop gericht was de rebelse jongeren koest te houden.[204] Vervolging voor het gebruik van softdrugs was dus niet alleen zinloos, het zou ook tot conflicten leiden en mocht daarom niet plaatsvinden. In oktober 1970 stelden Amsterdamse wethouders van D'66 voor om informatieprogramma's voor de jeugd en centra voor druggebruikers (waaronder afkickcentra voor verslaafden) op te zetten, voorstellen die al snel werden verwezenlijkt. Op die manier probeerden zij de aandacht van de gerechtelijke vervolgingen af te leiden, want:

> ‘Wij zijn echter van mening, dat deze benadering te beperkt, te traditioneel en te legalistisch is om normverandering in onze maatschappij - en daar gaat het hier om - soepel te verwerken. Het huidige strafrechtelijke vervolgingsbeleid (...) werkt slechts een drastische verscherping van de reeds bestaande normconflicten in de hand.’[205]

Deze gevoelens bleven niet beperkt tot Amsterdam, ook al bleef het Nederlandse publiek nog geruime tijd afkerig van de legalisering van drugs.[206] In 1969 vaardigden de ministeries in Den Haag nieuwe richtlijnen uit voor de vervolging van overtreders van de Opiumwet. Marihuanagebruikers moesten soepel worden benaderd en harddruggebruikers moesten onder medische en psychiatrische behandeling worden gesteld.[207] De richtlijnen van 1969 wijzigden de Opiumwet niet - de veranderingen gingen buiten het parlement om - maar de handhaving van deze wet werd er wel door beïnvloed. Kleine hoeveelheden softdrugs werden hoe langer hoe meer gedoogd, in overeenstemming met de oude regententradities. Na 1969 ging het aantal gerechtelijke vervolgingen van hen die werden gearresteerd wegens gebruik van softdrugs significant omlaag.[208] Het rapport van de commissie-Baan, dat in 1972 verscheen, pleitte voor de legalisering van softdrugs. Omdat de schadelijke gevolgen van het gebruik van marihuana en hasj nog niet waren aangetoond, moest naar haar mening aan de burgers de vrijheid worden gegeven hun eigen beslissingen te nemen. Tegelijkertijd trok het rapport in twijfel of het gebruik van drugs door wettelijke maatregelen doeltreffend kon worden voorkomen.[209]

In het begin van de jaren zeventig lagen drie uitgangspunten ten grondslag aan het Nederlandse drugbeleid. Het eerste was dat er een wetenschappelijk gefundeerd verschil bestond tussen harddrugs en softdrugs, zodat de eerste met meer kracht moesten worden bestreden en de laatste

min of meer konden worden toegelaten. Het tweede was dat softdruggebruik in geen geval meer doeltreffend kon worden bestreden door politie en rechters.[210] Geprobeerd moest worden het gebruik van softdrugs, hoe stuitend of immoreel het ook werd gevonden, te beheersen in plaats van het in de handen van de onderwereld te laten, waar het zich aan iedere controle zou onttrekken. Het derde uitgangspunt was de noodzaak van hulpverlening aan verslaafden en stoelde op zowel humanitaire overwegingen als op de overtuiging dat een net van sociale hulpverlening uiteindelijk even bruikbaar zou zijn voor het in de hand houden van druggebruik als het naleven van de wet. Een rapport over drugs door de ARP in 1972 onderstreepte eveneens deze stellingnames; volgens de opstellers genoot een staatsmonopolie op cannabisprodukten de voorkeur boven de bestaande situatie 'waarin lichamelijk risico en criminaliteit de dominanten zijn'.[211]

Uiteindelijk heeft de Nederlandse regering softdrugs nooit gelegaliseerd, deels vanwege druk uit het buitenland, deels vanwege de vrees van autoriteiten dat legalisering het gebruik van drugs zou stimuleren. De herzieningen van 1976 van de Opiumwet maakten het bezit van kleine hoeveelheden marihuana (minder dan dertig gram) vrijwel legaal en aanklagers werd opdracht gegeven deze gevallen nooit te vervolgen. De straffen ten aanzien van harddrugs werden strenger, vooral voor dealers.[212] In beide gevallen werd de precieze invulling voor het handhaven van de wet overgelaten aan de regionale en lokale overheden, waardoor enkelen kritiek leverden op ongelijke behandeling[213] en anderen hun ongenoegen uitten over de laksheid van de politiek waardoor Nederland een mekka voor 'drugtoerisme' werd.[214] In elk geval kwam de liberalisering van de Nederlandse Opiumwet niet *in eerste instantie* voort uit libertijnse overwegingen (hoewel die niet afwezig waren), maar uit de 'realistische' en 'pragmatische' zorg van de autoriteiten dat een andere aanpak zou kunnen resulteren in het verlies van controle over deze 'sociale ontwikkelingen'. Al met al creëerden de Nederlandse autoriteiten een liberaal drugbeleid dat zijn weerga niet vond.

Ten slotte nog een paar woorden over euthanasie, waarvoor in het begin van de jaren zeventig voor het eerst uitgebreid belangstelling kwam. In 1971 diende een Friese arts, G.E. Postma-Van Boven, haar achtenzeventigjarige moeder een fatale dosis morfine toe, nadat de moeder, die aan een chronische ziekte leed, te kennen had gegeven te willen sterven. Toen deze arts gerechtelijk werd vervolgd, ontdekte ze dat veel mensen achter haar stonden. Zevenentwintig artsen traden in de publiciteit en vertelden dat zij ook euthanasie hadden toegepast bij patiënten. Al snel richtten haar

sympathisanten de Nederlandse Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie (NVVE) op.[215] Toen Postma-Van Boven in 1973 voor het gerecht kwam ontkende ze niets, werd schuldig bevonden en veroordeeld tot een week voorwaardelijke gevangenisstraf voor het plegen van actieve euthanasie. In de uitspraak prees het gerechtshof zowel 'de zuiverheid van de motieven' als het feit dat de arts *vrijwel* in overeenstemming had gehandeld met wat aanvaarde medische praktijk was geworden.[216] Deze zaak werd aanleiding tot een felle discussie die nog niet is afgelopen. Toch lieten rechters en politici de uitvoering van euthanasie in toenemende mate over aan de artsen die, om de steeds groter wordende praktijk te 'beheersen' en 'beperken', zo min mogelijk inmenging wensten vanuit Den Haag. Gezagdragers die zich gesteld zagen voor een praktijk die steeds meer opgang maakte[217] en medische elites die hen verzekerden van hun goede bedoelingen, bleken niet bereid in te grijpen, ofschoon ze weigerden euthanasie formeel te legaliseren. De professionele afhandeling van euthanasie leek ook in dit geval een beter alternatief dan de ongecontroleerde praktijk die anders zou kunnen ontstaan, zodat de Nederlandse autoriteiten ook in dit opzicht een beleid creëerden dat ongeëvenaard was.[218]

Op 2 november 1970 schreef Robert Mauthner in *The Financial Times* dat de Nederlanders 'een pijnlijke herziening van hun samenleving' doormaakten, maar hij sprak zijn vertrouwen uit dat 'uiteindelijk hun traditionele nuchterheid en hang naar orde zullen overwinnen'.[219] Mauthner baseerde zijn stelling op een vertekend onderscheid. De 'hang naar orde' van de Nederlandse regenten zelf bereidde de weg voor het anarchisme en de tolerantie die hij opmerkte. Geschokt door de gebeurtenissen van 1966 en onder de indruk van de snelheid van de veranderingen rondom hen, probeerden de autoriteiten de samenleving, die plotseling onbeheersbaar dreigde te worden, met 'moderne' middelen weer tot orde te roepen. Om dit te bereiken zagen ze door de vingers dat de Nederlandse samenleving zich ontwikkelde tot één van de meest tolerante samenlevingen in de wereld, waarin ook gedrag dat in andere landen werd afgekeurd, werd toegestaan.[220] Deze oprichters van Nieuw Babylon waren geen revolutionairen. Wat in Amerika en Opper-Beieren doorging voor radicaliteit was voor veel Nederlandse elites slechts 'nuchterheid' en het vermogen 'het schrift op de wand' te lezen.

Eindnoten:

1 *Slotrapport van de Commissie van Onderzoek Amsterdam. Onderzoek naar de achtergronden van de ordeverstoringen te Amsterdam, september 1965/september 1966* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1967), 138-19).
2 'Mr. Gijs van Hall: "In Den Haag zitten ze nog altijd vol rancune"', *De Volkskrant*, 29 juni 1968 [Provo Archief, Doos 15].
3 Van Hall had als bankier en nakomeling van één van de meest vooraanstaande families in Amsterdam een groot deel van het Nederlandse verzet met gevaar voor eigen leven gefinancierd; zijn broer werd door de Duitsers gefusilleerd. Na de oorlog sloot hij zich, evenals zoveel anderen

met een gevoel van *noblesse oblige*, aan bij de PvdA, wat aanleiding gaf tot enige twijfels rond zijn socialistische overtuiging.

4 Interview herdrukt in G. van Hall, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1976), 227-229. Niettegenstaande zijn aarzeling hield Van Hall van aanpakken en citeerde graag (in eigen woorden) het motto van Harry Truman: 'Here ends the buck', *Ervaringen van een Amsterdammer*, 166. In januari 1967, toen de grootste onlusten verleden tijd waren, kon Van Hall het jeugdprobleem weer relativeren en zeggen dat het 'eeuwenoud' was, *Gemeenteblad Amsterdam*, 1967, Afd. II, I, 7.

5 A. Kleijn, 'Drieluik: Magistraat-manager-teamleider', in W. Derksen en M.L. van der Sande, (red.), *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer: Kluwer, 1984), 209.

6 H.J.A. Hofland, *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van voldongen feiten* (Amsterdam: Contact, 1972), 189.

7 M.C. Brands, 'The dialectics of détente and the involution of the Netherlands', in Rob Kroes, (red.), *Image and impact: American influences in the Netherlands since 1945* (Amsterdam: Universiteit van Amsterdam/Amerika Instituut, 1981), 86-87.

8 M. Beinema, 'Filmen en keuren', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 40 (1970), 301. Beinema vond dat er betere manieren waren om slechte films te bestrijden, bij voorbeeld via scholen en kranten.

9 Maarten C. Brands, 'The federal republic of Germany and the Netherlands: Contrasts and complementarity', *Internationale Spectator*, 43, 11 (november 1989), 690.

10 Hofland, *Tegels lichten*; Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren: Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam: Contact, 1991).

11 Hans Daalder betoogt dat Nederlandse autoriteiten, als leiders van een in politiek opzicht rustig land, werden overvallen door de onverwacht ondermijnende aanvallen op hun gezag en met overdreven twijfel reageerden voordat ze hun evenwicht weervonden in de jaren zeventig. Ik denk dat hij gelijk heeft. Zie H. Daalder, 'Zestig jaar Nederland 1926-1986', in J.H.J. van den Heuvel, e.a., *Een vrij zinnige verhouding: De VPRO en Nederland, 1926-1986* (Baarn: Ambo, 1986), 62.

12 Vertaling: afwijkingen op te nemen in een opgerekte definitie.

13 Voor het klassieke onderzoek naar het Nederlandse top-down politieke systeem en zijn 'accomodatiepolitiek', zie Arend Lijphart, *The politics of accommodation* (Los Angeles: University of California Press, 1975).

14 Geciteerd in Hans Daalder, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen: Van Gorcum, 1974), 14-15. Afkomstig uit een rede, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek', gehouden in 1964, vóór de grote aanval op de regenten was begonnen.

15 Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren*, 53-60; 211-212.

16 Er waren uitzonderingen op deze regel - de socialisten waren ondervertegenwoordigd (omdat ze niet voldoende 'onpartijdig' waren) en kleinere partijen, vooral de communisten, werden tot de jaren zestig veelal buitengesloten; zie M.A.P. Bovens, 'De participatieprocessie', in Derksen, (red.), *De burgemeester*, 143. Aan de andere kant stelde de overheid, gebonden aan haar pluralistische traditie, ook burgemeesters aan die niet behoorden tot één van de landelijke coalitiepartijen, zodat in elk geval alle grotere partijen gerepresenteerd werden door burgemeesters in overeenstemming met hun electorale sterkte.

17 W. Derksen, 'De burgemeester, onderwerp van publieke discussie', in Derksen, *De burgemeester*, 130-131.

18 Hofland, *Tegels lichten*, 209; Wim Hazeu, *Wat niet mocht...* (Amsterdam: De Harmonie, 1982), 16.

19 'De burgemeester en de cabaretier', *Algemeen Handelsblad*, 1 december 1966 [Provo Archief, Doos 16].

20 Zie Daalder, *Politisering en lijdelijkheid*, 14, voor een korte beschrijving van de Nederlandse *beambtenstaat*.

21 L.H.C. Hulsman, 'Criminal justice in the Netherlands' [vert. Elizabeth Haig], *Delta*, 16, 4 (winter 1973-1974), 14.

22 Hulsman, 'Criminal justice in the Netherlands', 17.

23 Zo waren Nederlandse gevangenissen na de oorlog, mede dankzij nieuwe inzichten en de moderne gebouwen die toen waren neergezet, sterk verbeterd; zie 'Het woord cel moet weg', *Het Vrije Volk*, 27 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19].

24 H.J.A. Hofland, *Opmerkingen over de chaos* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964), 113-114; Frank van Vree, 'De vuile was van het gezag. Dagbladpers en journalistieke cultuur in de jaren

vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis*, 3 (1991), 215-242. De journalist Rinus Ferdinandusse schreef dat *Propria Cures*, een studentenblad aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam, het enige blad was waarin de mensen konden schrijven wat ze wilden; R. Ferdinandusse, 'Vrij Nederland in de jaren zestig', *Vrij Nederland*, 6 september 1980, 35.

25 Zie H. Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in David Barnouw, Madelon de Keizer en Gerrold van der Stroom, (red.), *Onverwerkt verleden: Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht: HES, 1985), 34-36. Voor andere verzetsmensen stimuleerde de oorlogjuist de betrokkenheid bij de autoriteiten, en enigen onder hen zouden het 'anarchisme' van de jaren zestig bitter veroordelen.

26 Zie Doeko Bosscher, *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen: Egbert Forsten, 1992), 27.

27 H.J. van Zuthem, *Gezag en zeggenschap; vragen over de toekomst van het christelijk sociaal denken* (Kampen: J.H. Kok, 1986); zie ook W. Albeda, e.a., 'Over christelijke politiek en christelijke partijvorming', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 37 (1967), 97-105.

28 'Absoluut gezag is uit de tijd', *NRC*, 31 oktober 1966 [Provo Archief, Doos 19].

29 Herman Wigbold, 'The shaky pillars of Hilversum', in A. Smith, red, *Television and political life: Studies in six European countries* (New York: St. Martin's Press, 1979), 215-217.

30 Mirjam Prenger, 'Uitglijden over de beeldbuis: Nederlandse politici op de televisie in de jaren vijftig en zestig', in K. Dibbets, e.a., *Jaarboek Mediageschiedenis*, 5 (1993), 202-204; 213-215.

31 Prenger, 'Uitglijden over de beeldbuis', in K. Dibbets, *Jaarboek Mediageschiedenis*, 217.

32 Interview met J.T.M. Bank, Amsterdam, 19 februari 1992.

33 Voor de rol van de televisie, zie twee artikelen van Jan Bank: 'Televisie in de jaren zestig', in H.W. von der Dunk, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan, 1986), 85-118; en 'Televisie in de politieke cultuur van de jaren zestig', in J.Th.J. van den Berg, e.a., *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof: De jaren 60 als breuklijn in de naoorlogse ontwikkelingen in politiek en journalistiek* (Den Haag: SDU, 1989), 34-46.

34 F.H. Bergman, J.P.A. Gruyters en H.J.A. Hofland, *Slaags met de politie: Een documentaire* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964).

35 Delen uit artikel 147 van het wetboek van strafrecht, geïntroduceerd in 1932, specificeren gevangenisstraf en/of boetes voor ieder die zich door 'smalende Godslastering en op voor godsdienstige gevoelens krenkende wijze uitlaat'. Vóór de jaren zestig waren deze woorden de inzet van slechts vier processen, waarvan twee tot veroordeling leidden. In 1965 werd de student Abram de Swaan (nu een bekend socioloog) veroordeeld tot het betalen van een boete van honderd gulden voor zijn gedicht 'J. van Nazareth', het jaar ervoor gepubliceerd in *Propria Cures*. De veroordeling van De Swaan liep vooruit op het beruchte 'ezelsproces' van 1966, waarin de auteur Gerard K. van het Reve, net bekeerd tot het katholicisme, werd aangeklaagd wegens zijn homo-erotische portrettering van God als een ezel. Verschillende orthodox-protestantse parlementariërs stonden op rechtsvervolging en advocaten van de staat schikten zich schoorvoetend. Van het Reve werd eerst vrijgesproken (met het argument dat hij slechts schuldig was aan niet-smalende godslastering) en later gezuiverd van alle blaam door het Hooggerechtshof, maar niet voordat het 'ezelsproces' de autoriteiten, in de ogen van veel Nederlanders hopeloos ouderwets had doen lijken door het aanspannen van dit proces. Zie Hazeu, *Wat niet mocht...*, 26; en Jan Fekkes, (samenst.), *De God van je tante* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1968) voor een volledig verslag van het 'ezelsproces'.

36 Harry Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1978), 41.

37 Politiechef P.A. Jong geciteerd in 'Dit is uw Amsterdam... Burgemeester Samkalden', *De Telegraaf*, 17 juni 1967 [Provo Archief, Doos 15].

38 Volgens Wim Polak, burgemeester van Amsterdam van 1977 tot 1983 en raadslid en wethouder in de jaren zestig. Interview met Polak, Ilpendam, 28 mei 1993. Voor kritiek van binnenuit op de traditionele mentaliteit binnen de Amsterdamse politie, zie P. Nieuwendijk, *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam*, 129, 1-3. Voor een wetenschappelijk onderzoek, zie A. van Braam in voornoemd rapport, 138, 1-26.

39 *Slaags met de politie* documenteerde de buitensporigste voorvallen van mishandeling door de politie in Amsterdam, die er al voor de kleinste overtredingen op lossloeg.

40 'De hoofdcommissaris heeft 5 bazen te veel', *De Telegraaf*, 25 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19]; G. Duisterwinkel, 'De politie in de huidige samenleving', *Het Tijdschrift voor de Politie*, 28, 10 (oktober 1966), 273-292 [Provo Archief, Doos 31].

41 Zie ‘Pleidooi voor coördinatie van onze politiekorpsen’, *Haagsche Courant*, 26 juni 1965 [Provo Archief, Doos 19]. Nieuwe politieverordeningen waren van kracht geworden in 1945 en 1958, maar faalden vanwege hun compromiskarakter in het opzetten van een goede politieorganisatie.

42 Van Hall verleende vrijwel altijd zijn toestemming voor demonstraties. Maar voor hen die dachten dat er in het geheel geen beperkingen behoorden te zijn, was dit geen motief.

43 Binnen het politiekorps bestond geen overeenstemming over de juiste aanpak; sommige commissarissen dachten dat ingrijpen niet nodig was, anderen geloofden dat dit de ‘overwinning van de straat’ zou betekenen en daarmee het einde van het wettelijk gezag.

44 Marko Otten, ‘Provo en de zomer van 1965’, *Vrij Nederland*, 3 augustus 1985, 11-18.

45 Veel deskundigen hebben gezegd dat de Amsterdamse politie de fout maakte de mensen uiteen te willen jagen in plaats van hen te arresteren. Massa-arrestaties van demonstranten had zeer goed gewerkt in Rotterdam en Utrecht, omdat het geweld vermeed en de kerndemonstranten verwijderde. Later werd dit ook toegepast in Amsterdam, waar het niet altijd succesvol bleek.

46 Beatrix zelf wilde het huwelijk graag in Amsterdam laten plaatsvinden, maar was bereid daarop terug te komen toen ze hoorde van de dreigende moeilijkheden. Cals schijnt er zelf op te hebben gestaan dat, nadat voorlopige plannen waren gemaakt, het huwelijk in Amsterdam voltrokken zou worden, zodat het kabinet geen gezichtsverlies zou lijden.

47 A. Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?* (Amsterdam: De Bezige Bij/J.M. Meulenhoff, 1966), 11-12.

48 H.M. Bleich, *Herrijzen met vallen en opstaan: Een buitenlandse correspondent over het na-oorlogse Nederland* (Amsterdam: J.H. de Bussy, 1969), 189. Voor een kernachtige samenvatting van 10 maart 1966, zie Hans Righart, *Het einde van Nederland* (Utrecht/Antwerpen: Kosmos, 1992), 22-23. Op deze dag werd de politie bijgestaan door politie-eenheden van buiten de stad.

49 Marieke de Koning en Murco Mijnlieff, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975* (Den Haag: SDU, 1991), 120-122.

50 Het aanvragen van toestemming leidde tot enige verwarring in het kabinet. Jan Smallenbroek, ARP-minister van Binnenlandse Zaken, hield vol dat het recht van vergadering alleen werd bepaald door gemeentelijke wetgeving, terwijl Ivo Samkalden, PvdA-minister van Justitie, zei dat het was afgeleid van de grondwet. De legaliteit van vreedzaam protest zonder toestemming bleef dus een zaak van discussie. Zie A.D. Belinfante, ‘On freedom of demonstration’, *Delta*, 10, 3 (najaaar 1967), 97-101; en J. van der Hoeven over het beperkte recht van demonstratie in de Nederlandse wet in het *Tweede interim rapport van de commissie van onderzoek Amsterdam* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1967), 106, 1-10.

51 Voor een kritische beschouwing over deze ontwikkeling, zie ‘Ten geleide - ruiten ingooien’, *NRC*, 7 mei 1966. Zoekend naar een oplossing, beraamde de hoofdinspecteur A.M. Koppejan tijdens een sit-in demonstratie bij het Amerikaanse consulaat in de zomer van 1966 een plan: hij gaf de politie bevel de demonstranten in politiebusjes te sleuren om hen naar de uiterste grens van de stad te rijden, waar ze werden vrijgelaten. De *methode-Koppejan* ontving veel aandacht in de pers, maar hogergeplaatsten verboden verdere toepassing omdat het de bevoegdheid van de politie te buiten ging. ‘Koppejans filosofie’, *Het Parool*, 23 juni 1966.

52 Het uit 1886 stammende artikel werd overigens ook gebruikt om de vertoning van de film *The Great Dictator* van Charlie Chaplin in de maanden voor de Duitse invasie te verbieden. Zie L.H.C. Hulsman, in Henri Boontje, ‘De openbare orde is een relatieve zaak’, *Vrij Nederland*, 26 november 1966, 8; en L.H.C. Hulsman, ‘Provo and the maintenance of public order’, *Delta*, 10, 3 (herfst 1967), 91-93.

53 Peter van Eekert, Duco Hellema en Adrienne van Heteren, *Johnson moordenaar! De kwestie Vietnam in de Nederlandse politiek, 1965-1975* (Amsterdam: Jan Mets, 1986), 11-12.

54 Deze beschuldigingen werden eerder geuit om de autoriteiten te tarten en woede te luchten dan dat ze waren bedoeld als een op de geschiedenis gebaseerde aanklacht tegen de autoriteiten. Niettemin zou later onderzoek van de Tweede Wereldoorlog deze benamingen levend houden.

55 Dat een dergelijke vermindering aanstaande was, hing reeds weken in de lucht en het nieuws was, hoewel onplezierig, geen verrassing voor de bouwvakkers.

56 Verschillende bouwvakkers zeiden dat ze hadden gezien dat Weggelaar werd aangevallen door politieagenten, zodat de metselaar al snel een martelaar werd in communistische kringen. Vooral Ton Regtien hield de beschuldiging levend dat de autoriteiten en *De Telegraaf* feiten in de doofpot hadden gestopt; zie *Springtij: Herinneringen aan de jaren zestig* (Houten: Het Wereldvenster, 1988), 111-117. De meeste historici hebben deze stelling verworpen als niet-gefundeerd, recent nog Bosscher in *De dood van een metselaar*.

57 P. van Reenen, *Overheidsgeweld: Een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1979), 133.
58 Voor twee verslagen van de Amsterdamse rellen, zie Nuis, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?*; Jacques Fahrenfort, Henk E. Janszen en Fred Sanders, *Oproer in Amsterdam* (Amsterdam: H.J.W. Becht's, 1966); zie ook de recente analyse van Doeko Bosscher, *De dood van een metselaar*.
59 De Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers*, 128.
60 Vermeld door J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland, 1945-1980', in J.A. de Jonge, e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland: Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten: De Haan, 1986), 593. Zie ook 'Gezag', *Algemeen Handelsblad*, 11 april 1967, voor de wijze waarop de angst van de oudere generatie over het verlies van zekerheden leidde tot reacties en verzet.
61 H.J.A. Hofland in een paneldiscussie, 'Gesprek over gezag en publiek', *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1966.
62 Geciteerd in F. Perrick, *Naar een nieuw politiebestel* (Arnhem: S. Gouda Quint, 1968), 20-21.
63 Zo probeerden een honderdtal mariniers in april 1967 het Centraal Station 'schoon te vegen'; later zouden ze hun pogingen vooral richten op de Dam. Veel politieagenten konden hun plezier in deze acties nauwelijk verbergen, volgens commissaris J.D. Roos, interview in Amsterdam, 8 juli 1992.
64 Zie bij voorbeeld Aad van der Mijns interview met P.A. Jong, de opvolger van Van der Molen in Amsterdam; 'De rel om de rel', *Het Parool*, 6 april 1967 [Provo Archief, Doos 15].
65 Louis Rudolph Jules ridder van Rappard, burgemeester van Gorinchem, vertelde *De Telegraaf*: 'Ik ben een fanatieke en zal tegen de generatie van deze tijd vechten tot ik erbij neerval'; zie 'Van Hall had de moed om terug te slaan', *De Telegraaf*, 9 oktober 1965 [Provo Archief, Doos 15]. Zelfs onder zijn collega's werd de burgemeester beschouwd als bijna een extremist.
66 Voor een korte samenvatting van de woedende reacties van meer traditionele politici op de rellen in maart, zie 'Feilloos-afkoeling-voorzichtig-boezeroen', *Algemeen Handelsblad*, 2 april 1966 [Provo Archief].
67 Geciteerd in Han Mulder, '"Rattenbestrijder" mr. Abspoel', *Het Parool*, 2 juni 1967.
68 U.W.H. Stheeman in 'Gesprek over gezag en publiek',*Algemeen Handelsblad*, 9 april 1966 [Provo Archief, Doos 15]; en Martin Ruyters interview met Stheeman, 'Gaat om 't effect van 't recht', *De Volkskrant*, 3 januari 1967 [Provo Archief, Doos 15].
69 'Gemeenteraad veroordeelt optreden A'damse politie', *Het Vrije Volk*, 30 september 1965 [Provo Archief, Doos 21]. Tijdens dezelfde vergadering zei Van Hall, die zich ergerde aan het lawaai dat de provo's maakte op de bezoekersgallerij, dat hij ze zou laten arresteren of beboeten als ze hun 'bek nog eens open [zouden] doen'. Bij VVD-raadslid J.P.A. Gruijters (die al snel D'66 zou oprichten) deed het gebrek aan burgelijk fatsoen bij de burgemeester vragen rijzen over de zelfbeheersing van de doorsnee politieagent. Han Lammers merkte onder goedkeuring op dat de Amsterdamse gemeenteraad in 1966 de voor- en nadelen van een radicale uitbreiding van het recht op meningsuiting begon te bespreken; *Hinderlijk volgen: Kronieken uit de Gids, '63-'66* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 192-195.
70 A.L. Constandse in 'Gesprek over gezag en publiek'. Zie ook Louis Sinner, *Provo's en Justitie*, voor zowel een chronologie als een kritische beschouwing van de tamelijk harde wijze waarop enkele provo's in mei 1966 werden aangepakt door de Nederlandse overheden.
71 'De dossiers van mr. Hein van Wijk', *Het Parool*, 11 mei 1967 [Provo Archief, Doos 19]. Hein van Wijk was Eerste Kamerlid voor de PSP.
72 Mulisch, *Bericht aan de rattenkoning*, voorwoord.
73 Vlak nadat de film van Van Gasteren verscheen bij de VARA, verbood de Centrale Filmcommissie de publieke vertoning, omdat die de openbare orde zou ondermijnen, een beslissing die opnieuw bij veel mensen het vertrouwen in de Nederlandse democratie deed wankelen.
74 H. Boontje, '28 klachten tegen de politie en hoe weinig er aan wordt gedaan', *Vrij Nederland*, 26 november 1966.
75 Zie 'Gruijters, afscheid als raadslid', *Gemeenteblad Amsterdam*, Afd. 2, I, 788-789 (Gruijters nam in april 1966 ontslag uit afkeer van het politiebeleid van de Amsterdamse gemeenteraad); Lammers, *Hinderlijk volgen: Kronieken uit de Gids, '63-'66*, 172-183; L.H.C. Hulsman, 'Onbehagen over het recht', *De Gids*, 130 (1967), 9/10, 260-266; Henri Boontje, 'De openbare orde is een relatieve zaak' [interview met Hulsman], *Vrij Nederland*, 26 november 1966, 8 [Provo Archief, Doos 15]. Hulsman haalde zich de woede van het wettelijk gezag op de hals

toen hij in het *Nederlands Juristenblad* (1966) en het boek *Provo: Kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (1966) het gezag ervan beschuldigde de provo's onrechtvaardig te hebben behandeld.

76 ‘Wij zijn beledigd in ons rechtsgevoel’. *Vrij Nederland*, 25 juni 1966, 14-15. Enige kranten weigerden de advertentie te plaatsen, omdat die de autoriteiten in een kwaad daglicht stelde.

77 Zie bij voorbeeld de nadruk op ordehandhaving in het parlementair debat dat direct volgde op de rellen in juni, in ‘Regeringsverklaring verband houdende met de toestand in Amsterdam’ en aansluitende discussie. *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1965-1966, 52ste vergadering, 16 juni 1966.

78 November 1966 verscheen een rapport waarin negen van de vierenzeventig klachten tegen de politie gegrond werden verklaard, waaronder de behandeling van Koosje Koster.

79 Aad van der Mijn, ‘Dr. Koets, de man na Van Hall’, *Het Parool*, 23 mei 1967 [Provo Archief, Doos 15].

80 Hofland schreef dat voor de Nederlandse regenten de gebeurtenissen even schokkend waren als ‘Pearl Harbor’, een vernietigende nederlaag die zich nooit meer zou mogen herhalen; *Tegels lichten*, 214.

81 Zie bij voorbeeld KVP-parlementariër C.F. Kleisterlee, ‘Luisteren achter de kreten’, *De Volkskrant*, 21 juli 1966 [Provo Archief, Doos 15].

82 ‘TV-gesprek met minister Samkalden’. *Het Parool*, 24 juni 1966 [Provo Archief, Doos 15].

83 Interview door Conny Sluysman met Marga Klompé, ‘Laten we toch niet alle jongeren op één hoop vegen’, 19 september 1967 [Provo Archief, Doos 15].

84 Het Huis van Oranje was al in 1956 door een crisis heengegaan toen koningin Juliana werd gedwongen de gebedsgenezeres Greet Hofman, die zij had gevraagd het zwakke gezichtsvermogen van prinses Marijke te genezen, de deur te wijzen. De Nederlandse pers verzweeg het drama bewust, totdat het werd onthuld door de Britse sensatiepers. Zelfs toen werd door de pers weinig aandacht geschonken aan het voorval. Die van 1964 was dus de eerste crisis voor het koninklijk huis die geheel in de openbaarheid kwam.

85 Lammers besteedde bijzonder veel aandacht aan deze zaak in *Hinderlijk volgen*. Zie ook Hans van den Doel, e.a., *Tien over rood: Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 9, voor het voorstel de monarchie te beëindigen na Juliana. Nederlandse communisten waren trouwens in het geheel niet geïnteresseerd in deze kwestie.

86 Thijs Booy, *Morgen zal alles anders zijn* (Amsterdam: W. ten Have, 1967), 9-10; 52. (Booy zelf was voorstander van het voortbestaan van een ‘gemoderniseerde’ monarchie.) In de lente van 1967 smeekte een CHU-politicus zijn pro-Oranje achterban zijn koningsgezindheid niet te overdrijven om het ontstaan van een sterke antimonarchistische reactie te voorkomen.

87 Geciteerd in De Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers*, 99-104. *Het Parool* publiceerde Nederhorsts brief op 25 oktober 1965, waardoor zijn ideeën onder een breed publiek bekend werden.

88 Voor een beschouwing van deze mogelijkheid, zie J. van der Hoeven, ‘Monarchie of republiek’, *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 713-727.

89 Nico Wilterdink, ‘The Monarchy contested: Anti-monarchism in the Netherlands’, *Netherlands Journal of Social Sciences*, 26, 1 (april 1990), 9. Wilterdink beweert dat de uitspraken over de verdwijnende Nederlandse monarchie te ongenuanceerd waren.

90 J.J.G. Boot, *Hedendaagse gezagshandhaving* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1968), 10.

91 Zie Hofland, *Tegels lichten*, 214-215.

92 Bosscher, *De dood van een metselaar*, 16-17.

93 *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam*, 98-100.

94 *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam*, 146.

95 Het gebrek aan standvastig, helder beleid werd geregeld aangehaald als de grootste oorzaak van alle misstanden in Amsterdam; zie *Telegraaf*-journalisten Jacques Fahrenfort, Henk E. Janszen en Fred Sanders, *Oproer in Amsterdam* (Amsterdam: H.J.W. Becht's, 1966); rechter Romke de Waard in ‘Demonstranten weten niet waar ze aan toe zijn’, *De Tijd*, 20 april 1967 [Provo Archief, Doos 16]; P.A. Jong in ‘Politieman moet weten waar hij aan toe is’, *Het Parool*, 5 november 1966 [Provo Archief, Doos 15].

96 Vooral H.W. Offers, politiechef van Utrecht, werd aan alle kanten bejubeld als hét voorbeeld van een moderne politiefunctionaris, die vastberadenheid combineerde met de nieuwste sociaal-wetenschappelijke inzichten. De Utrechtse politie nodigde zelfs ‘beatbands’ uit om op het hoofdkantoor te komen spelen, in een poging bij de jeugd in de gunst te komen, vermeld in ‘Beat bij de politie’, *De Telegraaf*, 6 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19].

97 ‘Gesprek op de valreep’, *Het Tijdschrift voor de Politie*, 28, 8 (augustus 1966), 209-212 [Provo Archief, Doos 31]; voor vergelijkbare standpunten, zie ook G. Duisterwinkel, ‘De politie in de huidige samenleving’, *Tijdschrift voor de Politie*, 28, 10 (oktober 1966), 279 [Provo Archief, Doos 31]. Van der Molens pleidooi is nu bijna gerealiseerd; binnen een paar jaar hoopt de Nederlandse overheid een verenigd politiesysteem tot stand te hebben gebracht. Lokale belangen verhinderden een snelle acceptatie van het plan.

98 F.J.E. Hogewind, *Tweede interim-rapport van de commissie van onderzoek Amsterdam*, 56-5. Hogewind was directeur van de Rijkspsychologische Dienst (RPD) en zijn inzichten werden onderdeel van het uiteindelijke rapport van de commissie. Zie ook het eerdere, maar vergelijkbare standpunt van Offers in ‘Psychologen bij politie onmisbaar’, *Het Parool*, 10 april 1965.

99 ‘Schijnbare halfheid’, *NRC*, 17/18 juni 1966 [Provo Archief, Doos 16].

100 H.K.J. Beernink en C.H.F. Polak, ‘Nota inzake het tweede interimrapport en het slotrapport van de Commissie van Onderzoek Amsterdam’, *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1967-1968, nr. 9322, 7. De auteurs benadrukten daarna het belang van flexibiliteit van de politie. Voor vergelijkbare noties over de noodzaak tot aanpassing, zie ‘Troonrede 1967’, *Parlement en Kiezer*, 1967-1968, 293-296.

101 De Amsterdamse hoogleraar Hans Daudt betoogde in een rede in 1967 dat de recente onrusten ‘exclusief’ waren voortgekomen uit de confrontatie van een anachronistische ‘regentenmentaliteit’ met burgers die van hun politieke rechten gebruik wilden maken. Hij bleef overigens het goede verwachten van de autoriteiten, die in principe ‘open staan voor sociale verandering’, ‘Politieke onrust komt door botsing burgers-regenten’, *De Volkskrant*, 29 april 1967.

102 Veel mensen hadden medelijden met Van Hall toen hij werd ontslagen en weinigen twijfelden aan zijn fatsoenlijkheid en rechtschapenheid. Maar tegelijkertijd werd vaak gehoord dat hij een regent was van de oude stempel die niet in staat was de recente aanvallen op het gezag te begrijpen.

103 Samkalden was de eerste burgemeester die werd benoemd nadat overleg was gepleegd met de gemeenteraad - een ‘democratisering’ van de procedure die sindsdien werd gevolgd bij elke burgemeestersbenoeming.

104 Hofland, *Tegels lichten*, 208.

105 Voor een goed overzicht van de discussie binnen de politie over de vernieuwingen in de late jaren zestig, vanuit het gezichtspunt van een bestuurlijke vernieuwer, zie Perrick, *Naar een nieuw politiebestel*, zie ook A.B. Ringeling, ‘De voortdurende discussie over het politiebestel’ in A.B. Ringeling, e.a., *Redenen van wetenschap: Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945* (Arnhem: Gouda Quint, 1985), 221-233.

106 Aad van der Mijn, ‘Politie op zoek naar een nieuw gezicht’, *Het Parool*, 25 september 1968.

107 ‘Agent moet even kunnen uithuilen’, *Algemeen Handelsblad*, 25? maart 1967 [Provo Archief, Doos 19].

108 ‘Dit is uw Amsterdam’, *De Telegraaf*, 17 juni 1967.

109 De politie-slogan ‘Goed dat er politie is’, die nog steeds wordt gehoord, werd ontwikkeld door een marketingbureau in 1965; Han Mulder, ‘De politie en wij’, *Het Parool*, 27 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19].

110 F.W.M. Huls, ‘Geregistreerde criminaliteit’, in A.B. Ringeling, *Redenen van wetenschap*, 107-121.

111 Hulsman, ‘Criminal justice in the Netherlands’, 7-19. In 1970 waren er volgens Hulsman slechts vijfendertig veroordelingen tot een gevangenisstraf van drie jaar of meer, waaronder veertien van de drieënzestig mensen die van moord werden beschuldigd, en twee van de achtenzestig die waren veroordeeld voor verkrachting.

112 Voor juristen zoals Hulsman was ‘stigmatisering’ het grootste kwaad; de menselijkheid van overtreders mocht nooit over het hoofd worden gezien, opdat ze zo snel mogelijk weer een plaatsje zouden kunnen vinden in de samenleving.

113 Zie P. van Reenen, *Overheidsgeweld: Een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1979), vooral 156-170. De nieuwe aanpak hield bij voorbeeld in de *dreiging* van een overweldigende politiemacht, in plaats van het onmiddellijke gebruik daarvan.

114 J.H. Prins, ‘Vraag en antwoord: demonstratierecht’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 38 (1968), 54-56.

115 Van Eekert, *Johnson moordenaar!*, 12.

116 Aan de socialistische student werd ook voor een periode van vijf jaar het kiesrecht ontnomen; 'Rechter ontzet SJ-secretaris uit kiesrechten', *Het Parool*, 10 juni 1969; Jac. van Veen, 'Politierechter: een onvolkomen instituut'. *Het Parool, PS*, 21 juni 1969. Veel mensen, waaronder de PvdA-fractievoorzitter Joop den Uyl, hadden hun twijfels over de rechtvaardigheid van de veroordeling.
117 Ik baseer dit oordeel op Hazeus boek, waarin hij betoogt dat aan het einde van de jaren zestig staatsonderdrukking vooral zichtbaar is in de pornografieprocessen.
118 'Centralisatie politie in deze tijd nodig', *Het Parool*, 23 januari 1968.
119 'Amsterdam mag lastig zijn', *Haagse Post*, 19 april 1969 [Provo Archief, Doos 21]. De Amsterdamse politiefunctionaris K. Heyink was zelfs nog opgetogener over de doeltreffendheid van de nieuwe methoden en ideeën om de orde te handhaven. 'Had ik in 1966 maar de wetenschap over ordeverstoringen gehad, die ik nu heb', geciteerd in 'De commissaris voorziet een korte koele zomer', *Het Parool*, 2 mei 1969.
120 Voor de verklaring van Samkalden over het besluit van de politie hand te houden aan het slaapverbod op de Dam, zie *Gemeenteblad Amsterdam*, Afd. II, 3, 1854-1855, 1970.
121 Voor verslagen van de opstand rond de Nieuwmarkt, zie Virginie Mamadouh, *De stad in eigen hand: Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam: SUA, 1992), 113-141; U. Rosenthal, *Rampen, rellen, gijzelingen: Crisisbesluitvorming in Nederland* (Amsterdam/Dieren: Bataafsche Leeuw, 1984), 191-249; en Piet van Reenen, 'Urban crisis management and the police force: The case of Amsterdam', *Netherlands Journal of Sociology*, 17 (1981), 151-178.
122 Zie Van Reenen, *Overheidsgeweld*, 215-252, voor beleid in deze steden en elders. Wachten had uiteraard een aantal voordelen; zo gaf het autoriteiten meer gelegenheid voor het opbouwen van een publiek draagvlak, zelfs als ze later geweld zouden gebruiken. In juni 1969 waren er ook ernstige onlusten in Curaçao, waardoor het idee dat er overal wanorde heerste aan het einde van het voorjaar van 1969 versterkt werd.
123 Jacques J.A. Thomassen en Jan W. de Veth, 'How new is Dutch politics?' in Hans Daalder en Galen A. Irwin, (red.), *Politics in the Netherlands: How much change?* (Londen: Frank Cass, 1989), 61-78.
124 C.J.M. Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid* (Rotterdam: Universitaire Pers, 1972).
125 Zie Hofland, *Tegels lichten*, 215-216; Hazeu, *Wat niet mocht*, 100.
126 G.J.W. van Oven, 'Burgerlijke ongehoorzaamheid in de rechtszaal van [M]aagdenhuis tot Dodewaard', in *Burgerlijke ongehoorzaamheid: Raio congres, Zutphen, 28 en 29 oktober 1982* (Zutphen: Centrum voor de Rechterlijke Macht, 1982), 32-53.
127 Geciteerd in Yvonne van Dongen, e.a., *Burgerlijke ongehoorzaamheid in Nederland, 1968-1981* (Zutphen: Centrum voor de Rechterlijke Macht, 1982), 27. In januari 1973 had de publieke opinie zich gekeerd tegen de militaire aanwezigheid van de V.S. in Vietnam, een andere reden waarom de demonstranten tegen de oorlog laag werden beboet.
128 H. Verwey-Jonker, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983), 175.
129 De Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers*, 68.
130 Interview met Wim Polak, Ilpendam, 28 mei 1993. Polak, burgemeester van Amsterdam (PvdA) tussen 1977 en 1983, zou zich in zijn ambtsperiode veel moeite getroosten voor het totstandbrengen van samenwerking tussen het politiekorps (dat zich verzette tegen inmenging van de gemeenteraad in het werk van de politie) en de gemeenteraad.
131 F.A. Stemvers, *Meisjes van plezier: De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp: Fibula-Van Dishoeck, 1985), 151-153. Dezelfde opleving vond ook plaats in andere steden.
132 Interview met J.D. Roos, Amsterdam, 8 juli 1992. Roos sloot zich in het midden van de jaren zestig aan bij het politiekorps en was vele jaren hoofd van een politie-bureau in de binnenstad (Warmoesstraat). Hij is thans hoofdinspecteur in een ander deel van de stad.
133 Zie de 'Nota betreffende recente gebeurtenissen in Amsterdam', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1969-1970, 95ste vergadering, 2 september 1970, nr. 10 800. De PSP was daarentegen woedend dat de politie mensen op de Dam uiteen had gedreven.
134 Interview met Hans Daalder, Amsterdam, 1 maart 1993.
135 Maurice Punch, *Fout is fout! Gesprekken met de politie in de binnenstad van Amsterdam* (Meppel: Boom, 1976), 40. Hoewel Punch algemene opmerkingen maakt over Nederland, richtte zijn onderzoek zich op de binnenstad van Amsterdam.
136 Eisse Kalk, 'Heeft onze democratie nog toekomst?' *Civis Mundi*, 10, 4 (april 1971), 167-168.

137 Uri Rosenthal merkte op dat de crisis vooral werd aangepakt door een 'troika', bestaande uit Samkalden, Lammers en de CPN-wethouder A.A. Verhey, die ambtenaren met afwijkende meningen van het beslissingsproces uitsloten. Volgens Rosenthal leidde dit tot een toenemende onbuigzaamheid tegenover de demonstranten; *Rampen, rellen, gijzelingen*, 246-247.

138 Voor een bespreking van het probleem van 'legitimiteit' en de 'crisis van het gezag' in deze jaren, zie *Beleid en Maatschappij*, 2, 1 (januari 1975). Daudt wijst er terecht op dat deze crisis door veel autoriteiten werd overschat doordat dergelijke uitdagingen ongekend waren; 'Legitimiteit en legitimatie', 16.

139 Interview met P.J. Koets, Ellemeet, 3 augustus 1992. Koets was bestuurder in Indië totdat hij gevangen werd genomen door de Japanners en dwangarbeid verrichtte aan de Burma Spoorlijn.

140 Geciteerd in J.P. Kruijt, 'De universiteit in versnelde beweging', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 163; A. van Gameren, 'Ludieke jongeren in beeld: Provo- en studentenprotest in de politieke spotprent', in J.Th.J. van den Berg, e.a., *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof: De jaren 60 als breuklijn in de naoorlogse ontwikkelingen in politiek en journalistiek* (Den Haag: SDU, 1989), 54.

141 Sonja van Wier, één van de oprichtsters van de SVB aan de universiteit van Leiden, merkte op hoe bekrompen het Nederlandse studentenleven was in het begin van de jaren zestig, vooral in zijn studentencorpora; interview met Van Wier, Den Haag, 29 december 1989. Dit gold vooral in Leiden, maar geoordeeld naar andere beschrijvingen was het aan de overige universiteiten weinig anders. Zie ook Jules Hermans, 'De ontstaanfase van de NSV Diogenes', in Hugues C. Boekraad, (red.), *Moet dit een wereldbeeld verbeelden? Van en over Pé Hawinkels* (Nijmegen: SUN, 1979), 33-41.

142 Zie het *Democratisch Manifest* (z.p., z.j.) van de SVB van september 1963; Joep Creygthon, Peter Das en Adri Jansen, (samenst.), *Was ik dat: Knipselkrant SVB, 1963-1988* (z.p., z.j.); en Regtien, *Springtij: Herinneringen aan de jaren zestig*, 33-79. De syndicalistische ideeën van de SVB waren grotendeels ontleend aan de *Chartres de Grenoble* (1946), geschreven door Franse studenten; J. Janssen en P. Voestermans, *Studenten in beweging: Politiek, universiteit en Student* (Nijmegen/Baarn: Ambo, 1984), 106.

143 C.E. Vervoort, 'Heroriëntatie in de studentenwereld', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 223.

144 Jan Schopman, *Kritiese Universiteit: De ruk naar links in de Nijmeegse studentenbeweging* (Nijmegen: LINK, 1974). De KrU, in gang gezet door Regtien, zou volgens plan in elke universiteit moeten worden opgericht, maar in de praktijk had zij alleen in Nijmegen echt betekenis.

145 Janssen en Voestermans, *Studenten en beweging*, 121. Het gebrek aan theoretische kennis zou gedurende de jaren zestig een groot bezwaar blijven van Franse en Duitse radicalen tegen de Nederlandse studenten.

146 In januari 1968 gebruikten Dutschke en andere SDS'ers de Volkswagen van Regtien, tot diens spijt, om daarmee een soort guerilla-aanval uit te voeren op een Axel Springer gebouw. Dutschke polste Regtien vervolgens over het idee de Boliviaanse president Rene Barrientos (de 'moordenaar' van Che Guevara), die toen in een Zwitsers ziekenhuis verbleef, te vermoorden. Dutschke verzekerde de geschokte Regtien later dat het slechts een theoretische vraag was, maar Regtien was daar zelf niet geheel van overtuigd; *Springtij*, 93-94.

147 Regtien zei zelf in 1969 dat de Franse en Duitse studenten radicaler waren, maar hij dacht wel dat de Nederlandse studenten radicaler waren dan de Amerikaanse; Ton Regtien, *Universiteit in opstand: Europese achtergronden en de Nederlandse situatie* (Amsterdam: Van Gennep, 1969), 149.

148 Zie vooral het populaire verslag van Parijs '68 door Leopold de Buch en Bob Groen, *De verbeelding aan de macht: Revolutie in een industriestaat* (Amsterdam: Bruna, 1968); en Cees Noteboom, *De Parijse beroerte*.

149 Bleich, *Herrijzen met vallen en opstaan*, 211.

150 A. Maris, e.a., *Zelfstandige taakvervulling van de universiteit en hogeschool: Hoofdlijnen van een voorstel tot herziening van bestuur en organisatie van instellingen van wetenschappelijk onderwijs*. (Den Haag: Academische Raad, 1968).

151 K. Posthumus, *De universiteit: Doelstellingen, functies, structuren* (Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Kunsten en en Wetenschappen, 1968). Zie ook 'Hoe democratisch wordt de nieuwe universiteit?' *Haagse Post*, 7 december 1968.

152 Janssen en Voestermans, *Studenten in beweging*, 139-141.

153 Regtien, *Springtij*, 178-179.

154 Eerst bezetten strijdlustige studenten de telefooncentrale, waarop de hogeschoolleiding reageerde door de school te sluiten. Dit gaf aanleiding tot een omvangrijke bezetting die werd gesteund door een meerderheid van de studenten.
155 Zie Frans van Beek, e.a., *Tilburg, het begin*... (Amsterdam: Pegasus, 1969).
156 De facties binnen de universiteiten waren eigenlijk heel complex en de coalities tussen de verschillende belangengroeperingen vaak instabiel. Studentenradicalen konden niet altijd rekenen op veel steun van de studenten en er was geregeld sprake van interne verdeeldheid. Studenten van de ene faculteit, zoals de theologische aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam, waren vaak strijdlustiger dan die van andere. De radicaliteit van de academische staf hing grotendeels af van lokale omstandigheden en de hoogleraren zelf waren niet altijd eensgezind op het punt van academische hervormingen.
157 Voor verslaggevingen van de Maagdenhuisbezetting, zie Rosenthal, *Rampen, rellen, gijzelingen*, 253-311; Regtien, *Springtij*, 179-191, en Paul Damen, 'Bezet: Het Maagdenhuis', *Folia*, jrg. 47, nr. 35 (20 mei 1994), 11-12. Daarnaast heb ik de berichten over de studentenopstand in *Het Parool* van mei en juni 1969 bestudeerd.
158 'Verdachten in proces Maagdenhuis krijgen kans tot verdediging', *Het Parool*, 11 juni 1969. Rechters spraken vonnissen uit die varieerden van zes maanden gevangenisstraf tot boetes van vijf gulden; J.J. Woltjer, *Recent verleden* (Amsterdam: Balans, 1992), 356. Enkele vonnissen werden in hoger beroep herzien, nadat rebellen in Amsterdam tegen de processen hadden geprotesteerd.
159 Zie 'Beraadsl. verkl. Min. O en W betr. gebeurten. Kath. Hogeschool Tilburg', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1968-1969, 55ste vergadering, 6 mei 1969; 'Interpellatie Van der Lek betr. ontwikkeling universiteit van Amsterdam', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1968-1969, 59ste vergadering, 21 mei 1969 en aansluitende discussie; en 'Motie ter Woorst c.s.', *Tweede Kamer der Staten-Genaraal*, Zitting 1968-1969, 10 136, nr. 2, 21 mei 1969.
160 H.A. van Wijnen, 'Links loopt zichzelf voor de voeten', *Het Parool*, 20 juni 1969. Andere leden van Nieuw Links maakten zich kwaad over de veroordeling door de PvdA van de actie in het Maagdenhuis, omdat zij niet 'solidair' wilde zijn met een progressieve kracht in de samenleving.
161 'Nota bestuursvorming universiteiten en hogescholen', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1968-1969, 10 194, nr. 2, 27 juni 1969; *Wet Universitaire Bestuurshervorming 1970*, tweede bijgewerkte druk (Den Haag: Staatsuitgeverij).
162 Hans Daalder, 'Sudden revolution and sluggish aftermath', in Hans Daalder en Edward Shils, *Universities, politicians and bureaucrats: Europe and United States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 496. Daalder haalt Denemarken aan als een ander land waar verstrekkende hervormingen plaatsvonden; zowel de Deense als de Nederlandse leiders waren het minst gewend aan de 'directe actie'-democratie.
163 Zie Hans Daalder, 'The Netherlands: Universities between the "New Democracy" and the "New Management"', in *Universities, politicians and bureaucrats*, 173-231.
164 'Bezetting niet juist, maar dreiging had toch positieve resultaten', zei P.E. Noorman, *Het Parool*, 21 mei 1969.
165 Recent vrijgegeven documenten van het college van curatoren van de Universiteit van Amsterdam laten zien dat Belinfante en enkele collega's vérstrekkende concessies aan de studenten voorbereidden voordat zij de gebouwen bezetten; Damen, 'Bezet: Het Maagdenhuis', 11-12.
166 'Studenten in Nijmegen solidair met rector', *Het Parool*, 18 juni 1969; Han Mulders interview met 'de rode baron', 'Ik ben een eenling in mijn faculteit'. *Het Parool*, 21 juni 1969.
167 A.D. de Groot, 'Democratisering, verraderlijk begrip'. *Het Parool*, 18 juni 1969.
168 Geciteerd in Janssen en Voestermans, *Studenten in bewiging*, 142-143
169 Een NIPO-onderzoek uit juni 1969 laat zien dat bijna dertig procent van de ondervraagden het gebruik van geweld door de autoriteiten tijdens de bezetting van het Maagdenhuis afkeurde; geciteerd in 'Zomer in Amsterdam met lange lat en baksteen', *De Groene Amsterdammer*, 21 juni 1969. Het onderzoek werd gedaan, zoals het artikel vermeldt, vóór de 'absurd hoge straffen' door de Amsterdamse rechters werden opgelegd.
170 H.F. Cohen, *De strijd om di academie: De Leidse Universiteit op zoek naar een bestuursstructuur (1967-1971)* (Meppel: Boom, 1975), 190.
171 Ook Daalder betoogt dat het oude systeem vanuit 'twee fronten' werd aangevallen, 'The Netherlands', 180.
172 Studentenradicalisme verdween al snel in Leiden. Het bleef vrij sterk aanwezig aan de Universiteit van Amsterdam tijdens dejaren zeventig.

173 *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 55ste vergadering, 6 mei 1969, 2750.
174 Regtien, *Universiteit in opstand*, 10.
175 In Britse en Amerikaanse universiteiten, ondanks de felle studentenprotesten, 'leek in het hele proces niets onvermijdelijks te zijn', in tegenstelling tot in veel West-europese landen (vooral Nederland en Denemarken); Daalder, 'Sudden revolution and sluggish aftermath', 509. Daalder schrijft dit toe aan onder andere de tamelijk onafhankelijke positie van Anglo-Amerikaanse universiteiten tegenover de nationale overheid.
176 Volgens een schatting gebruikte vijftien procent van de 2,25 miljoen vrouwen in de vruchtbare leeftijd in 1968 de pil; Trix Betlem, 'Pil: De meeste vrouwen doen er nog stilletjes over', *Algemeen Handelsblad*, 28 augustus 1969. In 1969 gaf het Nederlandse parlement de verkoop van de meeste voorbehoedsmiddelen vrij, ook aan minderjarigen. Lokale autoriteiten mochten beslissen hoe 'open' de automaten zouden worden geplaatst aan de openbare weg, maar de verkoop in hotels en restauranten mocht niet langer beperkt worden; 'Kamer akoord met vrije verkoop voorbehoedsmiddelen', *Het Parool*, 13 juni 1969.
177 Het bekendste proces was dat tegen Gé Nabrink van de NVSH, aangespannen wegens het aan de man brengen van pornografisch materiaal door het verspreiden van Annakarin Svedbergs *Is pornografie schadelijk?* Uiteindelijk werd Nabrink vrijgesproken. Zie Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1978), 528-543.
178 De Denen stonden by voorbeeld de verkoop van pornografie aan kinderen toe, tot genoegen van Edward Brongersma, *Sex en straf* (Den Haag: NVSH, 1970), 14.
179 A.G.W. Schapenk, 'Pornografie: informatie en analyse', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 333-334. Schapenk was een deskundige op het gebied van pornografie.
180 Schapenk, 'Pornografie en politiek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 162-174. Alle politieke partijen waren het erover eens dat *bepaalde* beperkingen op pornografie noodzakelijk bleven.
181 Zie 'Sexwinkels in Sluis', VARA televisie, 24 december 1971.
182 Volgens een bevolkingsonderzoek door het tijdschrift *Margriet* in het najaar van 1969 steunde vijfendertig procent van de mannen en vierentwintig procent van de vrouwen de vrije verkoop van pornografie; geciteerd in Brongersma, *Sex en straf*, 56.
183 Geciteerd in A.C. Drogendijk, 'Standpuntbepaling inzake het vraagstuk van de abortus provocatus', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 40 (1970), 281-282. Volgens P.E. Treffers' onderzoek in 1965 eindigde ongeveer tien procent van alle zwangerschappen in Amsterdam in een abortus, dat is ongeveer tweeduizend in totaal.
184 Na de oorlog bleefhet aantal veroordelingen stabiel rond tweehonderd perjaar; tegen 1965 was dat ongeveer veertig; statistieken verzameld door Jan de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland* (Amsterdam: Van Gennep, 1979), 239; J. Janssens, 'Abortus provocatus criminalis, een ernstig maatschappelijk euvel', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 36 (1966), 284. Janssens schatte dat jaarlijks ongeveer zes vrouwen overleden na het ondergaan van een abortus.
185 Zie De Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland,* 180-182.
186 Joyce Outshoom, *De politieke strijd rondom abortuswetgeving in Nederland, 1964-1984* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1986), 116-150.
187 Zie Anja Meulenbelt, Joyce Outshoom en Selma Leydesdorff, 'Feminisme in Nederland', *Te Elfder Ure*, 1975, 612; Outshoom, *De politieke strijd*, 166-168.
188 Outshoom, *De politieke strijd*, 168-173; Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam: Bert Bakker, 1983), 176-180.
189 Geciteerd in Outshoom, *De politieke strijd*, 171-172.
190 Outshoom, *De politieke strijd*, 202.
191 Outshoom, *De politieke strijd*, 184-192.
192 Veel confessionelen, vooral in protestantse kringen, geloofden dat het recht van de vrouw op abortus moest worden afgewogen tegen de belangen van het kind - beiden hadden geen absoluut recht. Dit is een groot verschil met de nadruk op rechten in de Amerikaanse discussie.
193 Woltjer, *Recent verleden*, 338.
194 Geciteerd in Outshoom, *De politieke strijd*, 195; Woltjer, *Recent verleden*, 339. Het voorstel haalde het niet toen het kabinet-Biesheuvel, waar beide ministers toe behoorden, viel over een financiële kwestie. Het kabinet werd uiteindelijk vervangen door de regering-Den Uyl.
195 Door de feitelijke legalisatie van abortus steeg het aantal abortussen in Nederland niet, maar het daalde ook niet. In de jaren zeventig bleef het aantal abortussen stabiel, 16.500 tegenover 175.550 levendgeborenen in 1978; zie Jan de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland*,

201. Dit lage cijfer, het laagste in de wereld, wordt gewoonlijk toegeschreven aan het wijdverbreide gebruik van voorbehoedmiddelen onder vrouwen die anders voor abortus zouden kiezen.

196 Outshoom, *De politieke strijd*, 240-274; zie ook Joyce Outshoom, 'Abortus als politiek strijdpunt', in Uwe Becker, (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992), 157-176, waarin ze betoogt dat formele oppositie tegen abortus, en feitelijke acceptatie daarvan, een algemene strategie is van het politieke katholicisme in Europa.

197 Zie H. Cohen, *Drugs, druggebruikers en drug-scene* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1975), 52-95, voor een beschrijving van vooral de drugscene in Amsterdam.

198 I. Gadourek en J.L. Jessen, 'Proscription and acceptance of drugs-taking habits in the Netherlands', *Mens en Maatschappij*, 46 (1971), 397.

199 Gadourek en Jessen, 'Proscription and acceptance of drugs-taking habits in die Netherlands', 376; 379. Slechts één jaar later had eenennegentig van de onderzochten gehoord van de term, het gevolg van groeiende publiciteit. Alarmerender was een onderzoek dat uitwees dat elf procent van tieners minstens drugs hadden geprobeerd.

200 'Spinoza en marijuana', *Algemeen Handelsblad*, 26 juli 1967 [Provo Archief, Doos 16]; P.J. Geerlings en P.C. Kuiper, 'Gevaren van het gebruik van marijuana en LSD', *Socialisme en Democratie*, 25 (1968), 430-438.

201 De wet uit 1928 verbood reeds het gebruik van verdovende middelen, behalve om wetenschappelijke of medische redenen. In 1961 ondertekende Nederland het Verdrag van New York waardoor het een partner werd in de internationale drugbestrijding. Nog in 1966 voegde de Nederlandse overheid LSD en achttien andere voor vervolging in aanmerking komende 'psychedelische drugs' toe aan de Opiumwet; Cohen, *Drugs, druggebruikers en drug-scene*, 68.

202 G. van Benthem van den Bergh, 'De noodzaak van de ontmythologisering van marijuana en LSD', *Socialisme en Democratie*, 25 (1968), 393. Hij vervolgde met de verklaring dat met het accepteren van drugs als een aanvaardbare bron van behagen de politieke lading van drugs (drugs als daad van politiek verzet) zou verdwijnen.

203 Agon Elsevier, *Kroniek van Nederland* (Amsterdam: Elsevier, 1985), 1969; 'Amsterdam wil strijd tegen drugs nuanceren.', *NRC*, 24 januari 1969.

204 Cohen schreef dat jeugdbeleid en drugs onafscheidelijk met elkaar waren verbonden; *Drugs, druggebruikers en drug-scene*, 73.

205 Voorstel van E. Antwerpen, A. Martini en W. Wessels, *Gemeenteblad Amsterdam*, 1970, Afd. 1, nr. II, 1719.

206 Zie Gadourek en Jessen, 'Proscription and acceptance', 379; 399.

207 Trees Pels, *Verboden drugs* (Amsterdam: Studiebureau van de Raad voor de Jeugdvorming, 1978),43.

208 Jan Smallenbroek, W.C.D. Hoogendijk e.a., *Touwtrekken om hennep, Informatie en beleid inzake drugs* (Den Haag: ARP Stichting, 1972), 14.

209 Zie Werkgroep Verdovende Middelen, *Achtergronden en risico's van druggebruik* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972); en 'Brief van de Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1971-1972, 11 742, nr. 2.

210 'Uitgangspunten voor een beleid inzake de hulpverlening aan drugsverslaafden'. *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1976-1977,14 417, nr, 1, 1.

211 Smallenbroek en Hoogendijk, *Touwtrekken om hennep*, 20; 25-26.

212 Voor de inhoud en de voorwaarden van de wet van 1976, zie 'Het drugsbeleid', Ministerie van WVC Fact Sheet, 1989; Pels, *Verboden drugs*, 40-41.

213 A.C.M. Jansen, *Cannabis in Amsterdam: Een geografie van hashish en marijuana* (Muiderberg; Dick Coutinho, 1989), 32.

214 Zie Punch, *Fout is fout*, 70. Het aantal verslaafden in Nederland steeg echter niet boven het gemiddelde en bleef lager dan het aantal in Amerika. In 1986 waren er vijftien- tot twintigduizend verslaafden in Nederland; E.L. Engelsman, 'Nederlands drugbeleid in West-Europees perspectief' in René Mol en Frans Trautmann, (samenst.), *Perspektief van het drugsbeleid* (Amsterdam, Belangenvereniging Druggebruikers MDHG, 1990), 45. Vooral het harddruggebruik onder Surinamers in Nederland was alarmerend, volgens een schatting gebruikten drie- tot zesduizend uit een populatie van twaalf- tot twintigduizend mensen harddrugs; D. Ramlal, 'Over de hulpverleningssituatie voor Surinaamse druggebruikers', *Jeugdwerk nu*), 9, 11 (1977), 6-8.

215 Yvonne van Dongen, *Burgerlijke ongehoorzaamheid in Nederland*, 27-28. In aanvulling op de NVVE, waar veel artsen lid van werden, werd in 1973 ook de Stichting Vrijwillige Euthanasie (SVE) opgericht.

216 Carlos F. Gomez, *Regulating death: Euthanasia and the case of the Netherlands* (New York: Free Press, 1991), 28-31; Gijsbert Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof: De euthanasiediscussie in politiek-historisch perspectief (1978-1992)* (Utrecht: Utrechtse Historische Cahiers, 1992), 10-11.

217 In 1976 stond eenenzestig procent van de onderzochte Nederlanders positief tegenover legalisatie van euthanasie onder bepaalde voorwaarden. Maar op dat moment was er nog geen grote politieke partij die zich daarvoor beijverde; dat gebeurde pas in het begin van de jaren tachtig; geciteerd in Hoogerkamp, *Euthanasie op het Binnenhof*, 14.

218 Zie Gomez, *Regulating death*; en John Keown, 'The law and practice of euthanasia in the Netherlands', *Law Quarterly Review*, 108 (januari 1992), 51-78.

219 Geciteerd in Peter Verstegen, 'A is for action: A letter from Amsterdam', *Delta*, 14, 1 (1971-1972), 115.

220 Volgens J.J.A. Thomassen en J.W. van Deth was het belangrijkste kenmerk van de Nederlanders na 1970 niet hun politieke activisme, maar hun verdraagzaamheid; 'How new is Dutch politics', 75-76. Het is een gemeenplaats geworden te zeggen dat dit voortkomt uit een oude traditie van verdraagzaamheid, wat waarschijnlijk ook waar is; maar het is ook mogelijk dat deze tolerante houding van de Nederlandse elites het voor de bevolking gemakkelijker maakte pornografie, euthanasie en andere zaken te accepteren.

6 De vernieuwing van het Nederlandse politieke stelsel

> 'Vroeger was het verwijt, dat wij ons te snel aanpasten bij de moderne tijd, nu wordt gezegd, dat wij te traag zijn. Er is een sterke ontwikkeling in ons denken.'
> - ARP-voorzitter W.P. Berghuis tegen aanhangers, 1966[1]

Op woensdagavond 15 februari 1967 verzamelden aanhangers van Democraten '66, de jongste partij van Nederland, zich in Amsterdam om de uitslagen van hun partij in de nationale verkiezingen op die dag te volgen. Niemand vermoedde wat de uitkomst zou zijn. De verkiezingen waren vervroegd, wegens de ontbinding van de ARP-KVP-PvdA-coalitie op 14 oktober 1966, toen KVP'ers onder aanvoering van Norbert Schmelzer een motie van wantrouwen tegen het door de KVP geleide kabinet ondersteunden omdat ze geen heil zagen in belastingvoorstellen van PvdA-minister Anne Vondeling.[2] De 'Nacht van Schmelzer' had socialisten en confessionelen van de linkervleugel woedend gemaakt, en door de val van het kabinet - de tweede in achttien maanden - vroegen veel Nederlanders zich af hoe stabiel en levensvatbaar hun politieke systeem eigenlijk was.[3] De onlusten van dat jaar in Amsterdam ondermijnden het vertrouwen in het bestuurlijk vermogen van de autoriteiten nog verder (zie hoofdstuk vijf). Daarnaast was de regering niet in staat gebleken dringende problemen, zoals de woningnood, op te lossen. Al tijdens de provinciale verkiezingen van maart 1966 was de onvrede zichtbaar geworden, het meest verontrustend in de winst van de 'anti-establishment' Boerenpartij (BP) van Hendrik Koekoek, die bijna zeven procent van de stemmen binnenhaalde. Veel daarvan was afkomstig uit de grote steden.[4] De kiezers waren boos, vervreemd, op drift geraakt en dus onvoorspelbaar.[5]

Jacques Fahrenfort, columnist van *De Telegraaf*, schreef dat de menigte, die zich de avond van de verkiezingen verzamelde op het hoofdkwartier van D'66, anders was dan het 'luidkeelse, provo-achtige, lang-harige en fanatiek socialistische type' dat hij zo verafschuwde. Daarentegen:

> 'Het publiek - de kern van de D'66 aanhang - bestond uit studenten en jonge intellectuelen, meerendeels eenvoudig, bijna conservatief gekleed, kort geknipt

> haar, ernstig debatterend (...) Een wat oudere man naast me zei: “Ik wist niet dat dit slag mensen nog bestond, ik dacht dat het reeds lang was uitgestorven”.’[6]

Maar terwijl de avond vorderde werd duidelijk dat de D'66'ers niet uit een archaïsch tijdperk stamden. Toen alle stemmen waren geteld bleek hun partij viereneenhalf procent van de stemmen te hebben gekregen, genoeg voor zeven zetels (van de honderdvijftig) in de Tweede Kamer - een uitslag die hun stoutste verwachtingen te boven ging. Dit betekende een bliksemsnelle opmars van een partij die nog maar zo kort bestond (sinds oktober 1966). Het succes van D'66 in de ‘meest sensationele verkiezingen sinds de Eerste Wereldoorlog’[7], contrasteerde scherp met de ongekende verliezen die de grootste partijen, de katholieke KVP en de socialistische PvdA, leden (zie tabel). Verliezen die (vooral voor de KVP) het einde van de verzuilde politiek schenen in te leiden.[8] Met een bierflesje in de hand[9] riep de leider van D'66, H.A.F.M.O. ‘Hans’ van Mierlo (1931-) opgetogen: ‘Wij zijn bijzonder tevreden; de jeugd staat achter ons’.[10]

Partij vertegenwoordiging in verkiezingen van de Tweede Kamer, 1959-1972; genoemd worden partijen met minstens zeven zetels (één zetel = 0,67% van de stemmen)

	KVP	**PvdA**	**VVD**	**ARP**	**CHU**	**CPN**	**BP**	**D66**	**PPR**	**DS70**
1959	49	48	19	14	12	3	-	-	-	-
1963	50	43	16	13	13	4	3	-	-	-
1967	42	37	17	15	12	5	7	7	-	-
1971	35	39	16	13	10	6	1	11	2	8
1972	27	43	22	14	7	7	3	6	7	6

Andere partijen, die in deze periode in het parlement waren vertegenwoordigd waren de PSP, de SGP, het GPV, de RKPN en de Middenstandspartij.

D'66 was een protestpartij met één doel: de ‘ontploffing’ van het Nederlandse politieke systeem.[11] Volgens de oprichters van D'66 (zoals Van Mierlo en de ex-VVD'er J.P.A. Gruijters) was de Nederlandse politiek zo ouderwets dat deze in een snel veranderende maatschappij niet meer goed kon functioneren:

> ‘Wij zijn van mening dat ons staatsbestel bedroevend functioneert. Het politieke spel moet nog steeds worden gespeeld volgens regels die dateren uit de vorige eeuw. Die regels zijn in de jaren na 1848 opgesteld voor een maatschappij die niet

> te vergelijken is met de onze. De turbulente ontwikkelingen sinds 1900 hebben onze samenleving immers ingrijpend veranderd. Maar nog steeds moeten regeerders en parlement het doen met de codes van een voorbij tijdperk. De laatste jaren presenteren de bittere gevolgen daarvan zich met steeds grotere frequentie.'[12]

De oprichters wilden niets minder dan een fundamentele reorganisatie van het Nederlandse politieke systeem. De oude partijen met hun 'negentiende-eeuwse principes' zouden vervangen moeten worden door programmatischer en pragmatischer partijen die de kiezers een duidelijke keus konden bieden.[13] In plaats van coalities te vormen tijdens besloten onderhandelingen in de maanden *na* de verkiezingen, zouden de partijen hun coalitiepartners moeten kiezen *vóór* de verkiezingen op basis van een gemeenschappelijk program. Geïnspireerd door het Amerikaanse politieke bestel wilde D'66 dat de premier en de burgemeesters direct door het volk werden gekozen en dat de evenredige vertegenwoordiging vervangen zou worden door een districtenstelsel. In alle voorstellen gafD'66 uitdrukking aan haar visie dat aan 'de burger' in de politiek de grootst mogelijke persoonlijke vrijheid en invloed moesten worden gegeven, een visie die naar haar idee sterk contrasteerde met de realiteit.[14]

Het imago van D'66 was zeker even belangrijk als de programmainhoud. De partij was, in de woorden van de journalist Henry Faas in 1967, 'jeugdig, fris en radicaal'[15] in een tijd dat al deze begrippen 'in' waren. De uitstraling van nieuwheid door D'66 trok vooral jongeren aan. In de februari-verkiezingen bleek de partij het aantrekkelijkst voor katholieke en niet-godsdienstige twintigers, die veelal hoger opgeleid waren en afkomstig uit stedelijke gebieden.[16] Het charisma van Van Mierlo bracht veel onderzoekers ertoe hem te vergelijken met John F. Kennedy. En de doeltreffende imitatie van de Amerikaanse campagnetechnieken, waarin D'66 vooral nadruk op de *persoon* van de kandidaat legde, voegde ongetwijfeld een spannend element toe aan een politieke cultuur waarin partijpropaganda door de politici over het algemeen niet hoog werd aangeslagen, hetgeen de kwaliteit ervan niet ten goede was gekomen.[17] D'66 presenteerde zich als de partij van de toekomst, die de bekrompen praktijken en ideeën van de politiek-oude-stijl zou wegvagen.

De politieke kruisvaarders van D'66 waren, kortom, self-made politieke 'buitenstaanders', die geloofden dat de gevestigde partijen niet in staat waren gebleken zichzelf te vernieuwen. Zij kregen veel aanhang onder kiezers die waren vervreemd van de gevestigde politiek en behaalden hun eerste succes in een verkiezing waarin eenderde van het electoraat zijn stem op een andere partij uitbracht dan bij de parlementaire verkiezingen

van 1963.[18] D'66 werd een duidelijk symbool van een electoraat dat genoeg had van het, zoals een commentator het verwoordde, ‘wij weten wat goed voor u is’-paternalisme van Den Haag.[19]

De verkiezingen van 1967 en vooral de overwinning van D'66 stelden de politieke elites[20] voor enkele lastige nieuwe uitdagingen en verontrustende ontwikkelingen. Niet alleen de jonge, geseculariseerde professionelen die zich wendden tot D'66 kwamen in opstand. Veel kiezers, zowel jonge als oude, schenen weinig respect te hebben voor de politiek-oude-stijl, vervreemd als zij daarvan waren door de complexiteit van de toenmalige politiek. Bovendien waren zij, tot nadeel van de grote christelijke partijen, in toenemende mate geseculariseerd.[21] Het kalme politieke milieu waarin Nederlandse politici opereerden leek plotseling een einde te hebben genomen.[22] In het midden van de jaren zestig zagen de gevestigde politieke leiders van Nederlands ‘verkalkt politiek wereldje’[23] zich opzij geduwd door een nieuwe generatie kiezers, en door een nieuw slag politici, die zich eerder verzetten tegen het politieke systeem, dan dat ze het verdedigden.

De befaamde aanval van D'66 op het overleefde politieke systeem van Nederland verdoezelt het feit dat haar analyse nauwelijks door enig gezaghebbend politicus in twijfel was getrokken. Hoewel een aantal politici de oplossingen van de nieuwe partij te ‘on-Nederlands’ vond om bruikbaar te zijn[24], weerspraken maar weinig politici openlijk de belangrijkste conclusie van D'66 dat hun ‘anachronistische’ politieke systeem hard aan vernieuwing toe was. Zelfs Schmelzer erkende het teken dat de verkiezingen hadden gegeven: ‘Het succes van D'66 is een belangrijk symptoom van de behoeften bij de jongeren aan een vernieuwing van het kiesstelsel en het partijwezen’.[25] De roep om substantiële politieke vernieuwing ging D'66 zelfs al decennia vooruit. De wens te komen tot ‘doorbraak’ van de confessionele partijen had al sinds 1945 geklonken (zie hoofdstuk één). *Binnen* de bestaande politieke partijen waren de ‘malaise’ in de Nederlandse politiek en de noodzaak tot verandering van partijen en overheid al lang onderwerp van discussie. In de jaren voorafgaand aan de verkiezingen van 1967 was het onder politici, redacteuren en intellectuelen een gemeenplaats geworden te zeggen dat de Nederlandse democratie grondig herzien moest worden[26] (politieke vernieuwing was daarentegen zelden een brandende vraag voor het grote publiek[27]). In deze ‘incubatieperiode’ (1958-1966)[28] werden vele politieke debatten, die in de crisisjaren van de Nederlandse politiek (1967-1973) werden gevoerd, geïnitieerd door gevestigde politici. Eigenlijk waren D'66-leiders als Gruijters en Van Mierlo zelf voortgekomen uit de gevestigde politiek en

het intellectuele circuit waarin de onvrede met het functioneren van de Nederlandse democratie Ieefde.[29] Doordat de politieke elites de gebreken waaraan de Nederlandse democratie leed uittekenden en wilden oplossen, maakten zij de opkomst van een radicalere kritiek door onder andere D'66 mogelijk en zelfs waarschijnlijk.

In dit hoofdstuk zal ik mij dus niet zozeer concentreren op de opkomst van D'66 en nieuwe vormen van politiek radicalisme, maar op de wijze waarop de bescheiden pogingen van het gevestigde politieke leiderschap om de bestaande partijen te ‘moderniseren’ en veranderingen te kanaliseren een bijdrage hebben geleverd aan ‘de crisis in de Nederlandse politiek’. Door deze ‘crisis’ leek het stabiele Nederlandse politieke systeem, dat tijdens de jaren veertig en vijftig in evenwicht werd gehouden door rooms-rode coalities, in het begin van de jaren zeventig op een dood spoor te zijn gekomen.[30] In dit hoofdstuk zal ik verschillende pogingen tot vernieuwing tegen het licht houden die hebben bijgedragen aan verdergaande instabiliteit en verwarring, namelijk: (a) de pogingen om de drie grote ‘confessionele’ partijen samen te voegen in een christelijk-democratische partij; (b) de pogingen om de politiek nieuw leven in te blazen door een beroep te doen op ‘jeugd’ en ‘radicaliteit’; en (c) de pogingen om de kiezers te voorzien van een ‘duidelijke’ electorale keus.

Nationale kabinetten, 1959-1977

Premiers	**Periode**	**Coalitie**	**Parlementsleden**
De Quay (KVP)	1959-63	KVP-VVD-ARP-CHU	95
Marijnen (KVP)	1963-65	KVP-VVD-ARP-CHU	92
Cals (KVP)	1965-66	KVP-PvdA-ARP	106
Zijlstra (ARP)	1966-67	KVP-ARP	63
De Jong (KVP)	1967-71	KVP-VVD-ARP-CHU	86
Biesheuvel (ARP)	1971-72	KVP-VVD-ARP-CHU-DS70	82
Biesheuvel (ARP)	1972-73	KVP-VVD-ARP-CHU	74
Den Uyl (PvdA)	1973-77	PvdA-KVP-ARP-PPR-D66	97

Het ineenstorten van de KVP en geboorte van het CDA

Van 1918 tot 1967 (met uitzondering van de bezettingsjaren) hadden de verschillende ‘confessionele’ partijen - de partijen met sterke kerkelijke bindingen - voortdurend een parlementaire meerderheid. De Katholieke Volkspartij was altijd vertegenwoordigd in de naoorlogse regeringen en de protestantste CHU en ARP maakten meestal ook deel uit van rege-

ringscoalities, wisselend in combinatie met de socialisten of liberalen. En hoewel de ARP van 1948 tot 1963 eenderde van zijn kiezers verloor[31] bleken de CHU en de KVP (die meer dan driekwart van alle Nederlandse katholieken aan zich wist te binden) zich opvallend goed bij verkiezingen te handhaven. Zo kregen de vijf christelijke partijen in 1963 te zamen nog tachtig zetels in de Tweede Kamer. De dominantie van de confessionele partijen, vooral van de KVP, was tot diep in de jaren zestig de meest voorspelbare factor in het Nederlandse politieke bestel.[32]

Ontwikkelingen die al vanaf eind jaren vijftig binnen de katholieke zuil merkbaar waren zouden echter een einde maken aan deze stabiele situatie. De ideologische identiteit van de KVP was al lang zwak geweest (zie hoofdstuk één), maar toen het ‘einde van de emancipatie’ in zicht was gekomen begonnen veel katholieken zich af te vragen of de katholieke organisaties niet langzamerhand moesten verdwijnen (zie hoofdstuk drie). Er kwamen steeds meer aanwijzingen dat doorsnee katholieken de katholieke zuil de rug toekeerden; al in de jaren vijftig vroegen onderzoekers aan het katholieke sociologische instituut KASKI zich af hoe lang demografische ontwikkelingen (minder geboorten, meer kerkverlating) de KVP nog drijvende zouden houden.[33] Nog belangrijker was dat de katholieke partij, die altijd afhankelijk was geweest van de steun van de Nederlandse bisschoppen, door hen overbodig werd geacht. De ‘open’ boodschap van het Tweede Vaticaans Concilie had de katholieke leiders hiertoe geïnspireerd (zie hoofdstuk drie).[34] De veronachtzaming van de partij door de bisschoppen bracht de KVP in een steeds zwakker wordende positie.[35] Zoekend naar een nieuwe richting, begonnen katholieke politici meer aandacht te schenken aan de ‘openheid’ van de KVP; in mei 1963 vertelde de fractievoorzitter W.L.P.M. de Kort, die ervan overtuigd was dat er geen essentiële verschillen waren tussen de vijf grote partijen[36], aan een Eindhovens publiek dat zijn partij evenals de PvdA en de VVD een doorbraakpartij was.[37] Maar het gebruik van de begrippen ‘doorbraak’ en ‘openheid’ in een uitsluitend katholieke partij was weinig geloofwaardig. KVP-politici waren blijkbaar plotseling niet meer in staat uitdrukking te geven aan hun eigen visie op de KVP.[38]

Al in het begin van de twintigste eeuw hadden katholieke leiders tot een verenigde christelijke partij willen komen[39], maar dit was toen door protestantse politici verworpen. In de ogen van de ARP onderwierpen de katholieken zich namelijk niet voldoende aan bijbelse beginselen en naar de mening van de CHU zou een dergelijke unie het fundamenteel protestantste karakter van de Nederlandse natie aantasten. Maar door het ‘einde van de emancipatie’ en de opkomst van het oecumenisch gedachtengoed

(zie hoofdstuk drie) drongen een aantal invloedrijke katholieke politici opnieuw aan op een verenigde partij. De katholieken vonden inspiratie in andere landen in Europa. In geen enkel Westeuropees land waren de christen-democratische partijen verdeeld naar godsdienst. En vooral in West-Duitsland en Italië bloeiden de (door katholieken gedomineerde) verenigde christelijke partijen. Dit internationale patroon was, zelfs voor protestanten, moeilijk te negeren en al in 1952 begonnen de KVP, de ARP en de CHU samen te werken als een verenigd christen-democratisch blok in de Raad van Europa en (later) het Europese Parlement. In 1959 deed C.P.M. Romme, fractievoorzitter van de KVP, een voorzichtig voorstel om te komen tot een christen-democratische partij, hoewel hij wist dat de protestantse partijen in een dergelijk voorstel een plan zouden zien voor katholieke dominantie. Aanvankelijk reageerden de protestantse leiders tamelijk gereserveerd.[40] In het begin van de jaren zestig echter raakten protestanten als ARP-voorzitter W.P. Berghuis en CHU-theoloog G.C. van Niftrik geïnteresseerder in nauwere samenwerking met de katholieken. Het idee van een verenigde partij deed bij KVP-kiezers snel opgang; in 1964 was zesentachtig procent voorstander van een verenigde christelijke partij.[41] Tegen die tijd maakten ook KVP-leiders onder wie Schmelzer en P.J.M. Aalberse, zich sterk voor de vorming van een dergelijke partij[42], die in hun ogen de beste lange-termijn-oplossing was voor hun stuurloze partij.[43]

In januari 1966 verscheen het rapport ‘Grondslag en karakter van de K.V.P.’, waarin werd beweerd dat de *principiële* redenen voor een katholieke partij (ideologische oppositie tegen liberalen en socialisten, emancipatie van de katholieken) tot het verleden behoorden. De KVP was, kortgezegd, niet meer *noodzakelijk*. De opstellers probeerden wel te onderstrepen dat er nog steeds *pragmatische* redenen waren voor het voortbestaan van de KVP; de opheffing van de KVP was ‘niet verantwoord’ door de afwezigheid van ‘realiseerbare alternatieven’. In overeenstemming met de inzichten van Schmelzer en Aalberse, drongen de auteurs erop aan dat de KVP alles zou doen om het bestaan van ‘breder opgezette doch christelijk geïnspireerde partijstructuren’ te bevorderen.[44] Het wekt geen verbazing dat het rapport het enthousiasme voor de partij niet bepaald aanwakkerde, het ondermijnde eerder steun voor de KVP.[45] Na de verschijning uitten veel KVP-leden de wens dat er snel óf een nieuwe seculiere óf een christen-democratische partij zou komen.[46]

Een lid van de rapportcommissie, pater J.G. Stokman, riep de KVP op verstandig te zijn en niet ‘oude schoenen weg te doen alvorens nieuwe te hebben’, maar toch dankte de KVP in feite haar oude doelstelling af zon-

der deze te vervangen en electorale gevolgen bleven dan ook niet uit[47]: bij de landelijke verkiezingen in februari 1967 leed de KVP ernstige verliezen. De KVP zag zich meegevoerd in een neerwaartse spiraal en haar leiders reageerden ‘fatalistisch’ op de desintegratie van de partij.[48] De grootste partij van Nederland was onmiskenbaar in staat van ontbinding. In de woorden van de Nijmeegse hoogleraar F.J.F.M. Duynstee in 1968 rustte de politieke kracht van de KVP nu helemaal op de ‘het feitelijk bestaan van de organisatie, en het nasudderen van het verleden’.[49] Tegen het eind van 1967 was er onder de trouwe partijgangers vrijwel geen steun meer te vinden voor het voortbestaan van de KVP; van de leden die eind 1967 in vierhonderd KVP-werkgroepen participeerden, ondersteunde slechts anderhalfprocent het voortbestaan van een katholieke partij.[50] In de praktijk betekende dit dat het KVP-bestuur de meeste energie stak in het streven naar een grotere, buiten-katholieke partij, en niet in het handhaven van de bestaande KVP.[51] Op deze manier bevonden de katholieken zich in de ongelukkige situatie volledig afhankelijk te zijn van de politieke medewerking van niet-katholieken om hen van zichzelf te verlossen. Naar de visie van Schmelzer en Aalberse betekende dit dat de ARP en de CHU hun enige hoop waren.[52] De electorale vooruitzichten van deze partijen, die niet te strijden hadden met bisschoppen en het ‘einde van de emancipatie’, waren na 1967 veel rooskleuriger.[53] De katholieken hadden haast: ‘wij hebben niet veel tijd’, meldde Aalberse de protestantse leiders in 1967.[54] In april 1967 werden besprekingen begonnen door ‘de Achttien’, bestaande uit zes vooraanstaande vertegenwoordigers van elke partij, teneinde de mogelijkheden te verkennen voor een nieuwe partij.

De protestanten waren echter verdeeld over het tempo en de wijze waarop de samenwerking gestalte zou moeten krijgen. Aan de ene kant maakten partijleiders van CHU en ARP zich zorgen over de snelheid waarmee hun politieke partner inzakte. In januari 1967 vertelde Berghuis vooraanstaande ARP'ers dat het ‘broodnodig’ was gesprekken met de CHU en de KVP aan te gaan over eenwording, gezien het christelijk karakter van de partijen en gegeven het feit dat de KVP, als ze aan zichzelf zou worden overgelaten, spoedig zou ‘deconfessionaliseren’.[55] Het vooruitzicht van een seculiere of een geslonken KVP was een krachtige stimulans om te werken aan een verenigd christen-democratisch front. Het onderscheid protestant-katholiek was daarnaast veel minder belangrijk geworden in een tijd waarin oecumenische preken overal werden gehoord.[56] Tegen het einde van 1966 hadden ook de ARP- en CHU-kiezers laten weten dat zij het idee van een verenigde christen-democratische partij ondersteunden, en deze steun zou onder confessionelen

gehandhaafd blijven tot die verenigde partij uiteindelijk werkelijkheid werd in 1977.[57] Vooral het Christelijk-Historisch bestuur maakte zich zorgen over de verdwijnende partij-identiteit en wilde graag nauwer samenwerken met de KVP om een nieuwe en beter te handhaven identiteit te scheppen. Het Scholten-rapport, dat de CHU uitbracht in juli 1967, vertoonde gelijkenis met het KVP-rapport van 1966: het bestaan van de CHU was ‘verantwoord’, maar veranderingen in de toekomst werden aannemelijk geacht.[58]

ARP-leden waren echter sceptischer gestemd over de partij die zou ontstaan uit een samenvoeging met de KVP. Voorzitter Berghuis had jarenlang geprobeerd een ARP-CHU-eenheid te bereiken, juist omdat hij de invloed van het politieke *protestantisme* wilde verbreden en katholieke dominantie van de christen-democratie, zoals bij de Christlich-Demokratische Union in West-Duitsland, in Nederland wilde voorkomen.[59] Hoewel Berghuis de dialoog met de KVP zowel noodzakelijk als wenselijk achtte, bleef hij zich zorgen maken dat de KVP'ers niet geïnteresseerd waren in een waarlijk ‘evangelische’ partij. Dat eenheid met de KVP zou leiden tot een pragmatische en vormloze centrum-politieke partij werd gevreesd door zowel de calvinistische oude garde als de ‘radicale’ vleugel, waarvoor Berghuis veel sympathie voelde. Deze radicalen, die binnen de ARP meer invloed genoten dan hun tegenhangers in de CHU en de KVP (zie volgende paragraaf), protesteerden fel tegen een brede, gedeconfessionaliseerde ‘volkspartij’.[60] Maar zelfs fractievoorzitter Barend W. Biesheuvel, die gematigder was en zich sterk maakte voor een verenigde christelijke partij, verwierp in 1968 expliciet het CDU-model als iets ‘vaags, logs, ongrijpbaars’[61] (de Duitse CDU was zowel te weinig christelijk als te weinig progressief om een aantrekkelijk alternatief te kunnen zijn voor veel ARP'ers[62]). De ARP had eenvoudig te veel leden met te veel bezwaren om zich onmiddellijk te kunnen storten in politieke eenwording met een katholieke partij die naar antirevolutionaire smaak te weinig principiële ruggegraat had.

Tegen het eind van 1968 bevonden de leiders van de drie grotere christelijke partijen zich dus in een tussenpositie waaruit niet makkelijk een uitweg te vinden was. ‘De Achttien’ bleven elkaar geregeld ontmoeten en waren druk bezig een aantal beleidsdocumenten voor te bereiden die, naar ze hoopten, de zienswijzen van alle drie de partijen zouden weerspiegelen. De drie fractievoorzitters in de Tweede Kamer (Schmelzer, Biesheuvel en Mellema) betuigden in 1968 op de televisie hun steun aan een verenigde christelijke partij en in 1970 presenteerden de drie partijen lijstverbindingen bij de provinciale verkiezingen in Limburg en Friesland.

In 1971 publiceerden zij, naast afzonderlijke verkiezingsprogramma's, een gemeenschappelijk nationaal verkiezingsprogramma. Hoe langer de partijen spraken over een verenigde partij, hoe verder andere opties uit het zicht raakten; voor de meeste confessionele politici was de vorming van een verenigde partij ‘broodnodig’, gegeven de onmiskenbare vermindering van de steun van kerkleden voor confessionele partijen.[63] Zelfs vakbondsleider R. Gosker, een ARP-lid van de oude calvinistische stempel die niet verder wilde gaan dan een losse federatie, schreef in 1969: ‘Als nu niet Rome en Dordt in de politiek samengaan is er voor de christelijke politiek geen toekomst’.[64]

Tegelijkertijd bleven karakter en structuur van de toekomstige christen-democratische partij een zaak van heftige discussies, tussen protestanten en katholieken en tussen voorstanders van een centrum-politieke partij en christen-radicalen, die dreigden uit hun partij te stappen als het zover zou komen. De afnemende steun voor de KVP, die opnieuw stemmen verloor bij de verkiezingen van 1970, 1971 en 1972, maakte de situatie nog instabieler.[65] Veel KVP'ers, die zich ergerden aan de bijbelvastheid van de protestanten en zich al hadden neergelegd bij de ‘onvermijdelijkheid’ van de secularisatie[66], stonden open voor de geseculariseerde koers die door de nieuwe partijleider Dick de Zeeuw werd uitgestippeld. Dit verontrustte op zijn beurt de CHU- en ARP-leiders, die zich afvroegen of de KVP nog wel gered kon worden.[67] In het begin van de jaren zeventig hadden de pogingen om te komen tot partijvernieuwing en christen-democratische eenheid dus voornamelijk tot verdeeldheid geleid, terwijl de meeste kiezers uitzagen naar samenwerking en eenheid. Nog erger was dat zowel de KVP als de CHU erdoor in een ernstige identiteitscrisis waren geraakt, zij hingen tussen een vroegere en een toekomstige identiteit in.[68]

Uiteindelijk was het de KVP-politicus P.A.J.M. Steenkamp die de Nederlandse christen-democratie wist te redden. ‘Rooie Piet’, zoals hij werd genoemd, was zowel een ‘progressief’ politicus als een gedreven christen-democraat die zich op de hoogte had gesteld van de protestantse denktrant. Samen met gematigde protestantse politici als Jan de Koning van de ARP[69], schreef hij in 1972 het document ‘Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij’, waarin hij zowel de protestantse principes als de katholieke flexibiliteit een plaats gaf.[70] In het daaropvolgende jaar werd het Christen-Democratisch Appèl (niet Unie!) opgericht op basis van dit document. Hoewel een volledige eenwording nog enige jaren op zich liet wachten (deels door het verzet van de CHU tegen het kabinet-Den Uyl waaraan de ARP en de KVP deelnamen, deels door oppositie

vanuit de ARP), was het moeilijkste gedeelte achter de rug. Tijdens de verkiezingen van 1977 maakte het CDA zelfs een christelijk-politieke wedergeboorte mee die zeventien jaar zou standhouden en die het CDA in het centrum van de Nederlandse politiek zou houden. Evenals de Britse conservatieven in 1979 en de Duitse CDU in 1982, zouden Nederlandse christen-democraten erin slagen zich weer te doen gelden in de politiek na een lange periode vol problemen.

Deze opleving volgde echter op een periode waarin de christelijke partijen bijna veertig procent van hun electorale sterkte hadden verloren en waarin hun verval onherroepelijk leek. Gedurende die tijd werd algemeen verondersteld dat de christelijke partijen eigenlijk overblijfselen waren van een verouderd verleden. Hoewel veel confessionele leiders nog steeds hoopten op een christen-democratische partij, zagen maar weinig politici toekomst in de oude negentiende-eeuwse christelijke partijen. Die waren 'tot machteloosheid gedoemd', tenzij ze een grondige verandering zouden ondergaan.[71] Onbekwaam om gezamenlijk tot een beslissing te komen over de te volgen koers, bleven de christelijke politici weifelende verdedigers van partijen die in de woorden van de journalist Dick Houwaart zich in 'de laatste fase van hun bestaan' bevonden.[72] Vooral binnen de KVP was, door de gezamenlijke aanvaarding van de 'deconfessionalisering', het oude bouwwerk vernietigd zonder dat er een nieuwe structuur voor in de plaats kwam. Nederlandse confessionele partijleiders, en zeker die van de KVP, hebben minstens ten dele hun eigen ondergang bewerkstelligd.[73]

'Jeugdig, fris en radicaal'

Het gevoel uit de tijd te zijn speelde echter niet alleen bij de KVP. Midden jaren zestig beschuldigden D'66 en Nieuw Links het hele gevestigde systeem van politieke partijen ervan een verouderd bolwerk van 'conservatieve' politiek te zijn. De politici van middelbare leeftijd met hun grijze televisiepersoonlijkheden gaven inderdaad reden te veronderstellen dat de Nederlandse politiek een verjongingskuur nodig had. De zelfvoldaanheid van Den Haag, die in de eerste helft van de jaren zestig door verschillende commentatoren werd opgemerkt, suggereerde dat de Nederlandse politici vastgebakken zaten op hun zetels en immuun of onverschillig bleven voor nieuwe aanwas of nieuwe vraagstukken.

Deze analyse was niet ongegrond; het Nederlandse politieke leven omstreeks 1965 *was* tamelijk oligarchisch. Mannelijke manager-politici van middelbare leeftijd waren in de Nederlandse politiek goed vertegen-

woordigd. Vanaf het begin van de jaren zestig echter toonden steeds meer politieke elites de wil hun partijen kritisch tegen het licht te houden. Hun bereidheid daartoe kwam deels voort uit de sinds het eind van de jaren vijftig gedeelde perceptie dat (1) het gebrek aan ideologische smaak de kiezers vervreemdde van de politiek; (2) de in demografisch opzicht belangrijke jongere generatie moest worden gewonnen voor steun aan de gevestigde partijen; (3) in een tijd van ongekende welvaart en vrede nieuwe 'progressieve' politiek kon en moest worden gestimuleerd, vooral door middel van grootschalige en door de overheid gefinancierde projecten.

Evenals elders in het Westen hadden in de jaren zestig het 'einde van de ideologie' en de 'nieuwe zakelijkheid' de ideologische conflicten vervangen. Parlementariërs en regeringsfunctionarissen wijdden zich nu aan bestuurskundige kleinigheden en technische details, en ideologische verschillen tussen de partijen vervaagden. Binnen de gevestigde partijen werd dikwijls de vraag gesteld of de grote 'negentiende-eeuwse' ideologische bewegingen hun nut en functie niet hadden verloren. Men zou kunnen denken dat de gevestigde politici met hun paternalistische, apolitieke en consensuele tradities juist gedijden in een dergelijk klimaat.[74] Toch waren tal van Nederlandse politici gespitst op de gevaren van een politiek systeem zonder ideologieën. Willem Banning, één van de oprichters van de PvdA, sprak in 1960 teleurgesteld over de 'malaise', waardoor politiek niet langer leefde onder 'de gewone man en vrouw'.[75] In 1963 gaf zeventig procent van de Nederlandse kiezers aan nauwelijks of geen belangstelling te hebben voor de politiek (een percentage dat ook in andere Westeuropese landen hoog was[76]). En de politici raakten gealarmeerd toen uit een onderzoek in 1965 bleek dat slechts vierentwintig procent van de mannen en tien procent van de vrouwen het parlement positief beoordeelde.[77] Bovendien werd, wegens het verlies aan electorale kracht van ideologische partijen zoals de PvdA en de ARP, het 'einde van de ideologie' voor het bestuur van deze partijen meer dan een academische kwestie.[78] Dat de Boerenpartij zoveel aanhang kreeg wekte ook onrust. De Boerenpartij verkreeg publieke steun nadat autoriteiten in aanwezigheid van televisie-camera's een boerenfamilie uit Hollandsche Veld in 1962 uit haar boerderij zette. Onderzoekers interpreteerden deze steun als een teken van toenemende vervreemding van een moeilijk beheersbaar electoraat[79] en veel politici zagen in het rechtse protestkarakter van de Boerenpartij een gevaarlijke bedreiging van de Nederlandse democratie.[80]

Slecht nieuws voor alle partijen was dat vooral de *jongere* kiezers zich afkeerden van de doorsnee politiek en van de bekende partijen, een tweede factor waardoor die partijen hun strategie veranderden. De confessio-

nele partijen, vooral de protestantse, vergrijsden gestaag in de loop van de jaren zestig[81], en de ontwikkelingen binnen de PvdA waren niet veel beter; de ‘grijsheid’ van de PvdA werd zelfs onderwerp van een satire in *Zo is het*... van de VARA-televisie.[82] Alle grotere partijen gingen daarom in die periode meer aandacht besteden aan jongerenproblemen en probeerden een beroep te doen op jeugdig idealisme. PvdA-leiders hielden zich bezig met de vraag hoe aan deze verontrustende ontwikkeling een halt kon worden toegeroepen (toch zou nog tot 1966 slechts één socialistische parlementariër jonger dan vijfendertig jaar zijn[83]) In televisie-propaganda van de KVP in het midden van de jaren zestig gaf deze partij uiting aan haar wens ‘de jeugd’, die in haar ogen ‘sociaal progressief’ georiënteerd was, voor de partij te behouden.[84] En binnen de VVD verklaarde de jonge Hans Wiegel: ‘90% van de jeugd is liberaal’.[85]

Ook de ‘baby boom’ vergrootte de dreiging van een politiek electoraat zonder binding met de bestaande partijen.[86] Zowel op ideologisch als op demografisch gebied leken de grote partijen uitgeteld. Het wekt dus nauwelijks verbazing dat in de eerste helft van de jaren zestig veel politici zich richtten op ‘de jeugd’ en ontvankelijk bleken voor een ‘nieuwe’ en krachtige vorm van politiek die de jongere, in hun ogen ‘progressieve’, generatie aan zou spreken.

De derde factor was de toenemende waarde die aan de welvaartsstaat werd gehecht, en de bewuste verschuiving naar links die daarmee gepaard ging. Veel politici meenden dat ze de ‘progressieve’ jeugd voor zich zouden winnen, wanneer zij in de welvaartsstaat ernaar streefden sociale problemen aan te pakken. In een tijd van weergaloze economische groei en welvaart was een politiek van vrijgevigheid naar hun mening ook mogelijk en betaalbaar geworden. Met de verschrikkingen van de crisis van de jaren dertig in het geheugen wensten de meeste oudere politici, evenals de Amerikaanse president Lyndon Johnson, de armoede geheel weg te werken. Dit gold niet alleen voor de PvdA, maar ook voor de confessionele partijen. De sociaal-economische doelen van de KVP vertoonden over het algemeen meer gelijkenis met die van de PvdA dan met die van de VVD, en verschillende invloedrijke en ‘progressieve’ steunpilaren van de KVP, zoals Marga Klompé - mede-opsteller van de Algemene Bijstandswet van 1965 - gingen uit van een soort natuurlijk verbond tussen de KVP en de PvdA.[87] Bovendien liet de partij zich voorstaan op een aantal bekende politici die zich bewust ‘links’ opstelden, onder wie premier Jozef Cals, wiens kabinet zich had gepresenteerd als ‘een regering van moderne energieke mannen, die een open oog hadden voor de psychologie van deze tijd en, in het bijzonder, van deze jeugd’.[88] Evenzo was de aanvankelijk

negatieve houding van de ARP tegenover de opbouw van de welvaartsstaat omgeslagen naar het geestdriftig omarmen van geldverslindende staatsprojecten, gericht op het bestrijden van onrecht en ongelijkheid.[89] Enige antirevolutionaire 'radicalen' riepen de ARP op te streven naar het veranderen van de wereld door herverdeling van rijkdom, niet alleen in eigen land maar vooral ook daarbuiten.[90] Tegen 1964 noemde Berghuis, tot ongenoegen van de oude garde, de ARP een sociaal-linkse partij die zich in de 'voorhoede' bevond[91], en in het midden van de jaren zestig verwezen Berghuis en andere ARP'ers (b.v. de eerste vrouwelijke ARP-parlementariër, J. van Leeuwen) naar evangelische radicaliteit om het doel van de partij te omschrijven.[92] W.C.D. Hoogendijk, die zelfbekeerd was tot het christen-radicalisme, suggereerde dat *Anti-revolutionair* in werkelijkheid *Anders-revolutionair* zou betekenen.[93] Zelfs de CHU en de VVD, die minder geestdriftig waren over de nieuwe staatsprojecten van de jaren zestig, boden nauwelijks verzet tegen de plannen van de andere politieke partijen voor de uitbouw van de welvaartsstaat. De VVD probeerde op eigen wijze haar 'vooruitstrevendheid' op sociaal gebied te bewijzen.

Hoewel de gezamenlijke ijver voor de uitbouw van de welvaartsstaat de gematigden-oude-stijl en de radicalen-nieuwe-stijl had kunnen verbinden, neigden de radicalen ertoe het verschil te benadrukken tussen hun eigen ambitieuze doelstellingen en het 'conservatieve' en gecompromitteerde beleid van de gematigde politici.[94] Veel gematigde politici zouden daarentegen de programma's van de welvaartsstaat zien als een teken van hun eigen vooruitstrevendheid.

Tegen het midden van de jaren zestig bevonden de grote politieke partijen in Nederland zich dus op een vreemd kruispunt van wegen. De technocraten van middelbare leeftijd en de gematigde voorstanders van consensus overheersten de partijen nog steeds. Maar velen onder hen betwijfelden de ideologische stabiliteit van de status quo. Binnen de ARP werden de eerste geluiden die wezen op een radicaler koers gehoord in 1962, toen haar voorzitter een nieuwe richting uitzette. Berghuis, die eens bekend stond als traditioneel, hield in dat jaar zijn beroemde 'door de bocht'-toespraak, waarin hij aankondigde dat een nieuw tijdperk voor de ARP was aangebroken:

> 'Ik geloof dat wij goed doen er oog voor te hebben, dat wij in de eerste na-oorlagse periode aan het gevaar hebben blootgestaan met onze beginselen te verstarren in een veranderende wereld (...) Ik dacht dat wij over dat gevaar nu heen zijn en dat wij thans bezig zijn de bocht te nemen naar de tijd waarin wij zeer reëel leven, en waarin wij met dezelfde geestelijke opdracht als die van het verleden ons naar de toekomst richten.'[95]

Tegen 1966 verlangden veel vooraanstaande ARP'ers ernaar om aan te tonen dat hun partij weer krachtig was geworden en midden in de nieuwe wereld stond. En ditzelfde gold ook voor de leiders van de andere partijen.

Het was in dit milieu dat omstreeks 1966 jongere en hoogopgeleide 'christen-radicalen' hun politieke entree maakten. Vanaf 1967 waren deze radicalen binnen de KVP en de ARP luidruchtig aanwezig. Zij eisten 'solidariteit' met de Derde Wereld en stopzetting van de, in hun ogen, egoïstische machtspolitiek van het verleden.[96] In naam van een nieuwe generatie confessionele kiezers oefenden deze radicalen druk uit op hun partijen om een besliste draai naar links te maken. Een aantal christen-radicalen dreigde zelfs uit te treden uit de eigen partijen, wanneer deze politieke wending niet zou worden gemaakt. Zodoende wekten ze de indruk dat er een ernstige breuk dreigde, terwijl de confessionele partijen al zo zwak waren dat zij zich een dergelijke breuk niet konden veroorloven. Eind 1967 leken ze de steun van een groot deel van de achterban te hebben verkregen. Enquêtes toonden aan dat ongeveer zevenendertig procent van de CHU-kiezers op een 'Christen-Radicale Partij' zou stemmen.[97]

De dreiging van de christen-radicalen bleek uiteindelijk niet zo groot te zijn als de enquêtes leken uit te wijzen. Toen enkele katholieke radicalen, onder wie Harry van Doorn en Jacques Aarden, zich in 1968 van de KVP afscheidden wisten ze maar weinig vooraanstaande KVP'ers mee te krijgen en geen CHU'ers en ARP'ers.[98] De *Politieke Partij Radikalen* (PPR), zoals de partij zichzelf noemde, deed het bij de verkiezingen in 1971 minder goed dan verwacht en wist slechts twee zetels binnen te halen.[99] Hoewel de PPR euforisch was na de winst in 1972, toen ze onder de charismatische leiding van Bas de Gaay Fortman zeven zetels verkreeg, werd de partij nooit een populair alternatief voor de confessionele partijen.[100] De aantrekkingskracht van de PPR voor zowel christelijke als niet-christelijke kiezers bleefvrij beperkt; te christelijk voor niet-christenen en voor de meeste christenen te radicaal.[101] De confessionele partijen bleven centrumpartijen met centrumkiezers.

De zelfoverschatting van de radicalen was echter niet alleen hun eigen schuld. Prominente gevestigde politici die sympathiek stonden tegenover hun radicaliteit hadden hen reden gegeven om te geloven dat confessionele partijen in werkelijkheid linkser waren dan ze bleken. Dit was ook een indruk die veel partijleiders wilden wekken, opdat elke uitstroom naar de PPR ingedamd zou worden. Aan het eind van de jaren zestig deden de confessionele partijen van alles om het de christen-radicalen naar

de zin te maken, terwijl ze tegelijkertijd probeerden aantrekkelijk te blijven voor hun grotendeels conservatieve tot gematigde achterban. Ondertussen bleven ze initiatieven tot politieke en sociale democratisering ondersteunen. KVP-premier Piet de Jong stond erop dat zijn kabinet, dat toezicht hield op de snelle uitbreiding van de welvaartsstaat, 'progressief' werd genoemd en niet conservatief. De Jong zelf liet bij voorbeeld zijn sympathie voor de kraakbeweging blijken.[102] In een tijd waarin 'radicale' politiek nog iets relatief nieuws was stapelden de bewijzen van 'progressiviteit' zich op, soms afkomstig uit onwaarschijnlijke hoek. Vooral binnen de CHU was deze ontwikkeling zichtbaar. Daar probeerden progressieven binnen de partij na het vertrek van de traditionele leider H.K.J. Beernink hun achterstand weer in te halen. De CHU begon haar 'moderne', 'dynamische' en 'vooruitstrevende' politiek te benadrukken en secretaris H.A. Schuring verzekerde zijn televisiepubliek dat De Achttien 'erg fris, modern en vooruitstrevend' waren.[103] In 1969 vertelde hij een interviewer dat de CHU meer was vernieuwd dan de ARP en *de* partij van de vernieuwing was geworden.[104] Freule C.W.I. Wttewaal van Stoetwegen, CHU-parlementariër sinds 1946, sprak haar vertrouwen in 'christelijk-radicalisme' uit in een interview in 1968 en zei tot haar luisteraars: '*ik* was al radicaal toen *jullie* nog in de politieke, misschien zelfs nog in de gewone wieg lagen'.[105] De vrouwenorganisatie van de CHU werd in het begin van de jaren zeventig de meest feministische van alle confessionele vrouwenorganisaties, tot verontrusting van een groot deel van de oude garde.[106] De pogingen van de partij haar imago te verbeteren hadden soms komische effecten. Om voor de verkiezingen van 1971 het beeld van 'recht en orde' van CHU-minister B.J. Udink onder de jongeren te corrigeren, werd hij door een public-relationsbureau uitgedost met een langharige pruik en samen met freule Wttewaal midden tussen de Amsterdamse 'hippies' op de Dam gefilmd.[107] Ook de KVP-top probeerde een progressief imago te ontwikkelen. In december 1967 aanvaardde de KVP, om te voorkomen dat radicalen naar andere partijen zouden overlopen, de Arnhem Resolutie, waardoor de partij zich verplichtte 'consequent vooruitstrevend' te zijn.[108] In 1971 koos het partijbestuur de minister van Onderwijs, Gerhard Veringa (zie hoofdstuk vijf), als lijsttrekker van de verkiezingscampagne. 'Ik hou van vernieuwing' liet hij weten in een televisiespotje.[109] Maar voor zowel de CHU als de KVP bleek het opbouwen van een progressief imago voortgaande verliezen bij de verkiezingen niet te kunnen voorkomen en het vervreemdde veel oude getrouwen van hun partij.

Confessionele pogingen om de 'radicalen' te paaien leidden uiteraard

niet tot een ‘radicaal’ nieuwe koers; in het begin van de jaren zeventig, toen het ‘radicale’ gevaar weer afnam, werden ze zelfs weer wat ‘rechtser’. Toch hadden de confessionele pogingen om het de christen-radicalen naar de zin te maken enige belangrijke gevolgen. Zo waren de confessionele partijen voor een korte tijd tamelijk ‘progressief’ en gaven ze steun aan royale staatssubsidies en plannen voor structurele democratisering van de overheid en de werkvloer. Hun pogingen om tegelijkertijd de gematigde tot conservatieve achterban en de meer radicale volgelingen aan zich te binden werkten echter verwarrend. Deze halfslachtige houding speelde een rol bij de afname van hun geloofwaardigheid bij beide vleugels. Nog belangrijker was dat verwachtingen werden gewekt onder confessionelen, christen-radicalen en PvdA'ers ten aanzien van een politieke verandering en een confessionele ruk naar ‘links’ die later bedrieglijk bleken te zijn. Deze illusie zou belangrijke gevolgen hebben, in het bijzonder voor de PvdA.

Dat de PvdA zich nog ontvankelijker opstelde voor nieuwe, radicale ideeën dan de christelijke partijen wekt geen verwondering. Al voor 1966 hadden partijleiders als Vondeling, Ed van Thijn en (in mindere mate) Den Uyl gezocht naar mogelijkheden om de partij te moderniseren en aantrekkelijker te maken.[110] De verliezen bij de verkiezingen hadden veel partijleden teleurgesteld. C. de Galan verklaarde dat de partij ‘zichzelf een beetje kwijtgeraakt’ was in het midden van de jaren zestig[111] en professor P. Thoenes merkte in 1966 op dat de PvdA haar kansen had verspeeld om zich te identificeren met ‘een nieuw perspectief, een (...) nieuwe generatie’.[112] In deze sfeer werd ‘Nieuw Links’ geboren, in september 1966. De ‘verwekkers’ waren jongere socialisten zoals Han Lammers en André van der Louw, die probeerden het partijprogramma te radicaliseren door herverdeling van de inkomens te bepleiten, de buitenlandse politiek betreffende de Koude Oorlog te verwerpen en de zorg om de ‘kwaliteit van het bestaan’ te benadrukken. Daarbij kenmerkten zij zich door een oppositionele houding, waarin ze weinig compromissen wilden aanvaarden met degenen die hun doelstellingen niet onderschreven.[113]

De politiek van Nieuw Links vertoonde in veel opzichten gelijkenis met de ambitieuze doelstellingen en confronterende stijl van de linkse socialisten in andere Westeuropese landen gedurende de jaren zestig. Wat hen onderscheidde was hun succes in het verwerven van posities binnen de PvdA[114], te danken aan hun goede organisatie. In 1969 waren ze als kleine groepering zelfs (over)vertegenwoordigd in de topposities.[115] Van der Louw werd nota bene de nieuwe partijvoorzitter. In het begin van de jaren zeventig klonken de partijprogramma's veel ‘linkser’ dan enkele

jaren daarvoor.[116] Ook andere linkse groeperingen verkregen meer invloed in de partij. Na 1969 nam de socialistische vrouwenorganisatie een nieuwe rol op zich door te strijden voor legalisering van abortus provocatus (zie hoofdstuk vijf). Daarnaast stimuleerde ze, onder leiding van bij voorbeeld Hedy d'Ancona en Irene Vorrink, een actief emancipatiebeleid voor vrouwen, dat zich voornamelijk richtte op het uitbreiden van de arbeidskansen.[117] Door dit alles veranderde het beeld van de partij binnen een paar jaar, de PvdA kwam naar voren als een jonge, radicale en - volgens veel commentatoren - weer opgeleefde partij.

Toch werd Nieuw Links niet door alle partijleden toegejuicht. Aan het eind van 1969 kon slechts 22,5% van alle PvdA-kiezers zich er in herkennen.[118] Sommige PvdA'ers van de oude stempel, zoals de Rotterdamse burgemeester Wim Thomassen en de parlementariërs Frans Goedhart en Jacques de Kadt, protesteerden heftig tegen het toenemende radicalisme binnen de partij[119], en in 1968 vormden ‘rechtse’ PvdA'ers het Democratische Appèl om een halt toe te roepen aan haar ‘linkse’ koers. Aan het eind van de jaren zestig werd de PvdA verdeeld door twisten, doordat Nieuw Links, het Democratisch Appèl en verschillende andere groeperingen alle het roer van de partij wilden overnemen. De onenigheden kwamen vooral aan het licht tijdens het rumoerige partijcongres van 1969.[120] Evenals de Duitse SPD en de Amerikaanse Democratische Partij werd de PvdA verscheurd door interne conflicten en bitter venijn, zelfs nadat ‘rechtse’ socialisten in 1970 uittraden uit de partij en de Democratisch-Socialisten '70 (DS'70) oprichtten.[121]

Hoewel Nieuw Links dus op tegenstand stuitte verkreeg het veel invloed, niet alleen door de kracht van de organisatie, maar ook door de speelruimte die het werd gegund door gematigde leiders als fractievoorzitter Den Uyl. Den Uyl was zelf geen radicaal. Hij had een afkeer van trends en hield absoluut niet van de polariserende aanpak van ‘links’[122]: hij was met hen zelfs in een felle strijd verwikkeld. Toch ‘liet hij zich meevoeren’ in de politieke ‘vernieuwingsgolf’ die was opgezweept door ‘linkse’ PvdA'ers.[123] In het midden van de jaren zestig was hij tot de overtuiging gekomen dat de partij open moest staan voor alle sociaal-democratische elementen[124] Ook andere bekende partijleiders geloofden dat de aanvaarding van nieuwe ideeën en jong bloed de partij weer leven kon inblazen. Daarnaast was er een sterk besef binnen het partijbestuur dat ‘de jongere generatie’ nu het recht had de partij in een nieuwe richting te sturen. Bovendien zou oppositie tegen deze jonge radicalen in een tijd van electorale instabiliteit een verdergaand verlies van stemmen betekenen.[125] Het resultaat was een partij die opvallend ‘open voor radicale opvattingen’

was, zoals de Amerikaanse hoogleraar Bernard Bellush opmerkte in 1967.[126]

In tegenstelling tot de besturen van de confessionele partijen, was het socialistische partijbestuur in staat en ook bereid om de PvdA te veranderen in een geloofwaardige 'linkse' partij met ideologisch elan. De partij boekte weer enige winst bij de verkiezingen van 1971 en 1972, mede dankzij het charisma van Den Uyl. Toch was Den Uyl voor en na zijn benoeming als premier in 1973 opgezadeld met een tamelijk onhandelbaar mengsel van 'linkse' en gematigde PvdA'ers. Vooral de goed georganiseerde linkervleugel hield de mogelijke bereidheid van Den Uyl om compromissen te sluiten met confessionelen scherp in de gaten. De PvdA was een partij waarin tijdens de jaren zeventig 'linkse' socialisten zich thuis bleven voelen. Zij hadden veel meer invloed dan hun numerieke omvang zou doen vermoeden, deels vanwege de bereidheid van gematigde leiders om de nieuwe radicalen een plaats te gunnen.

Zowel de socialistische als de confessionele partijbesturen schoven dus meer naar 'links' op, in de vooronderstelling dat jongere kiezers vervreemd waren van de gevestigde politiek en eerder afkwamen op 'progressieve' of 'radicale' politiek. Hoewel jongere *leden* binnen deze partijen over het algemeen tamelijk 'links' waren, gaven de feiten niet veel reden te veronderstellen dat de jongere *kiezers* 'linkser' waren.[127] Bij de verkiezingen in 1971 bleken de kiezers voor D'66, DS'70 en de VVD aanzienlijk *jonger* te zijn dan de kiezers voor de PvdA en de confessionele partijen.[128] Jongere kiezers leken veel minder aangetrokken te worden tot christelijke partijen, maar hun 'wereldlijke' voorkeur maakte van hen nog geen politieke radicalen. Dit was niet volgens de verwachting van Nieuw Links, dat ervan overtuigd was dat jonge KVP'ers zich aangetrokken zouden voelen tot een geradicaliseerde PvdA.[129]

De draai naar rechts van de VVD en haar winst bij de verkiezingen van 1972 toonde dit duidelijk aan. De liberale VVD zat stevig aan de rechterkant van het politieke spectrum en was de enige grote partij die geen moeite deed om 'radicaal' te lijken. Maar evenals de andere partijen kende de VVD veel strijd. Het boterde niet tussen de oude garde en een jonge generatie 'linkse' liberalen als dr. E. Nordlohne van het Liberaal Democratisch Centrum (LDC), en evenmin tussen moreel behoudende politici zoals Harm van Riel (VVD-fractievoorzitter in de Eerste Kamer) en de meer libertaire W.J. 'Molly' Geertsema (VVD-fractievoorzitter in de Tweede Kamer).[130] In de VVD, die met vertegenwoordigers als Geertsema en Haya Van Someren-Downer (de eerste vrouwelijke fractievoorzitter van een Nederlandse politieke partij) een voorname uitstraling

behield, kwam echter slechts zelden een 'rechts' populisme naar voren. Gemeten naar de populariteit van *De Telegraaf* zou een dergelijk populisme goed aangeslagen zijn bij een van de politiek vervreemd electoraat, en Van Riel toonde dan ook dikwijls zijn bereidheid te spreken ten gunste van deze 'zwijgzame meerderheid'.[131] Hierin kwam in 1972 verandering toen de VVD, onder leiding van Wiegel, de eenendertigjarige fractievoorzitter van de Tweede Kamer, geconfronteerd werd met groeiende economische en sociale problemen en zich harder ging opstellen tegen het 'misbruik' van de welvaartsstaat. De grote winst in dat jaar was voornamelijk afkomstig van jongere kiezers, waaronder veel achttien- tot eenentwintigjarigen die voor de eerste keer hun stem uitbrachten[132], en die zich hadden laten overtuigen door het beeld dat Wiegel creëerde van een jonge generatie liberalen die vocht tegen het 'negentiende-eeuwse' socialisme.[133] De partij zou blijven groeien en tot in de jaren tachtig verkiezingswinst boeken.[134] De VVD was erin geslaagd het idee onderuit te halen dat 'jonge' stemmen altijd 'radicale' stemmen waren.

Hoewel de politieke crisis van de jaren zestig wellicht bespoedigd werd door de 'vervreemding' onder de kiezers, werd zij door de politieke leiders toch grotendeels verklaard en ervaren als een probleem van de jongere activisten in hun eigen partijen, die konden worden aangepakt door de 'progressieve' politiek te bedrijven waartoe een groot deel van de oude garde zich toch al aangetrokken had gevoeld. Maar hun bereidheid tot het sluiten van compromissen bleek niet de stabiliteit binnen het Nederlandse politieke systeem teweeg te brengen waarop zij hadden gehoopt; zij vergrootte zelfs de spanningen binnen de partijen.

De vernieuwing van de politiek: 'duidelijkheid' en 'polarisatie'

Aan het eind van de jaren vijftig hadden de PvdA en de VVD voldoende reden ongelukkig te zijn met hun posities binnen het politieke systeem. De confessionelen beheersten het centrum en de socialisten en liberalen, die met elkaar sterk van mening verschilden over belangrijke sociaal-economische kwesties, waren beide in de uiterste hoeken van het politieke spectrum gedrukt.[135] De confessionele partijen konden hun coalitiepartners dus kiezen uit de socialisten aan hun linkerkant en de liberalen aan hun rechterkant.[136] In verkiezingstijd was het daarom in hun voordeel zich zo min mogelijk uit te spreken over een mogelijke coalitie en af te wachten welke partij, de VVD of de PvdA, tijdens de besloten maandenlange onderhandelingen bereid was de meeste concessies te doen.[137] Het confessionele gezichtspunt werd midden jaren zestig geruchtmakend

verwoord door de ARP-fractievoorzitter Bouke Roolvink, die zei dat een keus voor de VVD of de PvdA 'lood om oud ijzer' was.[138]

Deze onverschillige houding leek te worden onderstreept doordat de ARP en de KVP na de val van het centrum-rechtse kabinet-Marijnen in februari 1965 (over het vraagstuk of commerciële zendtijd toegestaan kon worden), besloten een coalitie te vormen met de PvdA in het centrum linkse kabinet-Cals, een overgang die plaatsvond zonder dat nieuwe verkiezingen werden uitgeschreven.[139] Veel vooraanstaande leden uit alle partijen waren niet gelukkig met deze situatie. De ARP-politicus Siewert Bruins Slot schreef in 1964 dat in tegenstelling tot de Engelse, Amerikaanse en Duitse democratie de Nederlandse democratie slecht functioneerde: 'Wij stemmen wel. Maar wij kiezen niet'.[140]

Politicologen, politici en juristen kwamen in de eerste helft van de jaren zestig allemaal met voorstellen om de Nederlandse kiezers 'duidelijke keuzes' te geven. Het voorstel van de jurist J.F. Glastra van Loon om de coalitievorming en de benoeming van de premier reeds vóór de verkiezingen te doen plaatsvinden kreeg veel aandacht.[141] Omdat het liberale en socialistische ongenoegen met de situatie zo wijdverbreid was, werd de roep om meer 'duidelijkheid' steeds vaker gehoord. Vanaf 1959, na het einde van de brede naoorlogse wederopbouwkabinetten, weigerden VVD en PvdA in toenemende mate het confessionele spel mee te spelen. Beide partijen begonnen te 'polariseren' om zodoende hun eigen identiteit te versterken en de confessionele partijen ertoe te dwingen vóór de verkiezingen reeds een keuze te doen tussen de VVD en de PvdA. In 1959 sleepten de liberalen een flinke winst in de wacht (zes zetels) na een scherpe campagne tegen de PvdA[142] en in 1963 liet VVD-leider Edzo H. Toxopeus KVP-leider De Kort weten dat hij al moest kiezen tussen de PvdA en de VVD voordat de onderhandelingen zouden starten.[143] De politiek van 'polarisatie' die in de laatste helft van de jaren zestig voornamelijk door politiek links werd bevorderd, werd dus eigenlijk het eerst in de praktijk gebracht door de VVD.[144]

De PvdA ging echter nog een stap verder dan de VVD en eiste een substantiële vernieuwing van het kiesstelsel. In januari 1963, ruim drie jaar vóór de opkomst van D'66, gaf het partijbestuur opdracht tot een onderzoek naar de wijze waarop fundamentele veranderingen konden worden doorgevoerd.[145] De commissie-Burger (genoemd naar haar voorzitter J.A.W. 'Jaap' Burger), die daartoe in het leven werd geroepen, adviseerde in 1965 een 'gepolariseerde' aanpak, zodat aan de kiezers een 'duidelijke' keus kon worden geboden.[146] Na de verkiezingen van 1963 begonnen veel PvdA-leiders de confessionele partijen te verwijten dat zij een

'onduidelijk' politiek systeem hadden bevorderd en de kiezers van zich had vervreemd. Toen de politicoloog en PvdA-politicus Ed van Thijn in 1963 dan ook opriep tot oppositie tegen de centrum-rechtse regering, lag daaraan de overtuiging ten grondslag dat het succes van socialistische partijen in andere landen was gebaseerd op een *tweepartijenstelsel*.[147] Al vanaf het begin had de 'doorbraak'-Partij van de Arbeid aangedrongen op een tweepartijenstelsel, waarin een progressieve volkspartij grote kans zou hebben een meerderheid te behalen (zie hoofdstuk één). Deels om deze reden ondersteunden PvdA-politici voorstellen tot een districtenstelsel opdat de partij een grotere parlementaire vertegenwoordiging zou kunnen verkrijgen dan tot dan toe het geval was geweest.[148] Ook de commissie-Burger bepleitte een gedeeltelijk districtenstelsel.[149] De voorkeur van de PvdA voor een tweepartijenstelsel was bovendien gegrond in de diepgewortelde overtuiging dat de christelijke partijen al snel uit de tijd zouden zijn. Ontwikkelingen binnen de KVP na 1963 - vooral de verkiezingen van 1967 - en de bereidheid van katholieke arbeiders zich aan te sluiten bij de PvdA leken het geloof dat de 'doorbraak' nabij was alleen maar te bevestigen. Vele socialisten dachten dat in elk 'modern', geseculariseerd politiek systeem (zoals van Amerika en Engeland) er slechts twee grote partijen waren en twee ideologieën, één links en één rechts, één in de regering en één in de oppositie. Christelijke politiek bestond eigenlijk niet; dat was slechts een onevenwichtig mengsel van progressieve en conservatieve politiek. Zoals PvdA-voorzitter Tans schreef in 1966: 'Er is progressieve en conservatieve politiek. Geen centrumpolitiek.'[150]

Maar aan het einde van de jaren zestig toonden Nieuw Links en andere 'linkse' groeperingen weinig belangstelling voor het tweepartijenstelsel, dat volgens hen slechts zou leiden tot een vormloze en onvoldoende 'vooruitstrevende' volkspartij. Het idee van één enkele progressieve partij zou zodoende begin jaren zeventig voorgoed verdwijnen. Gedurende de jaren zestig was het moderne bipolaire model echter een belangrijke voorwaarde voor de politiek van polarisatie; het was van invloed op de politieke doelen van D'66 en zou tot in de jaren zeventig de verwachtingen van confessionele kiezers over een 'doorbraak' stempelen.

Na Norbert Schmelzers 'verraad' van het kabinet-Cals in oktober 1966 had het woedende PvdA-bestuur zich een volledige 'polarisatie'-strategie ten doel gesteld. Snel na de val van het kabinet schreef Den Uyl: 'voorwaarde voor duidelijkheid in de Nederlandse politiek is de nederlaag van de KVP'.[151] Dit gevoelen culmineerde in de door Nieuw Links geïnspireerde resolutie die in 1969 door het PvdA-partijcongres werd aangenomen, waarin een coalitie met de 'huidige KVP' verboden werd.[152] Vanaf

dat moment probeerden gezaghebbende partijleiders als Den Uyl en Van Thijn de PvdA een 'duidelijk' en 'progressief' alternatief te laten zijn voor hun 'conservatieve' opponenten. Hun ideeën kwamen vooral naar voren in de PvdA-brochure 'Een stem die telt' (1967), waarin werd betoogd dat zowel het anachronistische kiesstelsel als het partijenstelsel de werkelijke verschillen in de maatschappij verhulden (namelijk tussen 'progressieve en radicale krachten' enerzijds en 'de conservatieven, de verdedigders van de gevestigde machten' anderzijds). Slechts een districtenstelsel en bipolaire politieke 'concentraties' konden de Nederlandse democratie de noodzakelijke vernieuwing bezorgen.[153]

Ongelukkig genoeg voor de PvdA, hing het welslagen van de vernieuwing van het kiesstelsel (het potentieel meer doeltreffende onderdeel van hun polarisatiepolitiek) af van de medewerking van de door hen veroordeelde confessioneel-liberale meerderheid. Maar een dergelijke vérstrekkende constitutionele hervorming zou niet tot electoraal voordeel strekken van zowel liberalen als confessionelen, die begrepen dat de voorstellen van de PvdA niet geheel zonder eigenbelang werden gedaan. Veel confessionele en liberale politici waren echter wel ontvankelijk voor een bepaalde mate van vernieuwing en een aantal sprak zelfs van de dringende noodzaak tot grotere duidelijkheid in de politiek. Het liberaal-confessionele kabinet-De Jong gaf zijn streven naar 'duidelijkheid' zelfs vorm door de commissie-Cals-Donner te installeren met de opdracht voorstellen te doen voor constitutionele en electorale vernieuwingen. In 1971 verwierp het kabinet evenwel de vérgaande veranderingen die door de commissie waren bepleit[154], en probeerden confessionelen en liberalen vernieuwingen die minder ingrijpend waren te bewerkstelligen, zoals afschaffing van de kiesplicht en verlaging van de kiesgerechtigde leeftijd tot achttien jaar.[155] De moeilijkste vorm van politieke vernieuwing, constitutionele hervorming, kon niet worden gerealiseerd, ondanks herhaalde pogingen van de PvdA, D'66 en PPR daartoe (zoals het wetsontwerp van Van Thijn-Goudsmit-Aarden van 1971 voor een gedeeltelijk districtenstelsel[156]).

Het welslagen van de polarisatiestrategie van de PvdA was, bij afwezigheid van een districtenstelsel, geheel afhankelijk van het ontstaan van een 'progressieve concentratie' die uiteindelijk een meerderheid zou kunnen verkrijgen in het parlement. Het PvdA-partijcongres van 1967 gaf het groene licht voor het nastreven van een dergelijke 'concentratie' en in 1968 nodigde de PvdA de PSP, D'66 en de PPR uit voor overleg over de juiste strategie. Ook enquêtes wezen uit dat er rond 1970 veel steun leefde onderde Nederlandse bevolking voor linkse samenwerking.[157]

Het streven naar een progressieve partijformatie stuitte echter op een aantal problemen. In de eerste plaats bleek 'progressieve' politiek tamelijk moeilijk te definiëren. Was zij synoniem met 'links', of 'radicaal' of met het 'socialist'-zijn?[158] De 'droom' van Vondeling van één 'grote, progressieve volkspartij' bleek veel vragen op te roepen.[159] Wie zou deel moeten uitmaken van deze 'progressieve concentratie' en onder welke voorwaarden? Zou een 'concentratie' een federatie moeten zijn of een volkspartij? Eind jaren zestig stond het socialistische blad *Socialisme en Democratie* bol van deze discussies en kwam een breed scala van meningen naar voren. Het gebrek aan consensus maakte het oprichten van een 'progressieve concentratie' steeds minder waarschijnlijk.

De communisten leverden weinig problemen op. De meeste PvdA-politici vonden de *Communistische Partij Nederland*, die lange tijd onder leiding stond van Paul de Groot, te ondemocratisch om haar ook maar enige aandacht te schenken en de CPN zelf toonde ook weinig belangstelling voor het samenwerken met niet-communisten, in elk geval niet op nationaal niveau.[160] De *Pacifistisch-Socialistische Partij*, die vier zetels bezette in de Tweede Kamer, wekte hogere verwachtingen. De PSP voldeed zeker aan de 'progressiefste' voorwaarden die linkse PvdA'ers konden stellen; ze voerde in 1967 campagne met de leus 'Tien keer zo rood'.[161] Maar het pacifisme van de partij bleef een struikelblok voor veel PvdA-leden en botste met de steun van de PvdA (en D'66) aan de NAVO. In 1969 beëindigde de PSP zelf de landelijke samenwerking met de linkse partijen, ontevreden geworden over de veroordeling door de PvdA van de bezetting van het Maagdenhuis (zie hoofdstuk vijf) en rellen in juni op Curaçao. Vol achterdocht over de radicale ideologie en de electorale hervormingen van D'66, hield de PSP zich afzijdig van verder overleg.[162]

D'66 leverde ook problemen op voor de 'progressieve concentratie'. Want hoe links was D'66 eigenlijk? Het hele bestaan van de partij cirkelde om het verbeteren van de *procedures* binnen de Nederlandse democratie. F.W.M. van der Ven, een voorvechter van D'66, zei in 1971 dat de partij zich sterk maakte voor de radicale democratisering van de Nederlandse maatschappij; het maakte echter in principe niets uit hoe die samenleving eruit zou zien.[163] En in een rede in 1968 onderstreepte Van Mierlo dat het oude onderscheid tussen 'links' en 'rechts' onvruchtbaar was.[164] Dit 'pragmatisme' maakte D'66 niet geliefd bij overtuigde socialisten, omgekeerd had ook het 'ouderwetse' ideologische socialisme van de PvdA weinig aantrekkingskracht op D'66-leiders zoals Van Mierlo. Aanvankelijk verwierp D'66, op grond van zijn doelstelling, alle vormen, van electorale samenwerking met andere partijen; men wilde geen alternatief

voor het kabinet-De Jong worden, maar streven naar electorale vernieuwing. Toch nam D'66 in 1969 behoedzaam deel aan het ‘Progressief Akkoord’ (PAK) met de PPR en de PvdA om de mogelijkheden van een verenigde linkse partij te onderzoeken. In 1971 werd het de D'66'ers echter duidelijk dat de oorspronkelijke missie van de partij om het systeem te laten ‘ontploffen’ was mislukt, en groeide hun belangstelling voor een ‘progressieve’ volkspartij.[165] Maar toen was het te laat; het PvdA-bestuur zocht, beïnvloed door de verkiezingswinst in 1971 en door de linkervleugel van de partij, niet langer naar deze uitweg en gaf in plaats daarvan de voorkeur aan een coalitie van partijen. Deze nieuwe koers bracht D'66 in een identiteitscrisis en in 1972 verloor het bij de verkiezingen een groot deel van zijn kiezers.

Aanvankelijk had Van Thijn (evenals anderen) zijn grootste hoop gevestigd op de christen-radicalen, die hij beschouwde als de sleutel tot politieke vernieuwing.[166] De radicalen zouden ofwel de confessionele partijen noodzaken ‘linkser’ te worden ofwel leiden tot een groot verlies aan kiezers voor deze partijen. De PPR was echter te zwak om één van beide mogelijkheden te kunnen realiseren en bleek van weinig nut te zijn voor de PvdA. Het aantal confessionele politici dat zich positief uitliet over een ‘linkser’ program deed Den Uyl en veel andere partijleiders gedurende lange tijd in de jaren zeventig geloven dat een flinke ruk naar links door de confessionelen nog steeds tot de mogelijkheden behoorde.[167] Maar ondertussen ondermijnde het onvermogen van de christenradicalen om een doorbraak waar te maken de vooruitzichten voor het in 1971 gevormde ‘schaduwkabinet’ van D'66-PPR-PvdA en de kansen op een meerderheid van deze ‘Progressieve Drie’.

De pogingen van de PvdA en haar bondgenoten om de Nederlandse politieke situatie te verhelderen waren dus niet zo succesvol. Het streven naar een linkse ‘concentratie’ had geleid tot veel interne discussie over de inhoud en omvang hiervan, maar nog niet tot ‘duidelijkheid’. Begin 1969 verkeerden kiezers van de PvdA in even grote verwarring over de koers vanhun partij als andere kiezers over die van hun partijen.[168] De pogingen tot polarisatie door links gaven ook weinig helderheid over de (on)wil om samen te werken met andere partijen. De anti-KVP-resolutie van 1969 werd in 1971 verzacht, hoewel de houding van veel partijleiders tegenover de KVP vijandig bleef. Daarbij riep het ‘schaduwkabinet’ van PvdA-PPR-D'66, waarmee de drie partijen een voorbeeld namen aan de Britse oppositie, meer vragen op dan dat het beantwoordde. Zou deze coalitie van de ‘Progressieve Drie’ alle samenwerking met confessionelen uitsluiten, en zo niet, onder welke voorwaarden zou samenwerking plaats kun-

nen vinden? Wat zou er gebeuren wanneer zij bij de landelijke verkiezingen in 1975 geen meerderheid zouden verkrijgen, zoals de meeste commentatoren aannamen?

De politieke commentatoren zouden echter niet hoeven te wachten tot 1975. In juli 1972 viel het vijf-partijenkabinet-Biesheuvel omdat twee op financieel gebied conservatieve DS'70-ministers het kabinet verlieten toen tot voor hen onaanvaardbare uitgaven werd besloten. Biesheuvel had weinig keus en schreef verkiezingen uit voor november 1972. Het politieke landschap zou nog grotere wanorde vertonen. De ‘Progressieve Drie’ haalden zesenvijftig zetels binnen van de honderdvijftig in de Tweede Kamer (een winst van vier zetels); de confessionelen gingen omlaag naar achtenveertig zetels, te weinig om samen te regeren met de zegevierende VVD (nu op tweeëntwintig zetels). Het was niet gemakkelijk een coalitie te vormen, vooral omdat de ‘Progressieve Drie’ vóór de verkiezingen de voorwaarde hadden gesteld dat een andere regeringspartner zich volledig moest onderwerpen aan hun campagneprogramma *Keerpunt '72*. Tegelijkertijd beseften Den Uyl en veel van zijn bondgenoten dat een linkse minderheidsregering geen reële optie was. Het werd al snel duidelijk dat alleen een soort links-confessionele coalitie de impasse kon doorbreken. De kabinetsformatie nam maanden in beslag en omvatte vele afgebroken pogingen tot vorming van een kabinet uit de verslagen confessionele partijen, die volledig en gelijkelijk in elk kabinet vertegenwoordigd wilden worden, en uit politici van de ‘Progressieve Drie’ die van de confessionelen zoveel mogelijk concessies verlangden, maar eigenlijk helemaal niet met hen wilden regeren. De PvdA stond erop, gedeeltelijk in een poging om de confessionelen onderling te verdelen, dat de CHU wegens haar ‘conservatisme’ niet in aanmerking zou komen.[169] Uiteindelijk leidden de onderhandelingstalenten van Jaap Burger en de wens van belangrijke KVP- en ARP-politici, om niet te worden uitgesloten van een kabinet-Den Uyl, tot een afspraak waarin ARP-en KVP-parlementariërs een ‘links’ kabinet zouden gedogen en hun partijen gezamelijk zes van de zestien ministerposten zouden krijgen, veel minder dan op grond van het aantal zetels in Tweede Kamer verwacht zou mogen worden.[170] Ondertussen had de kabinetsformatie precies honderddrieënzestig dagen gekost, en daarmee overtrof zij met gemak het record van honderdeenentwintig dagen van 1956.

Voor veel commentatoren vormden deze maanden voldoende bewijs dat het Nederlandse politieke systeem in een crisis verkeerde. Volgens Hoogendijk was het systeem begin 1973 in de ogen van het Nederlandse publiek een ‘beschamende vertoning’ geworden.[171] Het staat buiten kijf

dat de ‘crisis in de Nederlandse politiek’ zowel voortkwam uit een veranderend electoraat als uit een institutioneel verzet tegen hervorming. Maar zij was ook een gevolg van de bereidheid van leiders binnen alle grote partijen om veranderingen toe te staan die in hun ogen noodzakelijk waren geworden. De ‘crisis’ was dus niet zozeer ontstaan doordat ‘reactionaire’ krachten zich verzetten tegen ‘revolutionaire’ bewegingen, maar werd voornamelijk veroorzaakt door de behoedzame, conservatieve en vaak tegenstrijdige besluiten die gematigde politici namen om hun eigen politieke systeem te vernieuwen.

Het gevolg was verwarring op korte termijn en stabiliteit op lange termijn. Begin 1973 vertoonde de Nederlandse politiek noch de orde van het oude systeem, noch de linkse ideologie van de socialisten, noch de degelijke regering, die D'66 wenste. Maar het systeem had politieke nieuwkomers, waaronder radicalen, een plaats weten te bieden en politiek geweld kunnen vermijden. En hoewel weinig structurele hervormingen plaats zouden vinden, was de politiek, evenals elders in het Westen, veel gevoeliger geworden voor publieke inspraak. Tegen het einde van de jaren zeventig ging de Nederlandse politiek nog steeds gebukt onder bepaalde zwakheden - de kabinetsformatie bleefbij voorbeeld een langdurige zaak - maar die schenen na enige verbeteringen en een verzwakt politiek radicalisme de meeste politici weinig meer te deren. Bovendien leek de Nederlandse politiek niet minder efficiënt te zijn dan de politiek in België, Frankrijk, Italië of de Scandinavische landen. De bezorgdheid van gevestigde politici over hun eigen politieke systeem heeft niet geleid tot haar ‘ontploffing’, maar het vormde wel de aanzet tot vernieuwing.

Eindnoten:

1 Berghuis geciteerd in Henry Faas, *God, Nederland en de franje: Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1967), 224.

2 Vondeling had de uitvoering van bepaalde directe belastingen willen uitstellen tot 1968 omdat de socialistische vakbonden zich verzetten tegen hogere belastingen. Schmelzer en andere KVP'ers dachten dat uitstel zou leiden tot een onaanvaardbaar tekort en wilden de belastingen in 1967 uitvoering. Achterafhebben de meeste onderzoekers Schmelzer gelijk gegeven, maar in 1966 kreeg zijn aandeel in de val van het kabinet meer aandacht dan zijn fiscale standpunten; voor Schmelzers kijk op de ‘Nacht van Schmelzer’, zie Robert Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer: Uit het dagboek van een bedreven politicus* (Baarn: Bosch en Keuning/SESAM, 1992), 178-215. Ammerlaans boek verscheen in 1973 in eerste druk.

3 In 1965 viel het centrum-rechtse kabinet van Victor Marijnen door verschil van mening over de openheid van het verzuilde omroepbestel. Het werd vervangen door het centrum-linkse kabinet-Cals. Deze overgang, die plaatsvond zonder verkiezingen uit te schrijven, deed ook al vragen rijzen over het democratisch gehalte van het Nederlandse politiek systeem.

4 Evenals de beweging die door Pierre Poujade in Frankrijk werd geleid, was de Boerenpartij een rechtse protestpartij, geworteld in gewettigde grieven van boeren, maar in de politiek alleen van betekenis omdat ze profiteerde van heersende onvrede.

5 Zie *De Nederlandse kiezers in 1967* (Amsterdam: SWI/Vrije Universiteit, 1967). Een groot deel van de onvrede kwam voort uit de inefficiënte en irriterende wijze waarop de bureaucratie functioneerde - een publieke klacht die tijdens de jaren zestig vrij algemeen werd gehoord in West-Europa.

6 Jacques Fahrenfort, ‘Het jeugdige gezicht van de partij die Wat Anders wil’, *De Telegraaf*, 18 februari 1967 [Provo Archief, Doos 15].

7 ‘KVP verliest 8 zetels’, *De Volkskrant*, 16 februari 1967.

8 Eigenlijk verging het de PvdA iets beter in 1967 dan bij de provinciale verkiezingen in maart 1966, toen ze er flink van langs kreeg. In vergelijking met de verkiezingen in 1963 was het nog steeds een groot verlies, maar de partij had niettemin reden tot optimisme.

9 Het meest bekende beeld van de verkiezingen uit 1967 is een foto van Van Mierlo met een bierflesje in zijn hand voor een menigte opgetogen D'66'ers; zie *De Volkskrant* en de *NRC*, 16 februari 1967.

10 Van Mierlo, geciteerd in ‘Aalberse (KVP) wenst D'66 geluk’, *De Volkskrant*, 16 februari 1967.

11 Van Mierlo gebruikte dit begrip al snel na de verkiezingen in 1967; geciteerd in Philip van Praag Jr., ‘Continuïteiten verandering in de Nederlandse politiek’, in Uwe Becker, (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992), 99.

12 ‘Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie’, D'66-pamflet, 15 september 1966. Het pamflet, dat in boekwinkels werd verkocht, werd gebruikt om de steun voor de nieuwe partij te meten. De respons was zo positief, dat D'66 op 15 oktober dat jaar werd opgericht.

13 D'66 wilde ook af van het verzuilde omroepbestel en het vervangen door een Nederlandse BBC.

14 Zie ‘Appèl’, J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1967); en Hans van Mierlo, *De keuze van D'66* (Amsterdam: H.J. Paris, 1968) voor een goede indruk van de ideeën van D'66 in de eerste jaren. Gruijters was als ex-raadslid van Amsterdam zeer betrokken bij het uitbreiden van de rechten van de burger en ook D'66 propageerde deze rechten. Maar dat deel van de boodschap van D'66 kreeg minder aandacht dan haar voorstellen voor herstructurering van de overheid, merkte Gruijters op in zijn in 1967 verschenen boek; *Daarom D'66*, 19-20.

15 Faas, *God, Nederland en de franje*, 207.

16 ‘Aanhang D'66 voor helft katholiek’, *De Volkskrant*, 16 februari 1967; Clyde H. Farnsworth, ‘New Dutch party rises in parliamentary election’, *The New York Times*, 16 februari 1967.

17 Voor een korte beschrijving van de Nederlandse politieke propaganda in de jaren zestig, zie F.A. Hoogendijk, *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier [1971]). De Christelijk-Historische Unie (CHU) had bij voorbeeld lange tijd weerstand geboden aan het idee enige openlijke propaganda te voeren, op grond van het feit dat elke burger zich op de hoogte kon stellen van haar functioneren. Maar in 1967 reserveerde de partij met tegenzin dertigduizend gulden voor de verkiezingen; voor een vergelijking van het verschil in aanpak tussen CHU en D'66, zie Hoogendijk, 117-141.

18 ‘Rooms-Rood in trek’, *De Volkrant*, 17 februari 1967.

19 Hoofdartikel in *Algemeen Handelsblad*, 16 februari 1967.

20 Ik definieer de politieke elites als de erkende leiders van de vijf grote partijen, ARP, CHU, KVP, PvdA en VVD, evenals dagblad- en tijdschriftredacteuren, kerkelijke leiders, intellectuelen en andere vooraanstaande personen die invloed uitoefenden binnen deze partijen.

21 Zie Warren E. Miller en Philip C. Stoutbard, ‘Confessianal attachment and electoral behavior in the Netherlands’, *European Journal of Political Research*, 3 (1975), 219-258. Deze politieke wetenschappers toonden aan dat kiezers met kerkelijke bindingen die niet zo godsdienstig waren, veel minder geneigd waren te stemmen op confessionele partijen en voorspelden dat in een tijd van ontkerkelijking dit zou betekenen dot steun voor christelijke partijen af zou nemen.

22 Zie Hans Daalder, ‘Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek’, een oratie uit 1964 herdrukt in *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen: Van Gorcum, 1974), 9-36, voor een karakterisering van deze rustige politieke cultuur.

23 Deze beschuldiging is uitgebracht door Jan Nagel, een politicus van *Nieuw Links* in de PvdA, in Martin Ruyter, ‘Verkalkt politiek wereldje’, *De Volkskrant*, 18 juni 1966 [Provo Archief, Doos 15].

24 Dit was het oordeel van de ARP'er Barend Biesheuvel, geciteerd in Marieke de Koning en Murco Mijnlieff, *De visie van de pers op politiek in Nederland* (Den Haag: SDU, 1991), 53-54. Zie ook Norbert Schmelzers commentaar in ‘Amsterdam, een avond bruisend hart van politiek Nederland’, *NRC*, 16 februari 1967.

25 Schmelzer geciteerd in ‘Politiek bestel in studie’, *De Volkskrant*, 17 februari 1967.

26 Philip van Praag brengt deze zelfde stellingname naar voren in zijn onderzoek naar de PvdA tussen 1959 en 1966; *Strategie en illusie: Elf jaar intern debat in de PvdA, 1966-1977* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1991), hoofdstuk twee.

27 Het Nederlandse publiek stond over het algemeen positief tegenover politieke verandering en vernieuwing wanneer daarnaar werd gevraagd in NIPO-enquêtes; zie Jacques J.A. Thomassen en Jan W. van Deth, 'How new is Dutch politics?' in Hans Daalder en G.A. Irwin, (red.), *Politics in the Netherlands: How much change?* (Londen: Frank Cass, 1989), 54. Niettemin duurde het nog tot de verkiezingen in 1972 voordat de enquêtes aangaven dat 'politieke problemen' een dringende kwestie waren. Politieke polarisatie en fragmentarisatie waren toen maximaal en vele politieke leiders hadden al jaren lang om vernieuwing geroepen. In 1972 vond 18% van de ondervraagden 'politieke problemen' een dringende kwestie, tegen 8%, 10% en 5% in respectievelijk 1967, 1971 en 1977. De mensen maakten zich in 1972, evenals in 1971, meer zorgen over het milieu (34%), de woningnood (24%) en inflatie (19%) dan over 'politieke problemen'; C.J. Wiebrens, 'De grootste problemen in het land', in *De Nederlandse kiezer '77* (Voorschoten: VAM, 1977). 54-56. Gegeven de klaarblijkelijk lage behoefte aan politieke vernieuwing weke het geen verbazing dat op dat gebied slechts weinig structurele veranderingen door de gevestigde Nederlandse politici werden doorgevoerd.

28 De term 'incubatieperiode' werd gebruikt door S.W. Couwenberg, die ook opmerkte hoe belangrijk de periode vóór 1966 was voor de ontwikkelingen daarna; 'Politieke vernieuwing, 1966-1971', *Civis Mundi*, 10, 7/8 (juli/augustus 1971), 293-295.

29 Het professionele, 'onpartijdige' pragmatisme van D'66 was eigenlijk niet eens geheel in strijd met de oude bourgeois regentencultuur, die werd gekenmerkt door een nadruk op efficiënt, onpartijdig bestuur en door een afkeer van ideologische politiek. In dit opzicht waren de D'66'ers de perfecte 'ingewijden', die al snel deel zouden worden van het systeem dat ze wilden laten ontploffen.

30 In hun bekende onderzoek naar Nederlandse politiek van de jaren zestig vestigden J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman aandacht op de rol van de 'uitzonderlijk onzekere en nerveuze reactie van de gezagdragers', *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1974), 57. Hoewel ik dit standpunt deel, denk ik niet dat de crisis begon met de 'nerveuze reactie' van de gezagdragers in het midden van de jaren zestig, maar met hun voorzichtige voorstellen tot hervorming vanaf het eind van de jaren vijftig. Ik neig ertoe in te stemmen met het vergelijkend onderzoek van Joseph Houska die betoogt, dat KVP- en PvdA-leiders door 'gebrek aan belangstelling of conflicten' hun subculturele organisaties ten onder *lieten* gaan, waarmee hij stelling neemt tegen de veelgehoorde bewering dat 'elites uitgeleverd waren aan sociale en economische ontwikkelingen', *Influencing mass political behavior: Elites and political subcultures in the Netherlands and Austria* (Berkeley: Institute of International Studies, 1985), 11-12.

31 De ARP kreeg in 1948 dertien procent van de stemmen, vergeleken met negen procent in 1963. Het verval van de ARP in de twee decennia na de oorlog was het gevolg van vele factoren, waaronder een kerkelijke scheuring in 1944 waardoor duizenden stemmen verloren gingen aan het concurrende GPV, een stroom hervormde stemmen die de te 'conservatieve' ARP de rug toekeerde, of de ARP juist te progressief vond en bij de SGP zijn heil zocht, en het onvermogen van de partij om een minder kerkgebonden electoraat aan te trekken zoals het dat deed vóór de oorlog onder de liberalen.

32 Men zou kunnen zeggen dat dit zelfs voortduurde tot 1994, toen de christendemocraten na een verlies van twintig van de vierenvijftig zetels voor het eerst werden uitgesloten van het kabinet, dat nu is samengesteld uit PvdA, VVD en *D'66*. Maar men kan ook stellen dat de dominantie al sterk was verminderd in de jaren zeventig.

33 J. Bosmans meldt dat niemand in de KVP de KASKI-rapporten, waarin werd voorzegd dat door industrialisatie de katholieke isolatie zou afnemen en daardoor dus een bedreiging vormde voor de partij, ter harte leek te nemen, in elk geval niet tot 1963 toen 'praktische overwegingen' de KVP bracht tot veranderingen; 'Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland', in H.W. von der Dunk, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan, 1986), 54. In 1963 meldde ex-premier Willem Drees (PvdA) dat zijn contacten in het katholieke zuiden hem hadden laten weten dat katholieken zich minder 'verplicht' voelden te stemmen op de KVP, hoewel ze nog niet voldoende reden zagen om op de PvdA te stemmen; W. Drees, 'De Tweede-Kamerverkiezingen', *Socialisme en Democratie*, 20 (1963), 417.

34 Herman Bakvis, *Catholic power in the Netherlands* (Kingston/Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981), 89, 97.

35 Pogingen om de KVP bijeen te houden werden eveneens moeilijker na de pensionering van de onverschrokken en autoritaire C.P.M. Romme in 1961, waardoor de KVP achterbleef zonder

krachtig leiderschap of een voorman met visie. Henry Faas meldde dat sommigen het vertrek van Romme interpreteerden als het einde van de katholieke politiek; *God, Nederland en de franje*, 291.

36 Geciteerd in Han Lammers, *Hinderlijk volgen: Kronieken uit de Gidst '63-'66* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966), 30.

37 Geciteerd in ‘Katholieke doorbraak tendenzen en CDU-gedachte’, *Vrijheid en Democratie*, 4 maart 1965.

38 Vooraanstaande katholieke PvdA'ers, waaronder voorzitter J.G.H. Tans en Th.J.A.M. van Lier, wisten in het midden van de jaren zestig deze zwakheid van de KVP al snel uit te buiten, toen ze de voordelen ontwaarden van de katholieke twijfels over het voortbestaan van katholieke organisaties; PvdA-televisiespotje met Tans, 14 juni 1965 [Stichting Film en Wetenschap, F 1463]; Van Lier geciteerd in L.A.H. Albring, ‘Reacties op het rapport “Grondslagen karakter van de K.V.P.”’, *Politiek*, 19, 9 (maart 1966), 253.

39 Bakvis, *Catholic power in the Netherlands*, 64-66.

40 Zie bij voorbeeld W.P. Berghuis, ‘De christen-democratische samenwerking in Nederlands en Europees verband’, *Anti-revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 3-11. Nog tot 1964 zou uit enquêtes blijken dat ARP- en CHU-kiezers weinig heil zagen in het samengaan met katholieken in een soort Duitse CDU, zodat een snelle vereniging ver weg leek; H.M.T.D. ten Napel, *‘Een eigen weg’: De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden: FSW, 1992), 63-64.

41 Ten Napel, *‘Een eigen weg’*, 64.

42 Schmelzer gaf al snel krachtige ondersteuning aan het idee van een christendemocratische partij; zie Van den Berg en Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*, 84-86. De KVP-intellectueel K.J. Hahn, die veel contacten onderhield met Europese christen-democraten, was een groot voorstaander van een verenigde christen-democratische partij; zie Hahn en R. Papini, ‘Naar een “aggiomamento” van de christendemocratische partijen’, *Politiek*, 21 (1967), 289-305.

43 In tegenstelling tot deze visie wilden KVP-intellectuelen zoals S.W. Couwenberg en W.J.G.M. Gielen een meer open centrum-partij, met minder nadruk op christelijke inspiratie en meer aantrekkingskracht buiten de kerkmuren. Zie Ten Napel, *‘Een eigen weg’*, 66; Igor Cornelissen, ‘Dr. Couwenberg's conservatieve vernieuwingsdrang’, *Vrij Nederland*, 28 mei 1966 [Provo Archief, Doos 21]; W.J.G.M. Gielen, ‘Over ideologie en ontideologisering’, *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 17 (1963), 227-239. Het verschil tussen de standpunten van Couwenberg en van Schmelzer was relatief: beiden wilden een partij die was ‘geïnspireerd’ door het christendom, waarin christelijk geloof geen noodzakelijke voorwaarde voor participatie zou zijn en die niet zou staan op de handhaving van onveranderlijke christelijke principes. Het verschil was of het christendom een duidelijke herkenbare grondslag van de partij zou zijn (Schmelzer) of niet (Couwenberg).

44 Rapport van de structuurcommissie van de KVP, ‘Grondslag en karakter van de K.V.P.’(Den Haag: KVP, 1966), 1; 8-9; 11.

45 Albring, ‘Reacties op het rapport’, 346-355. Zie ook N.H.L. van den Heuvel, ‘Bezinning op het partijwezen’, *Politiek*, 20 (maart 1966-januari 1967), 147-151.

46 Bakvis, *Catholic power in the Netherlands*, 135.

47 Stokman zei in november 1965 dat de KVP zijn eigen ‘frisse visie’ moest hebben totdat de tijd zou zijn gekomen voor een eenwording van partijen; Stokman, ‘Kerk, wereld en partij’, *Politiek*, 19 (1965-1966), 255. Het rapport had geprobeerd die visie te bieden, maar, gegeven de twijfel over de noodzaak van het voortbestaan van de KVP die eruit spreekt, bleek dit een moeilijke opgave.

48 Bakvis spreekt over een ‘sfeer van fatalisme, verbonden met een hoge mate van onbegrip’ in de KVP, *Catholic power in the Netherlands*, 136.

49 F.J.F.M. Duynstee geciteerd in een interview met G. Puchinger, *Hergroepering der partijen?* (Delft: Meinema, 1968), 566. Duynstee, één van de meest gezaghebbende hoogleraren in Nijmegen, had de KVP in 1962 verlaten.

50 Ten Napel, *‘Een eigen weg’*, 110.

51 Bakvis, *Catholic power in the Netherlands*, 142; zie ook Hahn en Papini,‘Naar een “aggiornamento” van de christen-democratische partijen’.

52 Schmelzer geciteerd in Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer*, 253.

53 De winst van de ARP - haar eerste landelijke winst sinds 1948 -was vooral te danken aan de populariteit van haar minister Jelle Zijlstra, die de maanden na de ‘Nacht van Schmelzer’ de regering (KVP-ARP) leidde. Hoewel de econoom erg geliefd was, sloeg hij het premierschap af in 1967 en verliet hij de politiek om het bankwezen in te gaan.

54 Aalberse geciteerd in Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 98.
55 Geciteerd in J.G.H. Krajenbrink, 'De drie in gesprek', *Anti-revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 2.
56 Zie bij voorbeeld B. van Haersma Buma, 'Oecumene en politiek'. *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 13, 4 (1967-1968), 15-22.
57 NIPO-enquêtes aan het eind van de jaren zestig en begin jaren zeventig tonen dat een ruime meerderheid van KVP-, ARP- en CHU-kiezers het bestaan van een verenigde christen-democratische partij ondersteunde.
58 Geciteerd in Ten Napel *'Een eigen weg'*, 96-97.
59 Geciteerd in Dick Houwaart, *De mannenbroeders door de bocht* (Kampen: J.H. Kok, 1988), 57.
60 Deze tegenstand kwam duidelijk naar voren in organisaties als ARJOS, de jongerenbeweging van de partij; zie W.A. Haeser, 'Evangelische politiek en christelijke partijformatie. De ARJOS-opstelling', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 257-277.
61 Interview van Marius Aalders en John Jansen van Galen met Biesheuvel, 'Een opening naar links', *Haagse Post*, 20 april 1968.
62 Gegeven de 'progressieve' aspiraties van veel Nederlandse politici (zie hoofdstuk één), is dit begrijpelijk; zie Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren: Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam: Contact, 1991), 197. Zelfs de PvdA-politicus Anne Vondeling merkte in 1968 op dat het 'a-religieuze materialisme' van de Duitse CDU gelukkig niet aanwezig was onder Nederlandse christen-democraten; *Nasmaak en voorproef: Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1968). 204.
63 In 1956 steunde 84% van alle katholieke kiezers de KVP, 80% van alle gereformeerden stemde voor de ARP en 39% van alle hervormden kozen voor de CHU. In 1970 waren deze percentages echter gedaald tot respectievelijk 59, 70 en 23; Miller en Stouthard, 'Confessional attachment and electoral behavior in the Netherlands', 225-226.
64 R. Gosker, 'Verontrusten en spijtstemmers', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 39 (1969), 78-79.
65 Volgens Bakvis nam de steun voor de KVP onder alle groepen kiezers vrijwel even snel af, oudere kiezers en aanhang op het platteland waren echter het meest trouw; *Catholic power in the Netherlands*, 146-164.
66 In 1970 bracht de Europese Unie van Christen-Democraten, onder leiding van Van Niftrik, een rapport uit waarin ze 'deconfessionalisering' onvermijdelijk achtte; christen-democraten konden niet langer vertrouwen op de kracht van een exclusief christelijke appèl; H.M.T.D. ten Napel, *'Een eigen weg'*, 163-164. Het verschil tussen christen-democraten van de KVP (zoals Hahn, die mede-opsteller was van het rapport) en meer geseculariseerde politici als Dick de Zeeuw was tegen die tijd tamelijk klein geworden.
67 CHU-voorzitter Dr. J.W. van Hulst merkte in een rede in december 1971 op dat enige antirevolutionairen geloofden dat de ARP voor de eeuwigheid was voorbeschikt, terwijl een aantal KVP'ers 'eigenlijk op de kortste termijn aanstuurt op het faillissement van elk religieus uitgangspunt'. Hij hoopte dat de CHU een middenkoers zou kunnen varen; geciteerd in Hans van Spanning, *De Christelijke-Historische Unie*: *Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, vol. II, proefschrift (Leiden, Rijksuniversiteit Leiden, 1980), 372.
68 De CHU presenteerde zich afwisselend als een nieuwe christen-democratische partij en als de CHU zoals de oude garde die wilde behouden; zie J.W. van Hulsts kunstgrepen in de CHU-televisiepropaganda van 15 oktober 1969 [Stichting Film en Wetenschap, F 1769]. De verkiezingen van 1972 die onverwacht werden uitgeschreven als gevolg van een kabinetscrisis, overrompelden de CHU; het partijbestuur had zoveel nadruk gelegd op een gemeenschappelijke christen-democratische partij dat het tijdens de verkiezingen niet meer in staat bleek te zijn uitdrukking te geven aan een eigen CHU-identiteit; zie Van Spanning, *De Christelijke-Historische Unie (1908-1980)*, Vol II, 376.
69 Interview met Jan de Koning, Zaandam, 30 maart 1993.
70 Zie Ten Napel, *'Een eigen weg'*, 176-179. De Wereldraad van Kerken had al jaren gesproken over een 'verantwoordelijke maatschappij' en dit bekende begrip werd waarschijnlijk gebruikt om een beroep te doen op de protestanten; zie H. Berkhof, 'Reactie op "Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij"', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 43 (1973), 1-2.
71 C. Rijnsdorp, 'De "c" in de politiek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1572), 49-52.
72 Zie Dick Houwaart, *Wel bedankt* (Utrecht: Ambo, 1967), 37. Houwaart was ontslagen als redacteur van het CHU-blad toen hij in 1964 Beernink een 'conservatief' noemde wiens beleid identiek was aan het VVD-beleid.

73 Het historisch debat rond de formatie van het CDA is voornamelijk geconcentreerd op de vraag of het belangrijkste motief ideologische verbondenheid was (Ten Napel) of een pragmatisch zoeken naar een manier om te overleven, zoals D. Verkuil betoogt in *Een positieve grondhouding: De geschiedenis van het CDA* (Den Haag: SDU, 1992). Ik zou eraan willen toevoegen dat de wijdverspreide *verwachting* van onvermijdelijke politieke verandering een dergelijke vereniging ook juist en noodzakelijk leek te maken. Voor een kort overzicht van de geschiedschrijving, zie Kees van Kersbergen, 'Geloven in macht: een inleiding', in *Geloven in macht: De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993), 1-19.

74 In A.M. de Boo, 'Functionering democratie', *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 10, 2. (maart-april 1965), 10-21, wordt bij voorbeeld een 'geontideologiseerd' systeem niet als alleen slecht beschouwd; zie ook Daalder, 'Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek'.

75 W. Banning,'Is er politieke malaise?', *Wending*, 14 (februari 1960), 834.

76 Geciteerd in Ed. van Thijn, 'De kamerverkiezingen van 1963', *Socialisme en Democratie*, 20 (1963), 505. Voor een behandeling van het gebrek aan belangstelling voor de politiek en pogingen de Nederlandse democratie te hervormen, zie De Boo, 'Functionering democratie'.

77 Tweeënvijftig procent oordeelde negatief over het parlement, volgens een onderzoek gedaan door het *Instituut voor Psychologisch Markt- en Motievenonderzoek*; geciteerd in T. Cnossen, ''t Hervinden van het fundament', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 36 (1966), 210-211.

78 Zie bij voorbeeld *Socialisme en Democratie*, 20 (1963), waarin talrijke artikelen werden gewijd aan analyses betreffende het verlies van vijfzetels door de PvdA in 1963; voor de ARP zie W.C.D. Hoogendijk, 'Realia der christelijke politiek', *Anti-revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 129-140; J.P.A. Mekkes, 'Heeft "christelijke politiek" nog een zin?', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 156-176.

79 Een boer uit Hollandsche Veld had geweigerd zijn verplichte bijdrage te betalen aan het Landbouwschap dat verondersteld werd de boerenbelangen te behartigen, maar dat door veel boeren verantwoordelijk werd gesteld voor hun economische verval als gevolg van de toenemende concurrentie op de gemeenschappelijke markt van de EEG. Om de bijdrage binnen te halen besloot het Landbouwschap de familieboerderij in beslag te nemen en de bewoners eruit te zetten. Dit gebeurde op zo'n autoritaire wijze dat veel politici al snel toegaven dat het op z'n minst een onverstandige zet was. De Boerenpartij, die door boze boeren werd opgericht, werd al snel de voorvechtster voor allen die zich vervreemd voelden van de grote instituten die hun leven beheersten. Voor het politieke programma van de Boerenpartij, zie W. Stam, *De Boerenpartij* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1966). Stam, een ingenieur, verliet de partij reeds enige maanden later na een van de vele twisten die de partij tijdens haar bestaan verdeelden. Voor een onthullend interview met Hendrik Koekoek, de partijleider, zie Bibeb, *Bibeb en VIP's* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1965), 233-244.

80 In 1963 trokken veel commentatoren een parallel tussen de opkomst van de Boerenpartij en die van het nationaal socialisme voor de oorlog. Deze observatie was niet ongegrond; veel partijleden waren voormalige nationaal-socialisten of waren lid geweest van extreem-rechtse groeperingen na de oorlog. Voor dit verband, zie Jaap van Donselaar, *Fout na de oorlog: Fascistische en racistische organisaties in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1991). Voor meer informatie over de Boerenpartij, zie A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij: Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel: Boom, 1969).

81 Volgens onderzoeken uitgevoerd aan de Vrije Universiteit waren de CHU- en de ARP-kiezers ouder dan die van de andere grote partijen en was de D'66-stemmer veel jonger dan de rest; geciteerd in W. Deetman en J. den Ouden, 'De CHU-kiezer en de grote politieke partijen in Nederland', *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 13,4 (1968), 27-28. De auteurs konden de achterban van de Unie in twee groepen indelen: het oudere deel dat meer een VVD-gedachtengoed aanhing en het jongere deel dat werd aangetrokken tot PvdA-standpunten; zij suggereerden aan het laatste op lange termijn meer aandacht te besteden. Statistisch gezien had de KVP niet met dezelfde problemen te kampen. Daar de afname onder alle leeftijdsgroepen vrijwel even groot was, werd de partij niet veel ouder.

82 Rinus Ferdinandusse, Jan Blokker en Dmitri Frenkel Frank, (samenst.), *Zo is het toevallig ook nog's een keer: Drie seizoenen 'Zo is het...' in teksten en fotos* (Amsterdam: Van Ditmar, Polak en Van Gennep, 1966), 46.

83 Voor verschillende uitingen van deze bezorgdheid binnen de PvdA, zie J. Engels, 'Nozems en socialisten', *Socialisme en Democratie*, 17 (1960), 164-171; J.J.A. Berger, 'Nieuwe taken', *Socialisme en Democratie*, 18 (1961), 369-376; A.Y.A. van Looijen, 'Minus vijf- en nu?'; en E.J. Prins, '20 jaar PvdA - de tijd dringt', *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 389-392. In

1961 voerde de PvdA een onderzoek uit onder de eigen jongere kiezers, waaruit bleek dat die zich niet erg betrokken voelden bij de partij en haar ideologie; geciteerd in Th.J.A.M. van Lier, '"Regeren zonder socialisten valt mee." De Tweede-Kamerfractie van de Partij van de Arbeid tussen Drees en Nieuw Links', in J.Th.J. van den Berg, e.a., *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof* (Den Haag: SDU, 1989), 82.

84 Volgens KVP-propaganda op de televisie rond 1966 of 1967 [Stichting Film en Wetenschap, F 3150].

85 Wiegel in VVD-televisiepropaganda uit 1967 of 1968 [Stichting Film en Wetenschap, F 2519]. Vanaf de jaren vijftig had de VVD zichzelf gepresenteerd als een 'progressieve' kracht die streed tegen 'conservatieve' confessionelen en vooral tegen de 'conservatieve' PvdA.

86 A.H. Nieuwspoort, 'De partij van morgen of de partij van gisteren', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 513-525. Volgens het artikel zou het aantal kiezers tussen eenentwintig en negenentwintig jaar stijgen van zestien procent bij de verkiezingen van 1962 tot eenentwintig procent bij die van 1967.

87 Zie Jan Bank, 'De loyaliteit van Marga Klompé', in Michel van der Plas, (red.), *Herinneringen aan Marga Klompé* (Baarn: Arbor, 1989), 17-19; en Ineke Jungschleger en Claar Bierlaagh, *Marga Klompé: Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1990), 15.

88 'Dezer dagen', *NRC*, 17 juni 1966 [Provo Archief, Doos 16]. De auteur, die dit artikel vlak na de rellen in Amsterdam schreef, voegde eraan toe dat dit beeld niet strookte met de vele 'psychologische blunders' van het kabinet.

89 De ARP-politicus Jan de Koning wees op de ommezwaai van Siewert Bruins Slot in de Nieuw-Guinea-kwestie (zie hoofdstuk drie) en zijn steun voor veelomvattende sociale programma's als de twee keerpunten voor de ARP begin jaren zestig; interview, Zaandam, 30 maart 1993.

90 '*Wij* mensen, hebben deze samenleving, in de loop van vele generaties, gemaakt tot wat die nú is (...) maar wij konden óók anders', zei Hoogendijk in *De samenleving vernieuwen* (Den Haag: ARJOS [1967]), 13.

91 Geciteerd in P.F. van Herwijnen, 'Dr. W.P. Berghuis, Voorzitter A.R.P. 1956-1968', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 38 (1968), 174.

92 Zie bij voorbeeld Van Leeuwens verwijzing naar 'de radicaliteit van het evangelie' en hoe in een televiespotje van de ARP op 6 december 1967 werd uitgesproken dat de bijbelse boodschap correspondeerde met 'vooruitgang' [Stichting Film en Wetenschap, F 1722]. Tegelijkertijd verwierp de eenenvijftig jarige Van Leeuwen, niet de meest 'linkse' ARP'er, de poging van christen-radicalen de confessionele partijen te polariseren.

93 Voor een kritische noot zie A.C. de Ruiter, 'Ethiek, politiek en de nieuwe maatschappij', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 39 (1969), 105-106.

94 Ronald Ingleharts bekende studie uit 1977 *The silent revolution: Changing values and political styles* (Princeton: Princeton University Press) veronderstelt een discontinuïteit tussen de 'materiële' waarden van de oudere generaties en de 'post-materiële' waarden van de naoorlogse generatie. Het verschil is natuurlijk relatief. Beide generaties gingen in de jaren zestig uit van een positieve kijk op het vermogen van de staat om vooruitgang te bevorderen en het menselijk welzijn te verbeteren, hoe dat ook werd gedefiniëerd.

95 Geciteerd in Van Herwijnen, 'Dr. W.P. Berghuis', 172.

96 Zie Bas de Gaay Fortman, Wim in 't Veld, (samenst.), *Christen radicaal* (Hilversum: Paul Brand, 1967).

97 Geciteerd in W. Deetman en J. den Ouden, 'De C.H.U. kiezer', 24.

98 In 1968 was negenenzeventig procent van alle veronderstelde kiezers voor de zogenaamde 'groep-Aarden' katholiek; Henk Waltmans, *Niet bij rood alleen: Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen: Xeno, 1983), 30.

99 Veel ARP-radicalen hoopten bij voorbeeld nog steeds op hun eigen partij. Andere ARP-radicalen hadden niet veel op met het gedeconfessionaliseerde radicalisme van de PPR en vonden elkaar in de Evangelische Volkspartij (EVP), die nog minder kiezers trok dan de PPR.

100 Bij de landelijke verkiezingen in 1977 ging de PPR opnieuw terug naar twee zetels, slachtoffer als zij was van interne conflicten en de populariteit van haar grootste coalitiepartner, de PvdA. Voor een karakterisering van Bas de Gaay Fortman, zie Hans van der Werf, *De Gaay Fortman: Profiel van een politicus* (Baarn: H. Meulenhoff, 1973).

101 Voor een zeer teleurgestelde kritiek op het 'door de bocht' gaan van de ARP, zie J. Klatter, *Voor de bocht* (Franeker: T. Wever, 1968). De overtuiging van de christen-radicalen dat hun radicaliteit hen aantrekkelijker zou maken voor de gewone confessionelen bleek een misverstand;

S.W. Couwenberg, ‘Tussen oud en nieuw. Een DCN-visie’, *Civis Mundi*, 10,7/8 (juli/augustus 1971), 325-327.

102 De Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers*, 37; 42.

103 Zie CHU-televisiepropaganda uitgezonden op 1 november 1967, 10 januari 1968 en 28 maart 1968 [Stichting Film en Wetenschap, F 1766, 1767 en 1768].

104 H.A. van Wijnen, ‘CHU heeft grote zwaai gemaakt’, *Het Parool*, 22 mei 1969.

105 C.W.I. Wttewaal van Stoetwegen geïnterviewd in G. Puchinger, *Hergroepering der partijen?* (Delft: Meinema, 1968), 191.

106 Volgens Hillie van der Streek, de deskundige op het gebied van vrouwen in confessionele partijen.

107 B.J. Udink, *Tekst en uitleg: Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn: Anthos, 1986), 152-160; Van Spanning, *De Christelijke-Historische Unie*, Vol. II, 529n.

108 ‘Resoluties aanvaard door de partijraad van de KVP op 9 december 1967’, in *Parlement en Kiezer*, 1968-1969, 213-214.

109 Zie KVP-propaganda uitgezonden op 15 april 1971 [Stichting Film en Wetenschap, F 3123].

110 Van Praag, *Strategie en illusie*, hoofdstuk 2.

111 Geciteerd in Chris van Esterik en Joop van Thijn, *Jaap Burger: Een leven lang dwars* (Amsterdam: Bert Bakker, 1984), 205.

112 Geciteerd in *De toestand van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam: Instituut voor Publiek en Sociaal Onderzoek, 1969), 19.

113 Zie Hans van den Doel, e.a., *Tien over rood: Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966); en Han Lammers, André van der Louw en Tom Pauka, (red.), *De meeste mensen willen meer* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1967).

114 Zie voor een vergelijking van ‘Nieuw Links’ in Nederland, Engeland en de Verenigde Staten, Rob Kroes, *New Left, Nieuw Links, New Left* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1975). Kroes geeft aan wat ‘Nieuw Links’ in elk land inhield, en merkt op dat het in Nederland het meest succesvol was.

115 Woltjer voegt eraan toe dat deze goed-georganiseerde Nieuw Linksers partijposities zo gemakkelijk konden bezetten doordat de verkiezingsvergaderingen door slechts weinig leden werden bezocht; J.J. Woltjer, *Recent verleden: De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1992), 366.

116 Zie ‘Versnelde oplossing van oude problemen; integrale aanpak van nieuwe problemen’, het PvdA-D'66-PPR-programma van 1971 in *Parlement en Kiezer*, 1970-1971, 537-550; en hun gezamenlijke *Keerpunt '72: Kernpunten voor een nieuw beleid, een nieuw bestel, een nieuwe democratie*. Zie als voorbeeld voor hun belangstelling voor democratisering ook H.J. Roethof, ‘Democratisering van het overheidsapparaat noodzakelijk’, *Socialisme en Democratie*, 27 (1970), 280-291.

117 Zie Ulla Jansz, *Vrouwen ontwaakt: Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam: Bert Bakker, 1983), 151-188.

118 NIPO-enquête 1311, 9 oktober 1969.

119 Zie Jacques de Kadt, *De kiezer en zijn kansen* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1967), 48-63. De Kadt, een voormalige communist, verafschuwde het ‘seniele radicalisme’ van Nieuw Links.

120 Voor een verslag van een ingewijde, zie Milo Anstadt, ‘Het congres’, *Socialisme en Democratie*, 26 (1969), 211-220.

121 DS'70 benadrukte zo sterk een conservatief fiscaal beleid, dat het voor alle partijen een bedreiging vormde, en niet bij uitstek voor de PvdA. Na aanvankelijke vrees, kreeg de PvdA al snel door dat DS'70 geen grote bedreiging vormde; Philip van Praag, *Strategie en illusie*, 92-93.

122 Ed van Thijn, ‘Het bestuurlijk elan van een virtuoos politius’, in Marja Wagenaar, (samenst.), *Herinneringen aan Joop den Uyl* (Amsterdam: Van Gennep, 1988), 34-35; 40; zie ook Hans van Mierlo over Den Uyl in Wagenaar, *Herinneringen aan Joop den Uyl*, 160-161.

123 A.E. Visser en T.W. Westerwoudt, ‘Een haat-liefde verhouding? De moeizame relatie tussen socialisten en christen-democraten’, in *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof*, 97.

124 Felix Rottenberg, ‘De School Den Uyl: Experiment boven de macht’, in Wagenaar, *Herinneringen aan Joop den Uyl*, 67.

125 Stephen B. Wolinetz, ‘The Dutch labor party: A social democratic party in transition’, in William Peterson en Alastair H. Thomas, (red.), *Social democratic parties in Western Europe* (New York: St. Martin's Press, 1977), 355-357.

126 Geciteerd in *De toestand van de Partij van de Arbeid*, 32.

127 De ‘linkse’ ARP-senator W. Albeda zag een groot groeipotentieel in een ‘conservatieve’, door *De Telegraaf* ondersteunde, ‘CDU’, ‘De toekomst van de Christen-Democratische partijen’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 348.
128 NIPO-enquêtes 1418, 1419, 1421, 1424, 1425, 1426 en 1427, uitgevoerd in april 1971; *De Nederlandse kiezer '71: een eerste verslag door de werkgroep nationaal verkie-zingsonderzoek 1971* (Meppel: Boom, 1972), 15.
129 Van Praag, *Strategie en illusie*, 97-98.
130 Ruud Koole, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd: Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie, 1948-1988* (Houten: De Haan, 1988), 94-95. Geertsema sloot zich bij voorbeeld aan bij de homoseksuele organisatie COC om zo zijn steun voor de emancipatie van de homoseksuelen te betuigen.
131 Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, 95.
132 Koole, Lucardie en Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*, 110-111. De VVD kreeg ook steun van veel katholieken bij deze verkiezingen.
133 Zie ‘Liberaal Manifest’ (z.p.: VVD, 1972), 1. Sinds de jaren vijftig had de VVD geprobeerd de socialisten en de confessionelen in een conservatieve hoek te plaatsen, maar blijkbaar was deze boodschap pas succesvol toen de jonge Wiegel hem naar voren bracht.
134 Wiegel behoorde aanvankelijk tot de linkervleugel van de partij; zie Hans Wiegel, *Een partijtje libre* (Den Haag/Rotterdam: Nijgh en Van Ditmar, 1968); zie ook het ‘Liberaal Manifest’.
135 Veel VVD'ers hadden als voorstanders van de vrije markt een afkeer van de socialisten, en de PvdA-leider Den Uyl verhulde zijn minachting voor de liberalen en het liberalisme niet.
136 Tot 1967 konden de ARP, de CHU en de KVP zonder hulp van VVD of PvdA een meerderheidsregering vormen, maar ze gaven de voorkeur aan een ‘bredere’ coalitie, waarvoor de steun van het parlement royaler was.
137 Bovendien hadden de confessionele partijen hun linker-en rechtervleugels, en zou een langdurig verbond met ofwel de liberalen, ofwel de socialisten, vervreemdend werken voor één van beide vleugels. Dus ook om interne redenen was het belangrijk evenwicht te zoeken tussen de VVD en de PvdA.
138 Geciteerd in De Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers*, 29.
139 De CHU, die algemeen werd beschouwd als de confessionele partij die het dichtst stond bij de VVD en het verst van de PvdA in de jaren zestig, nam niet deel aan het kabinet-Cals. De meeste confessionele politici waren niet onverschillig voor de keus voor PvdA of VVD, maar het was tegelijkertijd in hun voordeel hun voorkeur voor zich te houden.
140 J.A.H.J.S. Bruins Slot, ‘De crisis in de westerse democratie’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 34 (1964), 128-132.
141 Glastra van Loon had een oproep gedaan om over te gaan op een gekozen premier; Hans Daalder, ‘Zestig jaar Nederland (1926-1986)’, in J.H.J. van den Heuvel, e.a., *Een vrij zinnige verhouding: De VPRO en Nederland, 1926-1986* (Baarn: Ambo, 1986), 53. Zie voor een kort overzicht van andere voorstellen, Ed. van Thijn, ‘Onze politieke cultuur’, *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 299-302; en A.C. de Ruiter, ‘Modernisering van ons tweekamerstelsel?’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 36 (1966), 1-9.
142 Op zijn beurt vertelde de PvdA-fractievoorzitter Jaap Burger koningin Juliana dat de PvdA niet samen met de VVD zou regeren; zie Van Esterik en Van Tijn, *Jaap Burger: Een leven lang dwars*, 157.
143 L. Meijer, ‘Rozen doornen, en spijkers’, *Vrijheid en Democratie*, 27 juni 1963; ‘Een melodrama en zijn gevolg’, *Vrijheid en Democratie*, 4 juli 1963.
144 Zie ook E. Nordlohne, ‘Onduidelijkheid en vrijheid’, *Liberaal Reveil*, 11, 1 (december 1967), 7-12; ‘Verlangen naar een politieke herstructurering’, *Vrijheid en Democratie*, 10 maart 1967.
145 Henk Molleman, ‘De berg heeft een muis gebaard’, *Socialisme en Democratie*, 28, 10 (oktober 1971), 470.
146 De Koning en Mijnlieff, *De visie van de pers*, 27.
147 Van Thijn, ‘De kamerverkiezingen van 1963’, 509. In 1967 vergeleek Van Thijn de Nederlandse democratie met de Vierde Republiek van Frankrijk. Hij voegde eraan toe dat, hoewel er nog geen reden tot paniek was, vernieuwing noodzakelijk was voor politieke stabiliteit; geciteerd in Van Praag, *Strategie en illusie*, 45-46.
148 Volgens de meeste voorspellingen zouden de KVP en de PvdA de grote winnaars zijn en zouden de ARP, de CHU en de VVD sterk in omvang afnemen.
149 Zie Molleman, ‘De berg heeft een muis gebaard’, 470. Hoewel de VVD een andere ‘doorbraak’-partij was, steunde de VVD het districtenstelsel niet, de partij was namelijk zo

klein dat dit hen bijna zou hebben weggevaagd. In 1966 sprak Toxopeus zich uit vóór een drie-partijenstelsel.

150 J.G.H. Tans, ‘Socialistisch bestek’, *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 849. In dit gedeelte haalt Tans indirect De Clercq aan, theoloog uit Leuven, die tot deze conclusie was gekomen.

151 J.M. den Uyl, ‘Om te winnen!’, *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 837.

152 Den Uyl hield niet van deze resolutie, omdat zij de PvdA-opties verkleinde. Zij maakte dus geen deel uit van de polarisatiestrategie van Den Uyl en Van Thijn, hoewel zij er door de aanname van de resolutie wel onderdeel van werd.

153 J.M. den Uyl, e.a., *Een STEM die telt: Vernieuwing van de parlementaire democratie* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1967), 82. Onder de auteurs van de brochure waren ook Burger, Samkalden, Tans, Van Thijn en Vondeling.

154 De commissie-Cals-Donner wilde een gekozen kabinetsformateur, opdat kiezers meer inspraak zouden hebben bij de kabinetsformatie, en daarnaast een gewijzigd stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Voor de verschillende opinies over het rapport, zie H. Daudt, ‘Staatkundige vernieuwing?’, in *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof*, 126-132; interview van Puchinger met Cals in *Hergroepering der partijen?*, 515-519. Voor een kort overzicht van de pogingen het kiesstelsel te hervormen, zie Philip van Praag, ‘Continuïteit en verandering in de Nederlandse politiek’ in Uwe Becker, (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992).

155 Deze bescheiden voorstellen tot vernieuwing waren niet geheel zonder politiek risico voor de regerende partijen, want uit een enquête bleek dat CHU- en KVP-kiezers het minst politiek geïnteresseerd waren en afschaffing van de stemplicht kon voor deze partijen slechts negatieve gevolgen hebben. De CHU verzette zich lang tegen dit voorstel. Uit een enquête van 30 juni 1971 (NIPO 1443) bleek dat slechts vierentwintig procent van de CHU-kiezers en zesentwintig procent van de KVP-kiezers ‘zeer’ of ‘tamelijk’ geïnteresseerd in politiek waren. Dit contrasteerde scherp met de VVD- en ARP-kiezers, met respectievelijk zevenenvijftig en eenenvijftig procent. Van de PvdA-kiezers zei drieëndertig procent geïnteresseerd te zijn in politiek.

156 Van Praag, ‘Continuïteit en verandering’, in Uwe Becker, *Nederlandse politiek*, 100.

157 Zie bij voorbeeld NIPO-enquêtes 1314, 1316, 1348, 1440, 1491 en 1531, gehouden op respectievelijk 10 november 1969, 13 november 1969, 21 april 1970, 17 juni 1971, 21 februari 1972 en 9 november 1972. Meestal steunde een meerderheid van PvdA-, D'66- en PPR-kiezers een dergelijke partij; zij werd door ongeveer de helft van de Nederlanders ondersteund.

158 Voor een beschouwing over deze definitieproblemen, zie C. de Galan, ‘Een soort samenvatting’, *Socialisme en Democratie*, 24 (1967), 520-525.

159 P. Bordewijk bekritiseerde de vage voorstelling van Vondeling in ‘De droom van Vondeling’, *Socialisme en Democratie*, 24 (1969), 105-111.

160 De CPN kreeg ook weinig waardering van linkse radicalen, zoals Ger Harmsen, die in 1967 opmerkte dat de CPN amper het ‘blinde’ stalinisme van het verleden achter zich had gelaten; Ger Harmsen, ‘De politieke wending van de CPN in de jaren zestig’, *De Nieuwe Stem*, 22 (1967), 252-277. Op lokaal niveau, zoals in Amsterdam en Groningen, werkte de CPN in de jaren zestig en begin jaren zeventig samen met andere linkse partijen. Tegen het midden van de jaren zeventig wijzigde de CPN, beïnvloed door jongere leden, haar pro-Sovjet houding en werd zij een gematigde ‘Eurocommunistische’ partij.

161 PSP-televisiepropaganda, 6 februari 1967 [Stichting Film en Wetenschap, F 1801].

162 T. Noldus, ‘Overzicht vernieuwingsstreven in de periode 1966-1971’, *Civis Mundi*, 10, 7/8 (juli/augustus 1971), 357-359.

163 F.W.M. van der Ven, ‘D'66 en de politieke vernieuwing’, *Civis Mundi*, 107/8 (juli/augustus 1971), 301.

164 Van Mierlo, *De koers van D'66*, 12.

165 Molleman, ‘De berg heeft een muis gebaard’, 473-474.

166 Geciteerd in Van Praag, *Strategie en illusie*, 45-46.

167 Van Praag, *Strategie en illusie*, 363-367.

168 NIPO-enquête 1262, 10 februari 1969. Gemiddeld dacht 23% van de Nederlanders dat hun eigen partijen ‘duidelijk’ waren over vraagstukken, 33% vond ze ‘onduidelijk’. Voor de PvdA waren deze percentages respectievelijk 23% en 40%. Ook de socialist Henk Molleman merkte op hoe de pogingen te streven naar duidelijkheid hadden geleid tot onduidelijkheid, ‘De berg heeft een muis gebaard’, 475.

169 Het CHU-bestuur besefte dat haar achterban niet gelukkig zou zijn met een coalitie met de drie linkse partijen en verzette zich ook tegen deelname, aan de andere kant wist ze dat uitsluiting de christen-democratische eenheid met de ARP en de KVP zou kunnen schaden; Van Spanning, *De Christelijke-Historische Unie*, II, 379-383.

170 Zie Van Esterik en Van Tijn, *Een leven lang dwars*, 208-273. Het ARP-bestuur was zeer verdeeld over de keus het kabinet-Den Uyl te steunen, maar werd voor een voldongen feit gesteld toen twee vooraanstaande en 'linkse' ARP-politici, W.F. de Gaay Fortman en A. Boersma, Den Uyl meedeelden dat zij zouden deelnemen aan het kabinet, ongeacht de beslissing van de ARP. Frans Andriessen, de leider van de KVP, had geen enkel motief om uitgesloten te willen worden van het kabinet: dat zou het KVP-verlies immers slechts groter maken. Hij beschikte daarnaast over voldoende 'progressieve' KVP-ministers die in het kabinet zouden passen.

171 W.C.D. Hoogendijk, 'Doorrijden of overstappen. De nota van de contactraad en de vernieuwing van ons partijpolitieke bestel', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 43 (1973), 33.

7 ‘Die tijden komen nooit meer terug’

> ‘De wereld waarmee elk van ons te maken heeft verandert heel snel. Dat komt niet, omdat de wereld zo snel verandert, maar omdat ons beeld, van wat er in die wereld gebeurt, zo snel verandert.’
> - Minister van Justitie Ivo Samkalden, 1965[1]

Op 11 mei 1973 trad het kabinet-Den Uyl aan. Vanaf het begin straalde het nieuwe er van af. Al in de herfst van 1972 had *Keerpunt '72* van de Progressieve Drie voorspeld dat de val van het kabinet-Biesheuvel ‘de afsluiting van een periode’ was, een periode waarin beslissingen werden genomen ‘buiten de mensen om’.[2] De nieuwe regering zou zich volledig inzetten voor een verdergaande democratisering van de Nederlandse samenleving en voor de ‘emancipatie’ van kansarme groepen, waaronder vrouwen.[3] Onder minister Jan Pronk kreeg ontwikkelingshulp, aan bij voorbeeld Vietnam en Cuba, een veel geroemde prioriteit en het kabinet breidde geestdriftig de sociale voorzieningen uit in een tijd waarin de economische situatie het minder gunstig gezind was. Enige ministers van dit kabinet, dat als het meest linkse in de Nederlandse geschiedenis bekend staat, vonden dat de aanpak sterk verschilde met de door de confessionelen gedomineerde politiek en maatschappij van het verleden. ‘Die tijden komen nooit meer terug’, zei Den Uyl, terugkijkend op de oude verzuilde orde. Alsof hij het seculiere karakter van de nieuwe regering en van de ontzuilde Nederlandse samenleving wilde benadrukken, liet de ex-gereformeerde Den Uyl in 1973 voor het eerst sedert een eeuw het gebed achterwege in de troonrede.[4]

Nederland van de jaren zeventig was inderdaad heel anders dan Nederland enige jaren daarvoor. Evenals andere Westeuropese landen, was het een ‘postindustriële’ maatschappij geworden met een hoge mate van persoonlijke vrijheid, een hoge levensstandaard en hoge belastingen. De belastingen stegen tussen 1970 en 1980 van 41,9% tot 51,9% van het nationale inkomen, en gingen behoren tot de hoogste in Europa.[5] Kerkbezoek en -lidmaatschap bleven afnemen, samenwonen kwam steeds

vaker voor en werd ook steeds meer geaccepteerd.[6] Pogingen om de kansen voor vrouwen te vergroten, meestal door het creëren van goedbetaalde part-time banen voor zowel vrouwen als mannen, namen toe en vooral het socialistische feminisme werd door veel Nederlandse feministische aanvoersters ondersteund.[7] De democratisering van het openbare leven bleef voortgang vinden - hoewel de gevolgen voornamelijk zichtbaar werden in politieke partijen, vakbonden en universiteiten[8] - en politiek protest, vaak in de vorm van *ludieke acties*, maakte een bloeitijd door. Milieuactivisme en milieubewustzijn namen sterk toe in dit kleine waterige landje, dat werd bedreigd door vervuiling.[9] Het aantal immigranten groeide explosief, van honderdeenentachtigduizend (1,4% van de bevolking) in 1968 tot ongeveer vierhonderddrieënzeventigduizend (3,4%) in 1980. Slechts een klein gedeelte van deze buitenlanders was afkomstig uit de voormalige (en dunbevolkte) kolonie Suriname, die in 1975 onafhankelijk werd; de meesten kwamen uit het Middellandse-Zeegebied.[10]

In de jaren zeventig maakte Nederland, evenals andere Westeuropese landen en Noord-Amerika, ook minder positieve ontwikkelingen door: chronische inflatie, werkloosheid en overheidstekorten. Arbeidsrelaties kwamen onder druk te staan (mede door de steun van Den Uyl voor de looneisen van werknemers), polariseerden, en stakingen kwamen vaker voor. De sociale problemen namen eveneens toe. Druggebruik was in Amsterdam, volgens een rapport van 1987, niet groter dan in andere steden; evenals elders kwam het vooral voor onder ‘randgroepjongeren’.[11] Er vond evenwel een levendige drughandel plaats, niet alleen in Amsterdam, maar ook in grenssteden zoals Arnhem, en veel softdrugs kwamen in het bezit van buitenlanders en toeristen. Al deze ontwikkelingen gingen vergezeld van een vervijfvoudiging van de criminaliteit tussen 1970 en 1984. In de jaren tachtig telde Nederland, volgens een rapport, het hoogste aantal misdrijven in heel Europa, een omvang die vooral scheen te worden veroorzaakt door de fietsendiefstallen.[12]

In de meeste opzichten verschilde Nederland in de jaren zeventig statistisch gesproken nauwelijks van zijn buurlanden. Op sociaal gebied leek Nederland in dat decennium meer op West-Duitsland en België dan in de jaren vijftig. Maar wat Nederland anders maakte, zo merkten veel commentatoren op, was zijn *tolerantie*. Zowel de Nederlandse overheid als de bevolking schenen veel meer genegen mensen en gedrag te aanvaarden dat elders niet zou worden geaccepteerd. C.P. Middendorp concludeerde in zijn statistisch onderzoek naar Nederland dat de blijvende gevolgen van de jaren zestig niet de radicale politiek, maar een libertijnse tendens en grotere vrijheid van meningsuiting waren.[13] In een tijd dat de ‘I'm o.k.,

you're o.k.'-filosofie door veel hoogopgeleide mensen in de meeste West-europese landen werd uitgedragen, hielden de Nederlanders zich daar beter aan dan de anderen. De instroom van immigranten uit Turkije, Marokko en Suriname veroorzaakte enkele raciale spanningen, maar de Nederlanders accepteerden hen over het algemeen veel beter dan de bewoners van buurlanden hun immigranten.[14] Erik van den Berg, die in de jaren zestig vanuit Aruba vertrok naar Amsterdam, vond het culturele klimaat in Nederland toen gastvrij, in tegenstelling tot het Nederland van de jaren tachtig.[15] Onder veel jonge Nederlanders werd in de jaren zeventig een bijna dogmatische niet-dogmatische, democratische en informele gedragscode sterk benadrukt. Janneke Haak, een bewoonster van de Amsterdamse binnenstad, herinnert zich dat, toen drugverslaafden zich in de jaren zeventig als krakers in haar buurt vestigden, iedereen 'tolerantie' en 'begrip' moest tonen, een zienswijze die in de jaren tachtig weer verdween.[16] De Nederlanders protesteerden niet méér dan bewoners van andere landen, maar ze toonden wel een grotere *verdraagzaamheid* voor politieke demonstraties.[17] Toen de jurist-politicus Edward Brongersma laat in de jaren zeventig in een VARA-programma op de televisie pleitte voor de legalisering van pedofilie, ontving hij vrijwel geen negatieve reacties; pas in de jaren tachtig, zei hij verbitterd, zouden Amerikaanse invloeden en feministen de tolerante atmosfeer verpesten met hun nadruk op 'macht'.[18] De Nederlandse overheden zouden het gebruik van softdrugs door de vingers blijven zien, en tot verbazing van de Amerikaanse autoriteiten gingen ze zelfs over tot het verstrekken van schone naalden aan verslaafden. Bij de toenemende toepassing van euthanasie keek de overheid gewoon de andere kant op; 'doden blijft verboden, maar niet heus', merkte Hans Ree begin jaren negentig op in de *NRC*.[19]

Het is niet moeilijk een doorgaande lijn van verdraagzaamheid te constateren in de Nederlandse geschiedenis, van de legendarische tolerantie van de regenten in de Nederlandse republiek tot aan de tegemoetkomendheid van burgemeester Samkalden. Er werd een grote mate van vrijheid toegestaan opdat de orde kon worden gehandhaafd. Zowel in de zeventiende eeuw als in de jaren zestig van deze eeuw trokken de Nederlandse gezagdragers dezelfde conclusie: in een pluralistische en snel veranderende samenleving was het laten vieren van de teugels de beste optie. Goed bestuur betekende vooral het zich ervan verzekeren dat de zaken niet uit de hand liepen en dat vereiste - in Nederland - een sterk besef van de begrensdheid van het eigen vermogen om gebeurtenissen te beteugelen. De belangrijkste taak voor de autoriteiten was om de 'vooruitgang' en de 'sociale ontwikkelingen' in de juiste richting te sturen. In een land waar

zaken zorgvuldig waren geregeld en uitgedacht, van de naoorlogse verzorgingsstaat tot aan de Deltawerken[20], leek de kanalisering van mogelijk gevaarlijke sociale krachten even cruciaal voor overleving als de dijken en de kanalen die het Nederlandse landschap ordenden. Een tijdig begrip van en behoedzame concessies aan ontwrichtende ontwikkelingen konden de zo verfoeide chaos, revolutie of onenigheid voorkomen. Daardoor leken rationele, voorzichtige elites de ideale bestuurders voor Nederland. Dit besef van beperktheid en behoedzaamheid bracht de wijze regenten voort waarover Johan Huizinga in zijn klassieke *Nederland's Geestesmerk* (1934) schreef:

> ‘Hoeden, wegwijzen, zorgen, besturen, het is de oude groep van beelden, waaronder reeds Augustinus de ware staatstaak zag tegenover de beginselen van macht en heerschappij, die uit den booze zijn. Een staatkundig denken, dat de geboden der gerechtigheid en de grenzen van menschenmacht kent, zal altijd weer terugkomen op die oude beelden van den stuurman, die, van zijn geringe kracht bewust, het roer houdt in den storm, of van de weerlooze kudde, die den hoeder behoeft.’[21]

Maar deze paternalistische visie op het ‘hoeden’ van de samenleving gaf ook aanleiding tot een zelfvoldane houding. De stuurlieden en hoeders van de Nederlandse samenleving waren niet altijd wijs en bescheiden, laat staan tolerant en progressief. Hoe konden deze gezagdragers Nederland dan toch leiden naar de culturele veranderingen van de jaren zestig?

Het waren zowel het besef van *tijd* en *verandering* als het traditionele idee van beperktheid waardoor de Nederlandse elites in de jaren zestig de onwaarschijnlijke rol van progressieven op zich namen. Na de Tweede Wereldoorlog, en vooral tijdens de jaren zestig, deelden deze leiders het geloof dat ‘ontwikkelingen’ binnen en buiten hun land zo razendsnel verliepen dat alleen nog door aanpassing de sociale orde gehandhaafd kon worden. Onder deze omstandigheden was het verleden niet meer belangrijk. De depressie had een eind gemaakt aan de geloofwaardigheid van het economische laissez-faire-beleid, en de oorlog aan de neutraliteit van Nederland (niettegenstaande de pogingen later in de jaren zeventig haar in gewijzigde vorm weer te doen herleven). Europese samenwerking en de dekolonisatie in Azië - waaronder het fiasco van Nieuw-Guinea - ontnamen Nederland de illusie van nationale onafhankelijkheid en confronteerden het met hachelijke situaties waarin het werd gedwongen zijn vroegere politiek prijs te geven. Ook de noodzaak van modernisering en de sociale veranderingen die daarvan het gevolg waren gaven de gezagdragers de indruk, dat aanpassing aan de eisen van de moderne tijd was ver-

eist. De late industrialisatie stimuleerde het besef dat grote en onverbiddelijke veranderingen zich hadden aangediend. De ommezwaai van het koesteren van het verleden naar de aanpassing aan de toekomst werd vooral belichaamd door de groeiende zeggingskracht van de naoorlogse generatie, die ontdekte dat zowel demografische ontwikkelingen als de algemene afkeer van oude gebruiken en de oudere generatie in haar voordeel uitpakten. Het was in de loop van de eerste twee decennia na de oorlog voor de Nederlandse elites dus steeds moeilijker geworden de schijnbaar onvermijdelijke ontwikkelingen tegen te houden. Het verkiezingsprogramma van de VVD van 1971 verwoordde deze gevoelens:

> 'Razend snel verandert de wereld, veel sneller dan vroeger. Nieuws uit de hele wereld, nieuwe gedachten bereiken ons direct. We moeten alles meteen verwerken, ons aanpassen aan nieuwe situaties.'[22]

Dit bewustzijn betekende niet dat de Nederlandse leiders de ontwikkelingen altijd aan zagen komen; vaak werden zij erdoor verrast. Maar het betekende wel dat zij ertoe neigden problemen en crises te interpreteren als tekenen van een onontkoombare mega-ontwikkeling, die Nederland - en de wereld - de toekomst in zou leiden. In een tijd waarin bijna iedereen het erover eens was dat het culturele landschap snel en onstuitbaar veranderde, hoefden de Nederlandse elites niet profetisch of progressief te zijn om concessies aan 'de tijd' te doen. PvdA-leider Ed van Thijn merkte dit op in 1971, toen hij schreef:

> 'De veranderingen in onze samenleving overspoelen alle partijen en niemand kan ze stopzetten, al is hij nog zo conservatief. In dit opzicht zijn alle partijen dus progressief.'[23]

Met een afgestorven verleden en een open toekomst was het van vitaal belang om de toekomst op rationele en ordelijke manier naar het heden te brengen.[24] Dr. E. Bleumink betoogde in 1968 in het CHU-blad:

> 'Door het enorme versnellingsproces dat zich nu aan het voltrekken is, is de futurologie dan ook geen dure hobby voor een aantal intellectuelen maar een noodzaak geworden om als land, overheid en instelling het hoofd te kunnen bieden aan problemen die zich (zullen) voordoen, om verantwoord richting te kunnen geven aan het beleid.
> Het vroegtijdig onderkennen van ontwikkelingen geeft immers de mogelijkheid minder gewenste trends bij te sturen...'[25]

Het veelgelezen *Cultuur in stroomversnelling* van C.A. van Peursen, geschreven in 1970, beschreef een 'ontwikkelingsmodel' van de maat-

schappij, dat 'een instrument moet zijn tot bijsturing van onze eigen ontwikkelingsgeschiedenis'.[26]

In de jaren zestig ging de regulatie en beheersing van sociale ontwikkelingen door gezagdragers dus gepaard met een 'moderne', flexibele en vooruitziende aanpak, waardoor toekomstige problemen zouden kunnen worden vermeden, maar waardoor tegelijk substantiële vernieuwing zou worden geïnitieerd en toegelaten. Onverzettelijk reactionair gedrag was geen optie voor de meeste Nederlandse elites. Natuurlijk leefden deze sentimenten in de jaren zestig wel onder veel Nederlandse *burgers*, die gefrustreerd of boos waren als gevolg van sociale ontwikkelingen die ze niet wilden of niet begrepen. Zij leden aan dezelfde 'toekomstschok' die de Amerikaan Alvin Toffler in 1970 beschreef.[27] Maar pure vijandschap tegenover nieuwe ontwikkelingen was geen houding die de Nederlandse *elites* zich meenden te kunnen veroorloven. Voor hen was een dergelijke conservatieve instelling, die door Staphorst werd gesymboliseerd, noch een aantrekkelijke, noch een levensvatbare reactie op de uitdagingen van de moderne tijd.

De concessies die niettemin door de leiders binnen politieke partijen, kerken en andere instituten werden gedaan, waren in veel opzichten *minimaal*. Veel gezagdragers talmden zo met werkelijk structurele hervormingen - zoals constitutionele en electorale vernieuwing, vrouwenemancipatie en kerkelijke veranderingen - dat men met recht kan stellen dat ze uiteindelijke slechts 'quasi-vernieuwers' waren. Maar in veel gevallen was hun weerstand slechts onvolledig en werden zij verscheurd door twijfel over de politieke levensvatbaarheid en de morele integriteit van hun oude standpunten. Verzet tegen 'het nieuwe' liep onder Nederlandse elites dus zelden uit op reactionaire oppositie tegen verandering.

In 1968 schreven professor Fred Polak en H.F. van Loon in *Gesprek met morgen*: 'Het is duidelijk dat onze hele maatschappij nu al aan het schuiven is, terwijl de gevestigde orde een achterhoedegevecht levert'.[28] Polak en Van Loon waren amper politieke of sociale radicalen. Hoewel ze als intellectuelen misschien beter inzicht hadden in sociale veranderingen dan anderen, werd hun constatering toch ook door andere Nederlandse gezagdragers geaccepteerd. Het paradoxale is dat de elites die dachten een 'achterhoedegevecht' te leveren, zichzelf juist plaatsen in de *voorhoede* van sociale en culturele verandering. In dit opzicht waren de architecten van het Nederlandse Nieuw Babylon van de jaren zeventig niet de vrije nomaden van Constant, maar VVD-politici en katholieke prelaten. De jaren zestig draaiden misschien om de 'onttroning van het patriarchale gezag' zoals W.S.P. Fortuyn betoogt[29], maar deze patriarchale autoritei-

ten waren, in elk geval in Nederland, niet alleen verantwoordelijk voor het mislukken van een aantal acties van rebellen, maar ook voor het succes van vele andere.

Eén van de meest in het oog springende verschillen met Amerika in de jaren zestig is dat veel Amerikaanse leiders, zowel in politieke partijen, vakbonden, kerken als andere belangrijke organisaties, zich *niet* verwikkeld zagen in een ‘achterhoedegevecht’ tegen onvermijdelijke sociale trends en internationale ontwikkelingen. Er zijn uiteraard veel factoren die een rol hebben gespeeld in dit verschil in beleving van de jaren zestig in de Verenigde Staten en Nederland.[30] Ten eerste had Nederland, evenals Scandinavië, nauwelijks te lijden onder ernstige sociale, raciale en politieke problemen, problemen die in de Verenigde Staten leidden tot de ‘val’ van het optimistische liberalisme.[31] In 1974 zei de Amerikaanse futuroloog Herman Kahn tegen een Nederlandse interviewer:

> ‘Jullie hebben hier geen problemen. Het hele land lijkt één gigantisch park, er zijn hier geen armen, jullie hebben hier geen rassenproblemen van betekenis en nu klaag je over een ongelijke inkomensverdeling.’[32]

In deze omgeving, waar weinig gebeurtenissen aanzet konden geven tot politiek extremisme of sociale onlusten, reageerden Nederlandse gezagdragers te sterk op relatief kleine crises, maar konden zij het zich tegelijkertijd veroorloven open te staan voor vernieuwing. Ten tweede contrasteerden de consensus- en pragmatische tradities, die diep zijn geworteld in de Nederlandse politieke cultuur, scherp met de redetwistende en de op meerderheidsdenken gebaseerde beginselen van de Amerikaanse politieke cultuur. Nederlandse leiders konden eerder beschuldigd worden van groepsdenken dan van politieke polarisatie.[33] Ten derde zou men kunnen wijzen op het relatieve belang van de elites in het vorm geven van het culturele klimaat in *Nederland*. In een klein, gecentraliseerd en sociaal samenhangend land betekenen de normen en waarden van de elites, die naar voren kwamen in zowel de bureaucratische richtlijnen uit Den Haag als in opiniepagina's van dagbladen zoals de *NRC* en *De Volkskrant*, meer dan in het uitgestrekte Amerika. De kleinere omvang van Nederland gaf elites meer mogelijkheden het denkpatroon te kanaliseren zodat verzetshaarden tegen vernieuwing gemakkelijker te neutraliseren waren.[34]

De beleving van tijd en verandering is echter de voornaamste factor die het verschil in het culturele klimaat van Nederland en Amerika vanaf de jaren zestig verklaart. Europeanen zeggen graag dat Amerika geen geschiedenis heeft. Maar niets zet meer op het verkeerde spoor dan deze

opvatting. De Amerikaanse ‘moderniteit’ is ouder dan de Nederlandse (of de Europese); de grondpatronen van de huidige Amerikaanse politieke en economische structuur (democratie en kapitalisme) zijn namelijk al langer in gebruik dan die van het Europese continent. Dit heeft onder veel Amerikanen een sterk besef van culturele en politieke continuïteit doen groeien. De grondwet, de ‘Bill of Rights’, het Amerikaanse volk en Amerika zelf zijn alle tamelijk statische constructies, waardoor een stabiliteit in de Amerikaanse samenleving wordt gesuggereerd. Zowel op moreel, geestelijk, politiek als wetgevend gebied lijken de grondbeginselen van de natie op dit moment dezelfde te zijn als ze twee eeuwen geleden waren. Niets, zelfs niet twee wereldoorlogen, heeft deze essentiële, bijna tijdloze, fundamenten van de Verenigde Staten aangetast. Volgens Stanley Hoffman wordt zelfs discontinuïteit in de Amerikaanse geschiedenis door de Amerikanen (in tegenstelling tot de Europeanen) beleefd binnen de continuïteit van de democratie en de technologische vooruitgang:

> ‘De snelheid van de sociale verandering is misschien even groot als in Europa (...) maar de irrelevantie van het verleden is voor Amerikanen absoluut niet vanzelf-sprekend. Hoe het ook zal veranderen, hun beleid lijkt nog steeds in overeenstemming met een ontvouwing van het “Lockeaans geloof”. Tocqueville zou waarschijnlijk enige problemen hebben zijn voor-industriële kleinstedelijke Amerika te herkennen; maar de grondbeginselen zijn nog steeds hetzelfde en de nieuwe instellingen die sindsdien zijn opgekomen zijn daarop gebaseerd...’
>
> ‘Daarom staat, in tegenstelling tot wat we zouden verwachten, de democratische maatschappij bij uitstek, de Verenigde Staten, dichter bij zijn verleden dan de historische samenlevingen van Europa...’[35]

Daniel Boorstin beweert in *The Genius of American Politics* (1953) dat de eigenaardige rol van tijd en ruimte in de Amerikaanse geschiedenis ‘ons ertoe heeft gebracht om, zelfs tegen onze wil, de betekenis van conservatisme te begrijpen’. Volgens Boorstin geloven de Amerikanen dat:

> ‘...we hebben onze waarden ontvangen als een geschenk van het *verleden*; onze eerste kolonisten en grondleggers hebben onze natie bij zijn geboorte uitgerust met een perfecte en volledige politieke theorie, toepasbaar op al onze toekomstige behoeften (...) Het idee is in wezen statisch. Het veronderstelt dat de leer en waarden van de natie bij zijn ontstaan voor eens en voor altijd werden gegeven.’[36]

Edward Purcell wijst er terecht op dat zelfs degenen die in de jaren zestig kritiek uitoefenden op het Amerikaanse politieke en maatschappelijke

systeem, niet twijfelden aan de waarde van de Amerikaanse idealen, maar alleen aan de uitvoering daarvan. Ongeacht hun politieke inzichten waren de Amerikanen er dus van overtuigd dat ze waren gezegend met de hoogste, feitelijk onveranderlijke, vorm van politiek en maatschappij.[37] Door dit gezamenlijk besef van continuïteit scheen verandering van de Amerikaanse politieke en sociale ordening voor veel Amerikanen niet alleen onnodig, maar was zij zelfs een regelrechte ondermijning van alles wat waar en goed was.

Dit geloof in de stabiliteit van de Amerikaanse politiek verklaart mede waarom vooral de Amerikaanse conservatieven in staat zijn geweest om economische en technologische vooruitgang los te koppelen van culturele, sociale en religieuze verandering, zoals Christopher Lasch en andere critici reeds hebben betoogd.[38] Dynamische economische veranderingen betekenen voor deze conservatieven niet dat andere dingen ook *moeten* veranderen. Velen onder hen, zoals dominee D. James Kennedy (geen familie), geloven stellig dat de vrije markt geheel in overeenstemming is met de godsdienst van weleer en de politiek van de grondleggers van Amerika. Niet alles is samengevoegd in de smeltkroes van de moderniteit; sociale ontwikkelingen vereisen niet altijd acceptatie en aanpassing - ze mogen zelfs weerstand oproepen. In dit milieu was het gemakkelijk om lang bestaande politieke en sociale overtuigingen in stand te houden en konden traditionele religie en moraal overleven en zelfs gedijen. Volgens de Nederlanders (en andere Europeanen) leken alle overtuigingen en praktijken daarentegen onderworpen te zijn aan verandering; religie en wetten moesten, evenals economie en technologie, mee kunnen veranderen met de zich wijzigende omstandigheden.

Dit verschil is zelfs nog groter geworden door de overtuiging van de Amerikanen dat alle historische ontwikkelingen een persoonlijke bewerker hebben (zie inleiding); er is altijd iemand verantwoordelijk voor zowel de goede als de slechte sociaal-economische ontwikkelingen - ontwikkelingen die kunnen worden gestimuleerd of waaraan een halt kan worden toegeroepen door middel van wettelijke meerderheden, rechtszaken of zelfs door onverschrokken individueel doorzettingsvermogen. Er is een neiging om de niet-persoonlijke en moeilijk te beheersen marktkrachten en sociale ontwikkelingen niet te (willen) zien, vooral wanneer deze inherent zijn aan vrijheden die essentieel zijn voor de onschendbare Amerikaanse idealen. In een boek van de jaren zeventig, waarin Nederland gunstig wordt vergeleken met Amerika, schreef de Amerikaan Maurice Blanken:

> 'Onze gefixeerdheid op moraliteit, individuele vrijheid, de vrije markt, amerikanisme, anti-communisme, moederschap en andere noties, heeft ons het vermogen ontnomen om nieuwe politieke, economische en sociale werkelijkheden te verwerken.'[39]

Het is niet mijn bedoeling om evenals Blanken uit te halen naar de Amerikaanse samenleving; de Nederlanders hebben per slot hun eigen pragmatische 'gefixeerdheid' op 'nieuwe werkelijkheden'. Het gaat er hier slechts om dat het de Amerikanen, in tegenstelling tot vele Nederlanders, niet duidelijk is waarom ze zich niet zouden kunnen verzetten tegen nieuwe en ongewenste sociale ontwikkelingen.

Deze verschillende ideeën over tijd en verandering culmineren in één cruciaal verschil in ervaring; Amerikanen kunnen, anders dan de Nederlanders, *terug* gaan in de tijd. Voor veel Amerikanen, die de ontwikkelingen van de jaren zestig betreurden, was de nalatenschap van die periode omkeerbaar. Terwijl deze 'herstellende' impuls tamelijk zwak was in Nederland, groeide deze sinds de jaren zestig in de Verenigde Staten, toen een 'moral majority' vocht voor de morele wedergeboorte van Amerika (Jerry Falwell) en voor het herstel van de 'American dream' (Robert Ringer).[40] De klok kan naar betere tijden worden teruggedraaid als de mensen dat graag willen; 'Wat als de normen en de gebruiken van het verleden beter zijn dan de huidige?' merkte een Amerikaanse aanhanger van de Republikeinen op na hun overwinning in 1994 in een brief aan *The Economist*.[41] Herstel was niet alleen gewenst, maar leek mogelijk en zelfs natuurlijk te zijn. Het is zeker niet zo dat alle Amerikanen of zelfs de meerderheid hoopten op de terugkeer van 'goede oude tijden', of dat er concensus bestond over de inhoud van het gewenste 'herstel', maar wel dat deze hoop zich levensvatbaar en steeds krachtiger manifesteerde binnen het Amerikaanse culturele, religieuze en politieke landschap.

Voor de meeste Nederlandse gezagdragers was er echter geen weg terug. Zelfs de christen-democraten, die het sterkst waren verbonden met de verdwenen wereld van de jaren vijftig, onderstreepten dat ze niet terug wilden naar de goede, oude tijd. De pragmatische en adapterende koers die de Nederlandse leiders verkozen te gaan brengt echter zijn eigen problemen en blinde vlekken met zich mee. Evenals de illusie van *stabiliteit* veel noodzakelijke hervormingen in de Verenigde Staten in de weg heeft gestaan, heeft de illusie van *verandering* het opstellen van langdurig en consistent beleid in Nederland moeilijk gemaakt. De Nederlandse leiders schenen vaak hals over kop van de ene in de andere vernieuwing terecht te komen, zonder zich rekenschap te geven van vroeger beleid en voormalige standpunten.[42] En zo zien Nederlanders, evenals andere Westeu-

ropeanen, zich gesteld voor een aantal problemen met een afgesloten verleden en een onzekere toekomst, waarin politici ad hoc oplossingen aandragen voor problemen die visie vereisen. De financiële crisis van de welvaartsstaat, de toenemende immigratie en de sociale entropie zullen creatief en vooruitziend beleid vergen. Het zou te wensen zijn dat Nederland opnieuw de orde en vrijheid zou kennen die dit land in de jaren zestig tot een begerenswaardige maatschappij maakten. Maar die tijd, toen Nederland overstroomde van welvaart, hoop en, ja, verdraagzaamheid, lijkt te verdwijnen en er zijn geen garanties dat 'bij-de-tijd-blijven' dezelfde aangename resultaten zal brengen in minder vriendelijke tijden.

Eindnoten:

1 Ivo Samkalden in televisiepropaganda van de PvdA, 20 december 1965 [Stichting Film en Wetenschap, F 1469].

2 *Keerpunt '72: Kernpunten voor een nieuw beleid, een nieuw bestel en een nieuwe democratie* (z.p., PvdA, 1972), 4.

3 Zie een interview met Hedy d'Ancona en Bram Peper, 'Den Uyl over vrouwen en politiek', *Socialisme en Democratie*, 29 (1972), 52-57; zie voor het emancipatiebeleid van het kabinet-Den Uyl, 'Nota over het emancipatiebeleid', *Tweede Kamer der Staten Generaal*, Zitting 1976-1977, 14 496, nrs. 1-2.

4 Ada P. Bolhuis, Johan Knigge en Rein Tromp, (red.), *Het nieuws opnieuw bekeken: Een overzicht van veertig jaar gereformeerde journalistiek* (Groningen: De Vuurbaak, 1984), 151.

5 A. Knoester, 'Toekomstverkenning', in A. Knoester, (red.), *Lessen uit het verleden: 125 jaar Vereniging voor de Staathuiskunde* (Leiden/Antwerpen, z.p., 1987), 503.

6 Zie G.A. Kooy, e.a., *Sex in Nederland: Het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1983). In het boek is een vergelijking van onderzoeksdata uit 1968 en 1981 opgenomen.

7 Interview met Ineke van Dijk en Thea van der Linden, Amsterdam, 14 juni 1993. Zie Anja Meulenbelts bekende *Feminisme en socialisme: Een inleiding* (Amsterdam: Van Gennep, 1977), zie ook Yvonne Barnard, e.a., *Vrouwen: vooruit! De toekomst is aan ons*, discussieproject Rooie Vrouwen in de PvdA (Amsterdam: PvdA, 1985). Voor een beschouwing over de tweede feministische golf in Nederland, zie Hilda Verwey-Jonker, 'Tussen rechtse vooroordelen en linkse taboes', *Vrij Nederland*, 9 januari 1993, 30-31.

8 C.P. Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie: De jaren 60 en 70* (Meppel: Boom, 1979), 168. Voor een kritisch artikel over de grenzen van de democratisering binnen de universiteiten, zie Herman Vuisje en H.J. Schoo, 'De onmacht van de democratisering', *Haagse Post*, 66 (1979), 46, 32-39.

9 Voor een vroege onderkenning van dit probleem, zie C.J. Briejèr, *Zilveren sluiers en verborgen gevaren* (Leiden, Sijthoff, 1967).

10 Geciteerd in J.W. Becker en A.P.N. Nauta, *Sociale en culturele veranderingen in de jaren zestig: Enkele gegevens*, niet-gepubliceerd document (z.p., december 1991), 34.

11 Gerapporteerd in Jan-Willem Gerritsen, 'Een hardnekkig vraagstuk. Kanttekeningen bij de vaak vergeten samenhang tussen het drugprobleem en ontwikkelingen op de arbeidsmarkt', in Jan-Willem Gerritsen en G.C. de Vries, (red.), *Paniek in Nederland: Over sociale problemen en morele verontrusting* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992), 113-114.

12 Erhard Blankenburg en Frank Bruinsma, *Dutch legal culture* (Deventer/Boston: Kluwer, 1991), 36-37. Voor een vergelijkend onderzoek, zie J.M.M. van Dijk, P. Mayhew en M. Killias, *Experience of crime across the world* (Deventer/Boston: Kluwer, 1990). Gewelddadigde misdaad kwam niet veel voor in Nederland.

13 Middendorp, *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland*.

14 Zie Christopher Bagley, *The Dutch plural society: A comparative study in race relations* (Oxford/New York/Toronto: Oxford University Press, 1973).
15 Gesprek met Erik van den Berg, Rotterdam, 14 oktober 1991.
16 Interview met Haak, Amsterdam, 15 juni 1993.
17 Jacques Thomassen en Jan van Deth, 'How new is Dutch politics?' in Hans Daalder en Galen A. Irwin, (red.), *Politics in the Netherlands: How much change?* (Londen: Frank Cass, 1989), 61-78. Uit een onderzoek in 1974 bleek dat personen onder de vijfendertig jaar 'ongewoon gedrag' en protestacties eerder tolereerden. Toch waren jongeren niet veel 'linkser' dan de gemiddelde Nederlander; Felix J. Heunks, *Nederlanders en hun samenleving: Een onderzoek naar sociale en politieke opvattingen en participatie* (Amsterdam: APA-Hollands Universiteits Pers, 1979), 13-14; 18-20.
18 Interview met Edward Brongersma, Overveen, 30 maart 1993.
19 Hans Ree, 'Wetten', *NRC Handelsblad*, 23 februari 1993. Wat euthanasie betreft weet niemand precies hoe vaak dit plaatsvindt in Nederland; er wordt nu geschat dat dit cijfer ligt tussen zes- en twintigduizend gevallen per jaar, vijf tot zeventien procent van alle sterfgevallen in Nederland.
20 Voor een overzicht van de wijze waarop de Nederlanders de verzorgingsstaat inrichtten, zie P.E. Kraemers bekende werk, *The societal state* (Meppel: Boom, 1966). Zie ook Ashok Dutt, *Public planning in the Netherlands: Perspectives and change since the Second World War* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1985).
21 J. Huizinga, *Nederland's geestesmerk* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1946), 65.
22 *Liberalen op nieuwe wegen: Verkiezingsprogram, 1971-1975* (z.d.: Volkspartij voor Vrijheid en Democratie [1971], 1.
23 Ed van Thijn, 'Is het PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', *Socialisme en Democratie*, 28, 11 (oktober 1971), 550. Voor hem was de sleutel tot beheersing democratisering.
24 Zie futurologische geschriften door R.F. Beerling, *Morgen is vandaag begonnen* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1967); Fred L. Polak, *De toekomst is verleden tijd* (Hilversum: W. de Haan, 1968); J. Verschuure, *Nederland en de wereld op weg naar het jaar 2000* (Hilversum: Paul Brand/Werkgroep 2000, 1968).
25 E. Bleumink, 'Morgen is gisteren begonnen', *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, 14, 2 (1968-1969), 8.
26 C.A. van Peursen, *Cultuur in stroomversnelling* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1982), 13.
27 Alvin Toffler, *Toekomstschok* (Bussum: Van Holkema en Warendorf, 1978).
28 Geciteerd in E. Bleumink, 'Morgen is gisteren begonnen', 11.
29 W.S.P. Fortuyn, *De zestiger jaren: Een wonderkind of een total loss?* (Groningen: Boek Werk/W.S.P. Fortuyn, 1988), 17.
30 Voor een inleiding tot de Verenigde Staten in de jaren zestig, zie David Farber, (red.), *The Sixties: From memory to history* (Chapel Hill/Londen: University of North Carolina Press, 1994); David Steigerwald, *The Sixties and the end of modern America* (New York: St. Martin's Press, 1995); en Barbara L. Tischler, (red.), *Sights on the Sixties* (New Brunswick: Rutger's University Press, 1992).
31 David Steigerwald, *The Sixties and the end of modern America*, 5.
32 Geciteerd in Gertjan Dijkink, *Beleidenissen: Politieke en ambtelijke cultuur in Nederland, 1965-1990* (Groningen: Styx, 1990), 22.
33 Voor een kritische beschouwing over de gevolgen van dit groepsdenken, zie Gertjan Dijkink, *Beleidenissen*.
34 De politiek wetenschapper Ken Gladdish wijst op de sleutelrol die deze elites speelden in het sturen van de Nederlandse democratie: 'Elites worden meestal niet zo snel geprezen, maar ik moet zeggen dat mijn ervaring met academische en politieke elites in Nederland me erg heeft geholpen in het begrijpen van de opmerkelijke stabiliteit en ordelijkheid van hun democratie', *Governing from the centre: Politics and policy-making in the Netherlands* (Londen: Hurst, 1991), vi.
35 Stanley Hoffman, 'Fragments floating in the here and now', in Stanley Hoffman en Paschilis Kitromilides, (red.), *Culture and society in contemporary Europe: A casebook* (Londen/Cambridge: George Allen and Unwin/Center for European Studies, Harvard University, 1981), 218.
36 Daniel J. Boorstin, *The genius of American politics* (Chicago: University of Chicago Press, 1953), 6-10. Boorstin zegt bovendien dat het conservatisme van de Amerikanen voortkomt uit het 'organische' idee dat hun politiek en maatschappij uit de Amerikaanse bodem zijn

opgekomen. Deze 'natuurlijke' definitie moet niet worden verward met de meer Europese 'organische' gedachte, die de nadruk legt op groei en verandering.

37 Edward A. Purcell Jr., *The crisis of democratic theory: Scientific naturalism and the problem of value* (Lexington: University Press of Kentucky, 1973), 271.

38 Zie bij voorbeeld, Christopher Lasch, *The true and only heaven: Progress and its critics* (New York: W.M. Norton, 1991), 512-517.

39 Maurice C. Blanken, *'Force of order and methods...' An American view into the Dutch directed society* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1976), 162.

40 Jerry Falwell, *Listen America!* (New York: Bantam, 1980); Robert J. Ringer, *Restoring the American dream* (New York: QED/Harper and Row, 1979).

41 Brief door J.F. Johnston, *The Economist*, 3-9 december 1994.

42 Dit is een stellingname van Gertjan Dijkink in *Beleidenissen*. Hij merkt dit op in verband met onder andere het criminaliteitsbeleid in Amsterdam en het vraagstuk van de economische groei in de jaren zeventig. Dijking haalt ook een onderzoek aan door J.E. Lane en S. Eissen, *Politics and society in Western Europe* (Londen: Sage, 1987), waaruit bleek dat publieke vraagstukken in Nederland sneller de aandacht verliezen en minder intens worden behandeld dan in enig ander land in West-Europa.

Bibliografie

Abma, Ruud, ‘Hegemonie en tegencultuur’, *Te Elfder Ure*, 35 (1983), 717-729.
Abma, Ruud, *Jeugd en tegencultuur: Een theoretische verkenning* (Nijmegen: SUN, 1990).
Achter het Nieuws in Zuid-Celebes [tekst van programma, 30 juni 1969] (Hilversum: VARA, 1969).
Akkerman, Tjitske, Siep Stuurman (red.), *De zondige Riviera van het katholicisme* (Amsterdam: SUA, 1985).
Albeda, W., ‘De toekomst van de christen-democratische partijen’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 341-350.
Albeda, W., e.a., ‘Over christelijke politiek en christelijke partijvorming’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 37 (1967), 97-105.
Albring, L.A.H, ‘Reacties op het rapport “Grondslag en karakter van de K.V.P.,”’ *Politiek*, 19, 9 (maart 1966), 345-355.
Alfrink, Bernardus, *Vragen aan de kerk: Toespraken van Kardinaal Alfrink in de jaren van het Concilie* (Utrecht/Baarn: Ambo/Bosch en Keuning, 1967).
‘Algemeen Staatkundig Program’ van de KVP (1956), *Parlement en Kiezer*, XLII (1958-1959), 114-138.
Altena, Ernst van, (samenst.), *Dat was uit het leven gegrepen...* (Amsterdam: Hema, 1989).
Ambtscelibaat in een veranderende kerk: Resultaten van een onderzoek onder alle priesters, diakenen en subdiakens in Nederland (Amersfoort: Katholiek Archief/PINK, 1969).
Amerongen, Martin van, Igor Cornelissen, *Tegen de revolutie: Het evangelie! Het kerkvolk in de Nederlandse politiek of: Het einde van een christelijke natie* (Amsterdam/Brussel: Paris-Manteau, 1972).
Ammerlaan, Robert, *Het verschijnsel Schmelzer: Uit het dagboek van een bedreven politicus* (Baarn: Bosch en Keuning/SESAM, 1992).
Ananar, M., e.a., ‘The times, they are a'changin’, *Buiten de perken*, 59 (31 december 1965), 26-32.
Anbeek, Ton, *Na de oorlog: De Nederlandse roman, 1945-1960* (Amsterdam: Synthese, 1986).
Anbeek, Ton, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1990).
Anstadt, Milo, ‘Het congres’, *Socialisme en Democratie*, 26 (1969), 211-220.
‘Appèl aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie’, D'66 pamflet, 15 september 1966.
Apter, David E., James Joll, *Anarchism today* (Garden City: Anchor/Doubleday, 1972).

Augustijn, C., ‘Politiek relevante ontwikkelingen in de theologie’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 197-209.
Baehr, P.R., e.a., *Elite en buitenlandse politiek in Nederland* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1978).
Baena, Duke de, *The Dutch puzzle* (Den Haag: L.J.C. Boucher, 1967).
Bagley, Christopher, *The Dutch plural society: A comparative study in race relations* (Oxford/New York/Toronto: Oxford University Press, 1973).
Bailey, Anthony, *The light in Holland* (New York: Knopf, 1970).
Bakvis, Herman, *Catholic power in the Netherlands* (Kingston/Montreal: McGill-Queen's University Press, 1981).
Ban, J.P.A. van den, ‘Plattelandsvernieuwing en de bevolking’, *Wending*, 16 (1961-1962), 746-756.
Bank, Jan, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer: Kluwer, 1978).
Banning, Willem, *Als een goed instrument* (Amsterdam: Ploegsma, 1946).
Banning, Willem, *De dag van morgen* (Amsterdam: Ploegsma, 1946).
Banning, Willem, *Ons socialisme* (Amsterdam: Partij van de Arbeid, 1954).
Banning, Willem, ‘Is er politieke malaise?’, *Wending*, 14 (februari 1960), 833-844.
Banning, Willem, e.a., *Verslag van het Congres ‘Jeugd 1955’* (z.p., [1955])
Banning, W.,J. Barents (red.). *Socialistische documenten* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1952).
Barnard, Yvonne, e.a., *Vrouwen: vooruit! De toekomst is aan ons*, discussieproject Rooie Vrouwen in de PvdA (Amsterdam: PvdA, 1985).
Barnouw, David, Madelon de Keizer en Gerrold van der Stroom, (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden: Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht: HES, 1985).
Bartstra, J.S., W. Banning (red.), *Nederland tussen de natiën* (Amsterdam: Ploegsma, 1946).
Baudet, H., ‘Nederland en de rang van Denemarken’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975), 430-442.
Baudet, H., I.J. Brugmans (red.), *Balans van beleid: Terugblik op de laatste halve eeuw van Nederlandsch-Indië* (Assen: Van Gorcum, 1961).
Bax, Eric, *Modernization and cleavage in Dutch society* (Aldershot: Avebury, 1990).
Becker, J.W., e.a., *Normen en waarden: Verandering of verschuiving?* (Den Haag: Vuga, 1983)
Becker, J.W., A.P.N. Nauta, *Sociale en culturele veranderingen in de jaren zestig: Enkele gegevens*, niet-gepubliceerd document (z.p.: december 1991).
Becker, Uwe, (red.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992).
Beek, Frans van, e.a., *Tilburg, het begin...* (Amsterdam: Pegasus, 1969).
Beeren, Wim A.L., e.a., *Actie, werkelijkheid en fictie in de kunst van de jaren '60 in Nederland* (Rotterdam/Den Haag: Museum Boymans-van Beuningen/Staatsuitgeverij, 1979).

Beerends, Hans, *30 jaar Nederlandse ontwikkelingshulp, 1950-1980: Zin, onzin, effekten, perspektieven* (Utrecht: Landelijke Vereniging van Wereldwinkels, 1981).

Beerling, R.F., *Morgen is vandaag begonnen* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1967).
Beets, N., 'Provocerend gedrag van jongeren', *Dux*, 33 (1966), 5-22.
Beginselprogram der Staatkundig Gereformeerde Partij (Den Haag: SGP, 1965).
Beinema, M., 'Filmen en keuren', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 40 (1970), 294-302.
Belinfante, A.D., 'On freedom of demonstration', *Delta*, 10, 3 (najaar 1967), 97-101.
Benthem van den Bergh, G. van, 'De noodzaak van de ontmythologisering van marijuana en LSD', *Socialisme en Democratie*, 25 (1968), 389-395.
Berg, Bernard en Hanneke van den, *Nederland in de jaren zestig: Fragmenten uit een samenleving* (Rijswijk: Elmar, 1987).
Berg, J. van den, Han Lammers en Harry Mulisch, *Pays Bah* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964).
Berg, J.Th.J. van den, H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1974).
Berg, J.Th.J. van den, e.a., *Tussen Nieuwspoort en Binnenhof: De jaren 60 als breuklijn in de naoorlogse onwikkelingen in politiek en journalistiek: Opstellen aangeboden aan prof. dr. N. Cramer* (Den Haag: SDU, 1989).
Berger, J.J.A., 'Nieuwe taken', *Socialisme en Democratie*, 18 (1961), 369-376.
Bergh, G.C.J.J. van den, e.a., *Staphorst en zijn gerichten* (Meppel: Boom, 1980).
Berghuis, W.P., 'De christen-democratische samenwerking in Nederlands en Europees verband', *Anti-revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 3-11.
Berghuis, W.P., e.a., *Anti-Revolutionair bestek: Toelichting op het beginsel- en algemeen staatkundig program van de Anti-Revolutionaire Partij* (Aalten: De Graafschap, 1964).
Bergman, F.H., J.P.A. Gruyters en H.J.A. Hofland, *Slaags met de politie: Een documentaire* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964).
Bergsma, R., *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon* (Assen: Van Gorcum, 1963).
Berkhof, H., 'Reactie op "Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij"', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 43 (1973), 1-2.
Berkouwer, G.C., *Dogmatische studiën: De Heilige Schrift*, vol. 1-2 (Kampen: J.H. Kok, 1966-1967).
Berlin, Isaiah, *Historical inevitability* (Londen: Oxford University Press, 1954).
Bernlef, J., K. Schippers (red.), *Een cheque voor de tandarts* (Amsterdam: Querido, 1967).
Bervoets, Jan, Hans Ramaer, 'Portfolio/Van kunstenaarsopstand tot engagement: Literatuur en politiek in de jaren zestig', *Maatstaf*, 8/9 (1989), 52-84.
Beugel, E.H. van der, 'Nederland en de westelijke samenwerking', *Internationale Spectator*, 21 (1967), 8-26.
Beus, J.G. de, *Morgen bij het aanbreken van de dag* (Rotterdam: Ad. Donker, 1977).
Beus, J.W. de, J.A.A. van Doorn, Percy B. Lehning, *De ideologische driehoek: Nederlandse politiek in historisch perspectief* (Meppel: Boom, 1989).
Beyen, Jan Willem, *Het spel en de knikkers: Een kroniek van vijftig jaren* (Rotterdam: Donker, 1968).

Bibeb, *Bibeb en VIP's* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1965).
Billiet, J., e.a., *Tussen bescherming en verovering: Sociologen en historici over zuilvorming* (Leuven: Universiteitspers, 1988).
Blaas P.B.M., *Anachronisme en historisch besef: Momenten uit de ontwikkeling van het Euro-*

pees historisch bewustzijn (Den Haag: Universitaire Pers Rotterdam, 1988).
Blanken, Maurice C., *'Force of order and methods...' An American view into the Dutch directed society* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1976).
Blankenburg, Erhard, Frank Bruinsma, *Dutch legal culture* (Deventer/Boston: Kluwer, 1991).
Bleich, H.M., *Herrijzen met vallen en opstaan: Een buitenlandse correspondent over het na-oorlogse Nederland* (Amsterdam: J.H. de Bussy, 1969).
Bleumink, E., 'Morgen is gisteren begonnen', *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, 14, 2 (1968-1969).
Blockmans, W.P., L.A. van der Valk (red.), *Van particuliere naar openbare zorg en terug? Sociale politiek in Nederlands sinds 1880* (Amsterdam: NEHA, 1992).
Blom, J.C.H., *Verzuiling in Nederland en in het bijzonder op lokaal niveau, 1850-1925* (Amsterdam: SUA, 1981).
Blom, J.C.H., 'Het harmonisch gezin', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 108 (1993), 28-50.
Blom, J.C.H., en C.J. Misset (red.), *'Broeders sluit u aan': Aspecten van de verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Dieren, Bataafsche Leeuw, 1985).
Bluyssen, J., e.a., *Alfrink en de kerk, 1951-1976* (Baarn: Ambo, 1976).
Boersma, Frits, *Dagboek van Nederland: Geschiedenis gezien door ooggetuigen* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1984).
Boerwinkel, Feitse, *Inclusief denken: Een andere tijd vraagt een ander denken* (Hilversum/Antwerpen: Werkgroep 2000/Paul Brand, 1966).
Bol, Dick, 'Minister Pronk en de doos van Pandora', *Internationale Spectator*, 30 (1976), vooral 501-503.
Bolhuis, Ada P., Johan Knigge, Rein Tromp (red.), *Het nieuws opnieuw bekeken: Een overzicht van veertig jaar gereformeerde journalistiek* (Groningen: De Vuurbaak, 1984).
Bolhuis, J.J. van, e.a., *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd*, vol. 4 (Arnhem/Amsterdam: Van Loghum Slaterus/Meulenhoff, 1954).
Bolkestein, Frits, e.a.. *Voor en tegen de markt* (Deventer: Kluwer, 1986).
Boo, A.M. de, 'Functionering democratie', *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, 10, 2 (maart-april 1965), 10-21.
Boogman, J.C., 'De Nederland-Gidsland-conceptie in historisch perspectief', *Ons Erfdeel*, 27 (1984), 2.
Boorstin, Daniel J., *The genius of American politics* (Chicago: University of Chicago Press, 1953).
Boot, J.J.G., *Hedendaagse gezagshandhaving* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1968).
Booth Fowler, Robert, *A new engagement: Evangelical political thought, 1966-1976* (Grand Rapids: Eerdmans, 1983).
Booy, Thijs, *Ons groter vaderland Europa* (Amsterdam: W. ten Have, 1953).
Booy, Thijs, *Morgen zal alles anders zijn* (Amsterdam: W. ten Have, 1967).
Bordewijk, P., 'De droom van Vondeling', *Socialisme en Democratie*, 24 (1969), 105-111.
Bosgra S., B. Dijk, *Kolonialisme en vrijheidsstrijd in Angola, Mozambique, Guinee-Bissau* (Amsterdam/Brussel: Parijs/Manteau, 1972).

Bosscher, Doeko, *Om de erfenis van Colijn: De ARP op de grens van twee werelden, 1939*-

1952 (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1980).
Bosscher, Doeko, *De dood van een metselaar en hel begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen: Egbert Forsten, 1992).
Boswinkel, Wim, 'Sensations and traditions: A letter from Amsterdam', *Delta*, 7, 1 (voorjaar 1964).
Bot, Theo, *Nota hulpverlening aan minder ontwikkelde landen* (Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken, 1966).
Bouman, P.J., 'Sociaal-culturele achtergond', *Wending*, 13 (1958), 365-374.
Bovenkerk, F., e.n., *Toen en thans: De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu* (Baarn: Ambo, 1978).
Braams, M.W., *'Wending', 1946-1956: Nieuwe opvattingen over de verantwoordelijkheid van christenen in politiek en samenleving* (Utrecht: Utrechtse Historische Cahiers, 1989).
Brands, Maarten C., 'Het verkeerde verleden', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90, 1975, 176-181.
Brands, Maarten C., 'The federal republic of Germany and the Netherlands: Contrasts and complementarity', *Internationale Spectator*, 43, 11 (november 1989), 690-696.
Bregstein, Philo, *Gesprekken met Jacques Presser*, (Amsterdam: Athanaeum/Polak en Van Gennep, 1972).
Brentjens, H.J.H., 'Het teken aan de wand', *Dux*, 33 (1966), 1-3.
Briejèr, C.J., *Zilveren sluiers en verborgen gevaren* (Leiden, Sijthoff, 1967).
Brink, J.R.M. van den, *Zoeken naar een 'heilstaat': Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1984).
Brinkgreve, C., M. Korzec, *'Margriet weet raad': Gevoel, gedrag, moraal in Nederland, 1938-1975* (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1978).
Brongersma, E., *Sex en straf* (Den Haag: NVSH, 1970).
Brug, L.J. van der, 'Nederland en de ontwikkelingslanden', *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 34 (1964), 33-50.
Brugge, G.J. ter, S. Herweijer, 'Het platteland in stroomversnelling', *Wending*, 16 (1961-1962), 336-344.
Brugmans, H., *Crisis en roeping van het Westen* (Haarlem: Tjeenk Willink en Zoon), 1952).
Brugmans, H., *De Europese idee* (Kampen: J.H. Kok), 1972.
Bruins Slot, J.A.H.J.S., *Bezinning en uitzicht: De motieven der huidige wereldontwikkeling en onze roeping daarin* (Wageningen: Zomer en Keunings, [1950]).
Bruins Slot, J.A.H.J.S., 'De crisis in de westerse democratie', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 34 (1964), 125-133.
Bruins Slot, J.A.H.J.S., *En ik was gelukkig* (Baarn: Bosch en Keuning, 1972).
Bruijn, Jan de, *Geschiedenis van de abortus in Nederland* (Amsterdam: Van Gennep, 1979)
Brusse, Peter, e.a., 'De zomer van '62', *Elsevier*, 48, nr. 27 (4 juli 1992), 39-54.
Bruyn, Peter, 'Magies centrum Amsterdam', *Rails*, voorjaar 1994, 18-22.
Buch, Leopold de, Bob Groen, *De verbeelding aan de macht: Revolutie in een industriestaat* (Amsterdam: Bruna, 1968).

Buikhuisen, W., *Achtergronden van nozemgedrag* (Assen: Van Gorcum/Prakke en Prakke, 1965).

Burgerlijke ongehoorzaamheid: Raio congres, Zutphen, 28 en 29 oktober 1982 (Zutphen: Centrum voor de Rechterlijke Macht, 1982).
Bussemaker, Jet, 'Welvaart, welzijn en sekse: Grondslagen van de verzorgingsstaat', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2 (1992), 218-234.
Camus, Albert, *De val* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972).
Centrum voor Staatkundige Vorming, *Nederland en de internationale ontwikkelingssamenwerking* (Den Haag: [KVP], 1966).
Charles, J.B. [W.H. Nagel], *Van het kleine koude front* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1963).
Chorus, Alphons, *De Nederlander, uiterlijk en innerlijk* (Leiden: Sijthoff, 1964).
CHU program. *Parlement en kiezer*, 1970-1971, 137-148.
Cieraad, Irene, *De elitaire verbeelding van volk en massa: Een studie over cultuur* (Muiderberg: Dick Coutinho, 1988).
Cnossen, T., ''t Hervinden van het fundament', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 36 (1966).
Cohen, H., *Drugs, druggebruikers en drug-scene* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1975).
Cohen, H.F., *De strijd om de academie: De Leidse Universiteit op zoek naar een bestuursstructuur (1967-1971)* (Meppel: Boom, 1975).
Cohen, Robert, 'The Netherlands and European integration', *Internationale Spectator*, 43 (1989),vooral 706-708.
Coleman, John A., *The evolution of Dutch Catholicism, 1958-1974* (Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press, 1978).
Commissie Van der Grinten, *Staatkundige eenheid der katholieke Nederlanders* (Den Haag: Centrum voor Staatkundige Vorming, 1953).
Constant [Nieuwenhuys], 'New-Babylon', *Randstad*, 2 (1962).
Constant [Nieuwenhuys], 'Opkomst en ondergang van de avant-garde', *Randstad*, 8 (1964), 11-48.
Constant [Nieuwenhuys], 'New Babylon', *Provo*, 4, 28 oktober 1965.
Constant [Nieuwenhuys], *Opstand van de homo ludens* (Bussum: Paul Brand, 1969).
Constant New Babylon (Keulen: Volkshochschule Köln, 1966).
Coppens Huub A.J., 'Nederland in de internationale politiek: meeloper of dissident?', *Internationale Spectator*, 29 (1975),468-478.
Cornelis, Petrus Arsene, *Europeans about Europe: Young intellectuals of six countries express their attitudes about the unification of Europe* (Amsterdam: Swets en Zeitlinger, 1970).
Cornelissen, Igor, Ger Harmsen, Rudolf de Jong, (samenst.), *De taaie rooie rakkers: Een documentaire over het socialisme tussen de twee wereld oorlogen* (Utrecht: Ambo, 1965).
Courie, Peter, *Dutch cinema: An illustrated history* (Londen: Tantivy Press, 1979).
Couwenberg, S.W., *De vereenzaming van de moderne mens: Een nieuwe formulering van het sociale vraagstuk* (Den Haag: Pax, 1957).
Couwenberg, S.W., *De strijd tussen progressiviteit en conservatisme: Sociologische en cultuur-historische belichting van een veel omstreden tegenstelling* (Den Haag: Pax, 1959).

Couwenberg, S.W., ‘Participatie aan het wereld-gebeuren’, *Civis Mundi*, 1971, 151-154.
Couwenberg, S.W., ‘Politieke vernieuwing, 1966-1971’, *Civis Mundi*, 10, 7/8 (juli/augustus 1971), 293-299.

Couwenberg, S.W., ‘Tussen oud en nieuw: Een DCN-visie’, *Civis Mundi*, 10, 7/8 (juli/augustus 1971), 320-336.
Couwenberg, S.W., *In opdracht van de tijd: Terugblik op 40 jaar intellectueel en maatschappelijk engagement* (Kampen: Kok Agora, 1992).
Cramer, N., ‘Doorbraak in duplo’, *Socialisme en democratie* (1966), 685-691.
Cremer, Jan, *Ik Jan Cremer* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964).
Creygthon, Joep, Peter Das en Adri Jansen, (samenst.), *Was ik dat: Knipselkrant SVB, 1963-1988* (z.p., z.j.).
CRM Documentatie, 2 (1966) en 3 (1967).
Daalder, Hans, *Politisering en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek* (Assen: Van Gorcum, 1974).
Daalder, Hans, ‘Ancient and modern pluralism in the Netherlands’, ‘Erasmus Lectures’ van 1989 aan de Universiteit van Harvard, working paper 22 (Cambridge: Minza de Gunzburg Center for European Studies [1990]).
Daalder, Hans, Edward Shils (red.), *Universities, politicians and bureaucrats: Europe and the United States* (Cambridge: Cambridge University Press, 1982).
Daalder, Hans, Galen A. Irwin (red.), *Politics in the Netherlands: How much change?* (Londen: Frank Cass, 1989).
Damen, Paul, ‘Bezet: Het Maagdenhuis’, *Folia*, 47, 35 (20 mei 1994), 11-12.
Daudt, H., B.A. Sijes, *Beeldreligie: Een kritische beschouwing naar aanleiding van reacties op de derde uitzending van Zo is het...* (Amsterdam; Polak en Van Gennep, 1966).
De Achttien, *Van kerken tot kerk* (Amsterdam: W. ten Have, 1961).
De Achttien, *Nieuw land* (Amsterdam: W. ten Have, 1965).
De jaren zestig, actie, kunst en cultuur in Leiden (Leiden: Stedelijk Museum de Lakenhal, 1990).
De Nederlandse kiezers in 1967 (Amsterdam: SWI/Vrije Universiteit, 1967).
De Nederlandse kiezer '71: een eerste verslag door de werkgroep nationaal verkiezingsonderzoek 1971 (Meppel: Boom, 1972).
De Nederlandse Kiezer '77 (Voorschoten: VAM, 1977).
De Nieuwe Catechismus: Geloofsverkondiging voor volwassenen (Utrecht, 1966).
De Savornin Lohman Stichting, *Nederlands taak inzake samenwerking met de ontwikkelingslanden* (Den Haag: Van Keulen, 1963).
De toestand van de Partij van de Arbeid (Amsterdam: Instituut voor Publiek en Sociaal Onderzoek, 1969).
De zestiger en zeventiger jaren: Beweging en tegenbeweging (Amersfoort: De Horstink, 1977).
Deddes, Ingrid, *Tomaatdocumentatie, een verslag van een actie 9 oktober 1969-28 februari 1970* (z.p.: Instituut voor theateronderzoek en Holland Festival, 1979).
Deetman, W., J. den Ouden, ‘De CHU-kiezer en de grote politieke partijen in Nederland’, *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, 13, 4 (1968), 23-28.
Dekker, Gerard, *De stille revolutie* (Kampen: J.H. Kok, 1992).
‘Den Uyl over vrouwen en politiek’, *Socialisme en Democratie*, 29 (1972), 52-57.

Derksen W., M.L. van der Sande (red.), *De burgemeester, van magistraat tot modern bestuurder* (Deventer: Kluwer, 1984).
Dibbets, K., e.a., *Jaarboek Mediageschiedenis*, 5 (1993).

Diepenhorst, I.A., ‘The fault of the Dutch: A poll’, *Delta*, 7, 4 (winter 1964-65).
Diepenhorst, I.A., *De emancipatie van de vrouw*. (Kampen: J.H. Kok, 1965).
Diepenhorst, I.N.T., ‘The morning after...’, *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, 10, 3 (mei 1965), 1-11.
Dierick, G., A. Maes, J. Tettero, *Dertig jaar KASKI-onderzoek, 1946-1976* (Nijmegen: Dekker en De Vegt, 1977).
Dijk, J.M.M, van, P. Mayhew en M. Killias, *Experience of crime across the world* (Deventer/Boston: Kluwer, 1990).
Dijkink, Gertjan, *Beleidenissen: Politieke en ambtelijke cultuur in Nederland 1965-1990* (Groningen: Styx, 1990).
Documenten Nederlandse Hervormde Kerk, 1945-1955 (Den Haag: Boekencentrum, [1955]).
Doel, Hans van den, e.a., *Tien over rood: Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966).
Dolle Mina: Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd (Amsterdam: SUA, 1970).
Dongen, Yvonne van, e.a., *Burgerlijke ongehoorzaamheid in Nederland, 1968-1981* (Zutphen: Centrum voor de Rechterlijke Macht, 1982).
Donselaar, Jaap van, *Fout na de oorlog: Fascistische en racistische organisaties in Nederland* (Amsterdam: Bert Bakker, 1991).
Doorn, J.A.A. van, ‘Verzuiling: Een eigentijds systeem van sociale controle’, *Sociologische Gids*, 3 (1956),41-49.
Doorn, J.A.A. van, ‘The development of sociology and social research in the Netherlands’, *Mens en Maatschappij*, 1956, 189-229.
Doorn, J.A.A. van, W.J. Hendrix, *Ontsporing van geweld: Over het Nederlands/Indonesisch conflict* (Rotterdam: Universitaire Pers Rotterdam, 1970).
Drees, Willem, *De ontwikkeling in Nederland sinds 1945 en de perspectieven* (Amsterdam: Strengholt, 1957).
Drees, Willem, ‘De Tweede-Kamerverkiezingen’, *Socialisme en Democratie*, 20 (1963), 409-418.
Drees, Willem, e.a., *Mogen wij nog anti-Duits zijn?* (Amsterdam: Scheltema en Holkema, 1965).
Drogendijk, A.C., ‘Standpuntbepaling inzake het vraagstuk van de abortus provocatus’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 40 (1970), 281-294.
Dronkers, A., ‘De kerk en het nieuwe psychologische klimaat der moderne massamedia’, *Wending*, 17 (1962), 7, 430-440.
Duisterwinkel, G., ‘De politie in de huidige samenleving’, *Het Tijdschrift voor de Politie*, 28, 10 (oktober 1966), 273-292 [Provo Archief, Doos 31].
Dunk, H.W. von der, ‘Conservatisme in naoorlogs Nederland’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 90 (1975).
Dunk, H.W. von der, ‘Het land van het anonieme conservatisme’, *Ons erfdeel*, 24 (1981), 2, 165-174.
Dunk, H.W. von der, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust: Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten: De Haan, 1986).
Dutt, Ashok, *Public planning in the Netherlands: Perspetives and change since the Second World War* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1985).

Duyn, Roeland H.G. van, ‘Inleiding tot het provocerend denken’, *Provo*, 1 (12 juli 1965), 2 [Provo Archief].
Duyn, Roeland H.G. van, *Miss Blanche en de Van Moppesdiamanten: Een moralisties manifest* ([Amsterdam], Unit [1967]).
Duyn, Roeland H.G. van, *Schuldbekentenis van een ambassadeur* (Amsterdam: Meulenhoff, 1970)
Duyn, Roeland H.G. van. *De boodschap van een wijze kabouter* (Amsterdam: Kritiese Bibliotheek, 1969).
Duyn, Roeland H.G. van, *Provo: De geschiedenis van de provotarische beweging* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985).
Eekert, Peter van, Duco Hellerna, Adrienne van Heteren, *Johnson Moordenaar! De kwestie Vietnam in de Nederlandse politiek, 1965-1975* (Amsterdam: Jan Mets, 1986).
‘Een enquête over Europa's ontwikkeling’, *Internationale Spectator*, 14 (1960), 299-328.
‘Een vorst herdacht’, *Provo*, 5 (18 december 1965).
Egas, C., ‘Vragen rond de jeugd van 1966’, *Socialisme en Democratie*, 1966, 561-572.
Ehren, A.M.A., G. Teitler, ‘On the relationship between the Dutch and their armed forces’, *Netherlands Journal of Sociology*, 15 (1979), 27-45.
Eldersveld, Samuel J., Jan Kooiman, Theo van der Tak, *Elite images of Dutch politics: Accomodation and conflict* (Ann Arbor/Den Haag: University of Michigan Press/Martinus Nijhoff, 1981).
Ellemers, J.E., ‘The Netherlands in the Sixties and Seventies’, *The Netherlands Journal of Sociology*, 17 (1981),2, 113-135.
Ellemers, J.P., ‘Pillarization as a process of modernization’, *Acta Politica*, XIX (1984), 129-144.
Elteren, Mel van, *Imagining America: Dutch youth and its sense of place* (Tilburg: Tilburg University Press, 1994).
Engedijk, H.C., *De Gereformeerde Kerken in Nederland, deel 2: 1936-1975* (Kampen: J.H. Kok, 1992).
Engels, J., ‘Nozems en socialisten’, *Socialisme en Democratie*, 17 (1960), 164-171.
Ermers, Marcel, John Kragt, ‘Tussen tradities en tractaten: minister Beyen van Buitenlandse Zaken en de Europese integratie’, *Internationale Spectator*, 45 (1991), 288-292.
Esterik, Chris van, Joop van Thijn, *Jaap Burger: Een leven lang dwars* (Amsterdam: Bert Bakker, 1984).
Europese Beweging, *Een wegwijzer door de Europese integratie* (Den Haag: Europese Beweging, 1961).
Europese Unie: Rapport van de Adviescommissie Europese Unie (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1975).
Everts, Philip (red.), *Controversies at home: Domestic factors in the foreign policy of the Netherlands* (Dordrecht: M. Nijhoff, 1985).
Everts', Philip, Guido Walraven (red.), *The politics of persuasion: Implementation of foreign policy by the Netherlands* (Aldershot: Avebury, 1989).

Ex auditi verbi: Theologische opstellen geboden aan Prof. dr. G.C. Berkouwer (Kampen: J.H. Kok, 1965).

Faas, Henry, *God, Nederland en de franje: Necrologie van het Nederlandse partijwezen* (Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1967).
Faber, H., T.T. ten Have en R. Dijk, *Ontkerkelijking en buitenkerkelijkheid in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1970).
Fahrenfort, Jacques, Henk E. Janszen en Fred Sanders, *Oproer in Amsterdam* (Amsterdam: H.J.W. Becht's, 1966).
Falwell, Jerry, *Listen America!* (New York: Bantam, 1980).
Farber, David, (red.), *THe Sixties: From memory to history* (Chapel Hill/Londen: University of North Carolina Press, 1994).
Feijter, Hendrik Jan de, *Voorlopers bij demographische veranderingen* (Den Haag: NIDI, 1991).
Fekkes, Jan, (samenst.), *De God van je tante* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1968).
Felling, A., J. Peters, 'Conservatism: A multidimensional concept', *The Netherlands Journal of Sociology*, 22 (1986), 36-60.
Ferdinandusse, Rinus, Jan Blokker en Dmitri Frenkel Frank, (samenst.), *Zo is het toevallig ook nog 's een keer: Drie seizoenen 'Zo is het...' in teksten en fotos* (Amsterdam: Van Ditmar, Polak en Van Gennep, 1966).
Fiolet, A., *Verdeelde christenen in gesprek* (Hilversum: Paul Brand, 1960).
Fiolet, A., *Onvermoed perspectief op de oecumene: Poging tot integratie van het katholiek en reformatorisch belijden* (Hilversum: Paul Brand, 1963).
Fortuyn, W.S.P., *De zestiger jaren: Een wonderkind of total loss?* (Groningen: Boek Werk/W.S.P. Fortuyn, 1988).
Frenkel, F.E., (red.), *Provo: Kanttekeningen bij een deelverschijnsel* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966).
Fuchs, J.M., *Amsterdam: Een lastige stad* (Baarn: De Boekerij, 1970).
Gaay Fortman, Bas de, 'De vredespolitiek van de radicalen', *Internationale Spectator*, 27 (1973), 109-113.
Gaay Fortman, Bas de, 'Van het Bulgarije van de NAVO naar de "hollanditis"', *Internationale Spectator*, 35 (1981), 617-621.
Gaay Fortman, Bas de, Wim in 't Veld (samenst.), *Christen radicaal* (Hilversum: Paul Brand, 1967).
Gaay Fortman, W.F. de, 'Labor relations in the Netherlands today', *Delta*, 3 (1960), 3, 30-40.
Gaay Fortman W.F. de, J.H. Prins, *Rapport inzake samenwerking met minder-ontwikkelde gebieden* (Den Haag: Anti-Revolutionaire Partij-stichting, 1959).
Gadourek, I., *Social change as redefinition of roles: A study of causal relationships in the Netherlands of the 'Seventies'* (Assen: Van Gorcum, 1982).
Gadourek I., J.L. Jessen, 'Proscription and acceptance of drugs-taking habits in the Netherlands', *Mens en Maatschappij*, 46 (1971), 376-410.
Galan, C. de, 'Een soort samenvatting', *Socialisme en Democratie*, 24 (1967), 520-525.
Galesloot, Hansje, Margreet Schrevel (red.), *In fatsoen hersteld: Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam: SUA, [1989]).
Gastelaars, Marja, *Een geregeld leven: Sociologie en sociale politiek in Nederland, 1925-1968* (Amsterdam: SUA, 1985).

Gasteren, Louis van, *Allemaal rebellen: Amsterdam, 1955-1965* [tekst van een televisie-documentaire in drie delen] (Amsterdam: Tabula, 1984).
Geerlings, P.J., P.C. Kuiper, 'Gevaren van het gebruik van marijuana en LSD', *Socialisme en Democratie*, 25 (1968), 430-438.
Gemeenteblad Amsterdam, vol. 2, deel I (166), 788-789.
Gemeenteblad Amsterdam, Vol. 1, deel I (1967), 7.
Gemeenteblad Amsterdam, Vol. 1, deel II (1969), 1237, 1491-1495, 1620, 1631. Deel IIA (1969), 18. Vol. 2, deel II (1969), 1635-1639, 1645-1648.
Gemeenteblad Amsterdam, Vol. 1, deel II (1970), 1719. Vol. 2, deel III (1970), 1845-1855.
Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, *Klare wijn: Rekenschap over geschiedenis, geheim en gezag van de Bijbel* (Den Haag: Boekencentrum, 1967).
Gerritsen, Jan-Willem, G.C. de Vries (red.), *Paniek in Nederland: Over sociale problemen en morele verontrusting* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1992).
Geyl, Pieter, *Historicus in de tijd* (Utrecht: W. de Haan, 1954).
Geyl, Pieter, 'Liberty in Dutch history', *Delta*, 1 (1958), 3, 11-21.
Geyl, Pieter, e.a., *Vier maal Europa* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1960).
Gielen, J.J., 'Zuilvorming en verzuiling', *Katholiek Staatkundig Tijdschrift* 14, 5 (juli 1960).
Gielen, W.J.G.M., 'Over ideologie en ontideologisering', *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 17 (1963), 227-239.
Gladdish, Ken, *Governing from the centre: Politics and policy-making in the Netherlands* (Londen: Hurst, 1991).
Goddijn. H., en W. Goddijn (red.), *De kerk van morgen: Een postconciliair toekomstbeeld van de katholieke kerk in Nederland* (Roermond/Maaseik: J.J. Romen en Zonen, 1966).
Goddijn, Walter, *Katholieke minderheid en protestantse dominant* (Assen: Van Gorcum, 1957)
Goddijn, Walter, *The deferred revolution: A social experiment in church innovation in Holland, 1960-1970* (Amsterdam: Elsevier, 1975).
Goddijn, W., e.a., *Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie*, vol. 2 (Amersfoort: Katholiek Archief, 1968).
Goes van Naters, Marinus van der, *Met en tegen de tijd: Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam: Arbeiderspers, 1980).
Gomez, Carlos F., *Regulating death: Euthanasia and the case of the Netherlands* (New York: Free Press, 1991).
Gooyer, A.C. de, *Het beeld der vad'ren: Een documentaire over het leven van het protestants-christelijke volksdeel* (Utrecht: Ambo, 1964).
Gosker, R., 'Verontrusten en spijtstemmers', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 39 (1969), 69-81.
Goudsblom, Johan, *De nieuwe volwassenen* (Amsterdam: Salamander/Querido, 1959).
Graaff, J.H. de, 'De Nederlandse publieke opinie over apartheid, 1948-1963: van begrip tot verwerping', *Internationale Spectator*, 39 (1985), 679-685.
Griffiths, Richard T., (red.), *The economy and politics of the Netherlands since 1945* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1980).

Griffiths, Richard T., (red.), *The Netherlands and the integration of Europe, 1945-1957* (Amsterdam: NEHA, 1990).

Griffiths, Richard T., (red.), *Socialist parties and the question of Europe* (Leiden/New York/Cologne: Brill, 1993).
Groenman, Sjoerd, 'Industrialisatie langs lijnen van geleidelijkheid', *Sociologisch Bulletin*, 4 (1950), 33-39.
Grootes, E.K., J. den Haan (red.), *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde* (Roden: Nehalennia, 1989).
Gruijters, J.P.A., *Daarom D'66* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1967).
Haak, Kees van der, en Johanna Spicer, *Broadcasting in the Netherlands* (Londen/Henley/Boston: Routledge en Kegan Paul, 1977).
Haaren, H. van, e.a., *Constant* (Den Haag: Gemeentemuseum, 1965).
Haarsma, F., 'Developments in the spiritual life of Holland, particularly in the Roman-Catholic Church, in the past ten years', *Dutch Studies*, 3 (1977), 112-124.
Haas, Gerard C. de, *Andere tijden, andere zeden: Jeugdgedrag en jeugdcultuur na 1945* (Bilthoven: Ambo, 1971).
Haasse, Hella, 'Dutchwoman', *Delta*, 1, 3 (1958-1959), 86-94.
Haersma Buma, B. van, 'Nogmaals: politieke malaise en confessionele partijen', *Wending*, 15, 7 (september 1960), 409-413.
Haersma Buma, B. van, 'Oecumene en politiek', *Christelijk-Historisch Tijdschrift*, 13, 4 (1967-1968), 15-22.
Haeser, W.A., 'Evangelische politiek en christelijke partijformatie: De ARJOS-opstelling', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 257-277.
Hahn, K.J., R. Papini, 'Naar een "aggiornamento" van de christen-democratische partijen', *Politiek*, 21 (1967), 289-305.
Hall, G. van, *Ervaringen van een Amsterdammer* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1976).
Harmsen, Ger, 'Geestelijke en morele armoede', in *Buiten de Perken*, 59 (31 december 1965), 32-34.
Harmsen, Ger, 'De politieke wending van de CPN in de jaren zestig', *De Nieuwe Stem*, 22 (1967), 252-277.
Hartvelt, G.P., *Omgaan met het verleden* (Kampen: J.H. Kok, 1981).
Hazeu, Wim, *Wat niet mocht...: Een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsberoviging in Nederland (1962-1981)* (Amsterdam: De Harmonie, 1982).
Heek, F. van, *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat: Een halve eeuw sociale verandering, 1920-1970* (z.p., z.j.).
Hekma, Gert, e.a., *Het verlies van de onschuld* (Amsterdam/Groningen: Amsterdams Sociologisch Tijdschrift/Wolters Noordhof, 1990).
Heldring, J.L., 'Europe: A "greater Holland"?', *Internationale Spectator*, 19 (1965), 538-548.
Heldring, J.L., 'Dutch foreign policy: Back to neutrality?', *Delta*, 15 (1972), 1, 5-13.
Hellema, Duco, *Negentien zesenvijftig* (Amsterdam: Jan Mets, 1990).
Helsdingen, W.H. van, (samenst.), *Daar werd wat groots verricht: Nederlandsch-Indië in de XX eeuw* (Amsterdam: Elsevier, 1941).
Hendriks, J., *De emancipatie van de gereformeerden* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1971).

‘Herderlijk schrijven aan de katholieken in Nederland over de deelname aan de oecumenische beweging’, *Analecta van het Aartsbisdom Utrecht*, 39 (1966), 204-213.

Herpen, Marcel van, 'De Nederlander en de Europese Gemeenschap', *Internationale Spectator*, 35 (1981), 79-85.
Herwijnen, P.F. van, 'Dr. W.P. Berghuis, voorzitter A.R.P. 1956-1968', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 38 (1968), 161-191.
Hess, Jürgen C., Friso Wielenga, 'Veertig jaar na dato: Voltooide Nederlands-Duitse normalisering?', *Internationale Spectator*, 39 (1985), 686-696.
'Het drugsbeleid', Ministerie van WVC Fact Sheet, 1989.
Het nieuwe begin: Verslag van het stichtingscongres van de Partij van de Arbeid, Amsterdam, 9 februari 1946.
Heunks, Felix J., *Nederlanders en hun samenleving: Een onderzoek naar sociale en politieke opvattingen en participatie* (Amsterdam: APA-Hollands Universiteits Pers, 1979).
Heuvel, J.H.J. van den, e.a., *Een vrij zinnige verhouding: De VPRO en Nederland, 1926-1986*, (Baarn: Ambo, 1986).
Heuvel, N.H.L. van den, 'Bezinning op het partijwezen', *Politiek*, 20 (maart 1966-januari 1967), 147-151.
Hirschman, Albert O., *The rhetoric of reaction: Perversity, futility, jeopardy* (Cambridge/Londen: Belknap, 1991).
Hoebink, Paul, *Geven is nemen: De Nederlandse ontwikkelingshulp aan Tanzania en Sri Lanka* (Nijmegen: Derde Wereld Publikaties, 1988).
Hoek, Jacques S., *Politieke geschiedenis van Nederland: Oorlog en herstel* (Leiden: Sijthoff, 1970).
Hoekendijk, J.C., *De kerk binnenste buiten* (Amsterdam: Ten Have, 1964).
Hoeven, J. van der, 'Monarchie of republiek', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 713-727.
Hoffman, Stanley, Paschilis Kitromilides (red.), *Culture and society in contemporary Europe: A casebook* (Londen/Cambridge: George Allen en Unwin/Center for European Studies, Harvard University, 1981).
Hoffman, William, *Queen Juliana: The story of the richest woman in the world* (New York/Londen: Harcourt Brace Jovanovich, 1979).
Hofland, H.J.A., *Opmerkingen over de chaos* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1964).
Hofland, H.J.A., *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam: Contact, 1972).
Hollander, A.N.J. den, e.a., *Drift en koers: Een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen: Van Gorcum, 1962).
Honig, J.W., 'The Dutch as allies: Image and reality', *Internationale Spectator*, 43 (1989), 701-705.
Hoogendijk, F.A., *Partijpropaganda in Nederland* (Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier, 1971).
Hoogendijk, W.C.D., 'Realia der christelijke politiek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 129-140.
Hoogendijk, W.C.D., *De samenleving vernieuwen* (Den Haag: ARJOS, 1967).
Hoogendijk, W.C.D., 'Doorrijden of overstappen: De nota van de contactraad en de vernieuwing van ons partijpolitieke bestel', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 43 (1973), 33-57.

Hoogerkamp, Gijsbert, *Euthanasie op het Binnenhof: De euthanasiediscussie in politiek-historisch perspectief (1978-1992)* (Utrecht: Utrechtse Historische Cahiers, 1992).
Houska, Joseph, *Influencing mass political behavior: Elites and political subcultures in the Netherlands and Austria* (Berkeley: Institute of International Studies, 1985).
Houwaart, Dick, *Wel bedankt* (Utrecht: Ambo, 1967).
Hoving, Sieto, *Tien jaar Tingel Tangel* (Baarn: Het Wereldvenster, 1967).
Huggett, Frank, *The modern Netherlands*, (New York: Praeger, 1971).
Huizinga, J., *Nederland's geestesmerk* (Leiden: A.W. Sijthoff, 1946).
Hulsman, L.H.C., 'Onbehagen over het recht', *De Gids*, 130 (1967), 9/10, 260-266.
Hulsman, L.H.C., 'Provo and the maintenance of public order', *Delta*, 10, 3 (herst 1967), 91-93.
Hulsman, L.H.C., 'Criminal justice in the Netherlands' *Delta*, 16, 4 (winter 1973-1974).
Huskens, Marlies, Peter Kooij, 'Dolle Mina en de revolutie', *Nijmeegs Universiteitsblad*, 20 maart 1970.
Idenburg, P.J.A., 'Buitenlands beleid nieuwe stijl', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 40 (1970), 124.
IJbema, S.J., *Provo, Hitweek en de literatuur*, ongepubliceerde doctoraalscriptie (z.p., 1980 [Provo Archief]).
Imanse, Geurt, (red.), *De Nederlandse identiteit in de kunst na 1945* (Amsterdam: Meulenhoff, 1984).
Impeta, C.N., *Kaart van kerkelijk Nederland* (Kampen: J.H. Kok, 1961).
Inglehart, Ronald, 'An end to European integration?', *ASPR*, 61, 1 (maart 1967).
Inglehart, Ronald, *The silent revolution: Changing values and political styles among western publics* (Princeton: Princeton University Press, 1977).
Ishwaran, K., *Family life in the Netherlands* (Den Haag: Van Keulen, 1959).
Jacobs, Hans, Jan Roelands, *Indisch ABC: Een documentaire over historie en samenleving van Nederland-Indië-Indonesië* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1970).
Jansen, A.C.M., *Cannabis in Amsterdam: Een geografie van hashish en marijuana* (Muiderberg: Dick Coutinho, 1989).
Janssen, J., P. Voestermans, *Studenten in beweging: Politiek, universiteit en student* (Nijmegen/Baarn: Ambo, 1984).
Janssens, J., 'Abortus provocatus criminalis, een ernstig maatschappelijk euvel', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 36 (1966), 278-287.
Jansz, Ulla, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam: Bert Bakker, 1983).
Johnston, J.F., *The Economist*, ingezonden brief, 3-9 december 1994.
Jong, Otto de, 'Religion in the Netherlands: Churches in crisis - Dutch protestantism', *Delta*, 9, 4 (winter 1966-1967), 5-15.
Jonge, J.A. de, e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland: Politieke, economische en sociale ontwikkelingen* (Houten: De Haan, 1986)

Jongman, R.W., ‘De ongrijpbare jeugd en het paternalisme’, *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, 9 (1967), 76-82.
Jonker, Ed, *De sociologische verleiding: Sociologie, sociaal-democratie en de welvaartsstaat*, (Gro-

ningen: Wolters-Noordhoff/Forsten, 1988).
Joosten, Leonardus Martinus Henricus, *Katholieken en fascisme in Nederland* (Hilversum/Antwerpen: Paul Brand, 1964).
Jungschleger, Ineke, Claar Bierlaagh, *Marga Klompé: Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht/Antwerpen: Veen, 1990).
Kaam, Ben van, *Parade der mannenbroeders, protestants leven in Nederland, 1918-1938* (Wageningen: Zomer en Keunings, 1964).
Kadt, Jacques de, *Ketterse kanttekeningen* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1965).
Kadt, Jacques de, *De kiezer en zijn kansen* (Amsterdam: G.A. van Oorschot, 1967).
Kalk, Eisse, 'Heeft onze democratie nog toekomst? *Civis Mundi*, 10, 4 (april 1971), 166-173.
Kaprow, Allan, 'Happenings in New York', in *Randstad*, 11-12 (1966), 25-260.
'Katholieke doorbraak tendenzen en CDU-gedachte', *Vrijheid en Democratie*, 4 maart 1965.
Keerpunt '72: Kernpunten voor een nieuw beleid, een nieuw bestel, een nieuwe democratie (z.p., PvdA, 1972).
Keizer, Madelon de, *De gijzelaars van Sint-Michielsgestel: Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1979).
Kelley, Dean, *Why conservative churches are growing* (Macon: Mercer University Press, 1986).
Kempton, Richard, *The provos: Amsterdam's anarchist revolt*, niet-gepubliceerd manuscript (z.p., z.j., Provo Archief).
Kennedy, James, Mirjam Prenger, 'De jaren zestig in Nederland', *Historisch Nieuwsblad*, 2 (1993), 28-31.
Keown, John, 'The law and practice of euthanasia in the Netherlands', *Law Quarterly Review*, 108 (januari 1992), 51-78.
Kersbergen, Kees van, e.a., *Geloven in macht: De christen-democratie in Nederland* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993).
Klant, J.J., *Hollands Diep* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1956).
Klatter, J., *Voor de bocht* (Franeker: T. Wever, 1968).
Kleijer, Henk, Ad Knotter, Frank van Vree (red.), *Tekens en teksten: Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam: Sociaal Wetenschappelijke Studies, 1992.)
Klein, P.W., G.N. van der Plaat (red.), *Herrijzend Nederland: Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981).
Knoester, A., (red.), *Lessen uit het verleden: 125 jaar Vereniging voor de Staathuishoudkunde* (Leiden: Stenfert Kroese, 1987).
Kohnstamm, Max, *The European Community and its role in the world* (Columbia: University of Missouri Press, 1964).
Kohnstamm, Max, 'The European Tide', *Daedalus*, 93 (1964), 83-108.
Koning Marieke de, Murco Mijnlieff, *De visie van de pers op politiek in Nederland, 1965-1975* (Den Haag: SDU, 1991).
Kool-Smit, Joke, *Hé zus, ze houen ons eronder* (Utrecht/Antwerpen: Bruna, 1967).

Kool-Smit, Joke, ‘Het onbehagen bij de vrouw’, *De Gids*, 130, 9/10 (november 1967).

Koole, Ruud, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, *40 jaar vrij en verenigd: Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie, 1948-1988* (Houten: De Haan, 1988).
Kooy, G.A., *Het echec van een 'volkse' beweging: Nazificatie en denazificatie in Nederland 1931-1945* (Assen: Van Gorcum, 1964).
Kooy, G.A., *Sex in Nederland: Het meest recente onderzoek naar houding en gedrag van de Nederlandse bevolking* (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1983).
Kooy, G.A., J.H. de Ru, H.J. Scheffer (red.), *Nederland na 1945: Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980).
Kossmann, E.H., 'Some questions concerning Dutch national consciousness', *Dutch Crossings*, 34 (april 1988), 3-14.
Koster, Koosje, W.J. van Bennekom, e.a., *De kogel door de kerk* (z.p., 1965).
Kraemer, Hendrik, *Op welken grondslag? Een woord tot het Nederlandsche volk* (Amsterdam: Vrij Nederland, 1945).
Kraemer, P.E., *The societal state* (Meppel: Boom, 1966).
Krajenbrink, J.G.H., 'De drie in gesprek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972).
Kroes, Rob, *New Left, Nieuw Links, New Left* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1975).
Kroes, Rob, e.a., *Image and impact: American influences in the Netherlands since 1945* (Amsterdam: Amerika Instituut, 1981).
Kroes, Rob, e.a., *Anti-Americanism in Europe* (Amsterdam: Amerika Instituut, 1986).
Kroniek van Nederland (Amsterdam: Elsevier, 1985).
Kroon, Gerard van der, *In de woestijn van de moraal: Een documentaire over de katholieke moraal in Nederland in de jaren 1945-1965* (Utrecht: Ambo, 1965).
Kruijt J.P., 'Sociale en culturele problemen van de moderne grote stad', *Sociologisch Bulletin*, 10 (1956), 84-94.
Kruijt, J.P., 'Levensbeschouwing en groepssolidariteit in Nederland', *Sociologisch Jaarboek*, XI (1957), 29-65.
Kruijt, J.P., *Verzuiling* (Zaandijk, 1959).
Kruijt, J.P., 'De begrippen verzuiling en ontzuiling', *Socialisme en Democratie*, 19 (1962), 791-797.
Kruijt, J.P., 'De universiteit in versnelde beweging', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 162-177.
Kruijt, J.P., e.a., 'Verzuiling', *Socialisme en Democratie*, 14 (1957), 1-79.
Kruizinga, J.H., *Nederland door een vreemde bril* (Assen: De Torenlaan, [1962]).
Kuiper, P.G., 'Enkele aspecten van het provocisme', *Algemeen Politieblad*, 1966, 487-496 [Provo Archief, Doos 19].
Kuiper, Roel, *Zelfbeeld en wereldbeeld: Antirevolutionairen en het buitenland, 1848-1905* (Kampen, J.H. Kok, 1992).
Kuitert, H.M., 'Kroniek: Is de gereformeerde wereld veranderd?', *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (1966), 209-210.
Lademacher, Horst, Jac Bosmans (red.), *Tradition und Neugestaltung: Zu fragen des Wiederaufbaus in Deutschland und den Niederlanden in der frühen Nachkriegszeit* (Münster: Regensberg, 1992).

Lammers, Han, *Hinderlijk volgen: Kronieken uit de Gids, '63-'66* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966).

Lammers, Han, André van der Louw, Tom Pauka (red.), *De meeste mensen willen meer* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1967).
Lammers, Han, J. van den Berg (red.), *Wat denken wij eigenlijk wel?* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966).
Land, Lucas van der, 'Provo is as provo does: A general introduction', *Delta*, 10, 3 (najaar 1967).
Landheer, Bart, *De Verenigde Staten: Toekomst of verleden tijd?* (Meppel: Boom, 1969).
Lane, J.E., S. Eissen, *Politics and society in Western Europe* (Londen: Sage, 1987).
Lange, Daniël de, 'Religion in the Netherlands: Churches in crisis - Dutch Catholicism', *Delta*, 9, 4 (winter 1966-1967), 17-30.
Lange, Daniël de, *Het woord in de tijd: Een luisterproef* (Baarn: Bosch en Keuning/Oekumenisch Aktie Centrum, 1969).
Langs nieuwe wegen: Rapport van de onderwijscommissie van de Partij van de Arbeid over een toekomstige onderwijspolitiek in Nederland (Amsterdam West: Partij van de Arbeid, 1956).
Lans, Jos van der, *De werkelijkheid buiten spel: Over jeugdcultuur, provo en jongerenbeweging*, proefschrift (Nijmegen: Katholieke Universiteit, 1981).
Laqueur, Walter, 'Hollanditis: A new stage in international neutralism', *Commentary*, augustus 1981, 19-28.
Lasch, Christopher, *The true and only heaven: Progress and its critics* (New York: W.M. Norton, 1991).
Leeuw, Gerardus van der, *Balans van Nederland* (Amsterdam: H.J. Paris, 1945).
Leeuwen, M. van, e.a., *Het woord is aan Nederland: Thema's van buitenlands beleid in de jaren 1966-1983* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983).
Lenferink, Henri, 'De terugkeer van een katholieke eenheidspartij na de Tweede Wereldoorlog', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum* (1980), 80-117.
Lesterhuis, C.M., 'Van wantrouwen tot geestdrift: De VVD en Europa', *Internationale Spectator*, 36 (1982), 230-238.
Leurdijk, J.H., (red.), *The foreign policy of the Netherlands* (Alphen aan den Rijn: Sijthoff en Noordhoff, 1978).
Liagre Böhl, Herman de, 'Willem Banning en de Partij van de Arbeid: Een verloren strijd om de doorbraak', *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam: Wiardi Beckman Stichting/De Arbeiderspers, 1991), 47-81.
Liagre Böhl, Herman de, Guus Meershoek, *De bevrijding van Amsterdam: Een strijd om macht en moraal* (Zwolle/Amsterdam: Waanders/Gemeentearchief, 1988).
'Liberaal Manifest' (z.p.: VVD, 1972).
Liberalen op nieuwe wegen: Verkiezingsprogram, 1971-1975 (z.p.: Volkspartij voor Vrijheid en Democratie [1971].
Lijphart, Arend, *The trauma of decolonization: The Dutch and New Guinea* (New Haven/Londen: Yale University Press, 1966).
Lijphart, Arend, *The politics of accommodation: Pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley/Los Angeles/Londen: University of California Press, 1975).

Lindeboom, A.M., *De theologen gingen voorop: Eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken* (Kampen: J.H. Kok, 1987).

Linthorst Homan, Johan, *De spanning tussen economische en politieke factoren* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1955).
Lintum, C. te, *Een eeuw van vooruitgang, 1813-1913* (Zutpen, W.J. Thieme, 1913).
Locher, J.L., *New Babylon* (Den Haag: Gemeentemuseum, 1974).
Loertzer, M.J.M., 'Zeker zou Jezus niet komen op de bruiloft van diegenen, die een gemengd huwelijk sluiten', ongepubliceerde doctoraalscriptie (Leiden: Rijks-universiteit, mei 1991).
Maatschappelijke verwildering der jeugd: Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid der massajeugd (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1952).
Mamadouh, Virginie, *De stad in eigen hand: Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging* (Amsterdam: SUA, 1992).
Manning, A.F., *Zestig jaar KRO: Uit de geschiedenis van een omroep* (Baarn: Ambo, 1985).
Manning, A.F., e.a., *Katholieke Universiteit Nijmegen, 1923-1973: Een documentenboek* (Bilthoven: Ambo, 1974).
Marcuse, Herbert, *One dimensional man: Studies in the ideology of advanced industrial society* (Londen: Routledge en Kegan Paul, 1964).
Maris, A., e.a., *Zelfstandige taakvervulling van de universiteit en hogeschool: Hoofdlijnen van een voorstel tot herziening van bestuur en organisatie van instellingen van wetenschappelijk onderwijs*. (Den Haag: Academische Raad, 1968).
Marshall, Paul A., e.a., *Stained glass: Worldviews and social science* (Lanham: University Press of America, 1989).
Meer, G. van der, 'Historische ontwikkeling van de UNCTAD', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972).
'Meet the provos', [brochure] (z.p., z.j.) [Provo Archief].
Meijers, F., M. du Bois-Reymond, *Op zoek naar een pedagogische norm: Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig: het massajeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven: Acco, 1987).
Mekkes, J.P.A., 'Heeft 'christelijke politiekAE een zin?', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 156-176.
Meulenbelt, Anja, *Feminisme en socialisme: Een inleiding* (Amsterdam: Van Gennep, 1977).
Meulenbelt, Anja, Joyce Outshoorn en Selma Leydesdorff, 'Feminisme in Nederland, 1968-1975', *Te Elfder Ure*, 27 (1975), 606-622.
Mgr. Hoogveld Instituut, *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1953).
Middendorp, C.P., *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland: De jaren 60 en 70* (Meppel: Boom, 1979).
Mierlo, Hans van, *De keuze van D'66* (Amsterdam: H.J. Paris, 1968).
Mijnhardt, W.W., e.a., *Kantelend geschiedbeeld: Nederlandse historiographie sinds 1945* (Utrecht: Aula/Spectrum, 1983).
Milinowski, H.P., *Sociale aanpassing, niet aanpassing, onmaatschappelijkheid: Een bijdrage tot de discussie over probleemgezinnen* (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1961).

Miller Warren E., Philip C. Stouthard, ‘Confessional attachment and electoral behavior in the Netherlands’, *European Journal of Political Research*, 3 (1975), 219-258.

Mineur, Jacqueline, *Actie Notenkraker: Componisten tegen het Concertgebouworkest* (Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht, 1989).
Ministerie van Buitenlandse Zaken, *Ontwikkelingshulp* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1965).
Hugues C. Boekraad, (red.), *Moet dit een wereldbeeld verbeelden? Van en over Pé Hawinkels* (Nijmegen: SUN, 1979).
Mok-Schermerhorn, E.M.B., *Beeldende kunstenaars protesteren: De akties van de BBK in 1969* (Amsterdam: E. Boekmanstichting, 1973).
Mol, David, Peter van der Heijden, *De nazaten: Gereformeerden in de laatste vijftig jaar* (Kampen: J.H. Kok, 1987).
Mol, René, Franz Trautmann, (samenst.), *Perspektief van het drugsbeleid: Repressie of normalisering* (Amsterdam, Belangenvereniging Druggebruikers MDHG, 1990).
Molen, H.D. van der, 'Gesprek op de valreep', *Het Tijdschrift voor de Politie*, 28, 8 (augustus 1966), 209-212 [Provo Archief, Doos 31].
Molleman, Henk, 'De berg heeft een muis gebaard', *Socialisme en Democratie*, 28, 10 (oktober 1971).
Monnet, Jean, *Memoirs* (Garden City: Doubleday, 1978).
Mossink, Marijke, 'Mannen over de taak der vrouw voor de vrede', *Het twaalfde Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Nijmegen: SUN, 1991), 126-127.
Mulisch, Harry, *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1978).
Nabrink, Gé, *Seksuele hervorming in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1978).
Napel, H.M.T.D. ten, *'Een eigen weg': De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden: FSW, 1992).
Nederland na 1945: Beschouwingen over ontwikkeling en beleid (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1980).
Nieuwspoort, A.H., 'De partij van morgen of de partij van gisteren', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 513-525.
Nijenhuis, Hans, 'De Nederlandse tactiek in de onderhandelingen over een Europese politieke unie (1960-1962): Nee tegen De Gaulle!', *Internationale Spectator*, 41 (1987), 41-49.
Noldus, T., 'Overzicht vernieuwingsstreven in de periode 1966-1971', *Civis Mundi*, 10, 7/8 (juli/augustus 1971), 349-362.
Nooij, A.T.J., *De Boerenpartij: Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel: Boom, 1969).
Noordenbos, O., 'De nieuwe stem in eenentwintig jaren', *De Nieuwe Stem*, 22 (1967), 730-750.
Nord, Max, (red.), *Prins Bernhard: Vijftig toespraken* (Amsterdam: Ten Have, 1961).
Nordlohne, E., 'Onduidelijkheid en vrijheid', *Liberaal Reveil*, 11, 1 (december 1967), 7-12.
Nuis, Aad, *Wat is er gebeurd in Amsterdam?* (Amsterdam: De Bezige Bij/J.M. Meulenhoff, 1966).
Nuis, Aad, 'Amsterdam provoked', *Delta*, 10, 3 (najaar 1967).
Nuis, Aad, *Twee schelven hooi: Opmerkingen over poëzie en politiek* (Amsterdam: Meulenhoff, 1968).

Nuis, Aad, e.a., *Apartheid: Feiten en commentaren* (Amsterdam: H.J. Paris, 1965).
NVSH, *Seksinfo: Facetten van de seksuele problematiek* (Utrecht: Studium Generale Sex '69/Rijksuniversiteit Utrecht, 1969).
Opstal, A.G. van, J. Roelink (red.), *Zestig leerstukken ten dienste van het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis* (Nijkerk: G.F. Callenbach, 1949).
Oudvorst, A.F. van, 'Intellectuelen en de wereld na 1945', *Maatstaf*, 8/9 (1989), 38-51.
Outshoorn, Joyce. *De politieke strijd rondom abortuswetgeving in Nederland, 1964-1984* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1986).
Pacificatie en de zuilen (Meppel: Boom, 1965).
Palm, C.H.M., 'Costumes in Staphorst, a village in the Eastern Netherlands', *Internationales Archiv für Ethnographie*, 50 (1964), 1, 43-59.
Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie, *Deel 4: Derde plenaire vergadering - Zedelijke levenshouding, huwelijk en gezin, jeugd* (Amersfoort: Katholiek Archief, 1969).
Parijn, C.L., 'De integratie van Europa', *Wending*, 8 (oktober 1953), 517-533.
Pels, Trees, *Verboden drugs* (Amsterdam: Studiebureau van de Raad voor de Jeugdvorming, 1978).
Perrick, F., *Naar een nieuw politiebestel* (Arnhem: S. Gouda Quint, 1968).
Peters, J., O. Schreuder, *Katholiek en protestant: Een historisch en contemporain onderzoek naar confessionele culturen* (Nijmegen: ITS, [1987?]).
Peterson, William, Alastair H. Thomas (red.), *Social democratic parties in Western Europe* (New York: St. Martin's Press, 1977).
Peursen, C.A. van. *Cultuur in stroomversnelling* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1982).
Plas, Michel van der, *Uit het rijke roomsche leven*, (Utrecht: Ambo, 1965).
Plas, Michel van der, *Ik herinner mij* (Leiden: Sijthoff, 1971).
Plas, Michel van der, Henk Suer (red.), *Those Dutch Catholics* (New York: Macmillan, 1968).
Plas, Michel van der, (red.), *Herinneringen aan Marga Klompé* (Baarn: Arbor, 1989).
Plomp, J., *Een kerk in beweging: De Gerefonneerde Kerken in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Kampen: J.H. Kok, 1987).
Pol, W.H. van de, *Het einde van het conventionele christendom* (Roermond/Maaseik: J.J. Romen en Zonen, 1966).
Polak, Fred L., *De toekomst is verleden tijd* (Hilversum: W. de Haan, 1968);
Poldervaart, Saskia, 'Het verdwijnen en weer opkomen van het vrouwenvraagstuk: De politieke vrouwenorganisaties en de vrouwenbeweging in de periode 1948-1973', *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 13, 2, (1992), 162-182.
Pompe, W.P.J., *Bevrijding, bezetting, herstel, vernieuwing* (Amsterdam: Vrij Nederland, 1945).
Popma, S.J., 'Over homofiele gerichtheid', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 301-314.
Posthumus, K., *De universiteit: Doelstellingen, functies, structuren* (Den Haag: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1968).

Praag, Philip van, *Strategie en illusie: Elf jaar intern debat in de PvdA, 1966-1977* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1991).

Prenger, Mirjam, ‘Van familiemagazine naar actualiteitenrubriek: KRO's *Brandpunt* in maart 1963’, *Media Geschiedenis*, 2 (1990), 157-185.
Prenger, Mirjam, *‘Achter het nieuws’ en de oorlogsmisdaden in Indonesië*, niet-gepubliceerd manuscript (Amsterdam: 1992).
Presser, Jacques, *Amerika: Van kolonie tot wereldmacht* (Amsterdam/Brussel: Elsevier, 1976).
Prins, E.J., ‘20 jaar PvdA - de tijd dringt’, *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 389-392.
Prins, J.H., ‘Vraag en antwoord: demonstratierecht’, *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 38 (1968), 54-56.
Puchinger, George, *Is de gereformeerde wereld veranderd?* (Delft: Meinema, 1966).
Puchinger, George, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen: J.H. Kok, 1966).
Puchinger, George, *Hergroepering der partijen?* (Delft: Meinema, 1968).
Punch, Maurice, *Fout is fout! Gesprekken met de politie in de binnenstad van Amsterdam* (Meppel: Boom, 1976).
Purcell, Edward A., Jr., *The crisis of democratic theory: Scientific naturalism and the problem of value* (Lexington: University Press of Kentucky, 1973).
Raalte, E. van, (samenst.), *Troonredes, openingsredes, inhuldigingsredes, 1814-1963* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1964).
‘Radio-uitzendingen over het volkslied’, *Samenklank*, 20 (1966).
Ramlal, D., ‘Over de hulpverleningssituatie voor Surinaamse druggebruikers’, *Jeugdwerk nu*, 9, 11 (1977), 6-8.
Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795* (Kampen: J.H. Kok, 1974).
Raven G.J.A., en N.A.M. Rodger (red.), *Navies and armies: The Anglo-Dutch relationship in war and peace, 1688-1988* (Edinburgh: John Donald Publishers, 1990).
Redenen van wetenschap: Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945 (Arnhem: Gouda Quint, 1985).
Reenen, Piet van, *Overheidsgeweld: Een sociologische studie van de dynamiek van het geweldsmonopolie* (Alphen aan den Rijn: Samsom, 1979).
Reenen, Piet van, ‘Urban crisis management and the police force: The case of Amsterdam’, *Netherlands Journal of Sociology*, 17 (1981), 151-178.
Reeuwijk, Dick P.J. van, *Damsterdamse extremisten* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1965).
Regtien, Ton, *Universiteit in opstand: Europese achtergronden en de Nederlandse situatie* (Amsterdam: Van Gennep, 1969).
Regtien, Ton, *Springtij: Herinneringen aan de jaren zestig* (Houten: Het Wereldvenster, 1988).
‘Resolutie’, KVP-partijbijeenkomst, 22 december 1945, in *Parlement en Kiezer*, XLII (1958-1959), 114.
‘Resoluties aanvaard door de Partijraad van de KVP op 9 december 1967’, *Parlement en Kiezer*, 1968-1969, 213-214.
Ribberink, Anneke, ‘Afscheid van een truttigheidsimago: Vrouwengeschiedenis en de jaren vijftig’, *Groniek*, 106 (1989).

Ribberink, Anneke, ‘Radicaal maar toch redelijk: Het ontstaan van de Actiegroep Man Vrouw Maatschappij (MVM)’, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 16, 3 (1989-1990), 31-51.

Riessen, Hendrik van, *The society of the future* (Philadelphia: Presbyterian and Reformed Publishing, [1953]).
Righart, Hans, *De katholieke zuil in Europa: Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel/Amsterdam: Boom, 1986).
Righart, Hans, *Het einde van Nederland* (Utrecht/Antwerpen: Kosmos, 1992).
Righart, Hans, 'Op zoek naar het epicentrum van de jaren zestig', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 20, 4 (april 1994), 3-22.
Rijnsdorp, C., 'De "c" in de politiek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 49-52.
Ringeling, A.B., e.a., 'De voortdurende discussie over het politiebestel' in *Redenen van wetenschap: Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945* (Arnhem: Gouda Quint, 1985).
Ringer, Robert J., *Restoring the American dream* (New York: QED/Harper en Row, 1979).
Roegholt, Richter, *De geschiedenis van de Bezige Bij, 1942-1972* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972).
Roegholt, Richter, *Amsterdam in de 20e eeuw*, vol. 2 (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1979).
Roes, Jan, 'R.K. Kerk Nederland, 1958-1973', *Jaarboek Katholiek Documentatie Centrum, 1973* (Nijmegen: KDC, 1973), 73-141.
Roes, Jan, red., *Katholieke arbeidersbeweging: Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945* (Baarn: Ambo, 1985).
Roethof, H.J., 'Democratisering van het overheidsapparaat noodzakelijk', *Socialisme en Democratie*, 27 (1970), 280-291.
Röling, B.V.A., Willem Banning, *Nederland, plaats en roeping te midden der natiën* (Lochem: De Tijdstroom, 1955).
Romein, Jan, *Nieuw-Nederland: Algemene beginselen over hervorming in hoofd en leden* (Amsterdam: Vrij Nederland, 1945).
Romein-Verschoor, Annie, *Omzien in verwondering*, vol. 2 (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1971).
Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989).
Romme, C.P.M., *Katholieke politiek* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1953).
Roorda, D.J., Pieter Geyl, e.a., 'Hoe werd de vaderlandse geschiedenis bij het V.H.M.O. tot een probleem?', *Kleio Didactica*, 1965.
Rooy, Piet de, *Werklozenzorg en werkloosheidsbestrijding, 1917-1940* (Amsterdam: Van Gennep, 1979).
Rosenthal, U., *Rampen, rellen, gijzelingen: Crisisbesluitvorming in Nederland* (Amsterdam/Dieren: Bataafsche Leeuw, 1984).
Rosschar, F.M., (samenst.), *Buitenlandse politiek in de Nederlandse publieke opinie* (Den Haag: Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, 1975).
Ruiter, A.C. de, 'Modernisering van ons tweekamerstelsel?', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 36 (1966), 1-9.
Ruiter, A.C. de, 'Ethiek, politiek en de nieuwe maatschappij', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 39 (1969), 105-108.

Ruler, A.A. van, *Reformatorische opmerkingen in de ontmoeting met Rome* (Nijkerk: Callenbach, 1965).
Sablonière, Margrit de, e.a., *Apartheid* (Amsterdam: Querido, 1960).
Samkalden, Ivo, 'A Dutch retrospective view on European and Atlantic co-operation', *Internationale Spectator*, 19 (1965), 626-642.
Sas, N.C.F. van, (red.), *De kracht van Nederland* (Haarlem: H.J.W. Becht, 1991).
Schaap, Dick, Bert Pasterkamp, (samenst.), *De zaak Irene* (Amsterdam: ABC Boeken, 1964).
Schakel, M.W., 'De landbouw en het platteland in een veranderende samenleving', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 31 (1961), 141-146.
Schapenk, A.G.W., 'Pornografie: informatie en analyse', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 41 (1971), 314-340.
Schapenk, A.G.W., 'Pornografie en politiek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 162-174.
Schaper, H.A., 'Wij willen zelfs niet Mönchen-Gladbach: De annexatiekwestie 1945-1949', *Internationale Spectator*, 39 (1985), 261-272.
Schegget, G.H. ter, *Beroep op de stad der toekomst: Ethiek van de revolutie*. (Haarlem: De Erven F. Bohn, 1971).
Schenk, Frederieke, *De Utrechtse School: De geschiedenis van de Utrechtse psychologie tussen 1945 en 1965*, (Utrecht: Utrechtse Historische Cahiers [nr. 3], 1982).
Schermerhorn, Willem, Willem Banning, *Voor het voetlicht* (Amsterdam: NVB, [1945]).
Schillebeeckx, E., 'Zijn er crisis-elementen in Katholiek-kerkelijk Nederland?', *Katholiek-Archief*, 21, 11, 18 maart 1966, 340-353.
Schillebeeckx, E., 'Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek', *Tijdschrift voor Theologie*, 1968, 1, 44-46.
Schillebeeckx, E., e.a., *Democratisering en identiteit: Beschouwingen over de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1968-1983* (Nijmegen/Baarn: Katholiek Studiecentrum/Ambo, 1983).
Schippers, R., *De gereformeerde zede* (Kampen: J.H. Kok, 1954).
Schmidt, Annie M.G., *De familie Doorsnee* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1954).
Schöffer, I., 'Weinreb, een affaire van lange duur', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 95 (1982), 196-224.
Schopman, Jan, *Kritiese Universiteit: De ruk naar links in de nijmeegse studentenbeweging* (Nijmegen: LINK, 1974).
Schreuder, O., 'Christelijk en on-christelijk Nederland: een diagnose', *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 37, 1 (januari 1983), 20-39.
Schulte Nordholt, J.W., *De Verenigde Staten: Het grote experiment* (Amsterdam: Meulenhoff, 1965).
Schutte, G.J., *Nederland en de Afrikaners: Adhesie en aversie* (Franeker: Wever, 1986).
Schutte, G.J., *Het calvinistisch Nederland* (Utrecht: Bijleveld, 1988).
Schuyt, C.J.M., *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid* (Rotterdam: Universitaire Pers, 1972).

Shetter, William Z., *The pillars of society* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1971).
Sijes, B., *De arbeidsinzet* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1966).

Simons, Ed, Lodewijk Winkeler, *Het verraad der clercken: Intellectuelen en hun rol in de ontwikkelingen van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn: Ambo, 1987).
Slootweg, Dick, Willem van Beusekom, Co de Kloet, *Ach ja...de jaren vijftig* (Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij, 1974).
Slotrapport van de Commissie van Onderzoek Amsterdam: Onderzoek naar de achtergronden van de ordeverstoringen te Amsterdam, september 1965/september 1966 (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1967).
Smallenbroek, Jan, W.C.D. Hoogendijk e.a., *Touwtrekken om hennep: Informatie en beleid inzake drugs* (Den Haag: ARP Stichting, 1972).
Smith, Anthony, (red.), *Television and public life: Studies in six European countries* (New York: St. Martin's Press, 1979).
Snapper, Johan P, 'Post-war Dutch poetry: The word becoming flesh', *Delta*, 13, nr. 1 (1970).
Snijders, Corien, *De happening*, niet-gepubliceerd document (Delft: Lerarenopleiding Zuid-West Nederland, 1983 [Provo Archief]).
Spanning, Hans van, *De Christelijke-Historische Unie: Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*, vol. II, proefschrift (Leiden: Rijksuniversiteit, 1980).
Spierenburg, D., e.a., *De integratie van Europa* (Amsterdam: NVV, oktober 1954).
Staden, Alfred von, *Een trouwe bondgenoot: Nederland en het Atlantisch Bondgenootschap (1960-1971)* (Baarn: Anthos, 1974).
Stansill, Peter, David Zane Mairowitz (red.), *BAMN: Outlaw manifestos and ephemera 1965-1970* (Harmondsworth: Penguin, 1971).
Steigerwald, David, *The Sixties and the end of modern America* (New York: St. Martin's Press, 1995).
Stemvers, F.A., *Meisjes van plezier: De geschiedenis van de prostitutie in Nederland* (Weesp: Fibula-Dishoeck, 1985), 148.
Stikker, Dirk U., *Memoires: Herinneringen uit de lange jaren waarin ik betrokken was bij de voortdurende wereldcrisis* (Rotterdam/Den Haag: Nijgh en Van Ditmar, 1966).
Stoel, Max van der, (samenst.), *Hulp aan ontwikkelingslanden: Rapport van het Koos Vorrink Instituut* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1963).
Stokman, J.G., 'Kerk, wereld en partij', *Politiek*, 19 (1965-1966), 245-255.
Stokvis, Willemijn, (red.), *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland* (Amsterdam: Meulenhoff/Landshoff, 1984).
Straver, C.J., *Een andere tijd vraagt een andere kerk: Verslag van een peiling* (Hilversum/Antwerpen: Paul Brand, 1963).
Structuurcommissie van de KVP, 'Grondslag en karakter van de K.V.P.' (Den Haag: KVP, 1966).
Sturm, J.C., *Een goede gereformeerde opvoeding* (Kampen: J.H. Kok, 1988).
Stuurman, Siep, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio*, 25 (1984), 8-12.
Swaan, Abram de, *Amerika in termijnen: Een ademloos verslag uit de USA* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1967).
Swaan, Abram de, 'Platform Holland: Dutch society in the context of global cultural relations', *Internationale Spectator*, 43 (1989), 718-722.

Tamse, A.C., C.A. Duke (red.), *Britain and the Netherlands: Church and state since the*

Reformation (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1981).
Tans, J.G.H., 'Wat nu?', *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 241-245.
Tans, J.G.H., 'Socialistisch Bestek', *Socialisme en Democratie*, 23 (1966).
'The white plans', *Delta*, 10, 3 (najaar, 1967), 37-51.
Thijn, Ed. van, 'De kamerverkiezingen van 1963', *Socialisme en Democratie*, 20 (1963).
Thijn, Ed. van, 'Onze politieke cultuur', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 299-302.
Thijn, Ed. van, 'Is het PvdA-socialisme een wegwerpideologie?', *Socialisme en Democratie*, 28, 11 (oktober 1971).
Thomassen, W., (samenst.), *Opening van zaken: Een en ander over de voorbereiding ener Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1946).
Thurlings, J.M.G., *De wankele zuil: Nederlands katholicisme tussen assimilatie en pluralisme* (Deventer: Kluwer, 1978).
Tielman, Rob, *Homoseksualiteit in Nederland: Studie van een emancipatiebeweging* (Meppel: Boom, 1982).
Tillekens, Ger, (red.), *Nuchterheid en nozems: de opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig* (Muiderberg: Dick Coutinho, 1990).
Timman,T.E., 'Europese verkiezingen en het Nederlandse nationalisme', *Intermediair*, 15, 4 (26 januari 1979).
Tischler, Barbara L., (red.), *Sights on the Sixties* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1992).
Toffler, Alvin, *Toekomstschok* (Bussum: Van Holkema en Warendorf, 1978).
Tromp, Bart, (red.), *Het falen der nieuwlichters* (Eindhoven: Synopsis, 1981).
'Troonrede 1967', *Parlement en kiezer*, 1967-1968, 293-296.
Trouw, 'Onze politiek in de toekomst' (1943).
Tuynman, Hans, *Full-time Provo* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1966).
Tweede interim rapport van de commissie van onderzoek Amsterdam (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1967).
Twen/Taboe [herdruk] (Amsterdam: Peter van der Velden, 1981).
Udink, B.J., *Tekst en uitleg: Over sturen en gestuurd worden, ervaringen in politiek en bedrijf* (Baarn: Anthos, 1986).
Uitgelezen: De Gelderlander-Pers, 1962 (z.p.: Gelderlander Pers, 1962).
Uyl, J.M. den, 'Om te winnen!', *Socialisme en Democratie*, 23 (1966), 833-845.
Uyl, J.M. den, e.a., *Een STEM die telt: Vernieuwing van-de parlementaire democratie* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1967).
Veen, Johan van, *Dredge, drain, reclaim: The art of a nation* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1962).
Veghel, Gerrit van, 'Beheerste modernisering na de Tweede Wereldoorlog: Zuid-Oost Drenthe als ontwikkelingsgebied'. Lezing op de PdIS, Universiteit van Amsterdam, 9 maart 1992.
Velde, Henk te, *Gemeenschapszin en plichtsbesef: Liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918* (Den Haag, Sdu Uitgeverij, 1992).
Ven, F.W.M. van der, 'D'66 en de politieke vernieuwing', *Civis Mundi*, 10 7/8 (juli/augustus 1971).
'Verkiezingsmanifest 1959', *Parlement en Kiezer*, XLIII (1959-1960), 138-140.

Verkuil, D., *Een positieve grondhouding: De geschiedenis van het CDA* (Den Haag: SDU, 1992).
Verkuyl, J., H.G. Schulte Nordholt, *Verantwoorde revolutie: Over middelen en doeleinden in de strijd om transformatie van samenlevingen* (Kampen: J.H. Kok, 1968).
'Verlangen naar een politieke herstructurering', *Vrijheid en Democratie*, 10 maart 1967, 1, 9.
Vermaat, A.J., 'Verkiezingsonderzoek 1971', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 42 (1972), 200-214.
Verrips, J., *En boven de polder de hemel: Een antropologische studie van een Nederlands dorp, 1850-1971* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1978).
Verschuure, J., *Nederland en de wereld op weg naar het jaar 2000* (Hilversum: Paul Brand/Werkgroep 2000, 1968).
'Versnelde oplossing van oude problemen; integrale aanpak van nieuwe problemen', PvdA-D'66-PPR programma van 1971, *Parlement en Kiezer*, 1970-1971, 537- 550.
Verstegen, Peter, 'A is for action: A letter from Amsterdam', *Delta*, 14, 1 (voorjaar 1971), 115-123.
Vervoort, C.E., 'Heroriëntatie in de studentenwereld', *Socialisme en Democratie*, 22 (1965), 217-229.
Verwey-Jonker, Hilda, *Emancipatiebewegingen in Nederland* (Deventer: Van Loghum Slaterus, 1983).
Vinkenoog, Simon, *Wonder boven wonder: Gedichten 1965-1971*, (Amsterdam: De Bezige Bij, 1972).
Visser, M.B.H., e.a., *De kwestie Vietnam, feiten en achtergronden* (Amsterdam: Polak en Van Gennep, 1966).
Vlekke, B.H.M., 'A Dutch view of the world situation', *International Affairs*, 28, 3 (1952), 413-421.
Vondeling, Anne, *Nasmaak en voorproef: Een handvol ervaringen en ideeën* (Amsterdam: De Arbeiderspers, 1968).
Vonhoff, H.J.L., *De zindelijke burgerheren: Een halve eeuw liberalen* (Baarn: Hollandia, 1965).
Voorhoeve, Joris J.C., *Peace, profits and principles: A study of Dutch foreign policy* (Den Haag: Martinus Nijhoff, 1979).
Vos, H., e.a., *Het mandement en de Partij van de Arbeid: Redevoeringen gehouden op de Nationale Kadervergadering van de Partij van de Arbeid (Utrecht, 3 juli 1954)* (Amsterdam: PvdA-bestuur, 1954).
Vossen, Helène, 'De eerste jaren van de Mater Amabilis School: Meisjesonderwijs en gezinspolitiek', in *Comenius* 17, 5 (1981).
Vossen, Helène, *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur: Van katholieke levensscholen naar vormingswerk, 1947-1974* (Amsterdam: SUA, 1994).
Vree, Frank van, 'De vuile was van het gezag: Dagbladpers en jounalistieke cultuur in de jaren vijftig en zestig', *Jaarboek Mediageschiedenis*, 3 (1991), 215-242.
Vries, E. de, 'De organisatie van de Nederlandse ontwikkelingshulp gezien tegen nationale en mondiale achtergrond', *Internationale Spectator*, 20 (1966).
Vries, Theun de, *Oldenbarneveldt* (Den Haag: H.P. Leopolds, 1937).

Vuisje, Herman, H.J. Schoo, ‘De onmacht van de democratisering’, *Haagse Post*, 66 (1979), 46, 32-39.
Wagenaar, Marja, (samenst.), *Herinneringen aan Joop den Uyl* (Amsterdam: Van Gennep, 1988).
Walsum, G.E. van, ‘Bracht de doorbraak desillusie?’, *Socialisme en Democratie*, 16 (1959).
Waltmans, H.J.G., *De Nederlandse politieke partijen en de nationale gedachte* (Sittard: Alberts', 1962).
Waltmans, H.J.G., *Niet bij rood alleen: Vijftien jaar Nederlandse politiek en de geschiedenis van de PPR* (Groningen: Xeno, 1983).
Weerlee, Duco van, *Wat de provo's willen* (Amsterdam: De Bezige Bij, 1966).
Weijers, Ido, *Terug naar het behouden huis* (Amsterdam: SUA, 1991).
Werf, Hans van der, *De Gaay Fortman: Profiel van een politicus* (Baarn: H. Meulenhoff, 1973).
Werkgroep Verdovende Middelen, *Achtergronden en risico's van druggebruik* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1972).
Wertheim, W.F., ‘Ontwikkelingshulp als neo-kolonialisme’, *De Nieuwe Stem*, 22 (1967), 461-483.
Wertheim, W.F., *Evolutie en revolutie: De golfslag der emancipatie* (Amsterdam: Van Gennep, 1970).
Wesseling, H.L., ‘Post-imperial Holland’, *Journal of Contemporary History*, 15 (1980).
Wessels, Nienke, *Calvinisten over Wolkers: Reacties in calvinistische kringen op het literaire werk van Jan Wolkers in de periode 1961-1966*, ongepubliceerde doctoraalscriptie (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1982).
Wetenschap en rekenschap, 1880-1980 (Kampen: J.H. Kok, 1980).
Wet Universitaire Bestuurshervorming 1970, tweede bijgewerkte druk (Den Haag: Staatsuitgeverij).
Wiebes, Cees, ‘Diplomatieke of militaire oplossingen: Nederlands-Indonesië’, *Internationale Spectator*, 43, 2 (februari 1989).
Wiegel, Hans, *Een partijtje libre* (Den Haag/Rotterdam: Nijgh en Van Ditmar, 1968).
Wiersinga, Herman, *De verzoening in de theologische discussie*, proefschrift (Amsterdam: Vrije Universiteit, 1971).
Wiersinga, Herman, *Verzoening als verandering: Een gegeven voor menselijk handelen* (Baarn: Bosch en Keuning, 1972).
Wieten, Jan, *Dagblad en doorbraak: De Nederlander en de Nieuwe Nederlander* (Kampen: J.H. Kok, 1986).
Wilterdink, Nico, ‘De woelige jaren zestig’, *Maatstaf*, 25 (1977), 1, 52-60.
Wilterdink, Nico, ‘The Monarchy contested: Anti-monarchism in the Netherlands’, *Netherlands Journal of Social Sciences*, 26, 1 (april 1990), 4-16.
Windmuller, John P., *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, vol. 2 (Utrecht/Antwerpen: Spectrum, 1977).
Winkels, Jeroen, *Gezag in Nederland, 1970-1985: Een sociologisch onderzoek naar gezagsrelaties in het gezin en in het politiek bestel* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1990)
Witboek over De nieuwe Catechismus (Utrecht, 1969).

Woldring, H.E.S., Dirk Th. Kuiper, *Reformatorische maatschappijkritiek* (Kampen: J.H. Kok, 1980).
Woltjer, J.J., *Recent verleden: De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1992).
Wood, Robert S., 'Europe and the communitarian image in Dutch foreign policy', *Internationale Spectator*, 26 (1972).
Wouters, Cas, *Van minnen en sterven: Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood* (Amsterdam: Bert Bakker, 1990).
Wttewaal van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn: Bosch en Keuning, 1973).
Zahn, Ernest, *Regenten, rebellen en reformatoren: Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Amsterdam: Contact, 1991).
Zeldenrust, Mary, *Gesprekken met Mary Zeldenrust* (Weesp: De Haan, 1984).
Zijderveld, A.C., 'Vernieuwing als mythe', *De Gids*, 148 (1985), 9/10, 784-790.
Zijlstra, Jelle, *Per slot van rekening: Memoires* (Amsterdam/Antwerpen: Contact, 1992).
Zimring, Franklin E., Gordon Hawkins, *The scale of punishment* (Chicago/London: University of Chicago Press: 1991).
Zuidema, S.U., 'Antirevolutionaire politiek in de welvaartsstaat en de welvaartsstaat in de Antirevolutionaire politiek', *Anti-Revolutionaire Staatkunde*, 34 (1964).
Zuthem, H.J. van, *Gezag en zeggenschap: Vragen over de toekomst van het christelijk sociaal denken* (Kampen: J.H. Kok, 1986).
Zwemer, Jan, *In conflict met de cultuur: De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Kampen: De Groot Goudriaan, 1992).

Kranteartikelen

Vrijman, Jan 'De nozems eisen het volle pond', *Vrij Nederland*, 3 september 1955.
'Dezer dagen', *NRC*, 17 november 1961.
'De rede van prof. de Quay', *Katholieke Volkskrant*, 16 augustus 1962.
'Ook Indonesië deed water in de wijn', *Trouw*, 17 augustus 1962
Waard, Adri de, 'Kinderen zijn ons toevertrouwd', *De Spiegel*, 13 oktober 1962.
'Mijn keuze', *Trouw*, 18 december 1962.
'Ieders hulp is nodig in strijd tegen de honger', *De Volkskrant*, 22 maart 1963.
'Kerk laat ruimte voor groei naar volheid der liefde', *De Volkskrant*, 22 maart 1963.
Bomans, Godfried, 'Natus non Nato', *De Volkskrant*, 23 maart 1963.
Meijer, L., 'Rozen doornen, en spijkers', *Vrijheid en Democratie*, 27 juni 1963.
'Een melodrama en zijn gevolg', *Vrijheid en Democratie*, 4 juli 1963.
'Mr. Roosjen (Radio-Unie): Dit was afschuwelijk', *Alkmaarse Courant*, 6 januari 1964.
'Heel erg', *Gooi en Eemlander*, 6 januari 1964.

‘Zondagsarbeid in Den Haag’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 6 januari 1964.
‘De achterhoede’, *Elseviers Weekblad*, 11 januari 1964.
Delfgaauw, B., ‘Nabeschouwing over de hoogleraren-verklaring’, *De Tijd/Maasbode*, 17 januari 1964.
Cornelissen, Igor, ‘We moeten eigenlijk terug naar de crisis’, *Vrij Nederland*, 27 juni 1964.

‘Psychologen bij politie onmisbaar’, *Het Parool*, 10 april 1965.
‘Pleidooi voor coördinatie van onze politiekorpsen’, *Haagsche Courant*, 26 juni 1965 [Provo Archief, Doos 19].
Smits, Hans, ‘Hap, hap, happening’, *Het Parool, PS*, 14 augustus 1965 [Provo Archief, Doos 21].
Pluym, J.M.M. van der, ‘Vernieuwing’, *De Volkskrant*, 25 september 1965.
‘Gemeenteraad veroordeelt optreden A'damse politie’, *Het Vrije Volk*, 30 september 1965 [Provo Archief, Doos 21].
‘Dat was paatje’, *Haagse Post*, 2 oktober 1965.
‘Wordt hoofdstad het Mekka der homofielen?’ *De Telegraaf*, 9 oktober 1965 [Provo Archief, Doos 15].
‘Van Hall had de moed om terug te slaan’, *De Telegraaf*, 9 oktober 1965 [Provo Archief, Doos 15].
Oltmans, Willem, ‘Jan Cremer en zijn nieuwe wereld’, *Wereldkroniek*, 30 oktober 1965 [Provo Archief, Doos 21].
‘Jonge mensen over Amsterdam’, *Groene Amsterdammer*, 25 december 1965.
‘Humanistisch Verbond bestaat 20 jaar’, *Het Vaderland*, 19 februari 1966.
‘Feilloos-afkoeling-voorzichtig-boezeroen’, *Algemeen Handelsblad*, 2 april 1966 [Provo Archief].
‘Gesprek over gezag en publiek’, *Algemeen Handelsblad*, 13 april 1966.
Leeuwen, G. van, ‘De opstand der jongeren’, *Hervormd Amsterdam*, 30 april 1966 [Provo Archief, Doos 32].
‘Beat bij de politie’. *De Telegraaf*, 6 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19].
‘Ten geleide - ruiten ingooien’, *NRC*, 7 mei 1966.
‘De hoofdcommissaris heeft 5 bazen te veel’, *De Telegraaf*, 25 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19].
‘Mgr. W.M. Bekkers, bisschop van 's-Hertogenbosch, overleden’, *Katholiek Archief*, 21, 21 (27 mei 1966) 629.
‘Het woord cel moet weg’, *Het Vrije Volk*, 27 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19].
Mulder, Han, ‘De politie en wij’, *Het Parool*, 27 mei 1966 [Provo Archief, Doos 19].
Cornelissen, Igor, ‘Dr. Couwenberg's conservatieve vernieuwingsdrang’, *Vrij Nederland*, 28 mei 1966 [Provo Archief, Doos 21].
‘Wij hadden het mis!’ *De Spiegel*, 11 juni 1966, 6-10.
‘Dezer dagen’, *NRC*, 17 juni 1966 [Provo Archief, Doos 16].
‘Schijnbare halfheid’, *NRC*, 17/18 juni 1966 [Provo Archief, Doos 16].
Ruyter, Martin, ‘Verkalkt politiek wereldje’, *De Volkskrant*, 18 juni 1966 [Provo Archief, Doos 15].
‘Wij zijn beledigd in ons rechtsgevoel’, *Vrij Nederland*, 25 juni 1966, 14-15.
‘Koppejans filosofie’, *Het Parool*, 23 juni 1966.
‘TV-gesprek met minister Samkalden’, *Het Parool*, 24 juni 1966 [Provo Archief, Doos 15].
‘Verveling en vrijetijdsbesteding: HP gesprek met de provo actie-groep’, *Haagse Post*, 9 juli 1966 [Provo Archief, Doos 21].
‘Anarchism comes to Holland’, *Life*, 11 juli 1966, 76-77 [Provo Archief, Doos 32].

Kleisterlee, C.F., ‘Luisteren achter de kreten’, *De Volkskrant*, 21 juli 1966 [Provo Archief, Doos 15].
‘Tussen provo's en ouwetjes’, *Algemeen Handelsblad*, 8 september 1966.
‘Cultuurpolitiek’, *Hervormd Nederland*, 1 oktober 1966.
Lelyveld, Joseph, ‘Dadaists in politics’, *New York Times Magazine*, 8 oktober 1966, 34 [Provo Archief, Doos 16].
Ru Schouten, W. de, ‘Nuttig rapport van de Gezinsraad’, *NRC*, 8 oktober 1966.
‘Niet de jeugd, de ouders moeten opgevoed’, *NRC*, 8 oktober 1966 [Provo Archief, Doos 19].
‘Absoluut gezag is uit de tijd’, *NRC*, 31 oktober 1966 [Provo Archief, Doos 19].
‘Politieman moet weten waar hij aan toe is’, *Het Parool*, 5 november 1966 [Provo Archief, Doos 15].
Boontje, Henri, ‘De openbare orde is een relatieve zaak’, *Vrij Nederland*, 26 november 1966, 8 [Provo Archief, Doos 15].
Boontje, Henri, ‘28 klachten tegen de politie en hoe weinig er aan wordt gedaan’, *Vrij Nederland*, 26 november 1966.
Galen Last, H. van, ‘De provo's van papa’, *NRC*, 26 november 1966 [Provo Archief, Doos 16].
Rogier, Jan, ‘Pater Goddijn: Er is een grote tyrannie van de gelovigen. Ze houden verdomd veel tegen’, *Vrij Nederland*, 26 november 1966.
‘De burgemeester en de cabaretier’, *Algemeen Handelsblad*, 1 december 1966 [Provo Archief, Doos 16].
Ruyters, Martin, ‘Gaat om 't effect van 't macht’, *De Volkskrant*, 3 januari 1967 [Provo Archief, Doos 15].
‘KVP verliest 8 zetels’, *De Volkskrant*, 16 februari 1967.
‘Aalberse (KVP) wenst D'66 geluk’, *De Volkskrant*, 16 februari 1967.
‘Aanhang D'66 voor helft Katholiek’, *De Volkskrant*, 16 februari 1967.
‘Amsterdam, een avond bruisend hart van politiek Nederland’, *NRC*, 16 februari 1967.
Farnsworth, Clyde H., ‘New Dutch party rises in parliamentary election’, *The New York Times*, 16 februari 1967.
‘Rooms-Rood in trek’, *De Volkrant*, 17 februari 1967.
‘Politiek bestel in studie’, *De Volkskrant*, 17 februari 1967.
‘Naar 'n Nieuw Babylon: visie op toekomst en geschiedenis’, *NRC*, 17 februari 1967.
Fahrenfort, Jacques, ‘Het jeugdige gezicht van de partij die Wat Anders wil’, *De Telegraaf*, 18 februari 1967 [Provo Archief, Doos 15].
‘Agent moet even kunnen uithuilen’, *Algemeen Handelsblad*, 25? maart 1967 [Provo Archief, Doos 19].
Mijn, Aad van der, ‘“De rel om de rel”’, *Het Parool*, 6 april 1967 [Provo Archief, Doos 15].
‘Gezag’, *Algemeen Handelsblad*, 11 april 1967.
‘Demonstranten weten niet waar ze aan toe zijn’, *De Tijd*, 20 april 1967 [Provo Archief, Doos 16].
Tamboer, Kees, ‘Explosief Amsterdam’, *Het Vrije Volk*, 24 april 1967.

Viruly, A., ‘Zijn provo's Nederlanders?’ *De Telegraaf*, 25 april 1967 [Provo Archief, Doos 16].
‘Politieke onrust komt door botsing burgers-regenten’, *De Volkskrant*, 29 april 1967.
‘Pittige discussies op Leeuwarder jeugddag’, *Trouw*, 5 mei 1967.
‘De dossiers van mr. Hein van Wijk’, *Het Parool*, 11 mei 1967 [Provo Archief, Doos 19].
Mijn, Aad van der, ‘Dr. Koets, de man na Van Hall’, *Het Parool*, 23 mei 1967 [Provo Archief, Doos 15].
Mulder, Han, ‘“Rattenbestrijder” mr. Abspoel’, *Het Parool*, 2 juni 1967.
‘Dit is uw Amsterdam...Burgemeester Samkalden’, *De Telegraaf*, 17 juni 1967 [Provo Archief, Doos 15].
‘Gereformeerde dominee Sillevis-Smit: Gereformeerd-zijn is een sta-in-de-weg’, *De Spiegel*, 15 juli 1967.
‘Spinoza en marijuana’, *Algemeen Handelsblad*, 26 juli 1967 [Provo Archief, Doos 16].
‘Zomerdagen in “Surprising Amsterdam”’, *NRC*, 26 augustus 1967 [Provo Archief, Doos 21].
‘Adviesbureau homofielen’, *Trouw*, 16 september 1967
Sluysman, Conny, ‘Laten we toch niet alle jongeren op één hoop vegen’, 19 september 1967 [Provo Archief, Doos 15].
Dijs, Dick, ‘Rebellen in radioland’, *De Spiegel*, 23 september 1967.
Ende, Piet van den, ‘Gerard Kornelis, zijn God en de ezel’, *Het Parool*, 18 oktober 1967 [Provo Archief, Doos 21].
Dijs, Dick, ‘De beeldenstorm van ds. Taverne’, *De Spiegel*, 18 november 1967.
‘Centralisatie politie in deze tijd nodig’, *Het Parool*, 23 januari 1968.
Aalders, Marius,John Jansen van Galen, ‘Een opening naar links’, *Haagse Post*, 20 april 1968.
‘Mr. Gijs van Hall: “In Den Haag zitten ze nog altijd vol rancune”’, *De Volkskrant*, 29 juni 1968 [Provo Archief, Doos 15].
Mijn, Aad van der, ‘Politie op zoek naar en nieuw gezicht’, *Het Parool*, 25 september 1968.
‘Hoe democratisch wordt de nieuwe universiteit?’ *Haagse Post*, 7 december 1968.
‘Dr. Hueting overtuigd van oorlogsmisdaden in Indonesië’, *Het Parool*, 20 januari 1969.
Drees, Willem, ‘Slechts twee concrete gevallen van misdaden in Indonesië mij bekend’, *Het Parool*, 20 januari 1969.
‘Amsterdam wil strijd tegen drugs nuanceren’, *NRC*, 24 januari 1969.
‘Oud-brigade generaal Roelofsen: Oorlogsmisdaden in Indië fabels’, *De Telegraaf*, 29 januari 1969.
‘Veel lof in Amsterdamse raad voor jeugnota’, *Algemeen Handelsblad*, 31 januari 1969 [Provo Archief, Doos 19].
Jong, Eelke de, ‘Westerling 1969 over Westerling 1946-47’, *De Spiegel*, 15 februari 1969.
‘Vaderland: u nu nog, in 1969?’, *De Spiegel*, 8 maart 1969, 18-25.
‘De meisjes van het “Erotisch Panorama”’, *Het Parool*, 12 april 1969.

‘Amsterdam mag lastig zijn’, *Haagse Post*, 19 april 1969 [Provo Archief, Doos 21].
‘De commissaris voorziet een korte koele zomer’, *Het Parool*, 2 mei 1969.

‘Amsterdam blijft magisch’, *Het Parool*, 16 mei 1969.
‘Bezetting niet juist, maar dreiging had toch positieve resultaten’, *Het Parool*, 21 mei 1969.
Wijnen, H.A. van, ‘CHU heeft grote zwaai gemaakt’, *Het Parool*, 22 mei 1969.
‘Weinrebs fantastische bluf’, *Parool, PS*, 24 mei 1969, 3.
‘Vrijmoedig commentaar’, *De Tijd*, 3 juni 1969.
‘Rechter ontzet SJ-secretaris uit kiesrechten’, *Het Parool*, 10 juni 1969.
‘Verdachten in proces Maagdenhuis krijgen kans tot verdediging’, *Het Parool*, 11 juni 1969.
‘Uitgever van sexblad “Candy” tot f 2000 boete veroordeeld’, *Het Parool*, 12 juni 1969.
‘Kamer akoord met vrije verkoop voorbehoedsmiddelen’, *Het Parool*, 13 juni 1969.
‘Nieuwe generatie homofielen wil duidelijk integratie’, *Het Parool*, 13 juni 1969.
Blok, Cor, ‘Kunstenaars in actie tegen CRM’, *Groene Amsterdammer*, 14 juni 1969, 4.
Santen, Christa van, ‘Over sociëteiten voor minderjarige homofielen’, *Groene Amsterdammer*, 14 juni 1969, 12.
‘Situatie VPRO gezond maar weinig rooskleurig’, *Het Parool*, 16 juni 1969.
Groot, A.D. de, ‘Democratisering, verraderlijk begrip’, *Het Parool*, 18 juni 1969.
‘Studenten in Nijmegen solidair met rector’, *Het Parool*, 18 juni 1969.
Wijnen, H.A. van, ‘Links loopt zichzelf voor de voeten’, *Het Parool*, 20 juni 1969.
Mulder, Han, ‘Ik ben een eenling in mijn faculteit’, *Het Parool*, 21 juni 1969.
‘Zomer in Amsterdam met lange lat en baksteen’, *De Groene Amsterdammer*, 21 juni 1969.
Jac. van Veen, ‘Politierechter: een onvolkomen instituut’, *Het Parool, PS*, 21 juni 1969.
Haasbroek, Jan, ‘Paradiso, Fantasio, Provadja?’ *Groene Amsterdammer*, 5 juli 1969, 3-11.
Betlem, Trix, ‘Pil: De meeste vrouwen doen er nog stilletjes over’, *Algemeen Handelsblad*, 28 augustus 1969.
Heldring, J.L., ‘Dezer dagen’, *NRC*, 1 september 1969.
Bibeb, ‘Minister Marga Klompé: “Ons volk is een beetje een burgerlijk volk”’, *Vrij Nederland*, 20 september 1969
Vromen, Jac., ‘Niet elkaar over de bol aaien’, *De Nieuwe Linie*, 4 april 1970
Schipper, R.A.H., e.a., ‘Over welk buitenland debatteert de Kamer?’, *NRC*, 15 januari 1972.
Heerma van Voss, A.J., ‘De jeugdrevolutie is weggeëbd’, *Haagse Post*, 6 september 1972.
‘Wie geen risico's neemt kiest voor de status quo’, *Hervormd Nederland*, 2 juni 1973.
Holtrop, Aukje, ‘Dames, wilt u hier uw spandoek neerzetten. Tien jaar Dolle Mina’, *Vrij Nederland* (bijvoegsel), 15 maart 1980, 3-9.

Ferdinandusse, R., ‘Vrij Nederland in de jaren zestig’, *Vrij Nederland*, 6 september 1980, 35.
Otten, Marko, ‘Provo en de zomer van 1965’, *Vrij Nederland*, 3 augustus 1985, 11-18.
‘Het verdwenen Nederland. De jaren vijftig als waterscheiding’, *Haagse Post*, 16 juli 1988, 28-29.
Galen, Jan Jansen van, en Bart Rijs, ‘Ouwe lullen moeten weg’, *Haagse Post*, 15 juli 1989, 9.

‘De echte jaren zestig’, *HP/De Tijd*, 15 juli 1989.
Abma, Ruud, ‘Bij provo ging het niet om een generatieconflict’, *NRC*, 8 juni 1991.
Blokker, Jan, ‘De vernieuwing was het werk van oude mannen’, *NRC*, 18 juni 1991.
Roodvijn, Tom, ‘De eenzame weg van de Flower-power-gedachte’, *NRC*, 22 juni 1991.
‘De omwenteling naar het post-materialisme’, *NRC Handelsblad*, 29 juni 1991.
Righart, Hans, ‘De erfenis van de sixties’, *HP/De Tijd*, 22 mei 1992, 18-20.
Verwey-Jonker, Hilda, ‘Tussen rechtse vooroordelen in linkse taboes’, *Vrij Nederland*, 9 januari 1993, 30-31.
Ree, Hans, ‘Wetten’, *NRC Handelsblad*, 23 februari 1993.
Weidemann, Erich, ‘Frau Antje in den Wechseljahren’, *Der Spiegel*, 9 januari 1994.

Televisieprogramma's

PvdA-televisiepropaganda, 14 juni 1965 [Stichting Film en Wetenschap, F 1463].
PvdA-televisiepropaganda, 20 december 1965 [Stichting Film en Wetenschap, F 1469].
PSP-televisiepropaganda, 6 februari 1967 [Stichting Film en Wetenschap, F 1801].
CHU-televisiepropaganda, 1 november 1967 [Stichting Film en Wetenschap, F 1766].
ARP-televiepropaganda, 6 december 1967 [Stichting Film en Wetenschap, F 1722].
KVP-televisiepropaganda, 13 december 1967 [Stichting Film en Wetenschap, F 3143].
CHU-televisiepropaganda, 10 januari 1968 [Stichting Film en Wetenschap, F 1767].
VVD-televisiepropaganda, 28 februari 1968 [Stichting Film en Wetenschap, F 2515].
CHU-televisiepropaganda, 28 maart 1968 [Stichting Film en Wetenschap, F 1768].
CHU-televisiepropaganda, 15 oktober 1969 [Stichting Film en Wetenschap, F 1769].
ARP-televisiepropaganda, 19 oktober 1970 [Stichting Film en Wetenschap, BK 1757]
KVP-televisiepropaganda, 15 april 1971 [Stichting Film en Wetenschap, F 3123].
‘Sexwinkels in Sluis’, VARA televisie, 24 december 1971.
VVD-televisiepropaganda, 1967/1968 [Stichting Film en Wetenschap, F 2519].
KVP-televisiepropaganda, najaar 1972, [Stichting Film en Wetenschap, F 3110].

KVP-propaganda op de televisie rond 1966 of 1967 [Stichting Film en Wetenschap, F 3150]

Beleidsstukken

Brink, J.R.M. van den, ‘Nota inzake de industrialisatie van Nederland’, *Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1949-1950), bijlage IV.

Handelingen der Staten Generaal, Tweede Kamer, Zitting 1961-1962, deel I (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1962), 49-50.

‘Regeringsverklaring verband houdende met de toestand in Amsterdam’, *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1965-1966, 52ste vergadering, 16 juni 1966.

‘Troonrede’, 20 september 1966, *Verslag van de Handelingen der Staten-Generaal. Zitting van 20 sept. 1966-21 feb. 1967* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1967), 2.

H.K.J. Beernink en C.H.F. Polak, ‘Nota inzake het tweede Interim rapport en het slo-

trapport van de Commissie van Onderzoek Amsterdam', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1967-1968, nr. 9322

Toom, W. den, J. Luns, 'Nota inzake het NAVO- en het defensiebeleid', *Handelingen der Staten Generaal*, Tweede Kamer, Zitting 1967-1968, nr. 9635.

'Beraadsl. verkl. Min. O en W betr. gebeurten. Kath. Hogeschool Tilburg', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1968-1969, 55ste vergadering, 6 mei 1969.

'Interpellatie Van der Lek betr. ontwikkeling universiteit van Amsterdam', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1968-1969, 59ste vergadering, 21 mei 1969.

'Motie ter Woorst c.s.', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1968-1969, 10 136, nr. 2, 21 mei 1969.

'Nota bestuurvorming universiteiten en hogescholen', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1968-1969, 10 194, nr. 2, 27 juni 1969

'Nota betreffende recente gebeurtenissen in Amsterdam', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1969-1970, 95ste vergadering, 2 september 1970, nr. 10 800.

'Brief van de Minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1971-1972, 11 742, nr. 2.

'Vraag 389 van de heren Baruch, Koningh en Verwoert in verband met de gebeurtenissen afgelopen zomer in het Amsterdamse Vondelpark', *Tweede Kamer*, Zitting 1971-1972, Aanhangsel, 785.

'Uitgangspunten voor een beleid inzake de hulpverlening aan drugsverslaafden', *Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Zitting 1976-1977, 14 417, nr. 1

'Nota over het emancipatiebeleid', *Tweede Kamer der Staten Generaal*, Zitting 1976-1977, 14 496, nrs. 1-2.

Register

Over de auteur

James Carleton Kennedy (1963) is Amerikaan, geboren in Orange City te Iowa, een nederzetting van Nederlandse immigranten. Hij ontving in 1986 zijn Bachelor-graad in Buitenlandse Betrekkingen van Georgetown University in Washington D.C., vervolgde zijn opleiding met een jaar theologie aan Calvin College and Seminary (Michigan) en besloot daarna Europese geschiedenis te studeren aan de Universiteit van Iowa, waar hij in 1995 zijn studie afsloot met een Ph.D. Dit boek is een bewerkte versie van zijn dissertatie. Hij is getrouwd met een Nederlandse en is nu werkzaam als docent aan Valparaiso University te Indiana.